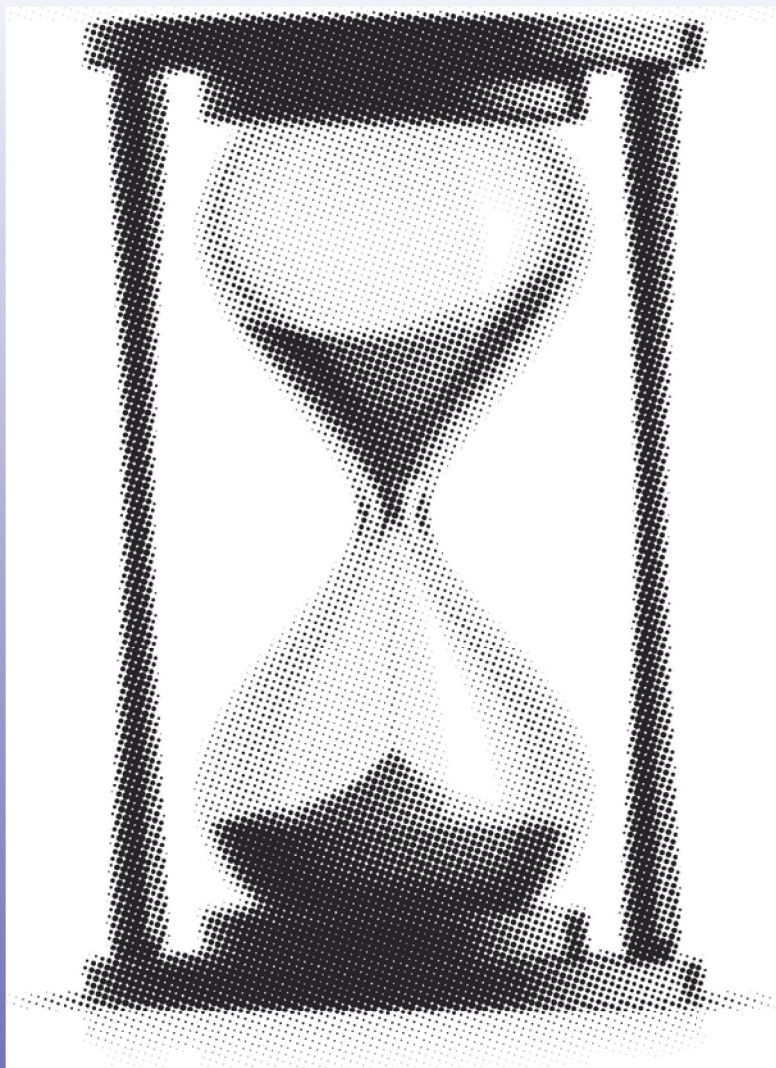

Zgodovinski časopis

HISTORICAL REVIEW

ZČ | Ljubljana | 70 | 2016 | št. 1-2 (153) | str. 1-282

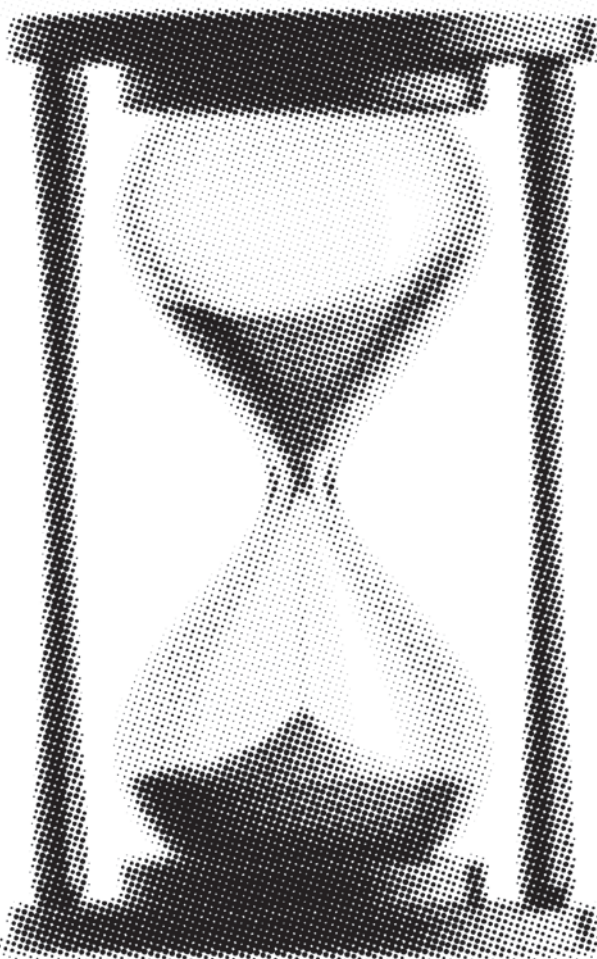

Peter Štih, *Konfrontacija, akulturacija in integracija na stičišču romanskega, germanskega in slovanskega sveta* • Jernej Kotar, *Listina cesarja Friderika III. o izboljšanju kranjskega deželnege grba iz leta 1463* • Oskar Habjanič, *Darvinizem na Slovenskem* • Goranka Kreačič, *Po sledih hrvaških pl. Sufflay Otruševskih v Sloveniji* • Jernej Mlekuž, *»Oblastva morajo korigirati spokorništvno burno živeče aleksandrinke«*. *Časopisne resnice o aleksandrinkah in aleksandrinstvu do prve svetovne vojne* • Žiga Koncilija, *Vpliv vojnih razmer na žensko kriminaliteto – Sodni spisi Deželnege sodišča v Ljubljani (1914-1916)* • Filip Čuček, *K zgodovini češkoslovaško-jugoslovanskega koridorja (češko-slovenski zorni kot)*

Zgodovinski časopis

HISTORICAL REVIEW

ZČ | Ljubljana | 70 | 2016 | št. 1–2 (153) | str. 1–282

Izdaja
ZVEZA ZGODOVINSKIH DRUŠTEV SLOVENIJE
Ljubljana

GLASILO ZVEZE ZGODOVINSKIH DRUŠTEV SLOVENIJE

Mednarodni uredniški odbor: dr. Tina Bahovec (SI), dr. Bojan Balkovec (SI) (tehnični urednik), dr. Rajko Bratož (SI), dr. Ernst Bruckmüller (AT), dr. Liliana Ferrari (IT), dr. Ivo Goldstein (HR), dr. Žarko Lazarević (SI), dr. Dušan Mlacović (SI) (namestnik odgovornega urednika), dr. Božo Repe (SI), dr. Franc Rozman (SI), Janez Stergar (SI), dr. Imre Szilágyi (H), dr. Peter Štih (SI) (odgovorni urednik), dr. Marta Verginella (SI), dr. Peter Vodopivec (SI), dr. Marija Wakounig (AT)

Za vsebino prispevkov so odgovorni avtorji, prav tako morajo poskrbeti za avtorske pravice za objavljeno slikovno in drugo gradivo, v kolikor je to potrebno. Ponatis člankov in slik je mogoč samo z dovoljenjem uredništva in navedbo vira.

Redakcija tega zvezka je bila zaključena 30. april 2016.

Prevodi: Saša Mlacović (angleščina, nemščina)

Oblikovanje in oprema: Vesna Vidmar

Sedež uredništva in uprave: Oddelek za zgodovino Filozofske fakultete v Ljubljani, Aškerčeva 2, 1000 Ljubljana, Slovenija, tel.: (01) 241-1200, e-pošta: info@zgodovinskicasopis.si; <http://www.zgodovinskicasopis.si>

Letna naročnina: za leto/letnik 2016: za nečlane in zavode 32 €, za društvene člane 24 €, za društvene člane – upokojence 18 €, za društvene člane – študente 12 €. Cena tega zvezka v prosti prodaji je 16 € (z vključenim DDV).

Naročnina za tujino znaša za ustanove 45 €, za posameznike 35 € in za študente 25 €.

Plačuje se na transakcijski račun: SI 56020 1 000 12083935
Zveza Zgodovinskih društev Slovenije, Aškerčeva 2, 1000 Ljubljana, Slovenija
Nova Ljubljanska banka, d.d., Trg Republike 2, 1520 Ljubljana LJBAS12X

Sofinancirajo: Publikacija izhaja s finančno pomočjo Javne agencije za raziskovalno dejavnost RS

Prelom: Nonparel, d.o.o., Medvode, maj 2016

Tisk: ABO grafika d.o.o., Ljubljana, maj 2016

Naklada: 1000 izvodov

Zgodovinski časopis je evidentiran v naslednjih mednarodnih podatkovnih bazah: Scopus, European Reference Index for the Humanities (ERIH), Historical Abstracts, International Bibliography of the Social Sciences, ABC CLIO, America: History and Life, Bibliography of the History of Art, Ulrich's Periodicals Directory, Russian Academy of Sciences Bibliographies.

<http://www.zgodovinskicasopis.si>
info@zgodovinskicasopis.si

ISSN 0350-5774	
UDK	949.712(05)
UDC	

BULLETIN OF THE HISTORICAL ASSOCIATION OF SLOVENIA (HAS)

International editorial Board: Tina Bahovec, PhD, (SI), Bojan Balkovec, PhD, (SI) (Technical Editor), Rajko Bratož, PhD, (SI), Ernst Bruckmüller, PhD, (AT), Liliana Ferrari, PhD, (IT), Ivo Goldstein, PhD, (HR), Žarko Lazarević, PhD, (SI), Dušan Mlacović, PhD, (SI) (Deputy Editor-in-Charge), Božo Repe, PhD, (SI), Franc Rozman, PhD, (SI), Janez Stergar (SI), Imre Szilágyi, PhD, (H), Peter Štih, PhD, (SI) (Editor-in-Charge), Marta Verginella, PhD, (SI), Peter Vodopivec, PhD, (SI), Marija Wakounig, PhD, (AT)

The authors are responsible for the contents of their articles, they must also secure copyrights for the published photographs and figures when necessary. Reprints of articles, photographs, and graphic material are only allowed with explicit permission of the editorial office and must be cited as sources.

The editing of this issue was completed on April 30th 2016.

Translated by: Saša Mlacović (English, German)

Design: Vesna Vidmar

Headquarters and Mailing Address: Oddelek za zgodovino Filozofske fakultete v Ljubljani, Aškerčeva 2, 1000 Ljubljana, Slovenia, phone: +386 1 241-1200, e-mail: info@zgodovinskiasopis.si; <http://www.zgodovinskiasopis.si>

Annual Subscription Fee (for 2016): non-members and institutions 32 €, HAS members 24 €, retired HAS members 18 €, student HAS members 12 €.

Price: 16 € (VAT included).

Subscription Fee: foreign institutions 45 €, individual subscription 35 €, student subscription 25 €
Transaction Account Number: SI 56020 1 000 12083935
Zveza Zgodovinskih društev Slovenije, Aškerčeva 2, 1000 Ljubljana,
Nova Ljubljanska banka, d.d., Trg Republike 2,
1520 Ljubljana LJBAS12X

Co-Financed by: Slovenian Research Agency

Layout by: Nonparel, d.o.o., Medvode, May 2016

Printed by: ABO grafika d.o.o., Ljubljana, May 2016

Print Run: 1000 copies

Historical Review is included in the following international databases: Scopus, European Reference Index for the Humanities (ERIH), Historical Abstracts, International Bibliography of the Social Sciences, ABC CLIO, America: History and Life, Bibliography of the History of Art, Ulrich's Periodicals Directory, Russian Academy of Sciences Bibliographies.

<http://www.zgodovinskiasopis.si>
info@zgodovinskiasopis.si

ISSN 0350-5774	
UDK	949.712(05)
UDC	

KAZALO – CONTENTS

Razprave – Studies

- Peter **Štih**, Konfrontacija, akulturacija in integracija na stičišču romanskega, germanskega in slovanskega sveta8–66
Confrontation, Acculturation, and Integration at the Junction of the Romance, the Germanic and the Slavic World
- Jernej **Kotar**, Listina cesarja Friderika III. o izboljšanju kranjskega deželnega grba iz leta 146368–96
The Charter by Frederick III on the Improvement of the Carniolan Coat of Arms from 1463
- Oskar **Habjanič**, Darwinizem na Slovenskem98–126
Darwinism in Slovenia
- Goranka **Kreačič**, Po sledih hrvaških pl. Šufflay Otruševskih v Sloveniji128–161
Tracing Descendants of the Croatian Nobles Šufflay of Otrušavec in Slovenia
- Jernej **Mlekuž**, »Oblastva morajo korigirati spokornišтво burno živeče aleksandrinke«. Časopisne resnice o aleksandrinhah in aleksandrinstvu do prve svetovne vojne162–185
“The Authorities Must Rectify the Repentance of an Aleksandrinke with a Wild Life”. Newspaper Truths on Aleksandrinke and Aleksandrinstvo before World War I
- Žiga **Koncilija**, Vpliv vojnih razmer na žensko kriminaliteto – Sodni spisi Deželnega sodišča v Ljubljani (1914-1916).....186–204
The Impact of War Circumstances on Women’s Criminality – Court Records of the Provincial Court in Ljubljana (1914-1916)
- Filip **Čuček**, K zgodovini češkoslovaško-jugoslovanskega koridorja (češko-slovenski zorni kot)206–225
On the History of the Czechoslovakian-Yugoslav Corridor (The Czech-Slovene Point of View)

Zapisi – Notes

- Milan Dolgan, Publikacija o na Suhem bajerju leta 1915 ustreljenih
žrtvah228–236
A publication dealing with the victims of the 1915 killings
at Suhi bajer

Jubileji – Anniversaries

- Profesor dr. Ignacij Voje – devetdesetletnik (Vasko Simoniti)238–241
The Ninetieth Anniversary of Professor Ignacij Voje
- Osemdeset let akademika in zaslužnega profesorja dr. Jožeta Mlinariča
(Tone Ravnikar)242–244
The Eightieth Anniversary of the Academician and Emeritus Professor
Jože Mlinarič

Kongresi in simpoziji – Congresses, Symposia

5. konferenca European Information and Research Network on
Parliamentary History »Parlamentarismuskritik und
Antiparlamentarismus in Europa«, Berlin, 7.–8. maj 2015
(Jurij Perovšek)246–252

Ocene in poročila – Review and Reports

- Luka Ilić, Theologian of Sin and Grace. The Process of Radicalization
in the Theology of Matthias Flacius Illyricus
(Lilijana Žnidaršič Golec)254–258
- Franz Herre, Marija Terezija – velika Habsburžanka (Jože Maček).....259–265
- Ivana Lazarević, Vlasteoske kuće u gradu Dubrovniku 1817. Godine
(Ignacij Voje).....266–268
- Jure Gašparič, Izza parlamenta (Bojan Balkovec).....269–272
- Anali Zavoda za povijesne znanosti Hrvatske akademije znanosti
i umjetnosti u Dubrovniku LIII/1, 2 (Jože Maček)273–277

* * *

- Navodila avtorjem prispevkov za Zgodovinski časopis278–281
Instructions for Authors

Razprave

Peter Štih

Konfrontacija, akulturacija in integracija na stičišču romanskega, germanskega in slovanskega sveta

ŠTIH Peter, dr., red. prof., Univerza v Ljubljani, Filozofska fakulteta, Oddelek za zgodovino, SI-1000 Ljubljana, Aškerčeva 2, peter.stih@guest.arnes.si

Konfrontacija, akulturacija in integracija na stičišču romanskega, germanskega in slovanskega sveta

Zgodovinski časopis, Ljubljana 70/2016 (153), št. 1–2, str. 8–66, cit. 259

1.01 izvorni znanstveni članek: jezik Sn. (De., Sn., En.)

V vzhodnih Alpah in na pragu Sredozemlja je v srednjem veku prišlo do stika romanskega, slovanskega in germansko govorečega prebivalstva, ki je imelo različne kulturne tradicije. Po začetnih konfrontacijah je prišlo do integracijskih in akulturacijskih procesov, ki so rezultirali v oblikovanju specifične večjezične kulturne pokrajine. Razprava obravnava posamezne primere integracije, akulturacije in akomodacije v obravnavanem prostoru in času.

Ključne besede: Severni Jadran, Vzhodne Alpe, Romani, Slovani, Germani, integracija, akulturacija, akomodacija, srednji vek.

ŠTIH Peter, PhD, Full Professor, University of Ljubljana, Faculty of Arts, Department of History, SI-1000 Ljubljana, Aškerčeva 2, peter.stih@guest.arnes.si

Confrontation, Acculturation, and Integration at the Junction of the Romance, the Germanic and the Slavic World

Historical Review, Ljubljana 70/2016 (153), Vol. 1–2, pp 8–66, cit. 259 notes

Language Sn. (De., Sn., En.)

In the Eastern Alps and on the threshold of the Mediterranean, contacts between the Romance, the Slavic, and the Germanic-speaking population with various cultural traditions came about in the Middle Ages. Initial confrontations were followed by integration and acculturation processes which resulted in the formation of a specific multilingual cultural landscape. The treatise deals with individual cases of integration, acculturation and accommodation in the relevant space and time.

Key Words: the Northern Adriatic, the Eastern Alps, the Romans peoples, Slavs, the Germans peoples, integration, acculturation, accommodation, the Middle Ages

Uvod*

Spomladi 1913, dobro leto pred začetkom prve svetovne vojne in v času, ko se je zaradi vedno ostrejših nacionalnih konfliktov znotraj Avstro-Ogrske monarhije upravičeno postavljalo vprašanje o bodočnosti in sploh o preživetju države, ki jo je v prvi vrsti povezovala vladarska dinastija, je imel eden najpomembnejših slovenskih pisateljev Ivan Cankar (1876–1918) v Ljubljani predavanje o Slovencih in Jugoslovanih. Poleg tega, da je menil, da za Avstrijo ni več rešitve in si je zaradi besed, da jo je potrebno pustiti »v lastnem dreku« prislužil teden dni zapora, je zelo jasno opredelil tudi razmerje Slovencev do drugih južnih Slovanov. V razliko od mnogih, ki so bili v evforičnem zanosu, vzpodbujenem tudi z uspehi proti Turčiji v prvi balkanski vojni, pripravljeni na oltar (unitarnega) jugoslovanstva žrtvovati tudi slovensko narodno in jezikovno identiteto,¹ je Cankar razmerje Slovencev do ostalih južnoslovanskih narodov opredelil s sledečimi besedami: »Po krvi smo si bratje, po jeziku vsaj bratranci, – po kulturi, ki je sad večstoletne separatne vzgoje, pa smo si med seboj veliko bolj tuji, nego je tuj naš gorenjski kmet tirolskemu, ali pa goriški viničar furlanskemu.«²

Cankar je s tem Slovence in njihovo razmerje do svojih sosedov postavil v zgodovinski kontekst. Zgodovina je bila tista, ki je med njimi in ostalimi južnimi Slovani vzpostavila nespregledljive kulturne razlike. A taista zgodovina je tudi povzročila, da je bila kultura Slovencev, ki jo je tukaj razumeti v najširšem pomenu besede kot način življenja, veliko bliže jezikovno tujim Nemcem in romanskim Furlanom kot pa jezikovno in s tem po takratnem splošnem in tudi še danes prevladujočem prepričanju *eo ipso* tudi narodno sorodnim Hrvatom in Srbom. Ugotovitev, da veže Slovence z Nemci, ki so jih smatrali za svoje najhujše sovražnike,³ v kulturnem oziru mnogo več skupnega kot pa s slovanskimi »brati« in »bratranci« na jugu, je Cankarju predvsem pomenila, da je jugoslovansko vprašanje v prvi vrsti politično

* *Razprava je razširjena – in s tem tudi dopolnjena ter spremenjena – verzija referata, ki ga je imel avtor na simpoziju *Akkulturation im Mittelalter* v organizaciji *Konstanzer Arbeitskreis für mittelalterliche Geschichte* v Reichenau 25. 3. 2010. Za pomoč se zahvaljujem prof. dr. Mariji Wakounig, Dunaj.*

¹ Gl. Melik, *Slovenci v času Cankarjevega predavanja*, 687 sl.; Fischer (ur.), *Slovenska novejša zgodovina* 1, 54 sl.; Vodopivec, *Od Pohlinove slovnice*, 147 sl.

² Cankar, *Slovenci in Jugoslovani*, 235.

³ Gl. Rozman (ur.), *Sosed v zrcalu soseda*; Štih, *Slovenske predstave*, 313 sl.; isti, *Miti in stereotipi*, 39 sl.

in ne kulturno ali jezikovno vprašanje, nam pa lahko služi kot dobro izhodišče za vprašanja o zgodovinskih dejavnih in procesih, ki so pripeljali do takšnega stanja, o vzrokih, ki so jih sprožili ter o času, v katerem so se odvijali.

V časovnem oziru je bil za oblikovanje te specifične kulturne pokrajine med severnim Jadranom in vzhodnimi Alpami, ki je kazala številne obraze in v kateri so se prepletale in ena na drugo vplivale zelo različne tradicije, gotovo najbolj odločilen srednji vek. Kajti kulturni vzorec, ki ga je na začetku 20. stoletja na kratko označil Ivan Cankar je v 16. stoletju detektiral že Primož Trubar (1508–1586), vodilna osebnost slovenskega protestantizma in začetnik slovenskega knjižnega jezika. V svojem dolgem nemškem predgovoru k hrvaškemu prevodu v glagolici natisnjene prvega dela Nove zaveze iz leta 1562, ki ga je posvetil pravkar za češkega kralja okronanemu Maksimilijanu II. in katerega namen je bil zbuditi pozornost evropske javnosti na od Turkov še vedno ogroženo slovansko prebivalstvo notranjeavstrijskih dežel in dežel krone sv. Štefana, je med drugim zapisal tudi sledeče: *Der oberen Windischen Ländern / gemeines Volck / als die Windischen Märcker / die in Mätlinger Boden / vnnd vmb Newenstatt / Türckfeld / vnnd in derselbigen Gegendt wonen / seind schier auch der Art vnd Sitten / wie die Crobaten vnd Sürffen / die vor den Türcken / vnd auß der Türckey zu jnen geflohen seind. Die am Kharst / vnd in der Graueschafft Görtz vnd Histerreich sitzen / der ein thail halt sich auff Crobatisch / der ander auff Wällisch / mit Sitten vnd Glauben. Wölche aber in Lands Crain / Vndersteyer vnd Kernten sitzen vnnd jr Wohnung haben / die halten sich nach Art vnd Aigenschafft der Teutschen / klaiden sich auch auff teutsch / allein das die Weiber tragen besondere lange Schlayer am Kopf.*⁴

Z *oberen Windischen Länder* je Trubar mislil tiste pokrajine notranjeavstrijskih dežel, ki so bile poseljene s slovanskim prebivalstvom. Tu so živeli njegovi »lubi Slovenci«,⁵ katerim je namenjal svoje prevode Svetega pisma in drugih verskih besedil in h katerim se je tudi sam štel, čeprav se je v svojih delih in tudi na portretih podpisoval kot Kranjec – in ne Slovenec; zgovoren indic, da so dežele in deželna zavest še vedno imele odločilni pomen za oblikovanje občutka pripadnosti in domovinske zavesti.⁶ Celoto, ki so jo predstavljale *die oberen Windischen Länder* je opredeljeval le jezik, ki je definiral tudi njene meje. Jezik je bilo tisto presečišče, ki je povezovalo preprosto ljudstvo, *gemeines Volck*, na katerega se je obračal Trubar in ki ni živelo samo v različnih političnih entitetah ampak je izkazovalo tudi veliko kulturno raznolikost. Področje na robu, na južni meji, se je jasno razlikovalo od razmer v centralnih predelih, kot tudi od tistih na zahodni meji proti Italiji. Že sami po sebi kulturno heterogeni hrvaški, srbski in drugi prebežniki pred Turki – uskoki –, ki so bili integrirani v obrambni ustroj Vojne krajine, so se

⁴ Truber, *Deutsche Vorreden*, 210. Gl. tudi Katičič, *Ein Ausblick*, 95 sl.

⁵ Vendar seveda samostalnik *Slovenec* in pridevnik *slovenski* v 16. stoletju še nista imela tistega semantičnega pomena, ki sta ga dobila ob narodnem oblikovanju Slovencev v 19. stol. in ga imata še danes: gl. Müller, Raba imena Slovenci, 21 sl.; isti, Temelji slovenskega knjižnega jezika, 166 sl. Za proces narodnega oblikovanja Slovencev gl. od novejših del, Hösler, *Von Krain zu Slowenien*; Kosi, *Kako je nastal slovenski narod*.

⁶ Gl. Makarovič, *Ko še nismo bili Slovenci*, 48 sl.

naselili v takšnem številu, da so skupaj z domačim prebivalstvom tvorili posebni kulturni *facies* znotraj *oberen Windischen Länder*; vsekakor nekaj, kar bi zaslužilo dodatno pozornost prav z vidika akulturacijskih in integracijskih procesov. Na Krasu in Goriškem je bil opazen močan italijanski vpliv. Prav tako v Istri, kjer pa je del taistega slovanskega prebivalstva, ki ga je Trubar štel med bralstvo svojih »slovenskih« knjig, spadal še k hrvaškemu kulturnemu krogu. Središčni predeli *der oberen Windischen Länder* na Kranjskem, Koroškem in južnem Štajerskem pa so imeli v kulturnem oziru nemški obraz. Tamkajšnje slovansko prebivalstvo je bilo po Trubarjevih besedah popolnoma integrirano v nemško kulturno pokrajino in se je od nje razlikovalo le po specifičnem elementu ženske noše.

Kompleksnost kulturnega prostora dodatno osvetljuje še njegova jezikovna podoba, o kateri je vedel Trubar na istem mestu povedati sledeče: *Vnd der Oberen Windischen Ländern / Lands Oberkeit / Grauen / Freyherren / vnd die vom Adel / können gut Teutsch / vnd jr vil Lateinisch und wälisch. Dergleichen vil Burger / Priester vnmnd Münch reden Teutsch. Aber der gemein vngewandert Man durch auß / redet nur die Windische Sprach.*⁷ S temi nekaj besedami je zelo natančno opisana sociolingvistična situacija v *oberen Windischen Länder*. To še zdaleč ni bil jezikovno monoliten prostor, kot bi nemara lahko sklepali iz njegovega poimenovanja, ampak izrazito večjezičen, kjer pa so bile posamezne jezikovne prakse družbeno pogojene. Slovenščino so kot edini jezik govorili samo preprosti, neizobraženi ljudje, ki pa so tvorili veliko večino prebivalstva in samo oni so bili enojezični. Plemstvo je odlično govorilo nemško, poleg tega pa v veliki meri še latinsko in italijansko. Meščanstvo in duhovščina – s čimer je verjetno mišljenja nižja, ki ni imela ustrezne latinske izobrazbe – je prav tako govorila nemščino, vsi skupaj pa še slovenščino. Trubar tega sicer ne omenja izrecno, vendar to nedvomno izhaja iz njegovega opisa in je bilo tako samoumevno, da ni čutil potrebe po izpostavljanju tega dejstva. Nenazadnje potrjuje takšno stanje tudi odločna podpora kranjskih deželnih stanov Trubarjevemu reformatorskemu delu.⁸ Brez njihove pomoči ne bi mogel realizirati svojega izjemnega prevajalskega opusa in ne utemeljiti slovenskega knjižnega jezika in literature. Vsekakor družbeni sloji, ki so znali nemško do slovenščine niso bili negativno ali celo sovražno nastrojani, ampak so jo v določenih socialnih situacijah tudi prakticirali.⁹

Kulturna pokrajina, ki jo je opisal Trubar, je bila produkt dolgega zgodovinskega razvoja, katerega izhodišče je iskati v zgodnjem srednjem veku. Takrat so se v prostoru med severnim Jadranom in vzhodnimi Alpami srečali trije kulturni krogi, ki jih običajno in zelo posplošeno označujemo kot romanski, slovanski in germanski svet. Oznaka in zamejenost vsakega od teh krogov je v prvi vrsti po-

⁷ Truber, *Deutsche Vorreden*, 210 sl.

⁸ O tem nam npr. dobro sliko nudijo pisma Primoža Trubarja in tudi drugih slovenskih reformatorjev, ki pričajo o živahni korespondenci s kranjskimi deželnimi stanovi in njihovi podpori reformatorskim prizadevanjem. Gl. Rajhman, *Pisma Primoža Trubarja*; isti, *Pisma slovenskih protestantov*.

⁹ Katičič, *Ein Ausblick*, 96 sl. O jezikovni praksi višjih družbenih slojev gl. od novejših del Žvanut, *Od viteza do gospoda*, 32 sl.; Golec, Was bedeutet »slowenisch« und »deutsch«, 37 sl.; Štuhec, *Besede, ravnanja in stvari*, 255 sl.

gojena z jezikom, kar pravzaprav še vedno odraža percepcijo 19. stoletja, ko se je izoblikovalo naziranje, da so jezikovne skupnosti identične s kulturnimi in etničnimi skupnostmi in da vsakemu ljudstvu ne pripada samo njegov lasten jezik ampak tudi njegova lastna kultura.¹⁰ Danes so takšne, s kulturno homogenostjo pogojene predstave že dolgo presežene in nedvomno je, da so pod navedenimi imeni subsu-mirane skupnosti bile precej bolj heterogene, kot sugerirajo njihova imena in da so se v njih stekale zelo različne tradicije in identitete.¹¹ V tem smislu bi jih prej lahko imeli za hibridne kulture.¹² A ne glede na problematičnost pojmov, s katerimi skušamo opisati takratni svet, nedvomno drži, da so se na obravnavanem prostoru med koncem antike in koncem zgodnjega srednjega veka izoblikovale razmere, ki so bile nove, ki so v marsikaterem oziru radikalno spremenile star način življenja in ki so postale izhodišče za celo vrsto procesov, ki so pripeljali do izoblikovanja s Trubarjevimi besedami ilustriranega kompleksnega kulturnega prostora.

Prav v ta Trubarjev slovanski svet med severnim Jadranom in vzhodnimi Alpami bo v nadaljevanju usmerjena naša pozornost, čeprav bi gledišče lahko tudi obrnili in na celotno situacijo pogledali iz perspektive romanskega ali germanskega (nemškega) sveta na tem presečišču. Nedvomno bi bila takšna perspektiva prav tako pomembna in koristna, vendar bi tako razširjen pogled zahteval posebno raziskavo. Ob tem je potrebno dodati, da je izoblikovanje kompleksnega kulturnega prostora v smislu, kot ga je opisal Trubar, bilo politično, gospodarsko, kulturno, jezikovno, versko in še kako drugače pogojeno in v okviru običajne razprave je mogoče to kompleksno tkivo, sestavljeno in prepleteno iz najrazličnejših niti, ki so bile tudi v časovnem oziru različno dolge, predstaviti le v obliki skice in s poudarkom na glavnih potezah in fenomenih ter jih ilustrirati s posameznimi primeri. Znotraj teh omejitev nas bo predvsem zanimalo kako je prišlo do izoblikovanja enega najbolj zahodnih delov celotnega slovanskega sveta, kaj je to pomenilo za starejše romansko prebivalstvo tega prostora, kot tudi kaj je temu prostoru in njegovim slovanskim prebivalcem prinesla kasnejša germanska, oziroma pravilneje rečeno bavarska kolonizacija nemško govorečega prebivalstva. Zanimala nas bodo razmerja in vplivi med temi različnimi skupinami, ki so se odrazili v celi vrsti procesov, ki jih opisujemo s pojmi kot so kulturni kontakt, kulturni transfer, akulturacija, interakcija, modernizacija, akomodacija, transformacija, integracija, asimilacija in še bi lahko naštevali.

Slovanska naselitev, avarsko gospostvo in zahodno sosedstvo

V očeh krščanskih piscev zgodnjega srednjega veka je svet, ki se je začel na vzhodni meji Italije veljal za barbarskega in s tem za poudarjeno tujega in

¹⁰ Gl. Geary, *Mit narodov*, 19 sl.; Wiwjorra, *Germanenmythos*; Graus, *Slavs and Germans*, 149 sl.

¹¹ Gl. npr. Jarnut, *Germanisch*, 107 sl.; Pohl, *Vom Nutzen des Germanenbegriffes*, 18 sl.

¹² Prim. Borgolte, *Migrationen als transkulturelle Verflechtung*, 266 sl.; Borgolte, Schneidmüller (Hg.), *Hybride Kulturen*.

manjvrednega. Tu so živeli Slovani in Avari, ki so jih na latinskem Zahodu v stereotipni maniri¹³ označevali kot *crudeles pagani, gens ferox, gens bruta et irrationabilis* ipd.¹⁴ Z njihovo naselitvijo se je vzhodnoalpski prostor, ki so ga še v 6. stoletju povezovala in združevala rimska ureditev, antična tradicija in krščanstvo s svojo cerkveno organizacijo, razcepil na zahodni romansko-germanski in vzhodni avarsko-slovanski del, med katerima se je vzpostavila zelo izrazita meja. Toda kljub temu med obema svetovoma ni – če uporabim pojma iz povojne Evrope – potekala železna zavesa, ampak prej zelena meja. To je bila meja, o kateri prinaša veliko informacij zlasti Pavel Diakon, ki jo je kot domačin iz Čedad v vzhodni Furlaniji tudi dobro poznal in čez katero so prehajali odposlanci, vojaški kontingenti, rokodelci, politični emigranti in verjetno še kdo.¹⁵ Natančno se je vedelo kdo je kdo pri sosedu in kje ga je najti in dogajanje na romansko-germanski in avarsko-slovanski meji sodi med tiste primere, ki opozarjajo, da je imela meja poleg ločevalnega tudi združevalni karakter.¹⁶ Sodobne raziskave mejà namreč vedno bolj poudarjajo, da meja ni samo prostor ločevanja ampak tudi prostor dotikanja in srečevanja; je področje stika, ki omogoča kulturni in vsak drug transfer, s katerimi so se šele lahko začeli različni procesi od akulturacije do asimilacije in od modernizacije do harmonizacije.¹⁷

O naseljevanju Slovanov v porečja vzhodnoalpskih rek Aniže, Mure, Drave, Save, Savinje in Soče ne vemo skoraj ničesar. Zato predstavlja vprašanje, na kakšen način je ta prostor postal slovanski, podoben problem, kot kako pojasniti fenomen, da je bilo znotraj osupljivo kratkega časa slavizirano ogromno področje, ki je segalo od Baltika do Egejskega morja in od Labe do ruskih step.¹⁸ Pred zadnjim desetletjem 6. stoletja se Slovani v vzhodnoalpskem-severnojadranskem prostoru sploh ne omenjajo. Takrat pa so se najverjetneje v zgornji dolini Drave že spopadali z Bavarci in na jugu preko Istre oziroma Krasa že silili v Italijo, zaradi česar se je leta 599 in 600 v Rimu vznemirjal papež Gregor Veliki.¹⁹ Te izpod peresa Pavla Diakona in papeške pisarne izvirajoče informacije, ki se nanašajo na skrajni zahodni rob slovanskega naselitvenega ozemlja med severnim Jadranom in glavnim alpskim grebenom, je razumeti na način, da so Slovani do takrat že kontrolirali vzhodno

¹³ Prim. Pohl, *Awaren*, 5 sl.; Gießauf, *Barbaren*, 92 sl.

¹⁴ Breves Notitiae, c. 3; Conventus episcoporum ad ripas Danubii, 172, 174.

¹⁵ Paulus Diaconus, *Historia Langobardorum* I 27; II 8, 9, 14; IV 4, 7, 10, 12, 20, 24, 28, 37, 38, 40, 51; V 18, 19, 20, 22, 23; VI 24, 45, 51, 52.

¹⁶ Gl. Štih, O vzhodni meji, 103 sl.

¹⁷ Gl. Herbers, *Europa und seine Grenzen*, 37 sl.; Jaspert, *Grenzen und Grenzräume*, 56 sl.; Moraw, *Mark Brandenburg*, 13 sl.

¹⁸ Povzetek aktualnih razmišljanj in predstavitev modelov o problemu slovanske ekspanzije v zgodovino gl. pri Pohl, *Volkerwanderung*, 206–212. Gl. tudi: isti, *Awaren und ihre Beziehungen*, 341 sl. Od sodobnih monografij, ki se ukvarjajo s problematiko zgodnjih Slovanov naj omenim zgolj dve, konceptualno in vsebinsko povsem različni deli: Barford, *Early Slavs*; Curta, *Making of the Slavs*.

¹⁹ Paulus Diaconus, *Historia Langobardorum* IV 7, 10; Gregorii I papae *Registrum epistolarum* 2, X, 15, 154.

od tod ležeča porečja Save, Drave in Mure,²⁰ kar je zopet videti v kontekstu velike slovanske ekspanzije, ki je v 6. stoletju zajela tako balkanski polotok kot tudi češko-moravski prostor in verjetno tudi področje Saale in Labe.²¹ Hkrati nam ta poročila tudi že pričajo o prvem srečanju Alpskih Slovanov²² z njihovimi zahodnimi sosedi in o naravi tega srečanja. Šlo je za nasilno, vojaško konfrontacijo in boji z Bavarci, furlanskimi Langobardi in romanskim prebivalstvom pod bizantinsko oblastjo v Istri so opredeljevali slovansko razmerje do zahodnih sosedov tudi v zgodnjem 7. stoletju. Tako so okrog 610 Slovani pri Aguntu ob zgornji Dravi ponovno porazili Bavarce ter na jugu pustošili po Istri,²³ Langobardi pa so si nekoliko kasneje uspeli na stičišču furlanskega in koroškega prostora podrediti Slovane Kanalske doline, ki so nato več kot stoletje dolgo plačevali njihovemu vojvodi v Čedadu poseben *pensio*.²⁴

Te in podobne konfrontacije, ki jim sledimo še v zgodnje 8. stoletje,²⁵ seveda niso mogle biti brez posledic za izoblikovanje slovansko-romanske in slovansko-bavarske meje, ki se je zlasti na jugozahodu pokazala kot zelo stabilna: današnja etnična meja med Slovenci in Italijani, ki v grobem poteka po robu furlanske nižine, je ostala v glavnih potezah nespremenjena od zgodnjega srednjega veka, ko se je vzpostavila kot slovansko-romanska meja.²⁶ Ob tem ni nepomembno, da se meje slovanskega naselitvenega prostora niso pokrivalo s političnimi mejami: tisti Slovani, ki so v tem najzgodnejšem času poselili severno Istro, so spadali pod provincialno bizantinsko oblast, ki ji je načeloval *magister militum*, tisti, ki so naseljevali Vipavsko, Soško, Nadiško in Kanalsko dolino pa so spadali v Furlanijo in s tem pod oblast tamkajšnjega langobardskega vojvode.²⁷ Ostali Slovani, to je

²⁰ Od številne literature navajam le nekaj del, v katerih so avtorji problematiko obravnavali z različnimi akcenti in tudi interpretacijami: Grafenauer, Nekaj vprašanj, 23 sl.; isti, Naselitev Slovanov, 17 sl.; Bertels, Carantania, 91 sl.; Šašel, Ostalpenbereich, 821 sl.; Szameit, Kärnten und die Slawen, 71 sl.; Lotter, *Premiki ljudstev*, 123 sl.; Žužek, Naselitev Slovanov, 261 sl.; Curta, *Early Slavs*, 303 sl.; Bratož, *Med Italijo in Ilirikom*, 481 sl.

²¹ Gl. Herrmann (Hg.), *Slawen in Deutschland*, 7 sl.; isti (Hg.), *Welt der Slawen*, 253 sl.; Brather, *Archäologie der westlichen Slawen*, 59 sl.

²² Alpski Slovani je pomožen pojem, ki ga je skovalo moderno zgodovinopisje in ne pojem virov. Z njim so mišljeni Slovani, ki so se v 6. in v začetku 7. stoletja naselili v porečja vzhodnoalpskih rek. Zaradi tega je lahko pojem Alpski Slovani samo geografsko determiniran, saj niso ti Slovani politično, pravno in tudi etnično nikoli tvorili zaokrožene celote v smislu, da bi se oblikovali v eno samo ljudstvo (*gens*) s svojo lastno identiteto.

²³ Paulus Diaconus, *Historia Langobardorum* IV, 39, 40. Gl. Wolfram, *Grenzen und Räume*, 78 sl. Glede datacije slovansko-bavarskega spopada pri Aguntu, kjer v historiografiji ni enotnega mnenja (okrog 610 ali okrog 625) gl. Kos, K poročilom Pavla Diakona, 165 sl.; Pohl, *Awaren*, 239 in op. 19; Wolfram, *Salzburg, Bayern, Österreich*, 39 in op. 149.

²⁴ Paulus Diaconus, *Historia Langobardorum* IV 38. Gl. Krahwinkler, *Friaul*, 58 sl.; isti, *Langobarden und Kärnten*, 58 sl.

²⁵ Paulus Diaconus, *Historia Langobardorum* VI 24, 45. Gl. Krahwinkler, *Friaul*, 56 sl., 60; Štih, O vzhodni meji, 117.

²⁶ Gl. Kos, K postanku, 170 sl.; Grafenauer, Slovensko-romanska meja, 5 sl.

²⁷ Mnenje o bizantinski oblasti nad Slovani v Istri na začetku 7. stoletja temelji na predpostavki, da je tržaška škofija v zgodnjem srednjem veku imela enak obseg kot v poznem srednjem veku, ko je vanjo spadalo območje notranjskega Krasa do Javornikov in Snežnika. Gl. Štih, O vzhodni meji, 109 in op. 44 in 45.

velika večina tistih, ki so se konec 6. stoletja naselili v vzhodnoalpski prostor, pa je spadala pod oblast Avarov. Ta je na zahodu segala vse do Italije.²⁸

Sploh se zdi, da je bila slovanska naselitev v vzhodne Alpe del avarske ekspanzije in da so Slovani v ta prostor prišli pod avarsko komando ali vsaj v neke vrste zvezi z Avari.²⁹ Vključeni so bili v avarsko nadregionalno politično tvorbo s središčem v Panoniji in Avari s kaganom na čelu so kot politični gospodarji odločilno vplivali na razmerje in odnose njim podrejenih Alpskih Slovanov do zahodnih sosedov. Avarski kagan je odločilno posegel že v slovansko-bavarske boje ob koroški Dravi okrog leta 595, v katerih so Bavarci utrpeli izgube, merjene z velikostjo plemenske vojske.³⁰ Podobno je krojil kagan razmere tudi na meji Italije. Tam so Avari s slovansko pomočjo pustošili bizantinsko Istro in s požigom Čedadu leta 611 prejkone pomagali svojemu zavezniku, langobardskemu kralju Agilulfu, proti preveč samostojnemu furlanskemu vojvodi Gisulfu II., ki je ob tej priliki tudi izgubil življenje.³¹ Prav boj za kontrolo nad prvo langobardsko vojvodino v severni Italiji, ki je v 7. in 8. stoletju potekal med centralno silo v Paviji in regionalno v Čedadu, je v furlanske zadeve vpletal avarske in slovanske sosede z druge strani meje. Tradicionalni zaveznik langobardskega kralja je bil avarski kagan, nosilci furlanske avtonomije pa so pomoč iskali pri sebi primerljivih Slovanih koroškega in morda tudi kranjskega prostora. Ko je kaganova vojska leta 664 na intervencijo langobardskega kralja vdrla v Furlanijo in ubila tamkajšnjega upornega vojvodo, je njegov sin zbežal v Karantanijo, ki se kot teritorialno ime ob tej priliki prvič omenja, kjer ni našel samo azila, ampak tudi vojaško pomoč za sicer neuspešen poskus osvojitve očetovega vojvodskega položaja.³²

Slovani karantanskega, to je nekdanjega noriškega prostora ob koroški Dravi in štajerski Muri so se že v dvajsetih letih 7. stoletja otesli avarskega gospodstva. Veliko spremembo, ki je odprla pot etnogenezi Karantancev, je povezovati s krizo avarske moči, ki je nastopila z velikim slovanskim uporom pod vodstvom Sama in neuspešnim obleganjem Carigrada 626.³³ Južno od Karavank, na ozemlju današnje Slovenije, pa se je avarska oblast obdržala vse do avarskih vojn Karla Velikega, ki jih je poleti 791 začel prav z napadom italske frankovske vojske pod vodstvom sina Pipina na avarsko postojanko nekje na prostoru Karniole.³⁴ Ob tem se zdi, da je moralo biti današnje slovensko ozemlje za avarski način življenja marginalno.

²⁸ Štih, O vzhodni meji, 110 sl.

²⁹ Grafenauer, Nekaj vprašanj, 85 sl.; Fritze, Zur Bedeutung der Awaren, 498 sl.; Pohl, *Awaren*, 117 sl., 147 sl. Vilfan, *Rechtsgeschichte*, 44, je to zvezo označil kot *societas leonina* – kot zvezo dveh neenakopravnih partnerjev.

³⁰ Paulus Diaconus, *Historia Langobardorum* IV 10; Wolfram, *Grenzen und Räume*, 78.

³¹ Paulus Diaconus, *Historia Langobardorum* IV 24, 37, 40. Gl. Krahwinkler, *Friaul*, 39 sl.; Štih, Istra v času ustanovitve kopske škofije, 12 sl.

³² Paulus Diaconus, *Historia Langobardorum* V 19–22. Gl. Štih, O vzhodni meji, 114 sl.

³³ Gl. Pohl, *Awaren*, 248 sl.; za etnogenezo Karantanacev gl. Wolfram, *Salzburg, Bayern, Österreich*, 45 sl., 275 sl.; Krahwinkler, *Ausgewählte Slaven-Ethnonyme*, 413 sl.; Kahl, *Staat der Karantanen*, 67 sl.; Štih, *Karantanci*, 47 sl.

³⁴ *Epistolae variorum Carolo Magno regnante scriptae* št. 20. Gl. Pohl, *Awaren*, 316; Krahwinkler, *Friaul*, 148 sl.; Bratož, *Začetki oglejskega misijona*, 83 in op. 22.

Pretežno hribovit in gorat ter tudi z gozdom močno poraščen svet ni bil primeren za stepske konjenike in njihov nomadski način življenja. Skorajda popolna odsotnost arheoloških najdb, ki bi jih bilo mogoče opredeliti kot avarske, potrjuje vtis, da slovensko Posavje in Podravje ni bilo njihovo naseljitveno področje.³⁵ Edini pravi pomen, ki ga je to ozemlje imelo za Avare, je v prvi vrsti iskati v njegovi funkciji kontaktne in vpadnega prostora v Italijo. Kajti kdor je imel kontrolo nad njim, je imel ključ, ki je odpiral ali zapiral vrata vanjo na njeni najbolj izpostavljeni meji.³⁶ Zato je avarsko gospostvo nad slovenskim ozemljem in njegovim slovanskim prebivalstvom razumeti predvsem kot kontrolo nad starimi antičnimi cestami, ki so povezovale Italijo in panonski prostor. Hkrati si je tudi predstavljati, da je bilo avarsko gospostvo nad tamkajšnjimi Slovani, ki je bilo dolgo časa predmet ostrih znanstvenih diskusij,³⁷ precej ohlapno. Glede na današnje stanje raziskav se zdi, da »hlapčevstvo«, s katerim so nekdanje opisovali razmerje Alpskih Slovanov do Avarov, ni imelo niti stabilnih socialnih odnosov, niti izrazitih pravnih oblik. Še najbolj se je moralo odraziti na področju politično-vojaških odnosov in je puščalo veliko praznega prostora za samostojno slovansko družbeno in pravno ureditev.³⁸ Avarsko gospostvo in slovanski način življenja se nista izključevala ampak sta bila, kot je to poudaril Walter Pohl, komplementarna procesa, ki sta se odvijala v istem prostoru.³⁹

Na to komplementarno značilnost opozarja tudi možnost, da so Slovani vzhodnoalpskega prostora prevzeli v svoj način življenja in organizacijo družbe ter oblasti posamezne institucije avarske ureditve. Bani, župani, Hrvati, ki so na Koroškem pustili presenetljivo močne sledove,⁴⁰ kot tudi enigmatični kosezi, ki veljajo za alpskoslovansko posebnost,⁴¹ so pojmi, ki jih običajno povezujemo s slovanskim kontekstom. Toda povsem možno je, da so prvotno bili del avarske ureditve. Za bane, ki so izpričani tako pri dalmatinskih Hrvatih kot v toponimih karantansko-koroškega prostora,⁴² je avarski izvor imena po mnenju etimologov

³⁵ Še tistih nekaj skromnih »avarskih« najdb spada v glavnem v pozno obdobje drugega kaganata oziroma v konec 8. stoletja in gre v največji meri za posamične najdbe, ki so domnevno prišle v posest lokalnega prebivalstva po uspešnih avarskih vojnah Karla Velikega. Gl. Ciglenečki, Prispavek k arheološki sliki Carneole, 151 sl.; Karo, *Ozemlje današnje Slovenije*, 146 sl.

³⁶ Že Paulus Diaconus, *Historia Langobardorum* II 9 ugotavlja, da je Italija dobro zavarovana z naravnimi morskimi in gorskimi mejami, le na vzhodu, kjer se dotika Panonije ima *largius patentem et planissimum ingressum*, s čimer je lahko mišljena le Vipavska dolina, ki se z vzhoda odpira proti furlanski nižini in morda tudi ugodni kraški prehodi v njenem zaledju. Podrobneje o geografiji tega prostora, njegovem pomenu in obrambi gl. pregled z literaturo pri Štih, O vzhodni meji, 104 sl.

³⁷ Pregled problematike in diskusije gl. pri: Grafenauer, *Ustoličevanje*, 17 sl.; isti, Vprašanja županov, 1136 sl.; Hauptmann, *Staroslovenska družba*, 7 sl.; Vilfan, *Rechtsgeschichte*, 45 sl.; isti, *Zgodovinska pravotvornost*, 37 sl.

³⁸ Gl. Grafenauer, Razmerje med Slovani in Obri, 145 sl.; Fritze, Zur Bedeutung der Awaren, 507 sl., 514 sl.; Vilfan, *Rechtsgeschichte*, 46 sl., zlasti 53; Pohl, *Awaren*, 112 sl.

³⁹ Pohl, *Awaren und ihre Beziehungen*, 350.

⁴⁰ Še vedno temeljno: Grafenauer, Hrvati u Karantaniji, 207 sl. Pregled kasnejših raziskav prinaša Štih, Novi poskusi, 122 sl. Gl. tudi Kranzmayer, *Ortsnamenbuch* 1, 70.

⁴¹ Pregled problematike in literature gl. pri Grafenauer, *Ustoličevanje*, 29 sl.; Vilfan, *Rechtsgeschichte*, 59 sl.; isti, Kmečko prebivalstvo, 288 sl.

⁴² Gl. nazadnje Kahl, *Staat der Karantanen*, 171 sl.

nesporen, pri županih so mnenja že deljena, še bolj pri kosezih, medtem ko so bili Hrvati po nekaterih mnenjih prvotno poseben družbeni sloj pri Avarih in ne etnična skupina.⁴³ Kljub temu, da zadnja beseda v teh vprašanjih še zdaleč ni bila izrečena, opozarjajo primeri na razmerja in procese med dvema različnima oblikama življenja, ki so ju na eni stran karakterizirali konjeniki, na drugi pa kmetje. V prevzemu nekaterih z ureditvijo družbe in organizacijo oblasti povezanih institucij se zrcali tako podrejenost poljedelskih Slovanov od nomadskih Avarov, kot lahko v njih prepoznamo tudi procese kulturnega transferja, akulturacije in prilagoditve.

Ob tem je nedvomno, da so slovanska naselitev, avarsko gospostvo in z njima zvezane oblike življenja popolnoma spremenile kulturno pokrajino vzhodnoalpskega prostora, kjer se je poznoantična provincialna struktura ohranjala še daleč v 6. stoletje.⁴⁴ Rekli bi lahko celo, da je izginila celotna kultura v najširšem pomenu te besede kot posebna oblika življenja. V razliko od germanskih ljudstev, ki so se naseljevala na tla rimskega cesarstva, slovansko-avarski prišleki očitno niso stremeli po kontroli nad poznoantičnim državnim in davčnim aparatom in niso imeli interesa, da bi ohranjali rimsko infrastrukturo. Prelom, ki ni bil prihranjen niti najbolj vzhodnim predelom same Italije,⁴⁵ je bil popoln in je zajel vsa področja življenja: od državno-političnega, družbenega, gospodarskega do kulturnega, duhovnega, verskega in jezikovnega. Kompleksna delitev dela pozne antike, na kateri so temeljili država in uprava, cerkvena organizacija, mesta, trgovina, pismenost in visoka kultura, je propadla.⁴⁶ Prostor je dobil novo, slovansko jezikovno identiteto, ki se je ohranila do danes. Provincialna imena so nadomestila nova kot sta bili Karantanija in Karniola.⁴⁷ Krščanstvo so izpodrinili novi bogovi, ki jih tako odlično ponazarja glava s tremi obrazi iz St. Martina am Silberberg na Koroškem.⁴⁸ Z zamrtjem višinskih naselbin, od katerih je bila najbolj reprezentativna tista na koroški Junski gori, se je popolnoma spremenila poselitvena podoba pokrajine.⁴⁹ Antično gospodarstvo, katerega uspešnost je simboliziralo noriško železo, so zamenjale oblike in orodja,

⁴³ Skok, *Etimologijski rječnik* 1, 104 sl. (ban); 2, 687 sl. (župa/župan); Bezljaj, *Etimološki slovar* 1, 10 sl. (ban); 4, 485 (župan [z oznako: ‚Etimološko temna beseda‘]). Za vprašanje kosezov gl. Grafenauer, *Ustoličevanje*, 320 sl.; 499 sl.; Vilfan, *Rechtsgeschichte*, 59 sl. Za Hrvate kot izvorno avarski socialni sloj gl. Kronsteiner, *Gab es?*, 137 sl.; Pohl, *Awarenreich*, 297 sl.

⁴⁴ Gl. npr. Wolfram, *Grenzen und Räume*, 17 sl.; Wolf, *Vermutungen*, 27 sl.; Glaser, *Römerzeit*, 51 sl.; Krahwinkler, Wolfram, *Alpen-Adria-Raum*, 89 sl.; Štih, *Ozemlje Slovenije*, 7 sl.

⁴⁵ Emona v slovenskem Posavju, že onkraj kontinentalnega razvodja, je še v času gotske vladavine v prvi polovici 6. stoletja spadala v Italijo, ki se je tako na vzhodu raztezala vse do Trojan. Gl. Šašel, *Zugehörigkeit Emonas*, 707 sl.; Šašel Kos, *Emona*, 11 sl.

⁴⁶ Wolf, *Vermutungen*, 39.

⁴⁷ Gl. Štih, *Strukture*, 357 sl.

⁴⁸ Gl. Kahl, *Millstätter Domitian*, 49 sl.; isti, *Staat der Karantanen*, 222 sl.; isti, *Kultbilder*, 9 sl. Konec poznoantičnega krščanstva in cerkvene organizacije na tleh slovanske naselitev v vzhodnih Alpah poleg propada škofij (gl. besedilo pri op. 65–69) najboljše ponazarja dejstvo, da od več kot 40 zgodnjekrščanskih cerkva na ozemlju Slovenije in Koroške niti ena ni preživela v 7. stoletje. Gl. Bratož, *Začetki slovenske etnogeneze*, 286 in op. 72.

⁴⁹ Glaser, *Frühes Christentum*, 65 sl., zlasti 96–120; Gleirscher, *Karantanien*, 43 sl.; Ciglenečki, *Archaeological investigations*, 119 sl. Za poselitveno podobo prostora v zgodneslovanski dobi nudijo prve zanesljive informacije šele najnovejša arheološka izkopavanja: Guštin (ur.), *Zgodnji Slovani*.

ki so nedvomno pomenila korak nazaj.⁵⁰ Spremenila se je organizacija družbe in oblasti, ki je dobila gentilne poteze. Vse te transformacije je subsumiral pojem slovanska dežela (*marca Vinedorum, Sclavorum provincia, regio Sclavorum, patria Sclavorum*), ki je pokril nekdanja rimska tla in s katerim so zunanji opazovalci, kot sta bila Fredegar in Pavel Diakon, opisovali novo svarnost.⁵¹ V vzhodnoalpskem in predalpskem prostoru je bilo tako šele okrog leta 600 konec antike. Za tisto malega, kar je preživelo od te dediščine, pa gre v prvi vrsti zasluga staroselcem: ti niso bili samo nosilci skromne kontinuitete, ampak tudi posredniki antičnih tradicij slovanskim novoselem.

Srečanje Slovanov in romanskih staroselcev

Prebivalstvo, na katerega so ob svojem prihodu v vzhodnoalpski prostor naletele slovanske skupine in njihovi avarski gospodarji, je bilo po svojem izvoru zelo pestro. Provincialni Romani so bili konglomerat ilirskih in keltskih drobcev, italjskih kolonistov in vojaških veteranov. Nanje so se v pozni antiki vsedle še germanske skupine, zlasti Vzhodni Goti in Langobardi.⁵² Toda Slovani med njimi niso delali razlik: za njih so bili ti romanski in romanizirani staroselci zgolj in samo Vlahi.⁵³ Del tega prebivalstva, ki se je tudi zaradi svoje krščanske vere lahko počutil eksistencialno ogrožen, se je pred prihajajočimi novoselemci umaknil proti zahodu, v bizantinsko Istro in langobardsko Furlanijo. Njegov beg najbolje ilustrira pismo papeža Gregorja Velikega iz maja 599, ki poroča, da je bil v Novigradu v Istri, mestu s tipičnim imenom novoustanovljenega kraja, za škofa postavljen nek Johannes, ki je prišel iz Panonije.⁵⁴ Glede na to, da povezuje Novigrad s tradicijo antične Emone njegovo srednjeveško ime *Emon(i)a* in da so v njem častili kult emonskega mučenca Pelagija,⁵⁵ se zdi precej verjetno, da je bil Johannes prvotno emonski

⁵⁰ Gl. Kahl, *Staat der Karantanen*, 292 sl.

⁵¹ Fredegar, *Chronicae* IV 72; Paulus Diaconus, *Historia Langobardorum* IV 7, 38; VI 52.

⁵² Šašel, *Antiqui barbari*, 746 sl.; isti, *Zur historischen Ethnographie*, 761 sl.; Lotter, *Premiki ljudstev*, 61 sl.

⁵³ Gl. Kranzmayer, *Ortsnamnebuch* 1, 41 sl.; Kos, *Vlahi*, 121 sl.

⁵⁴ Gregorij I papae *Registrum epistolarum* 2, IX, št. 155: *in castello quot Novas dicitur*; pri ravenskem anonimnem geografu (*Ravennatis anonymi Cosmographia et Gvidonis Geographica* IV 30, V 14) kot *Neapolis*, v listini Rižanskega zbora 804 pa npr. *Civitas Noua* (*Placitum Rizianense*, 72, 74). Pri tem je potrebno opozoriti, da je na območju Novigrada obstajala naselbina že v rimski dobi in da je kasnejša novigrajska stolnica v osnovi zgodnjekrščanski objekt iz druge polovice ali konca 5. stoletja. Gl. Marušić, *Il castello*, 9 sl.; Cuscito, *Antiche testimonianze*, 57 sl.

⁵⁵ Imeni *Aemoniensis civitas* za Novigrad in *sancta Aemoniensis ecclesia* za tamkajšnjo škofijsko cerkev sta prvič izpričani 1037 v D. Ko II., št. 249, ki pa je ohranjena v zelo poznem prepisu. Glede čaščenja Pelagija v Novigradu gl. Bratož, *Il cristianesimo aquileiese*, 168 sl., 220 sl., zlasti 234. Podoben prenos kulta iz Emone v Novigrad se je domneval tudi za sv. Maksima, vendar novejši raziskave kažejo, da je bilo prej ravno obratno: kult tega svetnika je v visokem srednjem veku najprej izpričan v Novigradu in šele v zgodnjem novem veku v Ljubljani (nekdanji Emoni) in je bil nemara vpeljan šele v času protireformacije; gl. Bratož, o. c., 168 sl.

škof.⁵⁶ Z ubežniki pred Slovani in Avari se povezuje tudi čaščenje kulta noriškega mučenca sv. Maksimiljana Celejanskega v koprski škofiji.⁵⁷ Domnevno prav temu svetniku je bila okrog 710 posvečena tudi cerkev samostanske celice v Bischofshofnu v Pongauu, kamor bi ga prav tako lahko zanesli romanski ubežniki pred Slovani in Avari.⁵⁸ Vsekakor ni izključiti možnosti, da so del močne zgodnjerednjeveške *Romanie* na Salzburškem, od koder je bil kasneje rekrutiran tudi precejšen del misijonarjev v Karantaniji,⁵⁹ sestavljali noriški ubežniki s prostora jugovzhodno od glavnega alpskega grebena.⁶⁰ Z njimi se je povezovalo tudi prenos noriškega imena (ki ga je v vzhodnih Alpah izpodrinilo karantansko ime) na drugo Recijo oziroma agilulfinško-karolinško Bavarsko, čeprav to seveda ni edina razlaga tega stanja.⁶¹ Zelo zanimivo, vendar še ne zadovoljivo pojasnjeno dejstvo je tudi, da so v Salzburgu konec 8. stoletja trdili, da je staro ime mesta bilo *Petenensis urbs*.⁶² S tem se je tamkjašnja škofija – med drugim tudi v listini, s katero je bil Arn 798 povzdignjen v nadškofa in bavarskega metropolita (*ecclesia Inuvauensium, que et Petena*)⁶³ – navezala na tradicijo antične škofije v Pičnu (*Pedena*) v Istri, kamor naj bi, analogno prenosu emonske v Novigrad, bila prenešana škofija na Ptuj.⁶⁴

Da novigrajski škof Johannes ni bil edini škof, ki je zbežal pred Avari in Slovani kažeta tudi podpis škofa Andreja iz Celeje na sinodi v Rimu leta 680 z oznako, da je iz Istre,⁶⁵ kot tudi poziv papeža Gregorja Velikega škofom ilirske dijeceze iz leta 591, naj tisti, ki so ostali v svojih mestih sprejmejo in vzdržujejo škofove, ki jih je pregnalo divjanje sovražnikov, pa četudi gre pri tem za shizmatike.⁶⁶ S slednjimi so bili lahko

⁵⁶ Možno tudi, da je šlo za celejanskega škofa. Za enačenje novigrajskega Janeza iz leta 599 s celejanskim škofom bi govorilo predvsem dejstvo, da se je tako v času sinode v Gradežu 572/577 (Concilium Mantuanum, 588) kot sinode v Maranu 590 (Paulus Diaconus, *Historia Langobardorum* III, 26) imenoval celejanski škof, medtem ko je bilo emonskemu škofu v istem času ime Patricij. Za to možnost pledira npr. Berg, *Bischöfe und Bischofsitze*, 87 in op. 212.

⁵⁷ Bratož, *Il cristianesimo aquileiese*, 249 sl.

⁵⁸ Seveda le v primeru, da je bil Maksimilijan v resnici celejanski mučenec, kar ni zagotovljeno; gl. Bratož, *Il cristianesimo aquileiese*, 235 sl. Za začetke samostanske celice sv. Maksimilijana v Bischofshofnu gl. Jahn, *Ducatus Baiuvariorum*, 64 sl., 79 sl.; Dopsch, *Der heilige Rupert*, 75 sl.; isti, *Rupert, Virgil*, 99; Forstner, *Maximilianszell*, 9 sl.

⁵⁹ Gl. Wolfram, *Salzburg, Bayern, Österreich*, 275 sl.

⁶⁰ O salzbürški *Romanii* gl.: Moosleitner, *Merowingerzeit*, 112 sl.; Dopsch, *Zum Anteil der Romanen*, 47 sl.

⁶¹ Ernst Klebel, *Fortleben*, 481 sl.; Grafenauer, *Kontinuitätsfragen*, 68; Wolfram, *Salzburg, Bayern, Österreich*, 71 sl.

⁶² Prvič v D. Kar. I., št. 168, s katero je 790 potrdil salzbürški cerkvi celotno posest.

⁶³ SUB 2, št. 2a.

⁶⁴ Gl. Klebel, *Fortleben*, 485; Dopsch, *Zeit der Karolinger und Ottonen*, 162; Karwiese, *Von der ecclesia*, 228 sl.; Wolfram, *Salzburg, Bayern, Österreich*, 72 sl.

⁶⁵ *Concilium universale Constantinopolitanum tertium*, št. 92: *Andreas elächtistos episkopos tês hagias ekklesias Kelaianes eparchias Istrias oz. Andreas episcopus sanctae ecclesiae Celeianae provinciae Istriae*. Gl. Bratož, *Ecclesia in gentibus*, 205 sl., zlasti 211 sl.; isti, *Die römische Synode 680, 587 sl.* Bratož meni, da je precej plavzibilno, da je Andrej 680 rezidiriral še na področju Celeje, čemur pa nasprotuje oznaka v Andrejevem podpisu na sinodi, da je iz province Istre. V tem smislu že Wolf, *Vermutungen*, 38.

⁶⁶ Gregorii I papae *Registrum epistolarum* I, I 43; Lotter, *Premiki ljudstev*, 139. Ubežni škofove naj bi obdržali svoje dostojanstvo, ne pa pravice, da s tem ne bi bila zmanjšana oblast škofa-gostitelja; gl. Lukman, *Gregorij Veliki*, 151 sl.; Bratož, *Razvoj organizacije*, 380 in op. 87.

mišljeni tudi shizmatični škofje iz noriškega in panonskega dela oglejske cerkvene province, ki je bila v zadnji četrtini 6. in na začetku 7. stoletja središče shizme Treh poglavij⁶⁷ in eden od teh ubežnikov bi lahko bil tudi tisti škof Marcianus, ki je bil pokopan v stolnici oglejskega patriarha v Gradežu in za katerega nagrobni napis pravi, da je *pro causa fidei* živel v izgnanstvu kar štirideset let.⁶⁸ Na razsežnosti krize s katero sta se v zadnjih desetletjih 6. in prvih 7. stoletja morala soočiti Cerkev in staroselsko prebivalstvo opozarja dejstvo, da je takrat zaradi slovanskega in avarskega napredovanja propadlo v Dalmaciji, Panoniji in Sredozemskem Noriku okrog dvajset škofij in večina mest, ki so do tedaj preživela še vse nevarnosti.⁶⁹

Povedano dovolj jasno ilustrira, da je hkrati s propadom cerkvene organizacije v zahodni Panoniji in Sredozemskem Noriku potrebno računati tudi z velikim odlivom staroselskega krščanskega prebivalstva. Škofje svojih sedežev zagotovo niso zapustili sami, ampak so jim sledile tudi skupnosti, katerim so načelovali. Med ubežniki so se morali nahajati zlasti tisti, ki so bili najbolj izpostavljeni – to pa so bili pripadniki političnih, cerkvenih in gospodarskih elit.⁷⁰ Ob tem se zdi upravičeno domnevati, da so odhodi beguncev v Italijo pod vodstvom škofov potekali organizirano. To pa je nekaj, kar nam je poznano že ob delni evakuaciji Obrežnega Norika približno stoletje pred tem: leta 488 so bili na Odoakrov ukaz in pod vodstvom njegovega visokega oficirja, komesa Pierija, v Italijo preseljeni tamkajšnji Romani. Ob tem se je sodobnikom ponujal redko viden prizor: na čelu kolone provincialnega prebivalstva, ki ga je spremljala Odoakrova vojska z rugijskimi vojnimi ujetniki, so peljali krsto s posmrtnimi ostanki svojega dobrotnika in svetnika Severina.⁷¹ Evgipijev opis teh dogodkov nam, če ne drugega, nudi predstavo o tem, kako je lahko izgledala tudi selitev beguncev pred Slovani in Avari v Istro. Tisti, ki so ostali – in teh je tudi bilo nekaj – pa so se morali soočiti z novimi razmerami, v katerih so sicer preživeli, a so bili očitno družbeno marginalizirani, če ne celo zaslužnjeni.⁷² V obeh primerih je imel prihod novoselcev in srečanje z njimi za staroselce težke posledice.

⁶⁷ O shizmi Treh poglavij gl. od novejše literature z obsežnimi navedbami literature Krah-winkler, *Friaul* 69 sl.; Fedalto, *Aquileia*, 104 sl.; Bratož, *Cristianesimo in Istria*, 17 sl.; isti, *Med Italijo in Ilirikom*, 516 sl.

⁶⁸ Inscriptiones Aquileiae 3, št. 3364: *Hic requiescit in pace Christi sanctae memoriae Marcianvs episcopus qui vixit in episcopato annos XLIII et peregrinatus est pro causa fidei annos XL. Depositus est autem in hoc sepulchro VIII kalendas Maias indictione undecima*. O tem škofu, katerega leto smrti ni poznano, ter o interpretaciji napisa na njegovem grobu, se mnenja razlikujejo. Gl. Tavano, *Aquileia et Grado*, 356 sl.; Bratož, *La chiesa aquileiese e i barbari*, 134 in op. 120. Posnetek napisa gl. v katalogu Tavano, Bergamini (a cura di), *Patriarchi*, 152.

⁶⁹ Waldmüller, *Die ersten Begegnungen*, 202 sl.

⁷⁰ Gl. Wolf, *Vermutungen*, 30 sl.

⁷¹ Eugippius, *Vita sancti Severini* c. 44.

⁷² Marginalna vloga staroselskega krščanskega prebivalstva znotraj slovanske družbe vzhodnoalpskega prostora se nakazuje s tem, da ni poznan noben primer, da bi pripadnik te skupine pripadal oziroma se povzpел v višje družbene sloje. Na možnost, da so bili celo zaslužnjeni, kaže slovenski izraz »krščnica« za deklo, kot tudi zgodba o Ingu v *Conversio Bagoariorum et Carantanorum*, c 7, kjer se oznaka *servi credentes* lahko nanaša prav na podrejeno romansko krščansko prebivalstvo, ki so se razlikovali od njihovih poganskih gospodarjev (*qui eorum dominabatur infideles*); gl. Štih, *Strukture*, 383.

O stiku s Slovani in preživetju vsaj dela romanskih in romaniziranih staroselcev pričajo že krajevna imena, kot so Laško, Lahovče, Laška vas, Bašelj, Laschnitz ipd. Tvorjena so iz besede *vlah*, s katero so Slovani označevali Romane⁷³ in so posamično raztresena po precejšnjem delu današnje Slovenije ter so izpričana tudi na Koroškem; bolj koncentrirana pa so na območju Celja in v Podjuni.⁷⁴ Od teh staroselcev so Slovani prevzeli sorazmerno malo antičnih krajevnih imen, zato pa toliko več vodnih, pri čemer to število narašča v smeri proti Italiji in zahodnemu robu slovanskega naselitvenega prostora, kjer je bil kontakt z romanskim prebivalstvom razumljivo močnejši.⁷⁵ Tudi nekateri motivi v ljudski pripovedki, glasbi in plesu kažejo na njihov prevzem iz antike.⁷⁶ Še bolj pomemben je bil prevzem nekaterih oblik antičnega gospodarstva. Zaznati ga je zlasti na področju planšarstva, kjer so arheološke in etnološke raziskave pokazale na njegovo do antike segajočo kontinuiteto in kjer je glavnina slovenske planšarske terminologije romanskega izvora.⁷⁷ Prav tako je mogoče na podlagi primerjave antičnih in zgodnj srednjeveških najdb sklepati o prevzemu (pred)antičnega rala s kovinskim lemežem in obrtniškega orodja za obdelavo lesa.⁷⁸ Primeri kažejo, da je bila slovanska družba v novi domovini kljub izrazitemu prelomu z antično dediščino vendarle odprta za kulturne transferje na posameznih področjih vsakdanjega življenja. Ti so sprožili akulturacijske procese, ki so povzročili prilagoditve in s tem spremembe znotraj tradicionalnega slovanskega kulturnega vzorca.

Kljub novejšemu mnenju, da so romanski staroselci ob stiku s slovanskimi in avarskimi prišleki predstavljali veliko večino prebivalstva,⁷⁹ se zdi – tudi z ozirom na skorajda popoln kulturni prelom ter verjetno masiven beg staroselcev –, da je razmerje vendarle bilo prej obratno. Težko si je namreč predstavljati, da bi slovanska manjšina, pa čeprav vladajoča, lahko asimilirala bistveno številnejše romansko prebivalstvo na način, da bi to izgubilo svoj jezik in druge attribute svoje identitete.⁸⁰ Številni primeri, kot so npr. Langobardi v Italiji, Bolgari ob spodnji Donavi, Varjagi ob Dnjepru ali pa Normani v Angliji, sicer kažejo, da so relativno majhne skupine bile zmožne (za)vladati nad veliko večjimi etnično, jezikovno in kulturno drugačnimi skupinami, a hkrati pričajo tudi o tem, da so jih te podrejene večine postopoma jezikovno in kulturno asimilirale.

⁷³ Gl. Schramm, *Ein Damm bricht*, 136, 149 sl.

⁷⁴ Gl. op 53.

⁷⁵ Kos, O prevzemu, 133 sl.; Grafenauer, Kontinuitätsfragen, 66 sl. in zemljevid 3; isti, *Ob tisočstiristoletnici*, 359 sl.; Bezljaj, *Predslovanski ostanki*, 143 navaja v vzhodni in osrednji Sloveniji samo štiri iz antike prevzeta imena: Ptuj, Celje, Hajdina, Trojane. Gl. tudi, isti, *Slovenska vodna imena* 1, 2.

⁷⁶ Gl. Cevc, *Genese*, 559 sl.

⁷⁷ Gl. Cevc, *Vorgeschieftliche Deutung*, 125 sl.; isti, *Davne sledi človeka*; isti, *Genese*, 562 sl.; Bezljaj, *Eseji*, 94.

⁷⁸ Gabrovec, *Prazgodovinsko-arheološko gradivo*, 9 sl.; Grafenauer, *Poljedelsko orodje*, 211 sl.; Pleterski, *Sebenski zaklad*, 237 sl.; Cevc, *Genese* 562 sl.

⁷⁹ Szameit, *Zum archäologischen Bild*, 522.

⁸⁰ Prim. Wolf, *Vermutungen*, 36 sl.; Bratož, *Začetki slovenske etnogeneze*, 281 sl.

Akulturracija, integracija in asimilacija tega številčno minornega in družbeno marginaliziranega romanskega substrata vzhodnoalpskega prostora, ki so pripeljali do njegove slovanizacije,⁸¹ je seveda bil proces, ki je trajal več generacij in se je lahko potegnil v 8. ali celo 9. stoletje. Na to kažeta dva primera. Prvi je Molzbichl pri Spittalu na Koroškem. Tam je bila v cerkvi najstarejšega samostana na Koroškem in v celotnem slovanskem svetu nasploh, ustanovljenega kmalu po zmagi bavarskega vojvode Tasila III. nad upornimi Karantanci 772, odkrita nagrobna plošča diakona Nonoza iz leta 533, ki je zapirala prostor za relikvije pod oltarjem.⁸² Najdba ne kaže le na kontinuirano češčenje lokalnega svetnika od ostrogotske dobe pa vse do drugega širjenja krščanstva v karolinški dobi in s tem na vsaj rudimentarno preživetje krščanstva v lokalnih enklavah znotraj slovanskega poganskega sveta, ampak tudi na preživetje staroselskega romanskega krščanskega prebivalstva, ki je tako dolgo ohranjalo kult svetnika pri življenju. Drugi primer je Ptuj, katere mu je njegov izjemen pomen dajal prehod čez Dravo na najpomembnejši cesti, ki je povezovala Panonijo z Italijo.⁸³ Nemška oblika kraja *Pettau*, ki je nastala neposredno iz antične oblike *Poetovio* in ne slovanskega *Ptuja*, namiguje, da so morali tamkajšnji ostanki Romanov dočakati prihod nemško govorečih Bavarcev, kar se je lahko zgodilo najprej v 9. stoletju.⁸⁴ Enega od načinov, kako je potekala ta integracija staroselskega romanskega prebivalstva v slovansko družbo in s tem njihova asimilacija, pa nemara razkriva grobišče na Pristavi pod blejskim gradom, kjer se domneva, da je bilo ozemlje Bleda med obema Savama v zgodnjem srednjem veku organizirano v obliki staroslovanske župe.⁸⁵ Na omenjenem grobišču prepoznavajo arheologi tako staroselske kot slovanske skeletne vkope, iz katerih na podlagi antropoloških analiz sklepajo, da so se novodošli Slovani v veliki meri ženili s staroselskimi ženami.⁸⁶

⁸¹ Z ozirom na današnje stanje raziskav ne vemo o kompleksnem procesu akulturacije staroselskega prebivalstva, njegovi integraciji v slovansko družbo, ki je povezana s spremembo lastne identitete, praktično nič konkretnega. Iskanje odgovorov na vprašanje kako in zakaj so staroselski domačini »postali Slovani«, se postavlja kot eno prioritetenih raziskovalnih področij zgodneslovanskih študij, od katerega si je nemara obetati tudi odgovore na še vedno nezadovoljive razlage vprašanja, kako je v relativno kratkem času prišlo do slavizacije tako velikega dela Evrope. Gl. Dzino, 'Becoming Slav', 'Becoming Croat', 195 sl.; isti, Novi pristupi, 33 sl.; isti, *Becoming Slav, Becoming Croat*.

⁸² Franz Glaser, Münster in Molzbichl, 99 sl.; isti, *Frühes Christentum*, 128 sl.; isti, *Untergang der Antike*, 208 sl.; Karpf, Kloster Molzbichl, 125 sl.; Dopsch, Salzburg als Missions- und Kirchenzentrum, 675 sl.; Amon (Hg.), *Heilige Nonnosus*.

⁸³ Gl. nazadnje Kosi, *Zgodnja zgodovina*, 33 sl.

⁸⁴ Ramovš, *Alpendeutsche und Slovenen*, 99 sl.; Grafenauer, *Kontinuitätsfragen*, 67.

⁸⁵ Gl. Pleterski, *Župa Bled*. Ob tem je potrebno dodati, da se župa v pisanih virih na Bledu oz. v Blejskem kotu ne omenja in ni nobenih zagotovil, da je bilo tamkajšnje življenje res organizirano v obliki župe z županom na čelu.

⁸⁶ Pleterski, *Vlahinje in Slovani*, 390 sl.

Etnogeneza Karantancev in z njo povezani akulturacijski in integracijski procesi

Do podobnih kompleksnih procesov prilagoditve je prišlo tudi na Koroškem, kjer so se tamkajšnji staroselci in Slovani v sedmem stoletju zlili v novo identitetno skupnost – Karantance. Karantanci so edino slovansko opredeljeno ljudstvo, o katerem imamo že za čas izpred konca 8. stoletja informacije, ki niso omejene zgolj na ime. Leta 870 v Salzburgu nastala *Conversio Bagoariorum et Carantanorum*, ki prinaša v svojem znamenitem 4. poglavju temeljne in najstarejše vesti o Karantancih, uporablja v zvezi z njimi pojme kot so: »Slovani, ki se imenujejo Karantanci« (*Sclavi, qui dicuntur Quarantani*), »knez tega ljudstva [i. e. Karantancev]« (*dux gentis illius*) oziroma »knez Karantancev« (*dux Carantanorum*).⁸⁷ Tričetrto stoletja starejši Pavel Diakon pa ve povedati, da živi v Karantaniji »slovansko ljudstvo« (*gens Sclavorum*).⁸⁸ Zgodnjerednjeveški pisci so torej v Karantancih videli slovansko ljudstvo (*gens*), ki mu je načeloval poseben knez (*dux*) in ki je imelo posebno etnično identiteto, izraženo v njegovem imenu. Njihova terminologija nam jasno priča, da so v njih videli posebno politično in etnično entiteto. Etnično ime (etnonim) Karantanci je bilo izpeljano iz pokrajinskega imena (honorim) Karantanija, s katerim so, kot to kaže Pavel Diakon, razumeli politično organiziran teritorij.⁸⁹ Prvotno pa je to ime kot toponim *Caranta* ali *Carenta*, ki je predсловanskega izvora, pokrivalo precej manjši prostor in je bilo zvezano z območjem Gosposvetskega polja in/ali Šenturške gore. Tu je stal tudi Krnski grad (*Carentanum, curtis Coronatana, civitas Carentana*),⁹⁰ domnevni sedež karantanskega kneza. Kot v številnih podobnih primerih, se je tudi tu karantansko ime razširilo iz svojega političnega centra.⁹¹ Najprej je kot honorim *Carantanum* pokrilo prostor, ki mu je vladal knez iz *Carante*/Krnskega gradu, v naslednjem koraku pa je bil iz njega izpeljan etnonim *Carantani*,⁹² ki je označeval njegove prebivalce in ki ga je razumeti kot »ljudje iz Carante« ali »pripadajoči h Caranti«. ⁹³ Razvoj terminologije, ki je šel od *Caranta* preko *Carantanum* do *Carantani*, je jasen jezikovni indic političnega in etničnega procesa, ki je zajel koroški prostor po slovanski naselitvi konec 6. stoletja.

Prvi konkretnjši obrisi samostojne politične organizacije v »pokrajini Slovanov« so otipljivi okrog leta 630, ko se med Bavarsko in langobardsko Italijo omenja posebna marka Vinedov (*marca Vinedorum*) s knezom Valukom (*Wallucus*

⁸⁷ *Conversio Bagoariorum et Carantanorum* c. 3, 4.

⁸⁸ Paulus Diaconus, *Historia Langobardorum* V 22; gl. k temu Krahwinkler, *Langobarden und Kärnten*, 60 sl.

⁸⁹ Gl. Bertels, *Carantania*, 107 sl.; Krahwinkler, *Ausgewählte Slaven-Ethnonyme*, 414.

⁹⁰ Gl. *Glossar A/II/7*, s. v. *Carantana, Carantania*, 305 sl., 319 sl.; Wolfram, *Salzburg, Bayern, Österreich*, 73 sl.; Kahl, *Karolingerpfalz Karnburg*, 197 sl.; za Krnski grad gl. nazadnje: Gleirscher, *Karnburg*, 287 sl.; Dolenz, Baur (Hg.), *Karnburg*.

⁹¹ Štih, *Glose*, 477 sl., nasproti Kahl, *Staat der Karantanen*, 160 sl., ki meni, da je bil sedež karantanskega kneza v Možberku. Gl. tudi Kranzmayer, *Ortsnamenbuch* 1, 22.

⁹² Gl. *Glossar A/II/7*, 306–318.

⁹³ Gl. Kranzmayer, *Ortsnamenbuch* 1, 24 sl.; Krahwinkler, *Ausgewählte Slaven-Ethnonyme*, 415; Kahl, *Staat der Karantanen*, 67 sl.

dux Vinedorum) na čelu, ki je bila neodvisna od Avarov in svojih zahodnih sosedov in za katero se zdi, da je bila vključena v Samovo državo.⁹⁴ V političnem oziru in glede na strukturo oblasti, kateri je stal na čelu knez, se položaj Valukovih Slovanov v bistvu ni razlikoval od položaja Borutovih Karantancev dobro stoletje kasneje in začetke Karantanije kot posebne gospostvene tvorbe ter hkrati začetke oblikovanja Karantancev kot posebnega zgodnjesevškega ljudstva, je zato potrebno iskati prav tu, v času po koncu avarske oblasti, kar je sploh značilnost vseh slovanskih etnogenez na tleh Avarije.⁹⁵ So pa bile seveda potrebne še približno dve, tri ali nemara celo štiri generacije, da je etnogenetski razvoj v odročnem geografskem okrožju alpskih dolin Drave, Mure in zgornje Aniže pripeljal do uveljavitve posebnega etničnega imena Karantancev.⁹⁶

Etnogeneza Karantancev je bila vsekakor zaključena pred 740, ko stopijo v za njih prelomnih okoliščinah pod svojim knezom Borutom jasno v zgodovino. Karantanci, katerim je njihov vladajoči sloj s svojim jezikom, ureditvijo in tradicijami, dajal pečat slovanskega ljudstva, so tako kot ostala zgodnjesevška ljudstva imel polietnične korenine. V novo skupnost se je zlili iz ostankov staroselskega romanskega oziroma romaniziranega prebivalstva koroškega prostora, novoselskih Slovanov, Hrvatov (v kolikor je, kot rečeno, res šlo za etnično skupino in ne za družbeni sloj) in nemara tudi Dudlebov, izključiti pa ni niti avarskih, bolgarskih in germanskih, to je ostrogotskih in langobardskih drobcev.⁹⁷ Preslojevanje in homogenizacijo teh različnih substratov je generiralo dejstvo, da so živeli znotraj ene politične in pravne skupnosti. To je afirmativno delovalo tudi na jezikovno in kulturno poenotenje. Pri tem ostaja odprto v kolikšni meri je uspela slovanščina izpodriniti ostale idiome v Karantaniji. Vendar ne more biti dvoma, da je kot jezik oblasti morala imeti prevladujoče mesto, in da jo je prav to delalo atraktivno: z njo je bila namreč povezana možnost socialnega vzpona.

Sledi teh transformacij in kulturnih razmerij, ki so se uveljavile v karantanski družbi se, kot se zdi, zrcalijo v moških grobovih z avarskimi pasnimi garniturami na eni strani ter merovinškim orožjem in konjeniško opremo na drugi. Vsak del sam po sebi ne predstavlja še nobene posebnosti, njuna kombinacija pa je nekaj novega in povsem izjemnega. Poznana je samo iz grobov Koroške, avstrijske Štajerske in južne, znotrajalpske Zgornje Avstrije; torej s prostora, ki ga lahko opredelimo kot karantanskega. Po mnenju arheologov izvirajo ti grobovi iz okvirno druge polovice 7. in prve polovice 8. stoletja, najbolj reprezentativen med njimi pa je grob iz Grabalje vasi pri Klopinijskem jezeru na Koroškem, ki je datiran v čas okrog leta 700 in s tem v čas predborutovske poganske Karantanije.⁹⁸ Umrlji je že z mestom svojega pokopa v halštatskodobno kamnito gomilo izkazoval svoj

⁹⁴ Fredegar, *Chronicae* IV 72. Gl. k temu Hauptmann, *Politische Umwälzungen*, 245 sl.; Grafenauer, *Ustoličevanje*, 472; Kos, *O bolgarskem knezu Alcioku*, 145 sl.; Bertels, *Carantania*, 104 sl.; Pohl, *Awaren*, 268 sl.

⁹⁵ Štih, *Državne tvorbe*, 14 sl.; isti, *Karantanci*, 50 sl.

⁹⁶ Wolfram, *Karantanija*, 178 sl.; isti, *Salzburg, Bayern, Österreich*, 49 sl.; Štih, *Karantanci*, 52.

⁹⁷ Wolfram, *Conversio*, 121 sl.; isti, *Salzburg, Bayern, Österreich*, 50 sl.; Štih, *Plemenske in državne tvorbe*, 25 sl.; Kahl, *Staat der Karantanen*, 79 sl.

⁹⁸ Gl. nazadnje Eichert, *Grabfunde Kärntens*, 146 sl., 160 sl., 209 sl., 291 sl. (grob a5).

izstopajoč družbeni položaj, še bolj pa to dokumentirajo grobni pridatki: avarska pasna garnitura z bronastimi okovi in koščeno solnico, damasciran frankovski dolgi meč (sax), dva noža in ostroga.⁹⁹ Pasne garniture z okovi so bile pri Avarih statusni simbol in so označevale visokorangirane bojevnike in nosilce oblasti, medtem ko sta dolgi meč in ostroga spadali med opremo frankovskega vojščaka-konjenika. Pri tem je za interpretacijo najdbe pomembno tudi dejstvo, da je znotraj sicer obsežnega fundusa frankovskih mečev poznanih le malo takšnih, ki so bili damascirani – ta iz Grabalje vasi je npr. edini iz Avstrije in tudi na Bavarskem so zelo redki.¹⁰⁰ Grobni pridatki iz Grabalje vasi in drugih podobnih grobov tako odlikavajo elemente, s katerimi se je reprezentirala karantanska elita in s katerimi so njihovi nosilci izkazovali svoj visok družbeni položaj in enakovrednost v razmerju do svojih langobardskih, bavarskih in avarskih pandanov.¹⁰¹ Hkrati kažejo ti izjemni grobni pridatki na pomen zahodnih in vzhodnih vplivov pri Karantancih, kar je seveda tudi odraz stanja, da so se kot posebna politična in etnična skupnost oblikovali prav v neke vrste oblastnem vakuumu med Franki in Avari. Povezava dveh nasproti si stoječih kulturnih vzorcev v novo sintezo reflektira kulturne kontakte karantanske elite in kulturne transferje, ki so v procesu akulturacije izoblikovali in definirali posebno obliko karantanske kulture.

Karantanska družba je bila s stepskonomadskimi tradicijami in avarskimi kulturnimi vplivi vsekakor bolj prežeta, kot bi si mislili na prvi pogled. Ob tem je seveda tudi res, da marsikaj bolj domnevamo kot pa zagotovo vemo. Poleg že omenjenih županov, banov, kosezov in morda celo Hrvatov, ki se – eni v večji, drugi v manjši meri – kažejo kot možni elementi prvotno avarske uredite, je Erich Zöllner npr. že pred šestdesetimi leti opozoril na vrsto osebnih imen v bavarskih listinah 8. in 9. stoletja, ki bi lahko bile avarskega izvora.¹⁰² Seveda, mnoga imena s Zöllnerjevega seznama je mogoče razložiti tudi drugače,¹⁰³ toda tudi v slovanskem vzhodnoalpskem prostoru imamo osebna imena, ki bi lahko bila avarskega izvora. Eno med njimi je ime Borutovega sina in prvega krščanskega kneza Karantancev – Gorazda. Njegovo, v vseh rokopisih *Conversio Bagoariorum et Carantanorum* tradirano ime je bilo *Cacatius* in nam bolj poznana oblika *Karastus* (Gorazd) je izpričana samo v sekundarnem izvlečku iz Konverzije (*Excerptum de Karenta-*

⁹⁹ Szameit, Stadler, Grab von Grabelsdorf, 213 sl.; Szameit, Merowingisch-karantanisch-awarische Beziehungen, 7 sl.; isti, Karantanien im Spannungsfeld, 49 sl.; Gleirscher, Neues zum Gracarca-Friedhof, 11 sl.; isti, *Karantanien*, 118 sl.; isti, Adelsfriedhof über Grabelsdorf, 56 sl.; Eichert (kot v predhodni op.). Za vmesitev groba v lokalni okvir in za s tem povezano zgodnjo zgodovino Grabelsdorfa gl. Eichert, Grabelsdorf, 105 sl.

¹⁰⁰ Eichert, *Grabfunde Kärntens*, 122.

¹⁰¹ Kahl, Fürstentum Karantanien, 101; isti, *Staat der Karantanen*, 176, je celo menil, da bi umrli iz Grabalje vasi lahko bil po svoji funkciji ban, medtem ko Eichert, Grabelsdorf, 113 sl., dopušča možnost, da bi lahko šlo za župana. K tem interpretacijam je načelno reči, da tako decidiranega zaključka o oblastni funkciji pokopanega iz arheoloških najdb ni mogoče izstisniti. Način, s katerim so se v istem času reprezentirale ženske predstavnice karantanske elite pa bi lahko predstavljal izjemen zlat uhan z visečimi verižicami, ki je bil najden v uničenem ženskem grobu v Töplitschu pri Beljaku; gl. Eichert, *Grabfunde Kärntens*, 51 sl., 160 sl., 250, 305.

¹⁰² Zöllner, Awarisches Namensgut, 244 sl.

¹⁰³ Gl. Pohl, Namengebung bei der Awaren, 91.

nis) s konca 12. oziroma začetka 13. stoletja.¹⁰⁴ Imena ni mogoče razložiti niti na slovanski, niti na romanski ali germanski osnovi in Otto Kronsteiner meni, da bi lahko bilo avarsko.¹⁰⁵

To bi lahko pomenilo, da je imela vladarska rodbina pri Karantancih tudi avarske prednike in s tem zvezane tradicije. Z njo bi bilo mogoče povezati celo Fredegarjevo poročilo o Avarih, ki so vsako leto prihajali prezimovat k podrejenim Slovanom in si jemali njihove žene in hčere, dokler se iz teh zvez rojeni sinovi niso uprli svojim avarskim očetom in se v povezavi s Samom osvobodili avarskega gospostva.¹⁰⁶ Če k temu prištejemo še dejstvo, da se je ime *Wallucus*, ki ga je nosil prvi poznani knez Slovanov na ozemlju nastajajoče Karantanije v času ko so se otreli avarskega gospostva, razlagalo tako na slovanski (v pomenu vladika ali pa veliki),¹⁰⁷ kot turškojezikovni osnovi (v pomenu debeli),¹⁰⁸ potem možnosti, da se je pri Karantancih kot vladarska rodbina uveljavil klan takšnega mešanca, ki se je legitimiral v bojih z Avari, vsekakor ni mogoče zanikati. Nenazadnje se je tudi frankovski trgovec Samo, s katerim *Conversio Bagoariorum et Carantanorum* povezuje začetke karantanske zgodovine in ga ima celo za kneza Karantancev,¹⁰⁹ legitimiral prav v bojih z Avari do te mere, da je postal *rex Sclavinorum*.¹¹⁰

Tudi ni izključiti, da vsebuje v poznem srednjem veku izpričan obred ustoličevanja koroških vojvod nekatere elemente, ki imajo stepskonomadske oziroma avarske korenine in so z akulturacijo in prilagoditvijo novim razmeram dobili tudi nove pomene. Centralni in očitno izvorni del obreda je potekal na knežjem kamnu, to je na glavo obrnjeni bazi jonskega stebra, za katerega se upravičeno domneva, da so že Karantanci na njemu izročali oblast svojim knezom, s čimer bi bil knežji kamen najstarejši ohranjeni slovanski simbol oblasti.¹¹¹ Obred ustoličevanja je samo v poznem srednjem veku doživel več korenitih sprememb in tudi njegova tradicija je precej krhka, kontinuiteta pa očitno večkrat pretrgana, tako da je iz poznosrednjeveških opisov komajda mogoče sklepati kakšno vsebino je obred imel v času Karantanije in kakšen simbolni pomen so imeli njegovi posamezni elementi.¹¹² Zato je seveda vprašljivo ali sta bila že od vsega začetka

¹⁰⁴ Gl. Kos (ed.), *Conversio Bagoariorum et Carantanorum*, 130 (edino v cod. lat. 596 Avstrijske nacionalne knjižnice je oblika *Cacatus* in ne *Cacatius*), 140 (Excerptum de Karantanis). Omeniti velja, da se v bratovščinskih knjigah iz Reichenau in Salzburga omenja neki *Choranzanus* oz. *Coranzanus*, za katerega Schmid, *Zeugnis der Verbrüderungsbücher*, 203, dopušča možnost, da je z njo mišljen karantanski knez *Cacatius-Karastus*.

¹⁰⁵ Kronsteiner, *Gab es?*, 144. Mnenju se pridružuje tudi Pohl, *Voraussetzungen der Zweisprachigkeit*, 14. Prim. Kahl, *Staat der Karantanen*, 142, ki je s sklicevanjem na Kronsteinerja, *Alpenlawische Presonenamen*, 26, prištel med imena turškojezikovnega izvora tudi Boruta, čeprav, ga ima Kronsteiner, n. n. m., za slovansko ime (od boriti). Za etimologijo imena Gorazd gl. Kronsteiner, o. c., 41; Schramm, *Ein Damm bricht*, 134 sl.

¹⁰⁶ Fredegar, *Chronicae* IV 48; Pohl, *Awaren*, 113, 256 sl.

¹⁰⁷ Kunstmann, Samo, 173 sl.

¹⁰⁸ Kronsteiner, *Gab es?*, 144; Pohl, *Voraussetzungen der Zweisprachigkeit*, 14.

¹⁰⁹ *Conversio Bagoariorum et Carantanorum* c. 4.

¹¹⁰ Fredegar, *Chronicae* IV 48, 68.

¹¹¹ Pregled in aktualno stanje raziskav gl. pri Štih, *Ustoličevanje*, 306 sl.

¹¹² Gl. Steinmann, *Die älteste Zeremonie*, 469 sl.; Štih, *Ustoličevanje*, 329 sl.

z obredom povezana tudi marogasti bik in črno-bela kobila, ki ju v svojem opisu ustoličenja omenjata tako Otokar iz Geule kot tudi Janez Vetrinjski (ne pa vrinka v Švabsko zrcalo, ki poznata samo kobilo).¹¹³ Simbolni pomen obeh živali v obredu se je skušalo razložiti na različne načine in s pritegnitvijo različnih paralel,¹¹⁴ v zadnjem času pa je Hans-Dietrich Kahl opozoril na možnost, da se v njih morda skriva oddaljen odmev stepskonomadskih običajev, po katerih so bile med drugim pogodbe zaključene tudi z žrtvovanjem belega konja za boga neba in črnega goveda za boginjo zemlje. Obred na knežjem kamnu naj bi po tej razlagi nakazoval z žrtvovanjskim ritualom zapečateni pogodbo med novim knezom in njegovim ljudstvom, ki je bil nato v krščanskem miljeju sekulariziran.¹¹⁵

Kakorkoli je že bilo, avarski vplivi v karantanski družbi so bili tekom 8. stoletja vedno manjši, večali pa so se frankovski oziroma bavarski. To je bila posledica radikalnih političnih sprememb, do katerih je prišlo malo pred sredo 8. stoletja. Takrat so se Karantanci s pomočjo Bavarcev uspešno ubranili avarske nevarnosti,¹¹⁶ a so hkrati morali nad seboj priznati gospostvo frankovskega kralja.¹¹⁷ To je imelo epohalne posledice v več ozirih. S politično podreditvijo se je odprla pot, ki je na daljši rok pripeljala do preobrazbe kneževine Karantanije v vojvodino Koroško in s tem do njene popolne integracije v Sveto rimsko cesarstvo; v družbenem in kulturnem oziru pa je to pomenilo vključitev Karantancev v krog zahodne, krščanske civilizacije. Približno tri generacije dolgo, do odstavitve njihovega zadnjega kneza leta 828, je Karantanija še ohranjala položaj posebne gentilne kneževine pod plaščem agilulfinške in nato karolinške Bavarske, vendar je bila zaradi novih okoliščin izpostavljena masivnim integracijskim in akulturacijskim procesom, v katerih sta se njihova družba in z njo zvezana gentilna ureditev morali prilagoditi novim razmeram. Ti procesi so najprej stekli na dveh področjih, ki sta bili za integracijo Karantancev centralnega pomena. Eno je bilo področje oblasti, drugo pa vere, ki sta seveda hodili z roko v roki.

Kot poroča *Conversio Bagoariorum et Carantanorum* so morali Karantanci ob podreditvi dati talce, med katerimi sta bila tudi Gorazd in Hotimir, sin in nečak kneza Boruta, ki sta bila na Bavarskem tudi krščena. Ko je Borut okrog 750 umrl

¹¹³ Ottokar, *Österreichische Reimchronik*, verzi 19.893–20.157; Johannes abbas Victorien-sis, *Liber certarum historiarum*, Lib. 2, rec. A (Bd. 1, 251 sl.), Lib. 2, rec. B. D. A2 (Bd. 1, 290 sl.). Vendar je potrebno ob tem opozoriti, da poznata oba vrinka v Švabsko zrcalo, ki domnevno opisujeta najstarejšo poznano fazo obreda, samo kobilo (oz. bojnega konja); gl. objavo pri Grafenauer, *Ustoličevanje*, 78 sl.

¹¹⁴ Zelo radikalno in nekonvencionalno npr. Pleterski, *Mitska stvarnost*, 33 sl.

¹¹⁵ Kahl, *Staat der Karantanen*, 144 sl.; gl. tudi Dopsch, *Kärntner Fürstenstein*, 258 sl. Na stepskonomadske vplive pri ustoličevanju je mislil že Hauptmann, »Zemaljski sudac«, 136; isti, *Pfalzgraf*, 122 sl., ki je dva sedeža vojvodskega stola razlagal kot odraz prvotno dvoglave oblasti pri Karantancih, ki je poznana pri nomadskih ljudstvih vzhoda. Danes se zdi skorajda gotovo, da je vojvodski stol obliko z dvema sedežema dobil šele v poznem srednjem veku. Gl. nazadnje Štih, *Ustoličevanje*, 322 sl.

¹¹⁶ Szameit, *Kärnten und die Slawen*, 93 meni, da je šlo za proavarsko skupino znotraj karantanskega vodilnega sloja, kar pa glede na dikcijo vira (*Hunorum exercitus*) ni verjetno.

¹¹⁷ *Conversio Bagoariorum et Carantanorum* c. 4. Podrobneje gl. Kos, *Conversio*, 24 sl.; Wolfram, *Conversio*, 117 sl.

so Bavarci vrnilo Gorazda in po njegovi smrti tri leta kasneje še Hotimirja. Oboje se je zgodilo po ukazu frankovskega kralja in na prošnjo Karantancev, ki so oba tudi naredili za kneza.¹¹⁸ Karantanci so torej še naprej imeli svoje kneze in jim verjetno z obredom na knežjem kamnu tudi sami izročali knežjo oblast (*illi eum ducem fecerunt; ducatum illi dederunt*).¹¹⁹ Toda za legitimacijo novega kneza to ni več zadostovalo, saj je moral svoje soglasje dati tudi frankovski kralj, ki je s tem dobil pravico soodločanja pri postavljanju karantanskih knezov. Karantanci so bili tako med prvimi, pri katerih se je že sredi 8. stoletja uveljavil ustavni model, ki je povezal gentilno ureditev z oblastjo frankovskega kralja; model, ki je bil nato v 9. stoletju splošno razširjen na vzhodni in jugovzhodni frankovski meji.¹²⁰ To je seveda pomenilo veliko spremembo v gentilni ureditvi Karantancev, katere del je bila tudi stara sakralna struktura.

Prihod nove vere je tudi na tem področju povzročil spremembe, katerim se je morala prilagoditi karantanska družba. Zamenjava vere je bila za barbarske družbe vsekakor težka preizkušnja. Priznanje krščanskega boga ni pomenilo za poganska ljudstva le verske spreobrnitve v smislu odpovedi stari religiji ampak hkrati prevzem nove etike, kulture in vedenjskih norm. V praksi je to pomenilo premagovanje številnih težav in lomljenje odporov.¹²¹ Vsega tega ni manjkalo niti pri Karantancih.¹²² O velikih notranjih nasprotij, povezanih s politično-religioznim obratom karantanske družbe pod vodstvom vladarske rodbine, pričajo kar trije upori v šestdesetih letih 8. stoletja.¹²³ Usmerjeni niso bili samo proti krščanski veri ampak tudi proti domači vladajoči politični garnituri in bavarski nadoblasti.¹²⁴ Njihovi nosilci so morali biti tisti deli karantanske družbe in elite, ki so zaradi nove vere in prozahodne politične orientacije izgubili ali pa izgubljali na svoji moči, vplivu in ugledu in za katere si lahko predstavljamo, da so podporo za svoje delovanje iskali tudi na avarskem vzhodu. Po smrti kneza Hotimirja 769, ki je brezkompromisno uveljavljal novo politično in versko usmeritev, je protikrščanski in protibavarski poganski opoziciji uspelo za tri leta prevzeti oblast. Šele direktna vojaška intervencija bavarskega vojvode Tasila III. leta 772, ki so jo na Bavarskem primerjali z

¹¹⁸ *Conversio Bagoariorum et Carantanorum* c. 4.

¹¹⁹ Mnenja, da segajo začetki obreda ustoličevanja v čas Karantanije sicer ni mogoče dokazati, vendar hkrati nima boljše alternative; gl. Štih, *Ustoličevanje*, 326 sl.

¹²⁰ Štih, *Plemenske in državne tvorbe*, 36 sl.; isti, *Strukture*, 384 in op. 178.

¹²¹ Gl. okvirno: Wavra, *Salzburg und Hamburg*, 15 sl.; Hausberger (Hg.), *Im Zeichen des Kreuzes*; Schwinges, *Wider Heiden und Dämonen*; Kahl, *Heidenfrage und Slawenfrage*, 181–342 (razprave 8–10); Padberg, *Christianisierung*; Stiegmann, Korker, Walter (Hg.), *Credo* 1.

¹²² Gl. Štih, *Ko je Cerkev začela govoriti slovansko*, 9 sl.

¹²³ *Conversio Bagoariorum et Carantanorum* c. 5; Gl. Kos, *Conversio*, 35 sl.; Wolfram, *Conversio*, 130 sl.

¹²⁴ Na to opozarja dejstvo, da so upori v *Conversio Bagoariorum et Carantanorum* c. 5 označen kot *carmulae*, s čimer je bil v jeziku bavarskega prava mišljen upor proti lastnemu vojvodi. Hkrati opozarja uporaba tega termina na to, v kakšni perspektivi so na Bavarskem oziroma v Salzburgu videli in ocenjevali dogajanje v Karantaniji. Gl. *Lex Baiuvariorum* II 3; prim. Puntchart, *Carmula*, 9 sl., zlasti 17, ki napačno meni, da gre za slovansko sposojenko, prevzeto v bavarščino; Jahn, *Ducatus Baiuvariorum*, 472; Krahwinkler, *Friaul*, 187 sl. in op. 380; Štih, *Ko je Cerkev začela govoriti slovansko*, 23.

uničenjem Irminsula Karla Velikega, Tasila pa slavili kot novega Konstantina,¹²⁵ je vzpostavila staro stanje in še povečala bavarski vpliv v Karantaniji, ki se je navzven kazal zlasti v okrepljeni misijonski aktivnosti – tako Salzburga kot Tasila III.¹²⁶ S trdno navezavo na Bavarsko je bilo tudi dokončno konec avarskega vpliva, čemur dobro korespondira ugotovitev arheologov, da v Karantaniji ni avarskih najdb, ki bi jih bilo mogoče datirati v čas po 770.¹²⁷

Misijon je bil glavno orodje širjenja krščanstva in pokristjanjevanje glavni in najbolj transparenten način integracije poganskih ljudstev, saj je vključitev v skupnost kristjanov pomenila prevzem temeljnih etičnih podlag za skupno življenje ter socialno discipliniranje.¹²⁸ Pokristjanjenje zato ni bilo samo versko dejanje ampak tudi sredstvo politike, ki je zato misijon podpiralo kolikor je moglo – če je bilo potrebno tudi z mečem.¹²⁹ Bistveno za njegovo uspešnost je bilo »pokristjanjevanje od zgoraj«. Spreobrniti je bilo potrebno družbeno in politično elito, znoraj katere je bil plemenski knez centralna figura. Karantanska kneza Gorazd in Hotimir sta bila krščena že kot princa in talca na Bavarskem okrog srede 8. stoletja in z njuno vrnitvijo so se odprla vrata tudi salzburškimi misijonarjem s škofom Modestom na čelu.¹³⁰ Karantanci so tako postali prvo, v krščansko vero spreobrnjeno slovansko ljudstvo.¹³¹ Misijonarji pri tem niso imeli lahke naloge: vzpostaviti so morali medkulturno komunikacijo, premostiti kulturne razlike, posredovati nove vrednote. V ta namen so morali razviti najrazličnejše instrumentarije in se poslužiti akomodacijskih metod, ki so jim sploh omogočile njihovo delo.¹³² Med njimi je bila temeljnega pomena uporaba domačega jezika, brez katerega nove vere ni bilo mogoče širiti. Vanj je bilo potrebno prevesti vsaj temeljne verske obrazce, pri čemer se misijonarji pri pokristjanjevanju Karantancev niso mogli opreti na nobene zglede. Krščansko terminologijo v slovanskem jeziku je bilo potrebno šele ustvariti, z njo pa se je oblikoval tudi kulturni jezik in v tem oziru je bilo pokristjanjevanje Karantancev globalnega pomena.¹³³ Najpomembnejša priča tega podjetja so znameniti Brižinski spomeniki.¹³⁴ V obliki, ki jo poznamo so bili zapisani na prelomu 10. v 11. stoletje,

¹²⁵ Reindl, *Zeit der Agilolfinger*, 171; Wavra, *Salzburg und Hamburg*, 69; Jahn, *Ducatus Baiuvariorum*, 471 sl.; Štih, *Ko je Cerkev začela govoriti slovansko*, 23 sl.

¹²⁶ Gl. Wolfram, *Salzburg, Bayern, Österreich*, 283 sl.; Dopsch, Rupert, Virgil, 103 sl.; isti, *Salzburg als Missions- und Kirchenzentrum*, 671 sl.; Wavra, *Salzburg und Hamburg*, 167 sl.

¹²⁷ Szameit, *Merowingisch-karantanisch-awarische Beziehungen*, 23; Gleirscher, *Neues zum Gracarca-Friedhof*, 28; isti, *Karantaniens*, 118; Eichert, *Die frühmittelalterlichen Grabfunde*, 161 sl.

¹²⁸ Gl. Štih, *Integracija*, 17 sl.

¹²⁹ Prim. Wavra, *Salzburg und Hamburg* 28 sl.; Geary, *Bedeutung*, 438 sl.; Wood, *Missionierung Europas*, 27 sl.; Berend, *Introduction*, 19 sl.

¹³⁰ *Conversio Bagoariorum et Carantanorum* c. 4; Gl. Kos, *Conversio*, 32 sl.; Kahl, Virgil, 112 sl.; Wolfram, *Salzburg Bayern, Österreich*, 280 sl.; Dopsch, Rupert, Virgil, 101 sl.; Štih, *Ko je Cerkev začela govoriti slovansko*, 19 sl.

¹³¹ Wolfram, *Les Carantaniens*, 279 sl.; Štih, *Ko je Cerkev začela govoriti slovansko*, 9 sl.

¹³² Gl. Hausberger, *Mission*, 9 sl.; Štih, *Ko je Cerkev začela govoriti slovansko*, 13 sl.

¹³³ Gl. Štih, *Ko je Cerkev začela govoriti slovansko*, 10, 14 sl., 17 sl.

¹³⁴ Merodajna izdaja: Brižinski spomeniki/Monumenta Frisingensia.

vendar sega njihov nastanek vsaj v karolinško obdobje.¹³⁵ Ali je njihove začetke mogoče povezati že z agilulfinško dobo in samostanom v Molzbichlu, ki je bil ustanovljen po pacifikaciji Karantanije 772 za potrebe okrepljene misijonske dejavnosti, pa ostaja nedokazljivo mnenje.¹³⁶

Če so se morali misijonarji pri svojem delu posluževati različnih akomodacijskih metod pa lahko na strani tistih, h katerim so se obračali, opazimo celo vrsto akulturacijskih fenomenov, ki so prav tako sestavni del misijona. Ta je bil vedno selektivno recipiran in z njim so bili vedno povezani premiki znotraj ciljanega kulturnega vzorca. Med drugim je to lahko pomenilo, da stare verske oblike in z njimi povezane družbene prakse ali vsebine niso bile popolnoma odpravljene, ampak so z novimi elementi, poudarki ali interpretacijami živele naprej.¹³⁷ Te pojave je mogoče opazovati zlasti v ljudski kulturi, kjer so npr. številni poganski običaji in šege dobili mesto v krščanskem koledarju. Tudi pri že omenjenem ustoličevanju koroških vojvod lahko detektiramo elemente, ki kažejo na adaptacijo prvotno gotovo poganskega obreda na knežjem kamnu potrebam krščansko definirane družbe. Verjetno najstarejša poznana oblika obreda, zabeležena v dveh vrinkih Švabskega zrcala, je potekala tako, da so pripeljali v kmečko (lovsko) obleko preoblečenega novega vojvoda h knežjemu kamnu. Tam so ga trikrat peljali okrog kamna, prisotno ljudstvo pa je medtem pelo »windische lassen das ist ir windisch gesang« in se zahvaljevalo bogu, da jim je dal gospoda po njihovi volji.¹³⁸ Na veliko starost te oblike opozarja dejstvo, da je pri obredu sodelovalo še celotno ljudstvo in da ni bilo zgolj pasivni opazovalec ampak je zraven pelo, se zahvaljevalo in vzklikalo *Kyrie eleison*. Odlično paralelo k temu delu obreda ima poročilo Kozme Praškega o ustoličenju Břetislava I. za češkega kneza leta 1034: potem, ko je novi knez zasedel knežji prestol (*sedes principalis*), ki je stal na dvorišču praškega gradu, je njegov stric Jaromir prijel Břetislava za desnico in rekel zbranemu ljudstvu: »Glejte svojega kneza«, nakar je množica »trikrat zaklicala *Krlessu*, to pomeni *Kyrie eleison*.«¹³⁹ V petju ljudstva pri obredu koroškega ustoličevanja, ki je bilo spremljano z eksklamacijo *Kyrie eleison* seveda ni težko prepoznati adaptacije obreda s krščansko vsebino, k čemur so kasneje dodali še vprašanje ustoličevalca ali je novi vojvoda pravoveren¹⁴⁰ in v zadnji fazi še mašo v gosposvetski cerkvi, kjer je krški škof kot najvišji prelat dežele blagoslovil novega vojvoda.¹⁴¹ Bolj zanimivo je, da sta petje in eksklamacija *Kyrie eleison* v soglasju z določbami salzburške sinode iz 799, ki

¹³⁵ Kos, Paleografske in historične študije ,53 sl.; isti, Nove študije, 88 sl.; Daniel, *Handschriften*, 114 sl.; Grafenauer, *Karolinška kateheza*, 38 sl.

¹³⁶ Pleterski, Arheologija in nastanek Brižinskih spomenikov, 27 sl.

¹³⁷ Gl. Hausberger, *Mission*, 17 sl.

¹³⁸ Grafenauer, *Ustoličevanje*, 80 (Giessenski rokopis).

¹³⁹ Cosma von Prag, *Die Chronik von Böhmen I* 42. Gl. Schmidt, *Einsetzung*, 438 sl., 450.

¹⁴⁰ Ottokar, *Österreichische Reimchronik*, verzi 20.075–20.082.

¹⁴¹ Iohannes abbas Victoriensis, *Liber certarum historiarum L. II. rec. A* (Bd. 1: 251 sl.), *L. II. rec. B. D. A 2* (Bd. 1: 292), *L. VI., rec. A* (Bd. 2: 161), *L. VI. rec. D. A* (Bd. 2: 195), *L. VI. rec. D. A 2* (Bd. 2: 227). Zdi se, da je doživel obred 1335 ob zamenjavi vojvodske dinastije na Koroškem in prvem ustoličenju kakšnega Habsburžana za koroškega vojvoda temeljito spremembo; gl. Steinmann, *Die älteste Zeremonie* 477 sl.; Štih, *Ustoličevanje*, 319 sl., zlasti 323 sl.

so v tretjem členu določale, da naj se ljudstvo udeležuje procesij s petjem litanij in zraven nauči klicati *Kyrie eleison*.¹⁴² S tem so nemara podani vzgled, čas in pot, ki so v okviru akulturacijskih procesov v karantanski družbi pripeljala do prve poznane adaptacije obreda ustoličevanja.

Spremembe in prilagoditve, ki jih je znotraj karantanske družbe povzročil sprejem krščanstva, pa so dobro ilustrirane še na enem področju. Na Koroškem je v primerjavi z ostalim avstrijskim in sosednjim slovenskim prostorom poznanih veliko število kamnitih artefaktov s pleteninasto ornamentiko iz zgodnjega srednjega veka. Kurt Karpf je prepričljivo pokazal, da gre za ostanke bogate marmorne notranje opreme kamnitih lastniških cerkva, ki jih je po bavarskem vzoru ustanovilo domače karantansko plemstvo.¹⁴³ Njihova gradnja je datirana v čas med 772, ko je z zmago Tasila III. nastopilo obdobje okrepljenega misijona in tesnejše navezave na Bavarsko in med 828, ko je karantansko plemstvo z odstavitvijo zadnjega domačega kneza in uvedbo grofovske uprave izgubilo svojo vodilno družbeno pozicijo. Koncentrirane so okrog Krnskega gradu, Millstatta in Oberlienza in opozarjajo na gospostvena središča Karantanije, predvsem pa vidno izražajo versko-politično usmeritev domačega plemstva. Tako kot predstavlja opredelitev za krščanstvo poleg verskega aspekta tudi politični akt, so tudi te pompozno opremljene cerkve, katerih postavitve si je zaradi visokih stroškov lahko privoščila le najvišja družbena garnitura, bile izraz pripadnosti in reprezentance. S temi prestižnimi cerkvami je karantanski vodilni sloj plakativno demonstriral svojo opredelitev za novo vero in s tem tudi lojalnost do bavarskih agilufinških in karolinških gospodarjev, kot je tudi reprezentiral lasten gosposki sijaj in z njim svoj visok družbeni položaj.¹⁴⁴ Koroški artefakti s pleteninasto ornamentiko so tako oddaljena priča globoke versko-politične spremembe, ki je zajela Karantanijo pod njenimi zadnjimi knezi. Z uvedbo grofovske uprave in marginalizacijo starih gentilnih vodilnih struktur je presahnila tudi gradnja prestižnejših cerkva in šele v 12. stoletju so na Koroškem znova izpričane monumentalne cerkvene gradnje. Novi impulzi pa so tokrat prišli od opatov in samostanskih odvetnikov iz

¹⁴² Statuta Salisburgensia c. 3: *Ut omnis populus honorifice cum omni supplicationibus devotione humiliter et cum reverentia absque praetiosarum vestium ornatu vel etiam inlecebrosos cantico et lusu saeculari cum laetantiis procedant, et discant Kyrie eleison clamare, ut non tam rustice ut nunc usque, sed melius discant*. Gl. Cvetko, *Zgodovina* 1, 16 sl.; Zagiba, *Geistesleben der Slaven*, 209 sl.; isti, »Krluš« und »Christe keinâdo«, 119 sl. Prim. Grafenauer, Najstarejši »Kirielejsonik«, 63 sl.

¹⁴³ Karpf, *Repräsentation und Kirchenbau*, 711 sl.; isti, *Frühmittelalterliche Flechwerksteine*; isti, *Slawische Fürsten und bairischer Adel*, 209 sl.

¹⁴⁴ Z nedavno odkritim napisom ustanovitelja cerkve v St. Peter am Bichl na zahodnem obrobju Šenturške gore je ta družbena skupina stopila celo iz anonimnosti. Na fragmentu arhitrava tamkajšnje cerkve, ki je bila že od prej poznana po izjemno kvalitetnih kamnih s pleteninasto ornamentiko, se je ohranil del napisa z dvema imenoma: *Otker-Radozla[v]*. Interpretirati ju je mogoče na več načinov. Z imenom sta lahko mišljena dva ustanovitelja, lahko pa tudi le en ustanovitelj z dvojnimi imenom ali pa en ustanovitelj poleg katerega je navedeno še očetovo ime (*Otker-Radozla[vi filius]*). Ni izključiti, da je ustanovitelj cerkve v St. Petru am Bichl, ki se nahaja le slabe 4 kilometre zahodno od Krnskega gradu, bil zadnji knez Karantancev. *Conversio Bagoariorum et Carantanorum* c. 10, ga omenja z imenom Etgar, ki je identično z imenom Otker. Gl. Glaser, *Inschrift*, 19 sl.; Kahl, *Staat der Karantanen*, 53.

vrst visokega domačega plemstva, ki pa seveda ni bilo identično s starim karantanskim in se je v svojem samorazumevanju in tradicijah navezovalo na nemški prostor.¹⁴⁵

Istra kot poseben primer

V razliko od Karantanije in tudi drugega prostora slovanske poselitve znotraj bavarske Vzhodne krajine, kjer so izpričane slovanske gospodstvene tvorbe,¹⁴⁶ Slovani v Istri nikoli niso tvorili ali bili del vladajočega družbenega sloja, niti so bili nosilci oblasti. V pokrajini močne antične kontinuitete, katere strukturo so opredeljevala mesta (*civitates*) in kašteli (*castella*) s svojimi agrarnimi teritoriji, so glavno besedo v politiki in administraciji obdržale stare domače mestne elite.¹⁴⁷ Najbolj jasno dokumentira to stanje Rižanski zbor iz leta 804, na katerem so trije *missi* cesarja Karla Velikega in njegovega sina kralja Pipina razsojali o pritožbah, ki so jih imela mesta in kašteli na račun istrskega vojvode Johannesesa in lokalnih škofov.¹⁴⁸ Na njem so uspele »mestne republike«¹⁴⁹ in njihove elite, katerim je frankovski provincialni vojvoda močno omejil njihovo moč,¹⁵⁰ v celoti restavrirati svoj privilegiran družbeni položaj in oblastno-administrativno avtonomijo, ki so jo imele v času bizantinske oblasti na polotoku in je bila sedaj potrjena tudi pod novim, frankovskim režimom.¹⁵¹

¹⁴⁵ Karpf, *Slawische Fürsten und bairischer Adel*, 213.

¹⁴⁶ V Panoniji severno (Pribina, Kocelj) in južno od Drave (Ljudevit, Ratimir, Braslav), ob Gacki (Borna), v Karnioli, ob Kampu severno od Donave (Joseph); gl. Wolfram, *Überlegungen*, 17 sl.; isti, *Liudewit und Priwina*, 291 sl.; isti, *Slawische Herrschaftsbildungen*, 245 sl.; isti, *Slavic princes*, 205 sl.; oz. pregledno na enem mestu: isti, *Grenzen und Räume*, 211 sl., zlasti 241 sl., 305 sl. Za Karniolo gl. nazadnje Štih, *Od Karniole do Kranjske*, 470 sl.

¹⁴⁷ Še vedno temeljno: Mayer, *Munizipalverfassung*, 255 sl. Gl. tudi isti, *Italienische Verfassungsgeschichte*, 131; Benussi, *Nel medio evo*, 28 sl.; de Vergottini, *Lineamenti storici*, 13 sl.; Klebel, *Über die Städte Istriens*, 41 sl.; Krahwinkler, "...in loco qui dicitur Riziano...", 31 sl.

¹⁴⁸ *Placitum Rizianense*. K temu viru gl. nazadnje Esders, *Regionale Selbstbehauptung*, 49 sl.; Krahwinkler, "...in loco qui dicitur Riziano..."; (zbornik) *Istra med Vzhodom in Zahodom*.

¹⁴⁹ Tako Mayer, *Munizipalverfassung*, 297.

¹⁵⁰ O vzrokih za obsežne posege istrskega frankovskega vojvode v avtonomijo mest ter sploh v stare pravice Istranov kot tudi o vzrokih, ki so pripeljali do sklica Rižanskega zbora in do preklica praktično vseh novotarij, gl. Štih, *Istra na začetku frankovske oblasti*, 1 sl.

¹⁵¹ Ludvik Pobožni je z listino (ne najboljšo izdajo te, le v [problematičnem] prepisu ohranjene listine [gl. Krahwinkler, *Friaul*, 201 in op.8; isti, "...in loco qui dicitur Riziano...", 41 in op. 94] ima CDI 1, št. 56; gl. tudi *Regesta Imperii* 1, št. 732), ki jo je naslovil na istrskega metropolita, gradeškega patriarha Fortunata, škofe, opate, tribune in ostale *fideles* istrske province, potrdil Istranom njihove častne urade in njihovo staro pravo (*lex antiqua*). Z njim v zvezi je eksplicitno navedeno, da so vsi njihovi uradi, vključno z (provincialnim) upraviteljem in celo patriarhom, voljeni uradi (gl. Mayer, *Munizipalverfassung*, 283). V listini je tudi direktno apostrofirani Rižanski zbor (*iudicatum, quod legati domini et genitoris nostri, Izo presbiter et Cadola atque Aio comites, per iussionem eiusdem domini et genitoris nostri inter vos constituerunt et primates populi vestri centum et septuaginta duo per sacramentum confirmaverunt*) kot vir obveznega prava. S tem so dobili Istrani glede pravic, ki so jih uživali, ponovno garancijo, da bo ostalo vse tako, kot je bilo že pod bizantinsko oblastjo. Bistveno pa se je glede na bizantinsko obdobje spremenila oblika tega prava. To je v bizantinskem obdobju imelo obliko pretežno ustno tradiranega običajnega prava, ki je bilo nato na Rižanskem zboru skozi inkvizicijski postopek na svoj način kodificirano, dokler

Edina izjema, kjer pritožba Istranov ni bila v celoti upoštevana, se je tikala Slovanov in njihove naselitve na mestna ozemlja. Z njimi v zvezi so vojvodi Johannesu očitali, da je istrskim komunam odvzel posestva, ki so se nahajala v njihovi skupni, gmajnski lasti¹⁵² in na njih naselil Slovane. Ti sedaj izkoriščajo njihovo zemljo, zanje pa plačujejo posebno dajatev, *pensio*, vojvodi. Poleg tega so se pritožili, da so morali namesto Cerkvi tri leta dajati desetine poganskim Slovanom, ki jih je vojvoda »sebi v greh in nam v pogubo« poslal na cerkvena in njihova posestva. V svojo obrambo pa je vojvoda povedal, da je mislil, da pripada zemlja, o kateri trdijo predstavniki komun, da je njihova, cesarju in da je v javni lasti. Zato je kompromisno predlagal, da skupaj ugotovijo, kje Slovani lahko prebivajo in kje ne, ter, da jih bo od tam, kjer delajo mestom škodo odgnal in naselil na pusta področja, kjer bodo lahko brez škode za njih koristni na javni zemlji oziroma v cesarski službi.¹⁵³

Naseljevanje Slovanov na konfiscirana mestna gmajnska zemljišča je možno postaviti v tradicijo državne naselivitvene politike, ki je lahko sledila tudi vojaškim ozirom in kjer je bila v ospredje postavljena *utilitas publica*.¹⁵⁴ Prav javno korist je vojvoda v zvezi z naseljevanjem Slovanov izrecno izpostavil,¹⁵⁵ med drugim pa se je kazala v dajatvi, *pensio*, ki so jo ti Slovani plačevali vojvodi za svojo kmetijsko in pašno dejavnost. S pojmom *pensio*, ki je v zgodnjeresrednjeveških virih pogosto pokrival celo vrsto dajtev,¹⁵⁶ je Pavel Diakon označil tudi dajatev, ki so jo v 7. in 8. stoletju plačevali langobardskemu vojvodi v Čedadu Slovani iz *regio Zellia* na stičišču Furlanije in Karantanije.¹⁵⁷ Kot priča tudi listina Rižanskega zbora, v kateri se Istrani pritožujejo, da so lokalni škofje ponarejali pogodbe o različnih oblikah zakupa (*cartulae emphiteoseos aut libellario iure*),¹⁵⁸ je agarno gospodarstvo na polotoku v veliki meri temeljilo na zakupnem pravu in precej verjetno se zdi, da so bili po tem pravu naseljevani tudi Slovani. To bi pomenilo, da so bili naseljeni kot svobodni zakupniki – koloni – in ne kot podložniki, ki so za v zakup dobljene posesti plačevali zakupnino; to je ravno tisti *pensio*, ki so ga plačevali istrskemu vojvodi. Iz te perspektive se zato zdi, da predstavnikov istrskih mest in kaštelov na Rižanskem zboru ni toliko motilo samo naseljevanje Slovanov, kot jim je šlo v nos, da je zakupnino za zemljišča za katera so trdili, da pripadajo njim, pobiral vojvoda in ne oni sami.¹⁵⁹

Libelarične pogodbe, s katerimi so zakupniki običajno majhnih zemljišč ohranili svoj osebno svoboden položaj in se hkrati za določen čas – praviloma za ni nazadnje pod Ludvikom Pobožnim dobilo obliko in veljavo vladarskega privilegija (gl. Esders, Regionale Selbstbehauptung, 109 sl.).

¹⁵² Da je pri konfiscirani zemlji šlo za skupno in ne privatno lastnino je menil že Mayer, *Munizipalverfassung*, 267 sl.; enako Esders, *Regionale Selbstbehauptung*, 81.

¹⁵³ *Placitum Rizianense* 74, v. 8–11; 78, v. 11–14; 79, v. 27–33.

¹⁵⁴ Gl. Esders, *Regionale Selbstbehauptung*, 81, 85 sl.

¹⁵⁵ *Placitum Rizianense* 79, v. 32–33 (*faciant utilitatem in publico, sicut et ceteros populos*).

¹⁵⁶ Krahwinkler, "...in loco qui dicitur Riziano...", 45 in op. 15.

¹⁵⁷ Paulus Diaconus, *Historia Langobardorum* IV 38. Za *regio Zellia* gl. Bertels, *Carantania*, 99 sl.; Krawarik, *Zu frühen Besiedlung*, 463 sl.

¹⁵⁸ *Placitum Rizianense* 70, v. 14; za oba pojma gl. Esders, *Regionale Selbstbehauptung*, 75 in op. 51; Krahwinkler, "...in loco qui dicitur Riziano...", 46 sl.

¹⁵⁹ Gl. Levak, *Slaveni*, 87.

19 ali 29 let – obvezali dajatvam in služnostim za v obdelavo prejeto posest, so spadale med sredstva, s katerimi so privabljali nove naseljence na tla, ki jih je bilo potrebno šele kolonizirati.¹⁶⁰ Med ukrepe, s katerimi je provincialna oblast privabila slovanske koloniste in jim olajšala težke začetke ter sploh omogočila preživetje na zemlji, ki jo je bilo potrebno šele kultivirati, je šteti tudi preusmeritev desetine, ki so jo morali Istrani tri leta namesto Cerkvi dajati poganskim Slovanom. Listina Rižanskega zbora iz leta 804 tako dovolj jasno kaže, da je bila slovanska naselitev v Istri na začetku frankovske oblasti zamišljena kot načrtna, s strani provincialne oblasti vodena kolonizacija opustelih, formalno mestom in kaštelom pripadajočih predelov.¹⁶¹ Njen namen je bil bolje izkoristi dane možnosti, izboljšati ekonomski položaj na polotoku, povečati dohodke javnega fiskusa in nemara tudi zagotoviti nove rekrute za vojaške potrebe. Kajti številne novosti in spremembe, ki jih je na polotoku vpeljala provincialna frankovska oblast, so imele za cilj vzpostaviti prav bolj efektivno vojaško organizacijo Istre.¹⁶² Ta je namreč tvorila skupaj z Bavarsko in Furlanijo takorekoč prvo frontno linijo frankovske ekspanzije proti jugovzhodu, kateri je ton dajala več kot desetletje dolga vojna z Avari.¹⁶³ Tudi se zdi, da je potrebno podlage za kasnejšo, za Istro tako tipično razdelitev na pretežno mestno-gospodstveno območje v obalnem pasu in pretežno plemiškogospodstveno območje v notranjosti polotoka povezovati prav s slovansko kolonizacijo tistih predelov, ki so se jim mesta lahko brez škode odrekla in na katerih se je zato najprej lahko uveljavilo frankovsko fevdalno pravo in nato do 12. stoletja zajelo precejšen del polotoka.¹⁶⁴

Od kod so izviral Slovani, ki jih je v Istro naseljeval vojvoda Johannes, ni jasno. Slovensko kot tudi italijansko zgodovinopisje se tradicionalno nagibljeta k temu, da so jih novačili med slovanskim prebivalstvom Karniole na ozemlju današnje Slovenije, medtem ko je v hrvaškem zgodovinopisju bolj zastopano mnenje, da so prišli iz hrvaško-dalmatinskega prostora, čeprav je po mnenju tretjih najverjetnje, da je šlo za Slovane, ki so že od prej živeli v Istri.¹⁶⁵ Z zadnjim mnenjem je sicer komajda mogoče uskladiti podatek, da so naseljeni Slovani bili pogani, saj je težko pričakovati, da bi kot evidentno inferiorna družbena skupina uspeli na daljši rok ohraniti svojo pogansko identiteto v pokrajini z neprekinjeno krščansko tradicijo in

¹⁶⁰ Gl. Krahwinkler, "...in loco qui dicitur Riziano...", 47 in op. 32.

¹⁶¹ Prim. Kos, O starejši slovanski kolonizaciji, 60 sl.; Levak, *Slaveni*, 44 sl. Naselitev Slovanov v Istri sledi tudi duhu določbe aachenskega kapitularja Karla Velikega iz 801–813 o obveznostih upraviteljev vladarjevih gospodarskih dvorov. Capitulare Aquisgranense c. 19: *Et plantent vineas, faciant pomaria, et ubicumque inveniunt utiles homines, detur illis silva ad strirpandum, ut nostrum servitium immelioretur.*

¹⁶² Gl. Esders, Regionale Selbstbehauptung, 80 sl., zlasti 89 sl.; Štih, Istra na začetku frankovske oblasti, 6 sl.

¹⁶³ Za frankovske vojne z Avari gl. Deér, Untergang, 719 sl.; Pohl, *Awaren*, 312 sl.; Wolfram, *Grenzen und Räume*, 233 sl.

¹⁶⁴ Za pregled gospodstvene strukture Istre je še vedno zelo uporabno delo Pirchegger, Überblick, 489 sl. Gl. tudi Klebel, Städte Istriens, zemljevid na str. 55; Vilfan, *Rechtsgeschichte*, 82.

¹⁶⁵ Najnovejši pregled historiografije o tem vprašanju prinaša Levak, *Slaveni*, 19 sl., gl. tudi 97 sl.

škofijsko organizacijo, ki je bila pod oblastjo rimsko-bizantinskega cesarja in katerega podaljšana roka je bil *magister militum*. A hkrati je nesporno, da se Slovani v zvezi z Istro omenjajo že na prelomu 6. v 7. stoletje. Tako se je papež Gregor Veliki leta 600 zelo vznemirjal zaradi Slovanov, ki so *per Histriae aditum* že začeli vstopati v Italijo.¹⁶⁶ Prav na Istro se verjetno nanaša tudi vest o zmagah nad Slovani, ki jo je leta 599 posredoval papežu preko odposlancev iz Kopra eksarh Italije Kalinik.¹⁶⁷ Poleg tega vemo iz Zgodovine Langobardov Pavla Diakona, da so Slovani skupaj z Avari in Langobardi leta 602 opustošili polotok,¹⁶⁸ ki je po pripovedovanju istega pisca še huje trpel okrog leta 611, ko so nanj vpadli samo Slovani.¹⁶⁹ Opustošenje, v katerem je bila uničena tudi cela vrsta cerkva in je arheološko otipljivo,¹⁷⁰ je zajelo celotno Istro in je segalo vse do njene bogate zahodne obale, kjer se na jugu z njim povezuje tudi uničenje pomembnega gradišča Nezakcij na mestnem ozemlju Pule.¹⁷¹ Blagostanja v Istri, ki jo je Kasiodor ob koncu gotske oblasti opisoval kot zelo rodovitno pokrajino in ji z oznako *Ravennae Campania* polaskal, da je v takšni meri žitnica Ravene, kot je nekdanja bila Kampanija za Rim, je bilo na začetku 7. stoletja očitno nepreklicno konec.¹⁷² Upravičeno je domnevati, da so prav zaradi teh vpadov opustela obsežna področja mestnih in drugih ozemelj, s čimer bi bilo lahko ustvarjeno stanje, ki je slabi dve stoletji kasneje omogočilo kolonizacijsko dejavnost vojvode Johannesa.

Po mnenju Milka Kosa, ki je kolonizacijski zgodovini Istre v srednjem veku namenil posebno pozornost, je plenilnim pohodom na polotok sledila v 7. stoletju tudi že prva slovanska naselitev, ki pa naj bi v glavnem zajela samo njen skrajni severni del; to je področje do velikega kraškega roba, ki poteka južno od antične ceste Tergeste–Tarsatica.¹⁷³ S to kolonizacijo je mogoče povezati vest v *Liber pontificalis*, da je poslal iz Dalmacije izvirajoči papež Janez IV. leta 641 ali 642 v Istro in Dalmacijo opata Martina z nalogo, da odkupi od tamkajšnjih *gentes* ujetnike.¹⁷⁴ To bi pomenilo, da Bizanc zaradi slovanske naselitve (pod avarskim

¹⁶⁶ Gregorii I papae Registrum epistolarum 2, X, 15. O možnosti različne interpretacije pojma *Histriae aditus* gl. Margetić, La venuta degli Slavi, 145 sl.; Bratož, Nekatera neresena in nerešljiva (?) vprašanja, 303 sl.

¹⁶⁷ Gregorii I papae Registrum epistolarum 2, IX, 154; gl. Štih, Istra v času ustanovitve koprške škofije, 15; Bratož, Koprška škofija, 42.

¹⁶⁸ Paulus Diaconus, Historia Langobardorum IV 24; Štih, Istra v času ustanovitve koprške škofije, 13 sl.

¹⁶⁹ Paulus Diaconus, Historia Langobardorum IV 40; Štih, Istra v času ustanovitve koprške škofije, 15 sl.

¹⁷⁰ Bratož, Razvoj zgodnjekrščanskih raziskav, 694 in op. 101.

¹⁷¹ Matjašič, Nezakcij, 533. Prav v zvezi z langobardsko, avarsko in slovansko nevarnostjo ob koncu 6. in na začetku 7. stoletja se povezuje tudi začetke posebne vojaško-teritorialne enote, ki je v listini Rižanskega zbora označena kot *numerus Tergestinus* in naj bi branila severne dostope na polotok; gl. Mraz, *Le milizie*, 21 sl.; Krahwinkler, "...in loco qui dicitur Riziano...", 38 sl.

¹⁷² Cassiodor, *Variae* XII 22; gl. Matjašič, Kasiodorova pisma, 363 sl.; Novak, *L'Istria*, 41 sl., zlasti 53 sl.

¹⁷³ Kos, O starejši slovanski kolonizaciji, zemljevid med str. 74–75.

¹⁷⁴ *Liber pontificalis* LXXVIII.

gospodvom?)¹⁷⁵ v prvi polovici 7. stoletja ni imel kontrole nad celotnim polotokom in jo je moral – glede na davčni seznam mest in kaštelov v listini Rižanskega zbora¹⁷⁶ – enkrat kasneje restavrirati.¹⁷⁷

Tako ta prva, komajda otipljiva naslitev Slovanov v Istro, kot tudi celotno ostalo naseljevanje Slovanov v alpsko-jadranskem prostoru, se je povsem razlikovalo od načrtne, s strani provincialne oblasti vodene slovanske kolonizacije na polotoku konec 8. stoletja. Slednja je primerljiva edino z naseljevanjem Slovanov v Furlanijo po prenehanju madžarskih plenilnih vpadov. Ti so v prvi polovici 10. stoletja ekonomsko opustošili pokrajino in zdecimiralni njeno prebivalstvo.¹⁷⁸ Sledila je velika obnova Furlanije, ki jo je vodila oglejska Cerkev in v okviru katere so bili na prizadeta območja spodnje Furlanije načrtno naseljeni slovanski kolonisti.¹⁷⁹ Toda v pretežno romanskem okolju so bili do konca srednjega veka povsem asimilirani in o njihovi vlogi v velikem podjetju obnove Furlanije pričajo le še številne sledi, ki so jih pustili v onomastičnem in toponomastičnem gradivu pokrajine.¹⁸⁰ Tu pa se vsaka podobnost s Furlanijo tudi že neha, kajti v Istri se je slovansko prebivalstvo obdržalo in je dalo pokrajini tudi svoj jezikovni in kulturni pečat. Tako je cesta, ki je vodila od Poreča na obali do Pazina v notranjosti polotoka že leta 1030 označena kot *via Sclava*,¹⁸¹ v istem ter na začetku naslednjega stoletja so listinsko izprčani tudi že prvi slovanski toponimi v Istri.¹⁸² Zaledje Kopra je bilo najkasneje v 13. stoletju tako močno slavizirano, da sta bila pojma *rusticus* in *Sclavus* sinonimna¹⁸³ in se je nosilec deželjskosodne oblasti na koprskem podeželju, ki je bil voljen iz vrst koprskega mestnega plemstva (patricijev) temu odgovarjajoče imenoval glavar

¹⁷⁵ Liber pontificalis govori sicer le o odkupovanju ujetnikov *a gentibus*, ne da bi ta ljudstva oziroma pogane v Dalmaciji in Istri etnično ali kako drugače natančneje opredelil. A če se spomnimo na poročilo Konstantina Porfirogeneta (De administrando imperio c. 29, 30) o slovansko-avarskem zavzetju skoraj celotne Dalmacije in o padcu Salone ter o usodi tamkajšnjega romanskega prebivalstva, potem je pod *gentes*, od katerih je opat Martin odkupoval (romanske in krščanske) ujetnike, v prvi vrsti razumeti (poganske) Avare in (njim podrejene) Slovane. V tem smislu sta razumela to vest in jo prevzela iz *Liber pontificalis* že splitski arhidiacon Tomaž in Andrej Dandolo (Thomas Archidiaconus Spalatensis, Historia Salonitanorum atque Spalatinorum pontificum, c. 8: *Qui [Martinus] veniens ad partes Dalmatie, multos redemit captivos a Sclavis eosque ad parentes suos remisit*; Andrea Dandulus, Chronica per extensum descripta lib. 7, c. 7: *multa millia hominum per Ystriam et Dalmatiam ab Honorum servitute redemit*).

¹⁷⁶ Placitum Rizianense 72, v. 28–34

¹⁷⁷ Margetić, La venuta degli Slavi, 152; Levak, *Slaveni*, 62, menita, da so Slovani po naselitvi kontrolirali osrednjo (in severovzhodno) Istro, vendar so po listini Rižanskega zbora tamkajšnji kasteli (in njim pripadajoča ozemlja) Labin, Motovun, Pićan in Buzet plačevali davek cesarju v Konstantinoplu.

¹⁷⁸ Gl. Giesler, *Ostalpenraum*, 55 sl.; Štih, »Villa«, 105 sl.

¹⁷⁹ Milko Kos, K postanku, 170 sl.; Štih, »Villa«, 146 sl.

¹⁸⁰ Kos, K postanku, 175 sl.; Desinan, *Problemi*, 142 sl.; isti, Nomi locali, 19 sl. in zemljevid na str. 28–29; Pellegrini, Contatti linguistici, 911 sl.; Mader, Slawen in Friaul, 35 sl.; Härtel, Slawische Personennamen, 343 sl.; Merkù, Toponimi Slavi in Friuli, 697 sl.; Frau, L'insediamento, 738 sl. Gl. tudi Corbanese, *Il Friuli, Trieste e l'Istria*, zemljevida 198, 199.

¹⁸¹ CDI 1, št. 91.

¹⁸² Npr. D. H. IV., št. 187 (1067: Lovnca); CDI 1, št. 118 (1102: Golgoriza), 119 (1102: Ronz, Cernogradus, Bellegradus, Cholm).

¹⁸³ CDI 3, št. 479.

Slovanov (*capitaneus Sclavorum*; prvič izpričan 1349) od katerega so (kasneje) pričakovali, da zna slovanski jezik.¹⁸⁴ Pred sredino 13. stoletja se Slovani omenjajo tudi že na mestnem ozemlju Trsta v neposrednem zaledju mesta.¹⁸⁵ Zato ne more čuditi, da je Enea Silvio Piccolomini, kasnejši papež Pij II., kmalu po sredi 15. stoletja za Istrane napisal, da so Slovani, da pa se v obmorskih mestih uporablja italijanski jezik in da znajo tamkajšnji prebivalci oba jezika.¹⁸⁶ Piccolomini je razmere v Istri poznal iz prve roke, saj je, kot sam pravi, v službi cesarja Friderika III. enkrat celo posredoval v sporu glede meje med habsburško in beneško Istro.¹⁸⁷ Prav v zvezi z spori glede meje med posameznimi istrskimi vaškimi občinami, njihovimi fevdalnimi gospodarji in beneško posestjo je v poznem srednjem veku nastal svojevrsten dokument, poznan pod imenom *Istarski razvod*. Ta v obliki notarskega instrumenta zapisan spomenik, v katerega je inserirana cela vrsta starejših razvodov, je danes poznan samo v hrvaškem, v glagolici napisanem prepisu iz 1502, čeprav naj bi komisijo, ki je ugotavljala mejo spremljali trije notarji, ki naj bi napisali vsak svoj instrument v latinskem, nemškem in hrvaškem jeziku.¹⁸⁸ Prav to glagoljaško pismenstvo, katerega tradicija je bila v Istri zelo močna in seže nazaj do epigrafskih spomenikov iz 11. in 12. stoletja (Plominski napis, Grdoselski odlomek),¹⁸⁹ je moral imeti v mislih Trubar, ko je del bralstva svojih knjig v Istri prištel k hrvaškemu kulturnemu krogu.¹⁹⁰

Uvedba grofovske uprave in zemljiškogospodstvene ureditve ter z njima povezana nemška (bavarska) ekspanzija in slovanska integracija

Štirideset let potem, ko so Bavarci 788 z odstavitvijo Tasila III. izgubili svojega zadnjega plemenskega kneza,¹⁹¹ je enaka usoda doletela tudi Karantance.¹⁹² Njihovega zadnjega kneza z imenom Etgar¹⁹³ je bržkone 828 zamenjal frankovski, z Bavarske izviraajoči grof Helmwin.¹⁹⁴ Zamenjava gentilne ureditve z grofovsko je pomenila

¹⁸⁴ Gl. Vilfan, *Koprski glavar Slovanov*, 24 sl.; isti, *Zgodovinska pravotvornost*, 286.

¹⁸⁵ CDI 2, št. 261.

¹⁸⁶ Enea Silvius Piccolomineus postea Pius PP. II., *De Europa XVIII/62: Histri hodie Sclavi sunt, quamuis maritime urbes italico sermone utuntur, utriusque lingue peritiam habentes*.

¹⁸⁷ N. n. m.

¹⁸⁸ *Istarski razvod*, 6 sl., 91; Bratulić, *Istarski razvod*, 332.

¹⁸⁹ Gl. Fučić, *Glagoljski natpisi*, št. 151 (Grdoselo); št. 325 (Plomin).

¹⁹⁰ Prim. Katičić, *Ein Ausblick*, 31 sl.

¹⁹¹ Reindl, *Zeit der Agilolfinger* 166 sl.; Jahn, *Ducatus Baiuvariorum*, 540 sl.; Becher, *Zwischen Macht und Recht*, 39 sl.

¹⁹² Wolfram, *Zeitpunkt*, 313 sl.; isti, *Salzburg, Bayern, Österreich*, 306 sl.

¹⁹³ Povsem možno je, da je to ponemčeno obliko anglosaškega imena *Eadgar* dobil ob krstu, kot tudi, da se v njem nemara zrcalijo anglosaške misijonske tradicije, ki Salzburgu niso bile tuje. Gl. Wolfram, *Conversio*, 165, 174; Kahl, *Staat der Karantanen*, 53 in gl. op. 144 zgoraj.

¹⁹⁴ *Conversio Bagoariorum et Carantanorum* c. 10. Za vprašanje časa odstavitve domačih knezov in vpeljave grofovske uprave v Karantaniji, kjer je danes uveljavljeno mnenje, da se je to zgodilo 828, gl. Kos, *Conversio*, 71 (po zadušitvi upora Ljudevita Posavskega 822 in najkasneje 828); Klebl, *Einbau*, 671 (817–828); Moro, *Zur politischen Stellung*, 87 sl. (817, kot posledica *Ordinatio imperii*); Grafenauer, *Karantanski temelji*, 145 sl. (med 817 in 822); Wolfram, *Zeitpunkt*, 313 sl. (828). Za bavarski izvor Helmwina gl. Mitterauer, *Karolingische Markgrafen*, 138 sl.

konec karantanske državnosti in s tem izgubo politične identitete ter strukturno in institucionalno najpomembnejšo integracijo Karantancev v frankovsko državo. Sprememba je bila tako daljnosežna, da je bila po pravici primerjana s preoblikovanjem federatske države v rimsko provinco.¹⁹⁵ Veljavnost bavarsko-frankovskega prava se je razširila tudi v Karantanijo, čeprav slovansko pravo kot del gentilne ureditve Karantancev s tem ni bilo odpravljeno in je del njenih prebivalcev očitno še naprej živel v skladu z njim. Obstoj dveh vzporednih pravnih skupnosti je na Koroškem izpričan še na začetku 11. stoletja, ko se v ustanovni listini ženskega samostana Št. Jurij ob Dolgem jezeru/St. Georgen am Längsee omenjajo priče po bavarskem (*testes tracti per aures*) in priče po slovanskem pravu (*Scлауенісę іnstіtutionіs testes*).¹⁹⁶ To v smislu *professio iuris* izraženo slovansko pravo je razumeti kot relikv nekdanje gentilne ureditve Karantancev.¹⁹⁷ Hkrati so pretežno bavarska oziroma nemška ter deloma tudi biblična in le še v manjši meri slovanska imena prič po slovanskem pravu zgovorna priča akulturacijskih in integracijskih procesov, katerim je bilo podvrženo staroselsko slovansko prebivalstvo.¹⁹⁸

Bavarci, ki so v karantanski prostor sprva prihajali kot misijonarji in nato kot zemljiški posestniki – prvič izpričani 822,¹⁹⁹ torej (domnevno) še pod domačimi knezi, medtem, ko je prva podelitev kraljeve zemlje iz 831²⁰⁰ – so z uvedbo grofovske uprave postali še osrednji nosilci oblasti. Intenzivne integracijske procese, katerim so bili podvrženi Karantanci v 9. stoletju, dodatno osvetljujejo skromni podatki o rodbinskih povezavah v ta prostor prihajajoče frankovsko-bavarske aristokracije s karantansko-slovanskim plemstvom.²⁰¹ Med njimi izstopa poroka, ki jo je enkrat pred koncem 9. stoletja sklenil karantanski Slovan in *nobilis vir* Georgius s Tunzo.²⁰² Ženin je svoje grško ime verjetno prejel ob krstu, nevesta pa je prihajala iz stare frankovske plemiške rodbine, ki je izviralna iz širše okolice

¹⁹⁵ Krahwinkler, Wolfram, Alpen-Adria-Raum, 109.

¹⁹⁶ MC 3, št. 205. Dopsch, Stifterfamilie, 118 sl., je pokazal, da je bila ustanovna listina v poznani obliki ponarejena in zapisana šele po 1072, pri čemer pa seznam prič ni postavljen pod vprašaj.

¹⁹⁷ Gl. Mal, *Probleme*, 108 sl.; Vilfan, *Rechtsgeschichte*, 83; isti, *Zgodovinska pravotvornost*, 162 sl.; Štih, *Plemenske in državne tvorbe*, 29 sl.; Škrubej, »*Ritus gentis*«, 67 sl.

¹⁹⁸ Podrobneje o imenih prič po slovanskem pravu gl. Dopsch, *Stifterfamilie*, 126 sl.; Štih, *Integracija*, 13. O spremembah slovanskih osebnih imen in z njimi zvezanimi akulturacijskimi procesi v Furlaniji v visokem srednjem veku glej Härtel, *Slawische Personennamen* 343 sl. Tako kot v Furlaniji opozarjajo tudi na Koroškem slovanska osebna imena, ki so postopoma izginjala in za katera tudi ni zaznani, da bi jih prevzemali bavarski (nemški) kolonisti, na šibkejši položaj Slovanov znotraj akulturacijskih in integracijskih procesov.

¹⁹⁹ TF 1, št. 472: 22. julija 822, torej še pred koncem upora Ljudevita Posavskega, v katerem je do 820 sodeloval tudi del Karantancev, je neki Matheri – očitno na Bavarskem, verjetno v Freisingu in ob prisotnosti prič, ki so bile po bavarskem pravu potegnjene za ušesa – predal v roke škofa Hitta za samostan v Innichenu posest, ki jo je imel na Koroškem v Trušenjski dolini. Kahl, *Staat der Karantanen*, 153 kljub navedenim okoliščinam dopušča možnost, da je bil tradent domač Slovan, ki je svoje nemško ime dobil s krstom.

²⁰⁰ D. L. D., št. 4. Prejemnik je bila salzburška cerkev. Prim. Moro, *Königsgut*, 35 sl.

²⁰¹ Mitterauer, *Slawischer und bayrischer Adel*, 693 sl.; Štih, *Integracija*, 13 sl.

²⁰² TF 1, št. 1036. K tej tradicijski notici gl. Grabmayer, *Freising in Kärnten*, 325 sl.

Trierja in jo je pot preko srednjega Porenja in Bavarske pripeljala v Karantanijo.²⁰³ Tunza je bila hči grofa Witigowa, ki je že 859 prejel od kralja Ludvika Nemškega v last posest v Admontski dolini²⁰⁴ ter okrog 884 od kralja Karla III. Debelega še posest v Spodnji Avstriji²⁰⁵ in je imel povezave tudi s spodnjepanonskim knezom in grofom Pribino.²⁰⁶ Njen brat Heimo, *dilectus ministerialis noster*, je spadal v ožje spremstvo kralja Arnulfa in je bil nemara celo njegov točaj. Za zvesto službo je od kralja leta 888 prejel za laičnega prejemnika neobičajno imunitetno pravico na posestvu, ki ga je v Spodnji Avstriji podedoval od svojega očeta Witigowa,²⁰⁷ Arnulf pa je na Krnskem gradu, kjer je konec istega leta praznoval božič, bogato obdaril tudi njegovo ženo Miltrud.²⁰⁸ Ugled družine v katero se je priženil Georgius in ki ga odražajo tako tesne povezave z vladarsko dinastijo, je bil torej najvišji – in to veliko pove tudi o socialnem položaju, ki ga je moral imeti ženin, da so ga sprejeli v takšen krog.

Podobno kot primer Pribine v Spodnji Panoniji, za katerega se zdi, da je bil poročen z neko po imenu nepoznano damo iz bavarske grofovske rodbine Wilhelmincev,²⁰⁹ ali pa Jožefa, še enega Slovana s krščanskim imenom, ki velja za gospodarja gradišča Gars-Thunau nad dolino reke Kamp severno od Donave in katerega zelo visok družbeni položaj se je zrcalil v njegovi »knežji«²¹⁰ titulaturi *vir venerabilis*,²¹⁰ priča tudi primer Georgiusa o uspešni integraciji najvišjega – seveda pokristjanjenega – slovanskega plemstva v vrste frankovsko-bavarske elite na velikem kolonizacijskem prostoru na jugovzhodu cesarstva. A socialno preživetje je imelo tudi svojo ceno in če je bilo potrebno, je bila zanj žrtvovana tudi lastna družinska tradicija in identiteta.²¹¹ Na takšen način je nastajala nova družbena elita, ki je delovala integrativno. Pribina, ki je bil takoj po svojem prebegu na vzhodnofrankovsko ozemlje predstavljen Ludviku Nemškemu in bil na njegov ukaz

²⁰³ Mitterauer, *Karolingische Markgrafen*, 144 sl.; isti, *Slawischer und bayrischer Adel*, 694 sl.; 712 sl.; Wolfram, *Conversio*, 341 sl.

²⁰⁴ D. L. D., št. 99.

²⁰⁵ D. K. III., št. 113.

²⁰⁶ Mitterauer, *Slawischer und bayrischer Adel*, 698 sl.; Ludwig, *Transalpine Beziehungen*, 218 sl.

²⁰⁷ D. A., št. 32; gl. Wolfram, *Conversio*, 340 sl.. Kot Arnulfov točaj je Heimo izpričan v ponarejeni D. A., št. 181; gl. Mitterauer, *Slawischer und bayrischer Adel*, 699.

²⁰⁸ D. A., št. 42.

²⁰⁹ Gl. Wolfram, *Salzburg, Bayern, Österreich*, 312.

²¹⁰ TF 1, št. 1037; Wolfram, *Überlegungen*, 20 sl.; isti, *Salzburg, Bayern, Österreich*, 59 in op. 299. Za Gars-Thunau gl. Friesinger, *Alpenlawen und Bayern*, 122 sl.

²¹¹ Lep primer je rodbina Heme Krške, za katere en del se na podlagi imen Svetopolk in Mojmir sklepa, da je izviral z Moravske in se sorodstveno povezala z robino, kateri je pripadal tudi salzburški nadškof Theotmar I. (873–907). Zdi se, da so slovanske tradicije Hemine rodbine, v kateri so v zgodnjem 10. stoletju slovanska imena presahnila, počasi utonile v pozabo. Za socialni prestiž rodbine je postalo odločilnejše (samo)razumevanje, da pripada vodilnemu sloju bavarskega plemstva. Za genealogijo Hemine družine, ki je bila lahko rekonstruirana le v hipotetični obliki gl. Hauptmann, Hema i Svetopuk, 221 sl.; Mitterauer, *Slawischer und byerischer Adel*, 701 sl.; Dopsch, *Stifterfamilie des Klosters Gurk*, 95 sl.; Štih, *Zgodovinsko o Hemi*, 12 sl.

krščen,²¹² ali pa Georgius in njegove poroka v rodbino, ki je bila tesno povezana z Arnulfom, katerega *regnum* je najprej obsegal Karantanijo in Spodnjo Panonijo in je 887 *cum manu valida Noricorum et Sclavorum* prevzel oblast v Vzhodnofrankovski državi,²¹³ sta zgovorna primera, ki kažeta, da je bilo oblikovanje nove elite tudi v interesu članov karolinške dinastije, ki so vladali v posameznih (pod)kraljestvih – in so takšne povezave tudi podpirali, saj so stabilizirale in krepile njihovo oblast in sploh socialne razmere znotraj njihovih gospostvenih območji.

Zamenjava gentilne ureditve z grofovsko pa ni bila omejena samo na Karantanijo, ampak je bila del širše reforme. Z njo je Ludvik Pobožni 828 reorganiziral jugovzhod države, kjer so Franki zaradi bolgarske zasedbe Panonije 827 doživeli hud fiasko. Krivdo za polom so naslednje leto na državnem zboru v Aachnu pripisali furlanskemu vojvodi Balderiku, nekdanjemu zmagovalcu nad Ljudevitom Posavskim, in ga odstavili, njegovo veliko mandatno območje pa razdelili med štiri grofe.²¹⁴ Ti so v upravo najverjetneje dobili Furlanijo, Istro, Karantanijo in Karniolo.²¹⁵ Zamenjava gentilnega kneza s frankovskim grofom je bila tako izpeljana tudi v Karnioli, ki jo je podobno kot Karantanijo dobil v upravo Bavarec Salacho, medtem, ko so Slovani v Dalmaciji in Slavoniji še naprej obdržali svoje kneze.²¹⁶ Nič manj pomembno ni bilo, da sta bili Karniola in Slavonija izločeni iz furlanske mejne organizacije in priključeni bavarski Vzhodni krajini. Večina slovenskega ozemlja se je tako 828 politično prvič navezala na sever; prišla je v okvir bavarskega oziroma vzhodnofrankovskega kraljestva Ludvika Nemškega in ostala v tej državni tvorbi preko njenih naslednic vse do 1918. Istočasno je to pomenilo, da je bila Italija odrezana od Panonije in njene vzhodne meje so se dokončno vrnila na kraške prelaze, kjer so bile že v pozni antiki.²¹⁷

Z izjemo karantanske »alpske trdnjave« je vse ozemlje vzhodno od Aniže in Furlanije prišlo pod frankovsko gospostvo konec 8. stoletja z avarskimi vojnami Karla Velikega.²¹⁸ Z integracijo tamkajšnjega prebivalstva, kar je zopet pomenilo v prvi vrsti pokristjanjenje, so začeli že na samem glavnem vojaškem pohodu v Avarijo, ki ga je 796 vodil kralj Italije in sin Karla Velikega, Pipin. Z vojsko so namreč v Panonijo korakali tudi že škofje, med njimi oglejski patriarh Pavlin II. in salzburški škof Arn, ki so na sinodi v vojaškem taboru nekje ob Donavi določili glavne smernice pokristjanjevanja Avarov in Slovanov. V ospredju so bila vprašanja

²¹² *Conversio Bagoariorum et Carantanorum* c. 10; gl. Wolfram, *Salzburg, Bayern, Österreich*, 311 sl.; Štih, Priwina, 209 sl.

²¹³ *Annales Fuldenses* a. 887. Za Karantanijo in Arnulfa gl. Appelt, *Arnulf von Kärnten*, 27 sl.; Štih, *Regnum Carantanum*, 221 sl.; Svetina, *Zur Bedeutung Karantaniens*, 157 sl.; Dopsch, *Arnolf*, 114 sl.

²¹⁴ *Annales regni Francorum* a. 828.

²¹⁵ Wolfram, *Grenzen und Raume*, 247. Za drugačna mnenja gl. Krahwinkler, *Friaul*, 195 in op. 418.

²¹⁶ *Conversio Bagoariorum et Carantanorum* c. 10. Za grofa Salacha gl. Mitterauer, *Karolingische Markgrafen*, 138 sl.; Wolfram, *Salzburg, Bayern, Österreich*, 83, 306; za Karniolo gl. Štih, *Kranjska (Carniola)*, 13 sl.; isti, *Od Karniole do Kranjske*, 470 sl.

²¹⁷ Hauptmann, *Postanek*, 242 sl.; Wolfram, *Grenzen und Raume*, 222 sl., 247,

²¹⁸ Gl. op. 163.

krsta, predhodnega verskega pouka in ustreznega misijonarskega osebja, morda tudi določitev meje med salzburškim in oglejskim misijonskim področjem na Dravi.²¹⁹ V ozadju teh temeljitih priprav na misijon je čutiti vpliv Alkuina. Zaradi slabih izkušenj s pokristjanjevanjem Sasov se je zavzemal za nov pristop in drugačne metode. Misijonarji naj bi delovali kot *praedicatores, non praedatores*, vero naj bi širili *pacificis verbis*, kajti vera je *res voluntaria, non necessaria* in je ni mogoče vsiliti.²²⁰ S tem v zvezi je Alkuin izpostavil problem desetine, ki je odvrčala od vere. Zato se ji je bolje odpovedati, kot pa izgubiti vero (*melius est illam amittere quam fidem perdere*),²²¹ potrebno je biti *predicator pietatis, non decimarum exactor*.²²² Njegova opozorila niso bila zaman. Vpeljana je bila posebna, od kanonske desetine precej manjša in ne glede na letni donos fiksna dajatev. Na salzburškem cerkvenem področju Koroške in Štajerske se je ta, kot slovanska desetina, *decima Sclavorum*, poznana dajatev ohranila vse do visokega srednjega veka.²²³ Razumemo jo lahko tudi kot ilustrativen primer akomodacije misijonske prakse danim razmeram in potrebam.

Seveda, eno so bili načrti in sklepi, drugo realnost, s katero se je moral soočiti vsak misijon. Težave s katerimi so se soočali misijonarji ilustrira primer izobraženega in retorično dobro izšolanega Blancidija-Norika. Iz pisma tega domnevno Alkuinovega učenca, ki je kmalu po letu 800 misijonaril v goratem in z gozdom močno poraščenem svetu slovanskega ozemlja tostran Donave, je slutiti težke razmere v katerih je deloval in osebno stisko, še zlasti, ker ni znal jezika domačega prebivalstva.²²⁴ Usposobljenih misijonarjev zagotovo ni bilo lahko dobiti, niti jih prepričati, da so se podali na frankovski »divjji vzhod«. Nenazadnje tudi gorečnost za misijon odgovornih škofov ni bila vedno ravno na deklariranem nivoju in Pavlin in Arn tu nista bila, kot se zdi iz Alkuinovih pisem, nobeni izjemi.²²⁵ Velika pričakovanja o hitrem pokristjanjenju in uspešni integraciji v krščansko-frankovsko ekumeno niso bila ravno realna, o čemer je pričal že misijon pri Karantancih, ki je doživel kar nekaj udarcev in Salzburg je še pod Virgilovom naslednikom Arnom moral k njim pošiljati misijonarje.²²⁶ In tudi v Panoniji severno od Drave, o kateri vemo prav z ozirom na cerkveno in versko situacijo nekoliko več, je bilo potrebno skorajda pol

²¹⁹ Conventus episcoporum ad ripas Danubii. Gl. k temu: Wavra, *Salzburg und Hamburg*, 183 sl.; Bratož, Začetki oglejskega misijona, 85 sl.; Pohl, »Das sanfte Joch Christi«, 268 sl.; Reimitz, Conversion and control, 199 sl.

²²⁰ Alcuin, Epistulae, št. 111.

²²¹ Alcuin, Epistulae, št. 110.

²²² Alcuin, Epistulae, št. 107.

²²³ Gl. Štih, Ko je Cerkev začela govoriti slovansko, 28 sl.

²²⁴ Appendix ad Alcuini, št. 2. Za Blancidija, za katerim naj bi se po starejšem mnenju skrival Witto-Candidus, ki ga je škof Hgybald leta 793 poslal z Lindisfarneja v Angliji k Alkuinu v Tours in je kasneje izpričan tudi v Salzburgu pri Arnju, gl. zlasti Hauck, *Kirchengeschichte* 2, 151 sl. in op. 2 na str. 152. Gl. tudi Waldmüller, *Erste Begegnungen*, 546; Krahwinkler, *Friaul*, 164 in op. 259; Bratož, Aquileia und der Alpen-Adria-Raum, 178 sl. Dejstvo, da so naslovniki Blancidijevega pisma živeli v Italiji, govori za njegovo italjsko in oglejsko provenienco, medtem ko je pojem *Noricus*, s katerim se je označil, še nalažje mogoče povezati s slovansko Karantanijo.

²²⁵ Pohl, »Das sanfte Joch Christi«, 273; Bratož, Začetek oglejskega misijona, 86 sl.

²²⁶ *Conversio Bagoariorum et Carantanorum* c. 5, 7; Wavra, *Salzburg und Hamburg*, 167 sl.; Wolfram, *Salzburg, Bayern, Österreich*, 280 sl..

stoletja za prve večje uspehe v pokristjanjevanju, ki jih je zagotovil šele prihod komaj krščene slovenskega kneza Pribine.²²⁷ Dobro predstavo o veliki kulturni spremembi, ki jo je povzročil sprejem krščanstva in tudi o tem, da so bila potrebna dolgotrajna prizadevanja za dejansko versko preobrazbo nekega ljudstva, dajejo *Responsa Nicolai papae ad consulta Bulgarorum* iz leta 866.²²⁸ Gre za obsežne odgovore papeža Nikolaja I. na neohranjen katalog vprašanj bolgarskega kana Borisa-Mihaela, ki je preverjal možnost povezave bolgarske Cerkve z Rimom.²²⁹ Vprašanja, katere živali sme človek jesti, ali naj se namesto konjskega repa kot vojne trofeje nosi križ, ali se lahko bolnemu za ozdravitev obesi okrog vratu magično ogrlico, ali lahko ženske nosijo hlače ipd. dobro zrcalijo situacije, s katerimi so se morala soočati poganska družbena okolja in čisto praktične težave, ki so jih morala premagati.

Če sedaj naš pogled ponovno zožimo na Trubarjeve *oberen Windischen Länder*, ki so v središču našega opazovanja, potem se tudi na drugih področjih zdi, da je integracija in z njo zvezana akulturacija slovenskega sveta med Italijo in Panonijo bila proces, ki je trajal dlje, kot si običajno predstavljamo. Če odmislimo Karantanijo, ki je bila kot jedrna pokrajina bavarske Vzhodne krajine in *regnum* dveh karolinških princev poseben primer, je gotovo simptomatično, da ni za prostor vzhodno od Soče in južno od Drave poznana niti ena karolinška vladarska listina.²³⁰ Tu ni bila v 9. stoletju podeljena nobena kraljeva zemlja, ustvarjen ni bil noben imunitetni teritorij, pridobljen noben privilegij. Vse to kaže, da gospodstvena struktura ni bila vzpostavljena in zemljiška gospodstva niso bila organizirana. Slovenske župe kot domnevno temeljne organizacijske in socialne enote slovenske družbe²³¹ so se verjetno ohranile še naprej, kar nakazuje tudi mikroraziskava Blejskega kota, po kateri se je struktura tamkajšnje župe nemara ohranila nedotaknjena celo do druge polovice 10. stoletja.²³² Frankovski režim kljub uvedbi grofovske uprave vsaj v Karnioli v slovenske socialne in gospodarske razmere v glavnem ni posegal in jih ni spreminjal.

Do odločilnih sprememb na teh dveh centralnih področjih je prišlo šele po cezuri, ki so jo povzročili Madžari. Njihova naselitev v Panonijo je imela – zopet z izjemo Karantanije – za posledico propad karolinške ureditve vzhodno od Aniže in Soče;²³³ za njihove plenilne pohode v Italijo pa si lahko predstavljamo, da so na slovenskem ozemlju, ki so ga morali prečkati, povzročili podobno opustošenje v

²²⁷ *Conversio Bagoariorum et Carantanorum* c. 10–13; Wavra, *Salzburg und Hamburg*, 193 sl.; Wolfram, *Salzburg, Bayern, Österreich*, 321 sl.; isti, *Grenzen und Räume*, 229 sl.; Štih, Ko je Cerkev začela govoriti slovensko, 20.

²²⁸ Nicolai I. papae epistolae, št. 99.

²²⁹ Gl. Dujčev, *Responsa*, 343 sl.; Heiser, *Responsa*; Ziemann, *Vom Wandervolk zur Großmacht*, 380 sl.

²³⁰ Edina izjema je D. A., št. 138 iz 895, ki pa je ponarejena in v njej navedena podelitev posesti na Savi je kasnejša interpolacija; gl. Štih, Rajhenburg, 355 sl.

²³¹ Za vprašanje staroslovenske župe, še posebej z ozirom na vzhodnoalpski prostor, gl. Vilfan, *Rechtsgeschichte*, 54 sl.; isti, Soseske, 22 sl.; isti, *Zgodovinska pravotvornost*, 190 sl.

²³² Pleterški, *Župa Bled*, 122 sl. Vendar gl. tudi op. 85.

²³³ Gl. Wolfram, *Grenzen und Räume*, 272 sl.; Giesler, *Ostalpenraum*, 55 sl.; Zehetmayer (Hg.), *Schicksaljahr 907*.

ljudskih in ekonomskih resursih, kot nam je poznano iz sosednje Furlanije.²³⁴ Spremembe so omogočila mirna leta po bitki pri Augsburgu 955, ki so na jugovzhodu Cesarstva odprla pot za novo razvojno politiko in nove organizacijske oblike. 976 je bila Karantanija po več kot dveh stoletjih državnopravno ločena od Bavarske in svojemu dejanskemu rangi in zgodovinski tradiciji odgovarjajoče povzdignjena v vojvodino vzhodnofrankovsko-nemškega cesarstva, nanjo pa se je od Furlanije do Semmeringa navezal venec relativno majhnih mejnih grofij.²³⁵ Vzpostavitev stabilnega državnopravnega okvirja je odprla pot podeljevanju kraljeve zemlje med posvetne in cerkvene prejemnike, ki so v glavnem izviral iz vrst bavarskega plemstva in tamkajšnjih škofij.²³⁶ Na takšen način je v stoletju med 970 in 1070 nastala osnovna mreža zemljiških gospostev, od katerih so nekatera svoj izvor nemara imela v staroslovanskih dvorih. Dikcija listine cesarja Otona I. iz leta 970, s katero je podelil salzburški Cerkev med Lipnico in Deutschlandsbergom na Štajerskem *curtem ad Vduleniduar, lingua Sclavanisca sic vocatum, Theotisce vero Nidrinhof nominatam*,²³⁷ kaže, da so Slovani z lastnim pojmom označevali vsebino, ki jo je v nemščini pokrivala beseda *Hof* in v latinščini *curtis*.²³⁸ Hkrati je na podlagi formulacije mogoče sklepati o obstoju slovansko-nemške dvojezičnosti med naseljenci že pred obratom tisočletja. Ta pojav, ki je bil tako značilen za dežele Štajersko, Koroško in Kranjsko in ga je v uvodoma navedenem odlomku apostrofiral tudi Trubar, je bil rezultat visokosrednjeveških kolonizacijskih procesov, o katerih bo nekaj več povedanega v nadaljevanju, v zgornji formulaciji pa je zapopaden v njeni najbolj zgodnji fazi. Tudi sto let mlajša listina Henrika IV., s katero je 1073 podelil briksenški Cerkev lovsko pravico na njenih posestvih na levem bregu Save med reko Bistrice in potokom *Tobropotoch* (= Dobri potok = Gutenbach) *quod teutonice Guotpach [dicitur]* na Gorenjskem,²³⁹ je zgovorna priča oblikovanja specifične večjezične kulturne pokrajine vzhodnoalpskega prostora.

S kraljevimi podelitvami in nastankom zemljiških gospostev se je povsem spremenila lastniška struktura, kar je imelo najbolj daljnosežne posledice. Pri tem se zdi, da kraljeva zemlja, ki jo je kralj tako velikodušno delil na ozemlju stare slovanske kolonizacije v Vzhodnih Alpah in v katero se je zlila vsa neprilaščena zemlja oziroma zemlja brez lastnika, v glavnem ni izviral iz zaplemb ali kolektivne podreditve Slovanov,²⁴⁰ ampak iz za po frankovsko-bavarskem pojmovanju nedefiniranih lastninskih odnosov pri Slovanih. Tam, kjer je bila lastnina jasno definirana

²³⁴ Gl. Štih, »Villa«, 105 sl. Za slovensko prehodno ozemlje nimamo nobenih neposrednih informacij.

²³⁵ Appelt, Herzogtum Kärnten, 5 sl.; Fräss-Ehrfeld, *Geschichte Kärntens I*, 104 sl.; Giesler, *Ostalpenraum*, 168 sl.

²³⁶ Vilfan, Zemljiška gospostva, 108 sl., zlasti 115 sl.; Štih, Izvor in začetki, 35 sl.

²³⁷ D. O. I., št. 389.

²³⁸ Prim. Vilfan, *Rechtsgeschichte*, 69.

²³⁹ D. H. IV., št. 259. K tej listini gl. Dasler, *Forst und Wildbann*, 60 sl.; Štih, K zgodovini gozda, 136 sl.

²⁴⁰ To še danes živo predstavo, ki ima svoje korenine v romantiki in katero sta za vzhodnoalpski prostor skušala znanstveno utemeljiti predvsem Jan Peisker in Ljudmil Hauptmann (pregled diskusije glej v op. 37), je v temelju načel že Alfons Dopsch, *Alpenslaven*, 59 sl., z opozorilom na listine, kjer se omenja privatna posest svobodnih Slovanov.

in lastnik znan, kralj ni mogel uveljaviti svoje razpolagalne pravice nad zemljo in je ni mogel vključiti v kraljevo zemljo.²⁴¹ Kot kažejo primeri slovanskih tradentov, ki so v drugi polovici 11. stoletja na Bledu prodajali ali kako drugače prepuščali svojo zemljo briksenškemu škofu, ki je na takšen način zaokroževal tamkajšnje, iz kraljevih podelitev ustvarjeno zemljiško gospodarstvo, so se zatečene lastninske pravice spoštovale, pa četudi je šlo za zelo skromno posest.²⁴² V skupino slovanskih posestnikov z jasno definirano lastninsko pravico so spadali tudi kosezi s svojimi dvori in verjetno tudi ostanki nekdanjega domačega plemstva.²⁴³

Večina prebivalstva pa je po uveljavljeni hipotezi živela v obliki velikih družin v župah. Tem so načelovali župani, ki jih je Konstantin Porfirogenet označil kot starešine in ne arhonte.²⁴⁴ Njihova oblast je morala biti prej patriarhalna kot gospostvena in v župah, v kateri so – tudi v okviru velikih družin – prevladovali patriarhalni odnosi, se ob zelo ekstenzivnem gospodarstvu z zemljo v skupni uporabi, ki predpostavlja tudi skupno lastnino nad njo, niso mogle razviti zemljiško lastninske oblike kot na Zahodu. Zato je v očeh novih oblastnikov zemlja župe veljala za zemljo brez lastnika in s tem za kraljevo zemljo. Na takšen način je velik proces nastajanja zemljiških gospostev s podeljevanjem kraljeve zemlje zajel tudi ozemlja žup, ki so z novim zemljiškim gospodom dobila tudi jasno definirane lastnika.²⁴⁵ Verjetno ne povsod, a kot kaže primer ustanovne listine za Kremsmünster iz 777, v kateri se sploh prvič omenja slovanski župan – in to, paradoksalno, na starobavarskih tleh in na zemlji v lasti bavarskega vojvode, ki je bila ob tej priliki vključena v zemljiško posest novoustanovljenega samostana²⁴⁶ – so slovanski prebivalci vsaj ponekod imeli možnost izbire, da so pod novimi pogoji ostali na zemlji, ki so jo obdelovali, ali pa so se kot svobodni odselili.²⁴⁷ Tisti, ki so ostali, so

²⁴¹ Zelo zgovoren primer je posest, ki jo je na Kranjskem pred koncem prvega tisočletja imel nek Pribislav – glede na ime očitno Slovan in verjetno domačin – in jo je Oton II. sprva podelil kot del kraljeve zemlje škofiji v Freisingu, vendar je Pribislavu uspelo, da je na cesarskem dvoru dokazal svoje lastništvo nad njo in posest je bila izvzeta iz Loškega gospostva; gl. Štih, O prvih prejemnikih, 65 sl.

²⁴² TB, št. 74, 120, 138, 139, 145, 146, 166, 168, 211, 218, 219a, 221, 222, 223, 236, 237, 282, 291, 306, 307, 321, 322, 323, 324a, 334, 348, 352, 353, 359, 379, 380. Za slovanske tradente v teh tradicijskih noticah in za integracijo njihove posesti v briksenško Blejsko gospostvo gl. Hauptmann, Razvoj družabnih razmer, 271 sl.; isti, *Storoslovenska družba*, 108 sl.; Grafenauer, Vprašanja županov, 1139 sl.; Kos, Naselitev Gorenjske, 7 sl.; Pleterski, *Župa Bled*, 91; Albertoni, Začetki, 49 sl., zlasti priloga na str. 58–59.

²⁴³ Gl. Vilfan, *Rechtsgeschichte*, 59 sl.

²⁴⁴ Constantine Porphyrogenitus, De administrando imperio c. 29. Za vprašanje staroslovenskih županov v vzhodnoalpskem prostoru gl. pregled problematike pri: Vilfan, *Rechtsgeschichte*, 54 sl.; isti, Soseske, 22 sl. V širšem okviru, kjer je literatura zelo obsežna, je tu navedenih le nekaj mlajših del: Malingoudis, Institution, 61 sl.; Hardt, Supan, 161 sl.; Holzer, Zur Sprache, 57 sl.; Smiljanič, O položaju, 33 sl.

²⁴⁵ Gl. Vilfan, *Rechtsgeschichte*, 64; isti, Soseske 33 sl.; isti, *Zgodovinska pravotvornost*, 334.

²⁴⁶ Zadnja in obenem relevantna objava: NöUB, št. 1. Gl. k temu Wolfram, Überlegungen, 17 sl.; isti, *Salzburg, Bayern, Österreich*, 356 sl., zlasti 366 sl.

²⁴⁷ D. Kar. I., št. 169. Prim. k temu tudi ponarejeno D. Kar. I., št. 247 in gl. Wolfram, *Salzburg, Bayern, Österreich*, 367. Ali je bila ta določba Karlove listine (*homines tamen in ipso Eporestal super ipsam terram commanentes, si voluerint iam fatam terram tenere, ad proserviendum contra ipsam casam dei teneant; si vero noluerint, liberi discedant*) že v ustanovni listini za Kremsmünster, je sporno.

se morali ukloniti novim lastniškimi razmeram z vsemi gospodarskimi, pravnimi in socialnimi posledicami, ki so v končni fazi pripeljale do njihovega podložniškega položaja.²⁴⁸ Položaja, v katerem se je pretežno nahajal tudi Trubarjev slovansko govoreči *gemeines Volck*.

Nastajanje zemljiških gospoств je bil jasen indic uveljavljanja gospodarskega in družbenega sistema fevdalizma, saj so se procesi fevdalizacije odvijali prav znotraj njih. To velja tudi za široko zastavljeno kolonizacijo, s katero ni nastajala samo nova kulturna krajina, ampak se je odprla tudi pot, ki je v prostor slovanskega prebivalstva pripeljala nemško govoreče agrarno prebivalstvo in sprožila njegovo germanizacijo.²⁴⁹ Del teh procesov je bil tudi nastanek prvih župnij in oblikovanje cerkvene mreže.²⁵⁰ Vključitev domačega slovanskega prebivalstva v zemljiško gospostvo je pomenila po eni strani konec starih slovanskih socialnih odnosov in gospodarskih oblik, ki jih je najbolj reprezentirala staroslovanska župa in po drugi strani njegovo popolno integracijo v fevdalno družbo. Glavno gibalno pri oblikovanju zemljiških gospoств in velikih sprememb, ki so bile s tem zvezane, je bila težnja zemljiških gospodov, da povečajo donos novopridobljenih in s strani domačih Slovanov ekstenzivno obdelovanih posesti. Za to pa so bili potrebni modernizacijski ukrepi.

Prvi korak v tej smeri je bila uvedba na bavarskih in drugih nemških tleh že preizkušene hubne ureditve in natriletnega kolobarjenja, kar je bilo zvezano z odpravo žup oziroma njihovo vključitvijo v vaško ureditev. Obdelovalna zemlja žup je bila na novo parcelirana in kdor je hotel še naprej gospodariti, jo je moral sprejeti po novem hubnem sistemu kot je moral sprejeti tudi z njim zvezana bremena v dajatvah in tlaki. Poleg župske zemlje in njenih prebivalcev pa je bil v zemljiško gospostvo integriran tudi staroslovanski patriarhalni župan. Preobrazil se je v zemljiškogospoствnega nižjega uradnika, ki pa je obdržal staro ime – tako kot so se ponekod tudi uradi, na katere je bilo razdeljeno zemljiško gospostvo, še naprej imenovali župe.²⁵¹ Ljudmil Hauptmann je uspel pokazati, da je bil vsaj ponekod na slovenskem ozemlju ta najzgodnejši zemljiškogospoствni župan neobdavčeni dvohubni župan; to je župan, ki je imel dvakrat več obdelovalnega sveta kot drugi

²⁴⁸ Gl. Sergij Vilfan, *Kmečko prebivalstvo*, 294 sl.

²⁴⁹ Gl. Kos, *Kolonizacija in populacija*, 73 sl.; Vilfan, *Deutsche Kolonisation*, 575 sl.; Posch, *Siedlung und Bevölkerung*, 408 sl.

²⁵⁰ Gl. Höfler, *O prvih cerkvah*; Mlinarič, Cerkev, 68 sl. Simptomatično je, da so na Koroškem, kjer so v nasprotju s Kranjsko, prva zemljiška gospostva izpričana že v 9. stoletju, tudi prve župnije izpričane prej: gl. Klebel, *Zur Geschichte*; Sacherer, *Anmerkungen*, 109 sl.; Amon, *Neue Kirchenstrukturen*, 72 sl.

²⁵¹ Značilno je, da bavarski (nemški) kolonisti prvotno niso poznali županov. V okviru freisinškega loškega gospostva je bavarskemu in soriškemu uradu, v katerih so bili naseljeni nemško govoreči kolonisti, načeloval v 13. in na začetku 14. stoletja po en *preco* in sicer *ex antiqua consuetudine*. Tudi na dolenskih posestih iste škofije se je edini *preco* nahajal v kraju z zgovornim imenom *Parisdorf Inferior*, kar pomeni toliko kot »Unterbairischdorf«. Prav tako je simptomatično, da je Koroškemu uradu loškega gospostva, kamor so bili naseljeni kolonisti s Koroške, načeloval *stifterius*. Šele v nemško pisanem urbarju iz 1501 so vsi predstojniki uradov loškega gospostva poimenovani kot župani. Gl. Urbarji freisinške škofije, 68, 73; Vilfan, *Deutsche Kolonisation*, 600; isti, Soseske, 38.

kmetje in zanj ni bil obremenjen z dajatvami in služnostmi zemljiškemu gospodu. Njegov nenavadni privilegirani položaj je razumeti kot nagrado za njegovo sodelovanje v veliki agrarni reformi, kakršna je bila vpeljava hubne ureditve. Prehod iz župnega zadružnega gospodarstva z veliko družino v središču v zemljiškospospostveno hubno gospodarstvo, ki je temeljilo na mali družini, je bil radikalen gospodarski in socialni preobrat, ki so ga zemljiški gospodje lažje izpeljali ob naslonitvi na tradicionalno avtoriteto župana. Z dvojno neobremenjeno hubo je bil nagrajen za pomoč pri preureditvi zadružne vasi v hubno vas in za sodelovanje pri nadzorovanju novega gospodarstva.²⁵² Integracija župe in župana v zemljiško gospostvo, zvezana z njuno transformacijo, ki je omogočila, da sta obe instituciji staroslovanske družbe preživeli še dolgo v novi čas, se kaže kot izrazit primer akulturacije slovanske družbe znotraj procesa fevdalizacije.

Hkrati z organiziranjem zemljiških gospostev na novih podlagah pa je od konca 10. stoletja znotraj njih potekala tudi intenzivna kolonizacijska dejavnost pridobivanja nove obdelovalne zemlje in ustvarjanja infrastrukture za življenje njenih obdelovalcev. Za to veliko podjetje, ki je trajalo globoko v 13. stoletje in je v temelju spremenilo podobo kulturne krajine in nič manj tudi jezikovno-etnično podobo vzhodnoalpskega prostora, pa so bili v veliki meri potrebni kolonisti, ki jih doma ni bilo na razpolago. V nasprotju s starejšimi predstavami, ki so videle v srednjeveški kolonizaciji nemško govorečega agrarnega prebivalstva in z njo zvezani germanizaciji sredstvo načrtno politike nemške ekspanzije,²⁵³ je danes popolnoma jasno, da je bila kolonizacija posledica gospodarske in ne – v tistem času tako ali tako nepoznane – nacionalne politike.²⁵⁴ Zemljiškim gospodom je bilo v resnici vseeno, ali jim zemljo obdelujejo in s tem prinašajo dohodek slovansko ali nemško govoreči kmetje. Toda, če je bilo domačega prebivalstva za potrebe kolonizacije premalo, je dal zemljiški gospod koloniste pripeljati od drugod, praviloma s svojih starih posesti. V vzhodnoalpskem prostoru, ki je bil tako kot avstrijsko Podonavje kolonizacijsko področje bavarskega plemstva in Cerkve, so novi kolonisti v večini primerov prišli z Bavarske in razlika med domačimi in pripeljanimi kolonisti se je v glavnem kazala in pokrivala z razliko med slovansko in nemško govorečim agrarnim prebivalstvom.²⁵⁵ Bilo pa je tudi drugače: ko so oglejski patriarhi po prenehanju madžarskih plenilnih pohodov v drugi polovici 10. stoletja obnavljali gospodarske resurse Furlanije, v kateri je bilo staro prebivalstvo v veliki meri zdesetkano, so v pokrajino naseljevali slovanske koloniste s sosednjega koroškega in/ali kranjskega prostora.²⁵⁶ Da je bil kot kolonist-obdelovalec zaželen vsakdo, ne glede na svoj pravni in socialni položaj ali pa etnično-jezikovno pripadnost, jasno kaže tudi dovoljenje cesarja Henrika III. tržaškemu škofu Adalgerju iz leta 1039,

²⁵² Hauptmann, *Staroslovenska družba*, 7 sl., zlasti 74; Vilfan, *Rechtsgeschichte*, 77 sl.; isti, Soseske, 34 sl.

²⁵³ Gl. Peter Štih, *Miti in stereotipi*, 39 sl.

²⁵⁴ To je jasno izpostavila že Vilfan, *Deutsche Kolonisation*.

²⁵⁵ Kos, *Kolonizacija in populacija*, 73 sl.; Vilfan, *Deutsche Kolonisation*, 578 sl.; Posch, *Siedlung und Bevölkerung* 414 sl.

²⁵⁶ Gl. op. 179, 180.

da si lahko pridobi kjerkoli le more ljudi in jih kot delovno silo naseli na škofijska posestva.²⁵⁷ Vse te razlike med kolonisti pri naseljevanju niso igrale nobene vloge, saj so bila v začetku intenzivneje naseljevana gospodarsko, geografsko in klimatsko ugodnejša področja, kot so ravninski, dolinski in gričevnati predeli. Šele, ko so bile možnosti poselitve v nižinskih in dolinskih predelih izkoriščene, se je kasnejša kolonizacija 13. in 14. stoletja usmerila v višji, težje dostopen, gospodarsko manj atraktiven in tudi z gozdom bolj poraščen svet.

S kolonizacijo zvezane migracije nemško govorečega agrarnega prebivalstva so povzročile tudi germanizacijo precejšnjega dela tistega ozemlja, ki ga je še v 10. stoletju v največji meri naseljevalo slovansko govoreče prebivalstvo. Zaradi povsem razumljive usmeritve kolonizacije v za naselitev in gospodarjenje ugodnejša področja, so tudi bavarski kolonisti sprva »preskočili« visokogorske doline zgornje Koroške in zgornje Štajerske, kjer se je slovanski jezik obdržal še v pozni srednji vek in se naseljevali v kotline in doline spodnje Koroške in srednje Štajerske, kot tudi na Kranjsko.²⁵⁸ Šele na tej podlagi sta se nato v poznem srednjem veku, po končani višinski kolonizaciji, ki je praviloma potekala iz najbližjih dolin, izoblikovala iz jezikovno mešanega ozemlja dva precej homogena bloka: na jugu slovenski in na severu nemški. Med seboj sta ustvarila jezikovno mejo, ki je v glavnem ostala nespremenjena do pojava nacionalnih gibanj in nasprotij v 19. stoletju, ko se je začela zopet premikati na škodo slovanskega prebivalstva, pri katerem se je do takrat že izoblikovala posebna slovenska identiteta.²⁵⁹ Procesoma, kot sta bila kolonizacija in migracija, se je tako pridružila še asimilacija, ki pa ni bila niti na severu niti na jugu popolna, saj so znotraj ene in druge večine obstojali jezikovni otoki, ki so se ohranili daleč v novi vek, nekateri, kot npr. kočevski, celo do 20. stoletja.

* * *

Trubarjeva slika, po kateri je bilo v 16. stoletju slovansko prebivalstvo notranjeavstrijskih dežel v največjem delu integrirano v nemško kulturno pokrajino, ima torej dolgo zgodovino in je razumljiva samo iz zgodovinske perspektive. Njeni glavni strukturni elementi so bili frankovska ekspanzija, državnopravna integracija v okvir nastajajočega Svetega rimskega cesarstva in z njo zvezano oblikovanje novega vladajočega sloja kot tudi vpeljava zemljiških gospodstev z vsemi posledicami za gospodarsko in družbeno življenje.

²⁵⁷ D. H. III., št. 12.

²⁵⁸ Kos, Kolonizacija in populacija, 75; Posch, Siedlung und Bevölkerung, 418.

²⁵⁹ Gl. Grafenauer, Oblikovanje, 7 sl.

Viri in literatura

Viri

- Alcuin, *Epistolae*, ed. Ernst Dümmler, Monumenta Germaniae Historica, Epistolae 4, Epistolae Karolini aevi 2 (Berlin 1895, ponatis 1994) 1–481.
- Annales Fuldenses sive Annales regni Francorum orientalis*, ed. Friedrich Kurze, Monumenta Germaniae Historica, Scriptores rerum Germanicarum in usum scholarum [7] (Hannover 1891, ponatis 1993).
- Annales regni Francorum inde ab a. 741 usque ad a. 829 qui dicuntur Annales Laurissenses maiores et Einhardi*, ed. Friedrich Kurze, Monumenta Germaniae Historica, Scriptores rerum Germanicarum in usum scholarum [6] (Hannover 1895, ponatis 1950).
- Andrea Dandulus, *Chronica per extensum descripta aa. 46–1280*, ed. Ester Pastorello, Rerum Italicarum Scriptores 12/1 (Bologna ²1938) 1–327.
- Appendix ad Alcuini epistolas*, ed. Ernst Dümmler, Monumenta Germaniae Historica, Epistolae 4, Epistolae Karolini aevi 2 (Berlin 1895, ponatis 1994) 482–493.
- Breves notitiae*, ed. Fritz Lošek, Notitia Arnonis und Breves Notitiae, v: Herwig Wolfram (Hg.), Quellen zur Salzburger Frühgeschichte (Veröffentlichungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung 44 – Mitteilungen der Gesellschaft für Salzburger Landeskunde Ergänzungsband 22, Wien/München 2006) 88–119.
- Brižinski spomeniki/Monumenta Frisingensia*. Znanstvenokritična izdaja, ed. Darko Dolinar/Jože Faganel, 3. dopolnjena izdaja (Ljubljana 2004).
- Ivan Cankar, *Slovenci in Jugoslovani*, v: isti, Zbrano delo 25 (Ljubljana 1976) 228–238.
- CDI – *Codice Diplomatico Istriano* 1–3, ed. Pietro Kandler (Trieste ²1986).
- Capitulare Aquisgranense*, ed. Alfred Boretius, Monumenta Germaniae Historica, Leges 2, Capitularia regum Francorum 1 (Hannover 1883, ponatis 1984) 170–172.
- Cassiodorus Senator; Variarum*, ed. Theodor Mommsen, Monumenta Germaniae Historica, Auctores antiquissimi 12 (Berlin 1894, ponatis 1981).
- Concilium Mantuanum*, ed. Albert Werminghoff, Monumenta Germaniae Historica, Concilia 2/2, Concilia aevi Karolini 2 819–842 (Hannover/Leipzig 1908, ponatis 2003) 583–589.
- Concilium universale Constantinopolitanum tertium. Concilii actiones 1–11, Actio quarta*, ed. Rudolf Riedinger, Acta conciliorum oecumenicorum 2/2,1 (Berlin 1990) št. 92.
- Constantine Porphyrogenitus, *De administrando imperio*, ed. Gyula Moravcsik, Corpus fontium historia Byzantinae 1 (Washington DC 1967).
- Conventus episcoporum ad ripas Danubii*, ed. Albert Werminghoff, Monumenta Germaniae Historica, Concilia 2/1, Concilia aevi Karolini 1 742–817 (Hannover/Leipzig 1906, ponatis 1997) 172–176.
- Conversio Bagoariorum et Carantanorum*, ed. Fritz Lošek, Die *Conversio Bagoariorum et Carantanorum* und der Brief des Erzbischofs Theotmar von Salzburg (Monumenta Germaniae Historica, Studien und Texte 15, Hannover 1997) 90–135.
- Cosma von Prag, *Die Chronik von Böhmen*, ed. Bertold Bretholz, Monumenta Germaniae Historica, Scriptores rerum Germanicarum, Nova Series 2 (Berlin 1923).
- D. A. – *Die Urkunden Arnolfs*, ed. Paul Kehr, Monumenta Germaniae Historica, Diplomata regum Germaniae ex stirpe Karolinorum 3 (Berlin 1940, ponatis 1988).
- D. H. III. – *Die Urkunden Heinrichs III.*, ed. Harry Bresslau/Paul Kehr, Monumenta Germaniae Historica, Diplomata regum et imperatorum Germaniae 5 (Hannover 1926–1931, ponatis 1993).
- D. H. IV. – *Die Urkunden Heinrichs IV.*, ed. Dietrich v. Gladiss, Monumenta Germaniae Historica, Diplomata regum et imperatorum Germaniae 6/2 (Hannover 1952, ponatis 2001).

- D. K. III. – *Die Urkunden Karls III.*, ed. Paul Kehr, Monumenta Germaniae Historica, Diplomata regum Germaniae ex stirpe Karolinorum 2 (Berlin 1937, ponatis 1984).
- D. Kar. I. – *Die Urkunden Pippins, Karlmanns und Karls des Großen*, ed. Engelbert Mühlbacher, Monumenta Germaniae Historica, Diplomata Karolinorum 1 (Hannover 1906, ponatis 1991).
- D. Ko. II. – *Die Urkunden Konrads II. Mit Nachträgen zu den Urkunden Heinrichs II.*, ed. Harry Bresslau, Monumenta Germaniae Historica, Diplomata regum et imperatorum Germaniae 4 (Hannover/Leipzig 1909, ponatis 2001).
- D. L. D. – *Die Urkunden Ludwigs des Deutschen, Karlmanns und Ludwigs des Jüngeren*, ed. Paul Kehr, Monumenta Germaniae Historica, Diplomata regum Germaniae ex stirpe Karolinorum 1 (Berlin 1934, ponatis 1980).
- D. O. I. – *Die Urkunden Otto I.*, ed. Theodor Sickel, Monumenta Germaniae Historica, Diplomata regum et imperatorum Germaniae 1 (Hannover 1879–1884, ponatis 1997).
- Enea Silvius Piccolomineus postea Pius PP. II., *De Europa*, ed. Adrianus van Heck, Studi e testi 398 (Città del Vaticano 2001).
- Epistolae variorum Carolo Magno regnante scriptae*, ed. Ernst Dümmler, Monumenta Germaniae Historica, Epistolae 4, Epistolae Karolini aevi 2 (Berlin 1895, ponatis 1994) 494–567.
- Eugippius, *Vita sancti Severini*, ed. Rajko Bratož, Evgipij, Življenje svetega Severina (Ljubljana 1982).
- Fredegar, *Chronicae*, ed. Bruno Krusch, Monumenta Germaniae Historica, Scriptores rerum Merovingicarum 2 (Hannover 1888, ponatis 1984) 1–168.
- Gregorii I papae *Registrum epistolarum* 1, ed. Paul Ewald/Ludwig Moritz Hartmann, Monumenta Germaniae Historica, Epistolae 1 (Berlin 1891, ponatis 1957).
- Gregorii I papae *Registrum epistolarum* 2, ed. Ludwig Moritz Hartmann, Monumenta Germaniae Historica, Epistolae 2 (Berlin 1899, ponatis 1957).
- Iohannes abbas Victoriensis, *Liber certarum historiarum*, ed. Fedor Schneider, Monumenta Germaniae Historica, Scriptores rerum Germanicarum in usum scholarum separatim editi [36/1–2] (Hannover/Leipzig 1909–1910).
- Inscriptiones Aquileiae* 3, ed. Johannes Baptista Brusin (Pubblicazioni della Deputazione di storia patria per il Friuli 20, Udine 1993).
- Istarski razvod*, ed. Josip Bratulić (Pula 1989).
- Lex Baiwariorum*, ed. Ernst von Schwind, Monumenta Germaniae Historica, Leges nationum Germanicarum 5/2 (Hannover 1926, ponatis 1997) 267–473.
- Liber pontificalis*, ed. Theodor Mommsen, Monumenta Germaniae Historica, Gesta pontificum Romanorum 1 (Berlin 1898, ponatis 1982).
- MC – *Monumenta historica ducatus Carinthiae* 3, ed. August Jaksch (Klagenfurt 1904).
- Nicolai I. papae epistolae*, ed. Ernst Perels, Monumenta Germaniae Historica, Epistolae 6, Epistolae Karolini aevi 4 (Berlin 1925, ponatis 1995) 257–690.
- NöUB – *Niederösterreichisches Urkundenbuch* 1 (777 bis 1076), ed. Maximilian Weltin/Roman Zehetmayer (St. Pölten 2008).
- Ottokar, *Österreichische Reimchronik*, ed. Joseph Seemüller, Monumenta Germaniae Historica, Deutsche Chroniken 5/1–2 (Hannover 1890, 1893).
- Paulus Diaconus, *Historia Langobardorum*, ed. Ludwig Bethmann/Georg Waitz, Monumenta Germaniae Historica, Scriptores rerum Langobardicarum et Italicarum saec. VI–IX (Hannover 1878, ponatis 1988) 12–187.
- Placitum Rizianense*, ed. Harald Krahwinkler, “...in loco qui dicitur Riziano...” Zbor v Rižani pri Kopru leta 804 / Die Versammlung in Rižana/Risano bei Koper/Capodistria im Jahre 804 (Knjižnica Annales 40, Koper 2004) 67–81.

- Primus Truber, *Deutsche Vorreden zum slowenischen und kroatischen Reformationswerk*, ed. Oskar Sakrausky (Studien und Texte zur Kirchengeschichte und Geschichte V/1, Wien 1989).
- Ravennatis anonymi Cosmographia et Guidonis Geographica*, ed. Moritz Pinder/Gustav Parthey (Berlin 1860, ponatis 1962).
- Regesta Imperii* 1, Die Regesten des Kaiserreichs unter den Karolingern 751–918, nach Johan Friedrich Böhmer neu bearb. v. Engelbert Mühlbacher, vollendet von Johann Lechner (Innsbruck ²1908).
- Statuta Salisburgensia*, ed. Georg Heinrich Pertz, Monumenta Germaniae Historica, Leges 1 (Hannover 1835, ponatis 1991) 80–81.
- SUB – *Salzburger Urkundenbuch* 2, ed. Willilbald Hauthaler/Franz Martin (Salzburg 1916).
- TB – *Die Traditionsbücher des Hochstifts Brixen vom zehnten bis in das vierzehnten Jahrhundert*, ed. Oswald Redlich (Acta Tirolensia 1, Innsbruck 1886).
- TF – *Die Traditionen des Hochstifts Freising* 1, ed. Theodor Bitterauf (Quellen und Erörterungen zur bayerischen und deutschen Geschichte N. F. 4, München 1905).
- Thomas Archidiaconus Spalatensis, *Historia Salonitanorum atque Spalatinorum pontificum*, ed. Damir Karbić/Mirjana Matijević Sokol/James Ross Sweeny (Central European Medieval Texts 4, Budapest/New York 2006).
- Urbarji freisinske škofije*, ed. Pavle Blaznik (Viri za zgodovino Slovencev 4, Srednjeveški urbarji za Slovenijo 4, Ljubljana 1963).

Literatura

- Giuseppe Albertoni, Začetki razdrobljene briksenske poseti na Kranjskem v 10. in 11. stoletju, v: Matjaž Bizjak (ur.), *Blaznikov zbornik / Festschrift für Pavle Blaznik* (Ljubljana-Škofja Loka 2005) 49–59.
- Karl Amon (Hg.), *Der heilige Nonnosus von Molzbichl* (Das Kärntner Landesrarchiv 27, Klagenfurt 2001).
- Karl Amon, Neue Kirchenstrukturen im Hochmittelalter, v: Karl Amon/Liebmann (Hg.), *Kirchengeschichte der Steiermark* (Graz 1993) 72–82.
- Heinrich Appelt, Arnulf von Kärnten und das Karolingerreich, v: *Kärnten in europäischer Schau* 6 (1960) 27–41.
- Heinrich Appelt, Das Herzogtum Kärnten und die territoriale Staatsbildung im Südosten, v: *Carinthia* I 166 (1976) 5–20.
- Paul M. Barford, *The Early Slavs. Culture and Society in Early Medieval Eastern Europe* (London 2001).
- Matthias Becher, Zwischen Macht und Recht. Der Sturz Tassilos III. von Bayern 788, v: Lothar Kolmer/Christian Rohr (Hg.), *Tassilo III. von Bayern. Großmacht und Ohnmacht im 8. Jahrhundert* (Regensburg 2005) 39–55.
- Bernardo Benussi, *Nel medio evo. Pagine di storia istriana* (Collana degli Atti di Centro di ricerche storiche – Rovigno 23, Trieste-Rovigno ²2004).
- Nora Berend, Introduction, v: Nora Berend (ed.), *Christianisation and the Rise of Christian Monarchy. Scandinavia, Central Europe and Rus' c. 900–1200* (Cambridge 2007) 19–27.
- Heinrich Berg, Bischöfe und Bischofsitze im Ostalpen- und Donauraum vom 4. bis zum 8. Jahrhundert, v: Herwig Wolfram/Andreas Schwarz (Hg.), *Die Bayern und ihre Nachbarn I* (Veröffentlichungen der Kommission für Frühmittelalterforschung 8, Denkschriften der Österreichische Akademie der Wissenschaften, phil.-hist. Klasse 179, Wien 1985) 61–108.

- Claus Bertels, Carantania. Beobachtungen zur politisch-geographischen Terminologie und zur Geschichte des Landes und seiner Bevölkerung im frühen Mittelalter, v: *Carinthia I* 177 (1987) 87–196.
- France Bezlaj, *Eseji o slovenskem jeziku* (Ljubljana 1967).
- France Bezlaj, *Etimološki slovar slovenskega jezika* 1 (Ljubljana 1976); 4 (Ljubljana 2005).
- France Bezlaj, Predslovanski ostanki v slovenščini, v: isti, *Zbrani jezikoslovni spisi* 1 (Ljubljana 2003) 128–147.
- France Bezlaj, *Slovenska vodna imena* 1, 2 (Dela 2. razreda Slovenske akademije znanosti in umetnosti 9, Ljubljana 1956, 1961).
- Michael Borgolte, Migrationen als transkulturelle Verflechtung im mittelalterlichen Europa. Ein neuer Pflug für alte Forschungsfelder, v: *Historische Zeitschrift* 289 (2009) 261–285.
- Michael Borgolte/Bernd Schneidmüller (Hg.), *Hybride Kulturen im mittellaterlichen Europa / Hybrid Cultures in Medieval Europe* (Europa im Mittelalter 16, Berlin 2010).
- Sebastian Brather, *Archäologie der westlichen Slawen. Siedlung, Wirtschaft und Gesellschaft im früh- und hochmittelalterlichen Ostmitteleuropa* (Reallexikon der Germanischen Altertumskunde, Ergbd. 61, Berlin-New York 2008).
- Rajko Bratož, Aquileia und der Alpen-Adria-Raum (von der Mitte des 6. Jahrhunderts bis 811), v: Günther Hödl/Johannes Grabmayer (Hg.), *Karantainen und der Alpen-Adria-Raum im Frühmittelalter* (2. St. Veiter Historikergespräche, Wien-Köln-Weimar 1993) 151–208.
- Rajko Bratož, Cristianesimo in Istria. Una sintesi e alcune riflessioni (con particolare riguardo allo sviluppo dell'organizzazione ecclesistica), v: Emilio Marin/Danilo Mazzoleni (a cura di), *Il Cristianesimo in Istria fra tarda antichità e alto medioevo. Novità e riflessioni* (Città di Vaticano 2009) 17–27.
- Rajko Bratož, Die römische Synode 680 und die Frage der Kirchenorganisation »in gentibus« im 7. Jahrhundert, v: Nenad Cambi/Emilio Marin (ur.), *Radovi XIII. međunarodnog kongresa za starokršćansku arheologiju II – Acta XIII congressus internationalis archaeologiae christianae II* (Città del Vaticano-Split 1998) 587–602.
- Rajko Bratož, Ecclesia in gentibus. Vprašanje preživetja krščanstva iz antične dobe v času slovansko-avarske naselitve na prostoru med Jadranom in Donavo, v: Vincenc Rajšp (ur.), *Grafenauerjev zbornik* (Ljubljana 1996) 205–225.
- Rajko Bratož, *Il cristianesimo aquileiese prima di Costantino* (Ricerche per la storia della Chiesa in Friuli 2, Udine-Gorizia 1999).
- Rajko Bratož, Koprška škofija od prve omembe (599) do srede 8. stoletja, v: *Prispevki z mednarodne znanstvene konference 1400. letnica koprške škofije in omembe Slovanov v Istri* (Acta Histriae 9/1, 2001) 37–64.
- Rajko Bratož, La chiesa aquileiese e i barbari (V–VII sec.), v: Sergio Tavano/Giuseppe Bergamini/Silvano Cavazza (a cura di), *Aquileia e il suo patriarcato. Atti del Convegno Internazionale di Studio* (Udine 21–23 ottobre 1999) (Pubblicazioni della Deputazione di storia patria per il Friuli 29, Udine 2000) 101–149.
- Rajko Bratož, *Med Italijo in Ilirikom. Slovenski prostor in njegovo sosedstvo v pozni antiki* (Dela I. razreda Slovenske akademije znanosti in umetnosti 39 – Zbirka Zgodovinskega časopisa 46, Ljubljana 2014).
- Rajko Bratož, Nekatera nerešena in nerešljiva (?) vprašanja iz zgodovine severnojadranskih dežel v 6. in 7. stoletju, v: *Zgodovinski časopis* 46 (1992) 297–307.
- Rajko Bratož, Razvoj organizacije zgodnjekrščanske cerkve na ozemlju Jugoslavije od 3. do 6. stoletja, v: *Zgodovinski časopis* 40 (1986) 363–395.
- Rajko Bratož, Razvoj zgodnjekrščanskih raziskav v Sloveniji in Istri v letih 1976–1986, v: *Zgodovinski časopis* 41 (1987) 681–698.

- Rajko Bratož, Začetki oglejskega misijona med Slovani in Avari. Sestanek škofov »ad ripas Danubii« in sinoda v Čedadu 796, v: Vincenc Rajšp/Ernst Bruckmüller (ur.), *Vilfanov zbornik. Pravo – zgodovina – narod* (Ljubljana 1999) 79–111.
- Rajko Bratož, Začetki slovenske etnogeneze. Dejstva, teze in hipoteze o prehodnem obdobju med antiko in srednjim vkom v prostoru med Jadranom in Donavo, v: *Goriški letnik* 30–31 (2003–2004) 265–297.
- Josip Bratulić, Istarski razvod, v: *Istarska enciklopedija* (Zagreb 2005) 332.
- Anton Cevc, *Davne sledi človeka v Kamniških Alpah. Arheološke najdbe v planinah 1995–1996* (Ljubljana 1997).
- Anton Cevc, Vorgeschichtliche Deutung der Senhütte in den Kamniker Alpen, v: *Alpes Orientales* 5 (Dela 2. razreda Slovenske akademije znanosti in umetnosti 24, Ljubljana 1969) 125–138.
- Tone Cevc, Genese der slowenischen Volkskultur, v: Rajko Bratož (ur.), *Slovenija in sosednje dežele med antiko in karolinško dobo. Začetki slovenske etnogeneze / Slowenien und die Nachbarländer zwischen Antike und karolingischer Epoche. Anfänge der slowenischen Ethnogenese* 1 (Situla 39 – Razprave I. razreda Slovenske akademije znanosti in umetnosti 18, Ljubljana 2000) 559–580.
- Slavko Ciglencečki, Archeological investigations of the decline of the antiquity in Slovenia, v: Rajko Bratož (ur.), *Slovenija in sosednje dežele med antiko in karolinško dobo. Začetki slovenske etnogeneze / Slowenien und die Nachbarländer zwischen Antike und karolingischer Epoche. Anfänge der slowenischen Ethnogenese* 1 (Situla 39 – Razprave I. razreda Slovenske akademije znanosti in umetnosti 18, Ljubljana 2000) 119–134.
- Slavko Ciglencečki, Prispevek k arheološki sliki Carneole v zgodnj srednjeveškem obdobju, v: *Histria Archaeologica* 20–21 (1989–1990) 151–164.
- Girolamo G. Corbanese, *Il Friuli, Trieste e l'Istria dalla preistoria alla caduta del patriarcato d'Aquileia. Grande atlante storico-cronologico comparata* (Udine 1983).
- Florin Curta, The early Slavs in the northern and eastern Adriatic region. A critical approach, v: *Archeologia Medievale* 37 (2010) 303–325.
- Florin Curta, *The Making of the Slavs. History and Archeology of the Lower Danube Region, C. 500–700* (Cambridge 2001).
- Giuseppe Cuscito, Antiche testimonianze cristiane a Cittanova d'Istria, v: *Atti del Centro di ricerche storiche – Rovigno* 19 (1988/1989) 57–73.
- Dragotin Cvetko, *Zgodovina glasbene umetnosti na Slovenskem* 1 (Ljubljana 1958).
- Natalia Daniel, *Handschriften des zehnten Jahrhunderts aus der Freisinger Dombibliothek. Studien über Schriftcharakter und Herkunft der nachkarolingischen und ottonischen Handschriften einer bayerischen Bibliothek* (Münchener Beiträge zur Mediävistik und Renaissance-Forschung 11, München 1973).
- Clemens Dasler, *Forst und Wildbann im frühen deutschen Reich. Die königlichen Privilegien für die Reichskirche vom 9. bis zum 12. Jahrhundert* (Dissertationen zur mittelalterlichen Geschichte 10, Köln-Weimar-Wien 2001).
- Josef Deér, Karl der Große und der Untergang des Awarenreiches, v: Helmut Beumann (Hg.), *Karl der Große. Lebenswerk und Nachleben. Bd. 1: Persönlichkeit und Geschichte* (Düsseldorf³ 1967) 719–791.
- Cornelio Cesare Desinan, Nomi locali e storia friulana dal 900 al 1250, v: Giuseppe Fornasir (a cura di), *Il Friuli dagli Ottoni agli Hohenstafen. Atti del convegno internazionale di studio* (Udine 1983) 19–41.
- Cornelio Cesare Desinan, *Problemi di toponomastica Friulana* 2 (Udine 1977).
- Heimo Dolenz, Christoph Baur (Hg.), *Die Karnburg. Forschungen zu Kärntens Königspfalz 2006–2010* (Klagenfurt 2011).

- Alfons Dopsch, *Die ätere Sozial- und Wirtschaftsverfassung der Alpenslaven* (Weimar 1909).
- Heinz Dopsch, Arnolf und der Südosten – Karantaniern, Mähren, Ungarn, v: Franz Fuchs/Peter Schmid (Hg.), *Kaiser Arnolf. Das ostfränkische Reich am Ende des 9. Jahrhunderts* (Zeitschrift für Bayerische Landesgeschichte Beiheft 19, München 2002) 143–186.
- Heinz Dopsch, Der heilige Rupert in Salzburg, v: *Hl. Rupert von Salzburg 969–1996* (Katalog der Ausstellung, Salzburg 1996) 66–88.
- Heinz Dopsch, Der Kärntner Fürstenstein im Spiegel der mittelalterlichen Schriftquellen, v: Sabine Nikolay, *Der Kärntner Fürstenstein im Bild. Darstellungen eines europäischen Reichtdenkmales* (Klagenfurt/Celovec-Ljubljana/Laibach 2010) 215–260.
- Heinz Dopsch, Die Stifterfamilie des Klosters Gurk und ihre Verwandtschaft, v: *Festgabe zum 900-Jahrjubiläum des Bistums Gurk 1072–1972* Tl. 1 (Carinthia I 161, 1971) 95–123.
- Heinz Dopsch, Die Stifterfamilie von St. Georgen und ihre Gründung – Bayerischer Hochadel als Klosterstifter in Kärnten, v: Johannes Sacherer (Hg.), *1000 Jahre Stift St. Georgen am Längsee. Frauen zwischen benediktinischem Ideal und monastischer Wirklichkeit. Festschrift* (Beiträge des Symposiums zur Geschichte des ehemaligen Benediktinerinnenklosters St. Georgen am Längsee aus Anlass des 1000 Jahr-Jubiläums vom 29. bis 31. Mai 2003, St. Georgen am Längsee 2003) 99–139.
- Heinz Dopsch, Die Zeit der Karolinger und Ottonen, v: Heinz Dopsch (Hg.), *Geschichte Salzburgs. Stadt und Land I/1* (Salzburg ²1983) 157–228.
- Heinz Dopsch, Rupert, Virgil und die Salzburger Slawenmission, v: *1000 Jahre Ostarrichi – seine christliche Vorgeschichte. Mission und Glaube im Austausch zwischen Orient und Okzident* (Pro Oriente 19, Innsbruck 1997) 88–139.
- Heinz Dopsch, Salzburg als Missions- und Kirchenzentrum, v: Rajko Bratož (ur.), *Slovenija in sosednje dežele med antiko in karoliško dobo. Začetki slovenske etnogeneze / Slowenien und die Nachbarländer zwischen Antike und karolingischer Epoche. Anfänge der slowenischen Ethnogenese 2* (Situla 39 – Razprave I. razreda Slovenske akademije znanosti in umetnosti 18, Ljubljana 2000) 659–692.
- Heinz Dopsch, Zum Anteil der Romanen und ihrer Kultur an der Stammesbildung der Bajuwaren, v: Hermann Dannheimer/Heinz Dopsch (Hg.), *Die Bajuwaren. Von Severin bis Tassilo 488–788* (Kornneuburg 1988) 47–54.
- Ivan Dujčev, Die Responsa Nicolai I. papae ad Consulta Bulgarorum, v: *Festschrift zum 200-jährigen Bestand des Haus-, Hof- und Staatsarchiv Wien 1* (Wien 1949) 343–362.
- Danijel Dzino, ‚Becoming Slav‘, ‚Becoming Croat‘. New Approaches in Research of Identities in post-Roman Illyricum, v: *Hortus Artium Medievalium* 14 (2008) 195–206.
- Danijel Dzino, *Becoming Slav, Becoming Croat. Identity Transformations in Post-Roman and Early Medieval Dalmatia* (East Central and Eastern Europe in the Middle Ages 450–1450 12, Leiden-Boston 2010).
- Danijel Dzino, Novi pristupi izučavanja hrvatskog identiteta, v: *Radovi Zavoda za Hrvatsku povijest Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu* 41 (2009) 33–54.
- Stefan Eichert, *Die frühmittelalterlichen Grabfunde Kärntens. Die materielle Kultur Karantaniens anhand der Grabfunde vom Ende der Spätantike bis ins 11. Jahrhundert* (Aus Forschung und Kunst 37, Klagenfurt 2010).
- Stefan Eichert, Grabelsdorf – villa Gabrielis. Betrachtungen zur Entwicklung einer Siedlung vom 7. bis ins 11. Jahrhundert, v: *Carinthia I* 200 (2010) 105–132.
- Stefan Esders, Regionale Selbstbehauptung zwischen Byzanz und dem Frankenreich. Die inquisitio der Rechtsgewohnheiten Istriens durch die Sendboten Karls des Großen und Pippins von Italien, v: Stefan Esders/Thomas Scharff (Hg.), *Eid und Wahrheitssuche. Studien zu rechtlichen Befragungspraktiken in Mittelalter und frühen Neuzeit* (Gesellschaft, Kultur und Schrift. Mediävistische Beiträge 7, Frankfurt am Main 1999) 49–112.

- Giorgio Fedalto, *Aquileia, una chiesa due patriarcati* (Scrittori della chiesa di Aquileia 1, Città Nuova 1999).
- Jasna Fischer (ur.), *Slovenska novejša zgodovina. Od programa Zedinjena Slovenija do mednarodnega priznanja Republike Slovenije (1848–1992)* 1 (Ljubljana 2005).
- Karl Forstner, Maximilianszell – Der Heilige und sein Kloster in der karolingischen Überlieferung, v: *Mitteilungen der Gesellschaft für Salzburger Landeskunde* 150 (2010) 9–47.
- Giovanni Frau, L'insediamento umano in Friuli fino al mille sulla base della toponomastica, v: *Paolo Diacono e il Friuli altomedioevale (secc. VI–X). Atti del XIV Congresso internazionale di studi sull'alto medioevo* (Spoleto 2001) 738–741.
- Claudia Fräss-Ehrfeld, *Geschichte Kärntens 1* (Klagenfurt 1984).
- Herwig Friesinger, Alpenlawen und Bayern, v: Joachim Herrmann (Hg.), *Welt der Slawen. Geschichte, Gesellschaft, Kultur* (Leipzig-Jena-Berlin 1986) 109–122.
- Wolfgang H. Fritze, Zur Bedeutung der Awaren für die slawische Ausdehnungsbewegung im frühen Mittelalter, v: *Zeitschrift für Ostforschung* 28 (1979) 498–545.
- Branko Fučić, *Glagoljski natpisi* (Djela Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti 57, Zagreb 1982).
- Stane Gabrovec, Prazgodovinsko-arheološko gradivo za preučevanje rala na Slovenskem, v: *Slovenski etnograf* 8 (1955) 9–30.
- Patrick Geary, Die Bedeutung von Religion und Bekehrung im frühen Mittelalter, v: Dieter Geuenich (Hg.), *Die Franken und die Alemannen bis zur »Schlacht von Zülpich« (496/97)* (Reallexikon der Germanischen Altertumskunde Ergbd. 19, Berlin-New York 1998) 438–450.
- Patrick J. Geary, *Mit narodov. Srednjeveški izvori Evrope* (Ljubljana 2005).
- Jochen Giesler, *Der Ostalpenraum vom 8. bis 11. Jahrhundert. Studien zur archäologischen und schriftlichen Zeugnissen. Teil 2: Historische Interpretation* (Veröffentlichungen der Kommission zur archäologischen Erforschung des spätrömischen Raetien der Bayerischen Akademie der Wissenschaften, Frühgeschichtliche und provinziälromische Archäologie 1, Rhaden/Westfalen 1997).
- Johannes Gießauf, *Barbaren – Monster – Gottesgeißeln. Steppennomaden im europäischen Spiegel der Spätantike und des Mittelalters* (Graz 2006).
- Franz Glaser, Das Münster in Molzbichl, das älteste Kloster Kärntens, v: *Carinthia* I 179 (1989) 99–124.
- Franz Glaser, Der Untergang der Antike und ihr Nachleben in Noricum, v: Rajko Bratož (ur.), *Slovenija in sosednje dežele med antiko in karolinško dobo. Začetki slovenske etnogeneze / Slowenien und die Nachbarländer zwischen Antike und karolingischer Epoche. Anfänge der slowenischen Ethnogenese* 1 (Situla 39 – Razprave I. razreda Slovenske akademije znanosti in umetnosti 18, Ljubljana 2000) 199–218.
- Franz Glaser, Die Römerzeit im Alpen-Adria-Gebiet, v: Andreas Moritsch (Hg.), *Alpen-Adria. Zur Geschichte einer Region* (Klagenfurt/Celovec-Ljubljana/Laibach-Wien/Dunaj 2001) 51–88.
- Franz Glaser, *Frühes Christentum im Alpenraum. Eine archäologische Entdeckungsreise* (Darmstadt 1997).
- Franz Glaser, Inschrift karantanischer Kirchenstifter, v: *Archäologie Österreichs* 10/1 (1999) 19–22.
- Paul Gleirscher, Die Karnburg im Kärntner Zollfeld. Vom königlichen Wirtschaftshof zur Residenz des Gewaltboten, v: *Mitteilungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung* 119 (2011) 287–310.
- Paul Gleirscher, Ein karantanischer Adelsfriedhof über Grabelsdorf, v: Franz Nikolasch (Hg.), *Symposium zur Geschichte von Millstatt und Kärnten* (2005) 56–68.
- Paul Gleirscher, *Karantani. Das slawische Kärnten* (Klagenfurt 2000).
- Paul Gleirscher, Neues zum Gracarca-Friedhof über Grabelsdorf. Gracarca-Bericht 2, v: *Carinthia* I 186 (1996) 11–45.

- Glossar zur frühmittelalterlichen Geschichte im östlichen Europa. Serie A: Lateinische Namen bis 900*, Bd. II/7, hg. von Jadran Ferluga/Manfred Hellmann/Frank Kämpfer/Herbert Ludat/Klaus Zernack (Wiesbaden 1982).
- Boris Golec, Was bedeutet »slowenisch« und »deutsch« in den krainischen und untersteirischen Städten der Frühen Neuzeit?, v: Harald Heppner (Hg.), *Slowenen und Deutschen im gemeinsamen Raum. Neue Forschungen zu einem komplexen Thema* (Buchreihe der Südostdeutschen Historischen Kommission 38, München 2002) 37–64.
- Johannes Grabmayer, Freising in Kärnten, v: Hubert Glaser (Hg.), *Hochtsift Freising. Beiträge zur Besitzgeschichte* (München 1999) 319–332.
- Bogo Grafenauer, Die Kontinuitätsfragen in der Geschichte des altkarantanischen Raumes, v: *Alpes Orientales* 5 (Dela II. razreda Slovenske akademije znanosti in umetnosti 24, Ljubljana 1969) 55–85.
- Bogo Grafenauer, Hrvati u Karantaniji, v: *Historijski zbornik* 11–12 (1958–1959) 207–231.
- Bogo Grafenauer, Karantanski temelji koroške vojvodine, v: *Zgodovinski časopis* 31 (1977) 133–154.
- Bogo Grafenauer, Naselitev Slovanov v Vzhodnih Alpah in vprašanje kontinuitete, v: *Arheološki vestnik* 21–22 (1970–1971) 17–32.
- Bogo Grafenauer, Nekaj vprašanj iz dobe naseljevanja južnih Slovanov, v: *Zgodovinski časopis* 4 (1950) 23–126.
- Bogo Grafenauer, Ob tisočstiristoletnici slovanske naselitve na današnje slovensko narodnostno ozemlje, v: *Pavel Diakon, Zgodovina Langobardov* (Maribor 1988) 321–422.
- Bogo Grafenauer, *Oblikovanje severne slovenske narodne meje* (Zbirka Zgodovinskega časopisa 10, Ljubljana 1994).
- Bogo Grafenauer, Poljedelsko orodje, v: Pavle Blaznik/Bogo Grafenauer/Sergij Vilfan (red.), *Gospodarska in družbena zgodovina Slovencev. Zgodovina agrarnih panog 1: Agrarno gospodarstvo* (Ljubljana 1970) 201–218.
- Bogo Grafenauer, Razmerje med Slovani in Obri do obleganja Carigrada (626) in njegove gospodarsko-družbene podlage, v: *Zgodovinski časopis* 9 (1955) 145–153.
- Bogo Grafenauer, Slovensko-romanska meja – ločnica in povezava, v: *Zgodovinski časopis* 41 (1997) 5–18.
- Bogo Grafenauer, *Ustoličevanje koroških vojvod in država karantanskih Slovencev* (Dela I. razreda Slovenske akademije znanosti in umetnosti 7, Ljubljana 1952).
- Bogo Grafenauer, Vprašanja županov, »Hrvatov« in ustoličevanja koroških vojvod, v: *Naša sodobnost* 3/2 (1955) 1125–1146.
- Ivan Grafenauer, *Karoliška kateheza ter izvor Brižinskih spomenikov in Čina nad' isповѣдаjaštiim' se* (Razprave znanstvenega društva v Ljubljani 13/2, 1936).
- Ivan Grafenauer, Najstarejši slovenski »Kirielejsoni«, v: *Glasnik muzejskega društva za Slovenijo* 23 (1942) 63–73.
- František Graus, Slavs and Germans, v: Nora Berend (ed.) *The Expansion of Central Europe in the Middle Ages* (The Expansion of Latin Europe, 1000 – 1500, Vol. 5, Farnham-Burlington 2012) 149–176.
- Mitja Guštin (ur.), *Zgodnji Slovani / Die frühen Slawen. Zgodnjesrednjeveška lončenina na obrobju vzhodnih Alp / Frühmittelalterliche Keramik am Rand der Ostalpen* (Ljubljana 2002).
- Matthias Hardt, Der Supan. Ein Forschungsbericht, v: *Zeitschrift für Ostforschung* 39 (1990) 161–171.
- Reinhard Härtel, Slawische Personennamen westlich der Soča im Hochmittelalter, v: Vincenc Rajšp (ur.), *Grafenauerjev zbornik* (Ljubljana 1996) 343–358.
- Albert Hauck, *Kirchengeschichte Deutschlands* 2 (Berlin-Leipzig 21954).

- Ljudmil Hauptmann, Der kärntnische Pfalzgraf, v: *Südostforschungen* 15 (1956) 108–123.
- Ljudmil Hauptmann, Hema i Svetopuk, v: *Rad Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti* 255 (1936) 221–246.
- Ludmil Hauptmann, Politische Umwälzungen unter den Slowenen vom Ende des sechsten Jahrhunderts bis zur Mitte des neunten, v: *Mitteilungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung* 36 (1915) 229–287.
- Ljudmil Hauptmann, Postanek in razvoj frankovskih mark ob srednji Donavi, v: *Časopis za slovenski jezik, književnost in zgodovino* 2 (1920) 210–250.
- Ljudmil Hauptmann, Razvoj družabnih razmer v Radovljiškem kotu do krize 15. stoletja, v: *Kosov zbornik* (=Zgodovinski časopis 6–7, 1952–1953) 270–284.
- Ljudmil Hauptmann, *Staroslovenska družba in obred na knežjem kamnu* (Dela I. razreda Slovenske akademije znanosti in umetnosti 10, Ljubljana 1954).
- Ljudmil Hauptmann, »Zemaljski sudac« u Švapskom zrcalu, v: *Istoriski časopis* 5 (1954–1955) 131–138.
- Bernd Hausberger, Mission: Kontinuität und Grenzen eines universalen Anspruchs, v: isti (Hg.), *Im Zeichen des Kreuzes. Mission, Macht und Kulturtransfer seit dem Mittelalter* (Expansion – Interaktion – Akkulturation. Historische Skizzen zur Europäisierung Europas und der Welt 7, Wien 2004) 9–25.
- Bernd Hausberger (Hg.), *Im Zeichen des Kreuzes. Mission, Macht und Kulturtransfer seit dem Mittelalter* (Expansion, Interaktion, Akkulturation. Historische Skizzen zur Europäisierung Europas und der Welt 7, Wien 2004).
- Lothar Heiser, *Die Responsa ad consulta Bulgarorum des Papstes Nikolaus I. (858–867)* (Trier 1979).
- Klaus Herbers, Europa und seine Grenzen im Mittelalter, v: Klaus Herbers/Nikolas Jaspert (Hg.), *Grenzüberschreitungen im Vergleich. Der Osten und der Westen des mittelalterlichen Lateineuropa* (Europa im Mittelalter 7, Berlin 2007) 21–41.
- Joachim Herrmann (Hg.), *Die Slawen in Deutschland. Geschichte und Kultur der slawischen Stämme westlich von Oder und Neiße vom 6. bis 12. Jahrhundert* (Berlin 1985).
- Joachim Herrmann (Hg.), *Die Welt der Slawen. Geschichte, Gesellschaft, Kultur* (Leipzig-Jena-Berlin 1986).
- Janez Höfler, *O prvih cerkvah in župnijah na Slovenskem. K razvoju cerkvene teritorialne organizacije slovenskih dežel v srednjem veku* (Ljubljana 2013).
- Joachim Höslner, *Von Krain zu Slowenien. Die Anfänge der nationalen Differenzierungsprozesse in Krain und der Untersteiermark von der Aufklärung bis zur Revolution 1768 bis 1848* (Südosteuropäische Arbeiten 126, München 2006).
- Georg Holzer, Zur Sprache des mittelalterlichen Slaventums in Österreich, v: *Wiener Slavistisches Jahrbuch* 48 (2002) 57–63.
- Istra med Vzhodom in Zahodom. Ob 1200-letnici Rižanskega zbornika* (Acta Histriae 13/1, Koper 2005).
- Joachim Jahn, *Ducatus Baiuvariorum. Das bairische Herzogtum der Agilolfinger* (Monographien zur Geschichte des Mittelalters 35, Stuttgart 1991).
- Jörg Jarnut, Germanisch. Plädoyer für die Abschaffung eines obsoleten Zentralbegriffs der Mittelalterforschung, v: Walter Pohl (Hg.), *Die Suche nach den Ursprüngen. Von der Bedeutung des frühen Mittelalters* (Forschungen zur Geschichte des Mittelalters 8, Österreichische Akademie der Wissenschaften, phil.-hist. Kl., Denkschriften 322, Wien 2004) 107–113.
- Nikolas Jaspert, Grenzen und Grenzüberschreitungen im Mittelalter. Forschungen, Konzepte, Begriffe, v: Klaus Herbers/Nikolas Jaspert (Hg.), *Grenzüberschreitungen im Vergleich. Der Osten und der Westen des mittelalterlichen Lateineuropa* (Europa im Mittelalter 7, Berlin 2007) 43–70.

- Hans-Dietrich Kahl, Das Fürstentum Karantanien und die Anfänge seiner Christianisierung, v: isti, *Streifzüge durch das Mittelalters des Ostalpenraumes. Ausgewählte Abhandlungen (1980–2007)*, Hg. von Rajko Bratož/Peter Štih (Dela I. razreda Slovenske akademije znanosti in umetnosti 37 – Zbirka Zgodovinskega časopisa 36, Ljubljana 2008) 89–151.
- Hans-Dietrich Kahl, *Der Millstätter Domitian. Abklopfen einer problematischen Klosterüberlieferung zur Missionierung der Alpenlawen Oberkärntens* (Vorträge und Forschungen Sonderbd. 46, Stuttgart 1999).
- Hans-Dietrich Kahl, *Der Staat der Karantanen. Fakten, Thesen und Fragen zu einer frühen slawischen Machtbildung im Ostalpenraum (7.–9. Jh.)* (kot supplementum k Rajko Bratož (ur.), *Slovenija in sosednje dežele med antiko in karolinško dobo. Začetki slovenske etnogeneze / Slowenien und die Nachbarländer zwischen Antike und karolingischer Epoche. Anfänge der slowenischen Ethnogeneze*, Situla 39 supplementum – Razprave I. razreda SAZU 20, Ljubljana 2002).
- Hans-Dietrich Kahl, *Die Karolingerpfalz Karnburg*, v: isti, *Streifzüge durch das Mittelalters des Ostalpenraumes. Ausgewählte Abhandlungen (1980–2007)*, Hg. von Rajko Bratož/Peter Štih (Dela I. razreda Slovenske akademije znanosti in umetnosti 37 – Zbirka Zgodovinskega časopisa 36, Ljubljana 2008) 197–222.
- Hans-Dietrich Kahl, *Heidenfrage und Slawenfrage im deutschen Mittelalter. Ausgewählte Studien 1953–2008* (East Central and Eastern Europe in the Middle Ages 450–1450 4, Leiden-Boston 2011).
- Hans-Dietrich Kahl, Kultbilder im Vorchristlichen Slawentum. Sondierungsgänge an Hand eines Marmorfragments aus Kärnten mit Ausblicken auf den Quellenwert von Schriftzeugnissen des 8.–12. Jh., v: *Studia mythologica Slavica* 8 (2005) 9–55.
- Hans-Dietrich Kahl, Virgil und die Salzburger Slawenmission, v: Heinz Dopsch/Roswitha Juffinger (Hg.), *Virgil von Salzburg. Missionar und Gelehrter. Beiträge des Internationalen Symposiums vom 21.–24. September 1984 in der Salzburger Residenz* (Salzburg 1985) 112–121.
- Špela Karo, *Ozemlje današnje Slovenije med avarskimi vojnami in madžarskimi vpadi v luči arheoloških najdb* (doktorska disertacija, tipkopis, Filozofska fakulteta Univerze v Ljubljani, Ljubljana 2007).
- Kurt Karpf, Das Kloster Molzbichl – ein Missionszentrum des 8. Jahrhunderts in Karantanien, v: *Carinthia* I 179 (1989) 125–140.
- Kurt Karpf, *Frühmittelalterliche Flechwerksteine in Karantanien. Marmorne Kirchengestaltungen aus tassilonisch-karolingischer Zeit* (Monographien zur Frühgeschichte und Mittelalterarchäologie 8, Innsbruck 2001).
- Kurt Karpf, Repräsentation und Kirchenbau. Zur Ausstattung karantanischer Eigenkirchen im 8./9. Jahrhundert, v: Rajko Bratož (ur.), *Slovenija in sosednje dežele med antiko in karolinško dobo. Začetki slovenske etnogeneze / Slowenien und die Nachbarländer zwischen Antike und karolingischer Epoche. Anfänge der slowenischen Ethnogeneze* 2 (Situla 39 – Razprave I. razreda Slovenske akademije znanosti in umetnosti 18, Ljubljana 2000) 711–730.
- Kurt Karpf, Slawische Fürsten und bairischer Adel. Das frühmittelalterliche Karantanien am Schnittpunkt zweier Kulturen, v: *Hortus artium medievalium* 8 (2002) 209–222.
- Stefan Karwiese, Von der ecclesia Petenas zur ecclesia Petenensis. Neue Überlegungen zur Frühzeit der Salzburger Kirche, v: *Mitteilungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung* 101 (1993) 228–280.
- Radoslav Katičić, *Ein Ausblick auf die slawischsprachige Völkerwelt im Südosten* (Österreichische Akademie der Wissenschaften, Schriften der Balkan-Kommission, Philologische Abteilung 37, Wien 1996).
- Ernst Klebel, Das Fortleben des Namens »Noricum« im Mittelalter, v: *Carinthia* I 146 (1956) 481–492.

- Ernst Klebel, Der Einbau Karantaniens in das ostfränkische und deutsche Reich, v: *Carinthia I* 150 (1960) 663–692.
- Ernst Klebel, Über die Städte Istriens, v: *Studien zu den Anfängen des europäischen Städtewesens* (Vorträge und Forschungen 4, Lindau-Kostanz 1958) 41–62.
- Ernst Klebel, *Zur Geschichte der Pfarren und Kirchen Kärntens I. bis III. Teil* (Fotomechanischer Nachdruck aus Carinthia I, Klagenfurt 21990).
- Franc Ksaver Lukman, *Gregorij Veliki in njegova doba* (Celje 1980).
- Milko Kos, *Conversio Bagoariorum et Carantanorum* (Razprave Znanstvenega društva v Ljubljani 11/3, Ljubljana 1936).
- Milko Kos, K poročilom Pavla Diakona o Slovencih, v: isti, *Srednjeveška kulturna, družbena in politična zgodovina Slovencev. Izbrane razprave* (Ljubljana 1985) 157–169.
- Milko Kos, K postanku slovenske zapadne meje, v: isti, *Srednjeveška kulturna, družbena in politična zgodovina Slovencev. Izbrane razprave* (Ljubljana 1985) 170–181.
- Milko Kos, Kolonizacija in populacija v srednjem veku, v: *Gospodarska in družbena zgodovina Slovencev. Zgodovina agrarnih panog 1: Agrarno gospodarstvo* (Ljubljana 1970) 67–88.
- Milko Kos, Naselitev Gorenjske v ranem srednjem veku, v: *Arheološki vestnik* 21–22 (1970–1971) 7–16.
- Milko Kos, Nove študije k freisinškim spomenikom, v: isti, *Srednjeveška kulturna, družbena in politična zgodovina Slovencev. Izbrane razprave* (Ljubljana 1985) 88–107.
- Milko Kos, O bolgarskem knezu Alcioku in slovenskem knezu Valuku, v: isti, *Srednjeveška kulturna, družbena in politična zgodovina Slovencev. Izbrane razprave* (Ljubljana 1985) 145–150.
- Milko Kos, O prevzemu antičnih krajevnih imen na slovenskem ozemlju, v: isti, *Srednjeveška kulturna, družbena in politična zgodovina Slovencev. Izbrane razprave* (Ljubljana 1985) 133–141.
- Milko Kos, O starejši slovanski kolonizaciji v Istri, v: *Razprave I. razreda Slovenske akademije znanosti in umetnosti 1* (1950) 53–82.
- Milko Kos, Paleografske in historične študije k freisinškim spomenikom, v: isti, *Srednjeveška kulturna, družbena in politična zgodovina Slovencev. Izbrane razprave* (Ljubljana 1985) 53–87.
- Milko Kos, Vlahi in vlaška imena med Slovenci, v: isti, *Srednjeveška kulturna, družbena in politična zgodovina Slovencev. Izbrane razprave* (Ljubljana 1985) 121–132.
- Jernej Kosi, *Kako je nastal slovenski narod. Začetki slovenskega nacionalnega gibanja v prvi polovici 19. stoletja* (Ljubljana 2013).
- Miha Kosi, *Zgodnja zgodovina srednjeveških mest na Slovenskem* (Thesaurus memoriae – Opuscula 1, Ljubljana 2009).
- Harald Krahwinkler, Ausgewählte Slaven-Ethnonyme und ihre historische Deutung, v: Rajko Bratož (ur.), *Slovenija in sosednje dežele med antiko in karolinško dobo. Začetki slovenske etnogeneze / Slowenien und die Nachbarländer zwischen Antike und karolingischer Epoche. Anfänge der slowenischen Ethnogenese 1* (Situla 39 – Razprave I. razreda Slovenske akademije znanosti in umetnosti 18, Ljubljana 2000) 403–423.
- Harald Krahwinkler, Die Langobarden und Kärnten, v: Karl Anderwald/Peter Karpf/Hellwig Valentin (Hg.), *Kärnten Jahrbuch für Politik 2000* (Klagenfurt 2000) 58–60.
- Harald Krahwinkler, *Friaul im Frühmittelalter. Geschichte einer Region vom Ende des fünften bis zum Ende des zehnten Jahrhunderts* (Veröffentlichungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung 30, Wien-Köln-Weimar 1992).
- Harald Krahwinkler, “...in loco qui dicitur Riziano...” *Zbor v Rižani pri Kopru leta 804 / Die Versammlung in Rižana/Risano bei Koper/Capodistria im Jahre 804* (Knjižnica Annales 40, Koper 2004).

- Harald Krahwinkler, Herwig Wolfram, Der Alpen-Adria-Raum im Frühmittelalter, v: Andreas Moritsch (Hg.), *Alpen-Adria. Zur Geschichte einer Region* (Klagenfurt/Celovec-Ljubljana/Laibach-Wien/Dunaj 2001) 89–122.
- Eberhard Kranzmayer, *Ortsnamenbuch von Kärnten 1. Die Siedlungsgeschichte Kärntens von der Urzeit bis zur Gegenwart im Spiegel der Namen* (Archiv für vaterländische Geschichte und Topographie 50, Klagenfurt 1956).
- Hans Krawarik, Zu frühen Besiedlung der »Regio Zellia«, v: *Carinthia I* 186 (1996) 463–497.
- Otto Kronsteiner, *Die alpenlawischen Personennamen* (Österreichische Namenforschung, Sonderreihe 2, Wien 1975).
- Otto Kronsteiner, Gab es unter den Alpenslawen eine kroatische ethnische Gruppe?, v: *Wiener slavistisches Jahrbuch* 24 (1978) 137–157.
- Heinrich Kunstmann, Samo, Dervanus und der Slovenenfürst Wallucus, v: *Die Welt der Slaven* 25/1 (N. F. 4/1) (1980) 171–177.
- Maurizio Levak, *Slaveni vojvode Ivana. Kolonizacija Slavena u Istri u početnom razdoblju franačke uprave* (Zagreb 2007).
- Friedrich Lotter, (v sodelovanju z: Rajko Bratož, Helmut Castritius, *Premiki ljudstev na območju Vzhodnih Alp in srednjega Podonavja med antiko in srednjim vekom (375–600)* (Ljubljana 2005).
- Uwe Ludwig, *Transalpine Beziehungen der Karolingerzeit im Spiegel der Memorialüberlieferung. Prosopographische und sozialgeschichtliche Studien unter besonderer Berücksichtigung des Liber vitae von San Salvatore in Brescia und des Evangeliars von Cividale* (Monumenta Germaniae Historica, Studien und Texte 25, Hannover 1999).
- Brigitte Mader, Die frühmittelalterlichen Slaven in Friaul aus der Sicht der Toponyme, v: *Cultura in Friuli. Ommaggio a Giuseppe Marchetti* (Udine 1988) 35–42.
- Gorazd Makarovič, *Ko še nismo bili Slovenci in Slovenke. Novoveške etnične identitete pred slovensko narodno zavestjo* (Ljubljana 2008).
- Josip Mal, *Probleme aus der Frühgeschichte der Slowenen* (Ljubljana 1939).
- Phaedon Malingoudis, Die Institution des župans als Problem der frühslawischen Geschichte, v: *Cyrrillomethodianum* 2 (1972–1973) 61–76.
- Lujo Margetić, La venuta degli Slavi in Istria, v: isti, *Histrica et Adriatica. Raccolta di saggi storico-giuridici e storici* (Collana degli Atti di Centro di ricerche storiche – Rovigno 6, Trieste 1983) 145–154.
- Branko Marušić, Il castello Neapolis – Novas alla luce delle fonti archeologiche, v: *Atti del Centro di ricerche storiche – Rovigno* 19 (1988–1989) 9–42.
- Ernst Mayer, Die dalmatisch-istrische Munizipalverfassung im Mittelalter und ihre römische Grundlagen, v: *Zeitschrift der Savigny-Stiftung für Rechtsgeschichte, Germanistische Abteilung* 24 (1903) 211–308.
- Ernst Mayer, *Italienische Verfassungsgeschichte von der Gothenzeit bis zur Zunft Herrschaft* 2 (Leipzig 1909).
- Robert Matjašič, Kasiodorova pisma kao izvor za poznavanje poznoantičke povijesti Istre (Cass. Var. XII, 22, 23, 24), v: *Zgodovinski časopis* 42 (1988) 363–371.
- Robert Matjašič, Nezakcij, v: *Istarska enciklopedija* (Zagreb 2005) 533.
- Vasilij Melik, Slovenci v času Cankarjevega predavanja o jugoslovanstvu, v: isti, *Slovenci 1848–1918. Razprave in članki* (Documenta et studia historiae recentioris 15, Maribor 2002) 687–695.
- Pavle Merù, La datazione dei toponimi Slavi in Friuli: problematiche e ipotesi, v: *Paolo Diacono e il Friuli altomedioevale (secc. VI–X). Atti del XIV Congresso internazionale di studi sull'alto medioevo* (Spoleto 2001) 697–712.

- Michael Mitterauer, *Karolingische Markgrafen im Südosten. Fränkische Reichsaristokratie und bayerischer Stammesadel im österreichischen Raum* (Archiv für österreichische Geschichte 123, Graz-Wien-Köln 1963).
- Michael Mitterauer, Slawischer und bayrischer Adel am Ausgang der Karolingerzeit, v: *Carinthia* I 150 (1960) 693–726.
- Jože Mlinarič, Cerkev na Slovenskem v srednjem veku, v: Metod Benedik et al. (ur.), *Zgodovina Cerkve na Slovenskem* (Celje 1991) 61–91.
- Fritz Moosleitner, Die Merowingerzeit, v: Heinz Dopsch (Hg.), *Geschichte Salzburgs. Stadt und Land I/1* (Salzburg 1983) 105–120.
- Peter Moraw, Die Mark Brandenburg im späten Mittelalter. Entwicklungsgeschichtliche Überlegungen im deutschen und europäischen Vergleich, v: Peter Moraw (Hg.), *Akkulturation und Selbstbehauptung. Studien zur Entwicklungsgeschichte der Lande zwischen Elbe/Saale und Oder im späten Mittelalter* (Berlin-Brandenburgische Akademie der Wissenschaften, Berichte und Abhandlungen, Sonderbd. 6, Berlin 2001) 13–36.
- Gotbert Moro, Das Königsgut in Kärnten (800 bis etwa 1000), v: *Carinthia* I 131 (1941) 35–40.
- Gotbert Moro, Zur politischen Stellung Karantaniens im fränkischen und deutschen Reich, v: *Südostforschungen* 22 (1963) 78–96.
- Paolo Mraz, *Le milizie del comune di Trieste dal 1300 al 1550* (Civiltà del risorgimento 66, Udine 2002).
- Jakob Müller, Raba imena Slovenci v 16. stoletju, v: *Škrabčeva misel* 4 (2002) 21–41
- Jakob Müller, Temelji slovenskega knjižnega jezika v 16. stoletju, v: *Slavistična revija* (= Trubarjeva številka) 56/57 (2008/2009) 166–171.
- Andrej Novak, *L'Istria nella prima età bizantina* (Collana degli Atti del Centro di ricerche storiche – Rovigno 27, Rovigno 2007).
- Lutz E. Padberg, *Christianisierung im Mittelalter* (Darmstadt 2006).
- Giovanni Battista Pellegrini, Contatti linguistici slavo-germanico-romanzi, v: *Gli Slavi occidentali e meridionali nell'alto medioevo* (Settimane di studio del centro italiano di studi sull'alto medioevo 30, Spoleto 1983) 911–977.
- Hanns Pirchegger, Überblick über die territoriale Entwicklung Istriens, v: *Erläuterungen zum Historischen Atlas der österreichischen Alpenländer I/4* (Wien 1929) 489–531.
- Andrej Pleterski, Arheologija in nastanek Brižinskih spomenikov, v: *Zbornik Brižinski spomeniki* (Dela II. razreda Slovenske akademije znanosti in umetnosti 45, Ljubljana 1996) 27–39.
- Andrej Pleterski, *Mitska stvarnost koroških knežjih kamnov* (Zbirka Zgodovinskega časopis 17, Ljubljana 1997).
- Andrej Pleterski, Sebenski zaklad, v: *Arheološki vestnik* 38 (1987) 237–330.
- Andrej Pleterski, Vlahinje in Slovani na blejski pristavi, v: *Zakladi tisočletij. Zgodovina Slovenije od neandertalcev do Slovanov* (Ljubljana 1999) 390–394.
- Andrej Pleterski, *Župa Bled. Nastanek, razvoj in prežitki* (Dela I. razreda Slovenske akademije znanosti in umetnosti 30, Ljubljana 1986).
- Heinz Diether Pohl, Die linguistischen, historischen und juristischen Voraussetzungen der Zweisprachigkeit in Kärnten, v: Otto Kronsteiner, *Die slowenischen Namen Kärntens* (Österreichische Namenforschung, Sonderreihe 1, Wien 1982) 5–43.
- Walter Pohl, Das Awarenreich und die »kroatischen« Ethnogenesen, v: Herwig Wolfram/Andreas Schwarz (Hg.), *Die Bayern und ihre Nachbarn 1* (Österreichische Akademie der Wissenschaften, phil.-hist. Kl., Denkschriften 179, Veröffentlichungen der Kommission für Frühmittelalterforschung 8, Wien 1985) 293–298.
- Walter Pohl, »Das sanfte Joch Christi«. Zum Christentum als gestaltende Kraft im Mitteleuropa des Frühmittelalters, v: Günther Hödl/Johannes Grabmayer (Hg.), *Karantaniens und der Alpen-Adria-Raum im Frühmittelalter* (2. St. Veiter Historikergespräche, Wien-Köln-Weimar 1993) 259–280.

- Walter Pohl, *Die Awaren. Ein Steppenvolk in Mitteleuropa 567–822 n. Chr.* (München 1988).
- Walter Pohl, Die Awaren und ihre Beziehungen zu den Slawen, v: Rajko Bratož (ur.), *Slovenija in sosednje dežele med antiko in karolinško dobo. Začetki slovenske etnogeneze / Slowenien und die Nachbarländer zwischen Antike und karolingischer Epoche. Anfänge der slowenischen Ethnogenese* 1 (Situla 39 – Razprave I. razreda Slovenske akademije znanosti in umetnosti 18, Ljubljana 2000) 341–354.
- Walter Pohl, Die Namengebung bei der Awaren, v: Dieter Guenich/Wolfgang Haubrichs/Jörg Jarnut (Hg.), *Nomen et gens. Zur historischen Aussagekraft frühmittelalterlicher Personennamen* (Reallexikon der Germanischen Altertumskunde Ergänzungsbd. 16, Berlin-New York 1997) 84–93.
- Walter Pohl, *Die Völkerwanderung. Eroberung und Integration* (Stuttgart-Berlin-Köln 2002).
- Walter Pohl, Vom Nutzen des Germaniebegriffes zwischen Antike und Mittelalter: eine forschungsgeschichtliche Perspektive, v: Dieter Hägermann/Wolfgang Haubrichs/Jörg Jarnut (Hg.), *Akkulturation. Probleme einer germanisch-romanischen Kultursynthese in Spätantike und frühem Mittelalter* (Reallexikon der Germanischen Altertumskunde Ergänzungsbd. 41, Berlin-New York 2004) 18–34.
- Fritz Posch, Siedlung und Bevölkerung, v: Anna M. Drabek (Red.), *Österreich im Hochmittelalter (907 bis 1246)* (Österreichische Akademie der Wissenschaften, Veröffentlichungen der Kommission für die Geschichte Österreichs 17, Wien 1991) 359–444.
- Paul Puntschart, Carmula, v: *Zeitschrift des Historischen Vereines für Steiermark* 26 (1931) 9–20.
- Jože Rajhman, *Pisma Primoža Trubarja* (Korespondence pomembnih Slovencev 7, Ljubljana 1986)
- Jože Rajhman, *Pisma slovenskih protestantov* (Korespondence pomembnih Slovencev 11, Ljubljana 1997).
- Fran Ramovš, Alpendeutsche und Slovenen. Spomenica graškega akademskega senata in slovenstvo, v: isti, *Zbrano delo 2: Razprave in članki* (Dela II. razreda Slovenske akademije znanosti in umetnosti 23, Ljubljana 1997) 99–101.
- Helmut Reimitz, Conversion and control: The establishment of liturgical frontiers in Carolingian Pannonia, v: Walter Pohl/Ian Wood/Helmut Reimitz (eds.), *The Transformation of Frontiers. From Late Antiquity to the Carolingians* (Transformation of the Roman World 10, Leiden-Boston 2001) 189–207.
- Kurt Reindl, Das Zeit der Agilolfinger (bis 788), v: Max Spindler (Hg.), *Handbuch der bayerischen Geschichte* 1 (München 1981) 101–176.
- Franc Rozman (ur.), *Sosed v zrcalu sosedu od 1848 do danes / Der Nachbar im Spiegel des Nachbarn von 1848 bis heute* (Ljubljana 1995).
- Johannes Sacherer, Anmerkungen zur Entstehung der Pfarrorganisation im Bistum Gurk, v: *Carinthia* I 201 (2011) 109–130.
- Karl Schmid, Das Zeugnis der Verbrüderungsbücher zur Slawenmission, v: *Mitteilungen der Gesellschaft für Salzburger Landeskunde* 126 (1986) 185–205.
- Roderich Schmidt, Die Einsetzung der böhmische Herzöge auf den Thron zu Prag, v: Helmut Beumann/Walter Schröder (Hg.), *Aspekte der Nationenbildung im Mittelalter* (Nationes 1, Sigmaringen 1978) 439–463.
- Gottfried Schramm, *Ein Damm bricht. Die römische Donaugrenze und die Invasionen des 5.–7. Jahrhunderts im Lichte von Namen und Wörtern* (Südosteuropäische Arbeiten 100, München 1997).
- Reiner Christoph Schwinges, Wider Heiden und Dämonen – Mission im Mittelalter, v: Hubert Herkommer/Reiner Christoph Schwinges (Hg.), *Engel, Teufel und Dämonen. Einblicke in die Geisterwelt des Mittelalters* (Basel 2006) 9–32.
- Petar Skok, *Etimologijski rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika* 1 (Zagreb 1971), 2 (Zagreb 1973).
- Franjo Smiljanič, O položaju i funkciji župana u hrvatskim vrelima od 9. do 16. stoljeća, v: *Povijesni prilozi* 26 (2007) 33–101.

- Ulrich Steinmann, Die älteste Zeremonie der Herzogseinsetzung und ihre Umgestaltung durch die Habsburger, v: *Carinthia* I 157 (1967) 469–497.
- Christoph Stiegmann/Martin Korke/Wolfgang Walter (Hg), *Credo. Christianisierung Europas im Mittelalter. Bd. 1: Essays* (Paderborn 2013).
- Robert Svetina, Zur Bedeutung Karantaniens für die Politik der ostfränkischen Karolinger Arnulf »von Kärnten« und Karlmann, v: *Carinthia* I 188 (1998) 157–183.
- Erik Szameit, Karantanien im Spannungsfeld zwischen Awaren und Baiern, v: Wilhelm Richard Baier/Diether Kramer (Hg.), *Karantanien. Mutter von Kärnten und Steiermark* (Studia Carinthiaca 22, Klagenfurt/Celovec-Ljubljana/Laibach-Wien/Dunaj 2003) 37–54.
- Erik Szameit, Kärnten und die Slawen, v: Karl Anderwald/Peter Karpf/Hellwig Valentin (Hg.), *Kärnten Jahrbuch für Politik 2000* (Klagenfurt 2000) 71–98.
- Erik Szameit, Merowingisch-karantanisch-awarische Beziehungen im Spiegel archäologischer Bodenfunde des 8. Jahrhunderts, v: *Neues aus Alt-Villach* 31 (1994) 7–24.
- Erik Szameit, Zum archäologischen Bild der frühen Slawen in Österreich. Mit Fragen zur ethnischen Bestimmung karolingerzeitlichen Gräberfelder im Ostalpenraum, v: Rajko Bratož (ur.), *Slovenija in sosednje dežele med antiko in karolinško dobo. Začetki slovenske etnogeneze / Slowenien und die Nachbarländer zwischen Antike und karolingischer Epoche. Anfänge der slowenischen Ethnogenese* 1 (Situla 39 – Razprave I. razreda Slovenske akademije znanosti in umetnosti 18, Ljubljana 2000) 507–547.
- Erik Szameit, Peter Stadler, Das frühmittelalterliche Grab von Grabelsdorf bei St. Kanzian am Klopeinersee, Kärnten, v: *Archeologia Austriaca* 77 (1993) 213–242.
- Jaroslav Šašel, Antiqui barbari. Zur Besiedlungsgeschichte Ostnoricums und Pannoniens im 5. und 6. Jahrhundert nach den Schriftquellen, v: isti, *Opera selecta* (Situla 30, Ljubljana 1992) 746–760.
- Jaroslav Šašel, Der Ostalpenbereich zwischen 550 und 650 n. Chr., v: isti, *Opera selecta* (Situla 30, Ljubljana 1992) 821–830.
- Jaroslav Šašel, Zur historischen Ethnographie des mittleren Donauraumes, v: isti, *Opera selecta* (Situla 30, Ljubljana 1992) 761–765.
- Jaroslav Šašel, Zur verwaltungstechnischen Zugehörigkeit Emonas, v: isti, *Opera Selecta* (Situla 30, Ljubljana 1992) 707–714.
- Marjeta Šašel Kos, Emona was in Italy, not in Pannonia, v: Marjeta Šašel Kos/Peter Scherrer/Bruna Kuntić Makvić/László Borhy (eds.), *The autonomous towns of Noricum and Pannonia* (Situla 41–42, Ljubljana 2003) 11–19.
- Katja Škrubej, »Ritus gentis« Slovanov v vzhodnih Alpah. Model rekonstrukcije pravnih razmerij na podlagi najstarejšega jezikovnega gradiva (Ljubljana 2002).
- Peter Štih, Državne tvorbe v srednjem veku na slovenskem ozemlju, v: *Od držav na Slovenskem do slovenske države* (Kočevje 2004) 13–46.
- Peter Štih, Glose k novi monografiji o Karantaniji, v: *Zgodovinski časopis* 58 (2004) 467–487.
- Peter Štih, Integracija Karantancev in drugih alpskih Slovanov v frankovsko-otonsko cesarstvo, v: *Zgodovinski časopis* 68 (2014) 8–27.
- Peter Štih, Istra na začetku frankovske oblasti in v kontekstu razmer med severnim Jadranom in srednjo Donavo, v: *Istra med Vzhodom in Zahodom. Ob 1200-letnici Rižanskega zbora* (Acta Histriae 13/1, Koper 2005) 1–20.
- Peter Štih, Istra v času ustanovitve koprskе škofije, v: *Prispevki z mednarodne znanstvene konference 1400. letnica koprskе škofije in omembe Slovanov v Istri* (Acta Histriae 9/1, 2001) 1–36.
- Peter Štih, Izvor in začetki škofijske posesti na današnjem slovenskem ozemlju, v: Matjaž Bizjak (ur.), *Blaznikov zbornik / Festschrift für Pavle Blaznik* (Ljubljana-Škofja Loka 2005) 35–48.

- Peter Štih, K zgodovini gozda in njegovi terminologiji v zgodnejših stoletjih srednjega veka v alpsko-jadranskem prostoru, v: Peter Štih/Biba Teržan/Slavko Splichal (ur.), *Zbornik ob stoletnici akad. Antona Vratiše* (Razprave I. razreda Slovenske akademije znanosti in umetnosti 31, Ljubljana 2015) 127–142.
- Peter Štih, Karantanci – zgodnj srednjeveško ljudstvo med Vzhodom in Zahodom, v: *Zgodovinski časopis* 61 (2007) 47–58.
- Peter Štih, Ko je Cerkev začela govoriti slovansko. K ozadjem pokristjanjevanja v Karantaniji in Panoniji, v: *Zgodovinski časopis* 69 (2015) 8–40.
- Peter Štih, Kranjska (Carniola) v zgodnjem srednjem veku, v: Janko Kos et al. (ur.), *Zbornik Brižinski spomeniki* (Dela II. razreda Slovenske akademije znanosti in umetnosti 45, Ljubljana 1996) 13–26.
- Peter Štih, Miti in stereotipi v podobi starejše slovenske nacionalne zgodovine, v: Mitja Ferenc/Branka Petkovšek (ur.), *Mitsko in stereotipno v slovenskem pogledu na zgodovino. Zbornik 33. zborovanja Zveze zgodovinskih društev Slovenije* (Zbirka Zgodovinskega časopisa 32, Ljubljana 2006) 25–47.
- Peter Štih, Novi poskusi rešavanja problematike Hrvata u Karantaniji, v: Neven Budak (ur.), *Etnogeneza Hrvata* (Zagreb 1995) 122–139.
- Peter Štih, O prvih prejemnikih kraljeve zemlje na Kranjskem. Nekaj zapažanj k listini cesarja Otona II. za freisinskega škofa Abrahama iz leta 989 (D. O. III., št. 58), v: *Loški razgledi* 60 (2014) 65–77.
- Peter Štih, O vzhodni meji Italije in o razmerah ter razmerjih ob njej v zgodnjem srednjem veku, v: Darja Mihelič (ur.), *Gestrinov zbornik* (Ljubljana 1999) 103–123.
- Peter Štih, Od Karniole do Kranjske – dolga in zapletena pot nastanka dežele, v: *Studia Valvasoriana. Zbornik spreminjiv študij ob prvem integralnem prevodu Die Ehre des Hertzogthums Crain v slovenski jezik* (Ljubljana 2014) 465–500.
- Peter Štih, *Ozemlje Slovenije v zgodnjem srednjem veku. Osnovne poteze zgodovinskega razvoja od začetka 6. do konca 9. stoletja* (Ljubljana 2001).
- Peter Štih, Plemenske in državne tvorbe zgodnjega srednjega veka na slovanskem naseljenem prostoru v Vzhodnih Alpah, v: *Slovenci in država. Zbornik prispevkov z znanstvenega posveta na SAZU (od 9. do 11. novembra 1994)* (Razprave I. razreda Slovenske akademije znanosti in umetnosti 17, Ljubljana 1995) 21–45.
- Peter Štih, Priwina, slawischer Fürst oder fränkischer Graf?, v: Karl Brunner/Brigitte Merta (Hg.), *Ethnogenese und Überlieferung. Angewandte Methoden der Frühmittelalterforschung* (Veröffentlichungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung 31, Wien-München 1994) 209–222.
- Peter Štih, Rajhenburg in listina kralja Arnulfa za Valtunija iz leta 895, v: *Kronika* 61 (2013) 355–364.
- Peter Štih, Regnum Carantanum, v: *Zgodovinski časopis* 40 (1986) 215–231.
- Peter Štih, Slovenske predstave o slovensko-nemških odnosih v srednjem veku, v: *Studia Historica Slovenica* 1 (2001) 313–326.
- Peter Štih, Strukture današnjega slovenskega prostora v zgodnjem srednjem veku, v: Rajko Bratož (ur.), *Slovenija in sosednje dežele med antiko in karolinško dobo. Začetki slovenske etnogeneze / Slowenien und die Nachbarländer zwischen Antike und karolingischer Epoche. Anfänge der slowenischen Ethnogenese* 1 (Situla 39 – Razprave I. razreda Slovenske akademije znanosti in umetnosti 18, Ljubljana 2000) 355–394.
- Peter Štih, Ustoličevanje koroških vojvod med zgodovino in predstavami: problemi njegovega izročila, razvoja in poteka kot tudi njegovo razumevanje pri Slovencih, v: *Zgodovinski časopis* 66 (2012) 306–343.

- Peter Štih, »*Villa quae Sclavorum lingua vocatur Goriza*«. *Študija o dveh listinah cesarja Otona III. za oglejskega patriarha Johannesa in furlanskega grofa Werihena (DD. O. III. 402 in 412)* (Nova Gorica 1999).
- Peter Štih, Zgodovinsko o Hemi Krški, v: *Hemina romarska pot. Zbornik referatov* (Podsreda 2007) 6–23.
- Marko Štuhec, *Besede, ravnanja in stvari. Plemstvo na Kranjskem v prvi polovici 18. stoletja* (Ljubljana 2009).
- Sergio Tavano, *Aquileia et Grado. Storia – arte – cultura* (Trieste³1999).
- Sergio Tavano/Giuseppe Bergamini (a cura di), *Patriarchi. Quindici secoli di civiltà fra l'Adriatico e l'Europa Centrale* (Ginevra-Milano 2000).
- Giovanni de Vergottini, *Lineamenti storici della costituzione politica dell'Istria durante il medio evo* (Trieste 1974).
- Sergij Vilfan, Die deutsche Kolonisation nordöstlich der oberen Adria und ihre sozialgeschichtliche Grundlagen, v: Walter Schlesinger (Hg.), *Die deutsche Ostsiedlung des Mittelalters als Problem der europäischen Geschichte* (Vorträge und Forschungen 18, Sigmaringen 1974) 567–604.
- Sergij Vilfan, Kmečko prebivalstvo po osebnem položaju, v: Pavle Blaznik/Bogo Grafenauer/Sergij Vilfan (red.), *Gospodarska in družbena zgodovina Slovencev. Zgodovina agrarnih panog 2: Družbena razmerja in gibanja* (Ljubljana 1980) 270–353.
- Sergij Vilfan, Koprski glavlar Slovanov v avstrijsko-beneški vojni 1508–1516, v: *Kronika 2* (1954) 24–29.
- Sergij Vilfan, *Rechtsgeschichte der Slowenen bis zum Jahre 1941* (Grazer Rechts- und Staatswissenschaftliche Studien 21, Graz 1968).
- Sergij Vilfan, Soseske in druge podeželske skupnosti, v: Pavle Blaznik/Bogo Grafenauer/Sergij Vilfan (red.), *Gospodarska in družbena zgodovina Slovencev. Zgodovina agrarnih panog 2: Družbena razmerja in gibanja* (Ljubljana 1980) 9–74.
- Sergij Vilfan, Zemljiška gospodstva, v: Pavle Blaznik/Bogo Grafenauer/Sergij Vilfan (red.), *Gospodarska in družbena zgodovina Slovencev. Zgodovina agrarnih panog 2: Družbena razmerja in gibanja* (Ljubljana 1980) 75–239.
- Sergij Vilfan, *Zgodovinska pravotovornost in Slovenci* (Pravna obzorja 5, Ljubljana 1996).
- Peter Vodopivec, *Od Pohlinove slovnice do samostojne države. Slovenska zgodovina od konca 18. stoletja do konca 20. stoletja* (Ljubljana 2006).
- Lothar Waldmüller, *Die ersten Begegnungen der Slawen mit dem Christentum und den christlichen Völkern vom VI. bis VIII. Jahrhundert. Die Slawen Zwischen Byzanz und Abendland* (Enzyklopädie der Byzantinistik 51, Amsterdam 1976).
- Brigitte Wavra, *Salzburg und Hamburg. Erzbistumsgründung und Missionspolitik in karolingischer Zeit* (Giessener Abhandlungen zur Agrar- und Wirtschaftsforschung des europäischen Ostens 179, Berlin 1991).
- Ingo Wiwjorra, *Der Germanenmythos. Konstruktion einer Weltanschauung in der Altertumsforschung des 19. Jahrhunderts* (Darmstadt 2006).
- Hartmut Wolf, Vermutungen zum Ende antiker Lebensformen im südöstlichen Alpenraum, v: Rajko Bratož (ur.), *Slovenija in sosednje dežele med antiko in karolinško dobo. Začetki slovenske etnogeneze / Slowenien und die Nachbarländer zwischen Antike und karolingischer Epoche. Anfänge der slowenischen Ethnogenese 1* (Situla 39 – Razprave I. razreda Slovenske akademije znanosti in umetnosti 18, Ljubljana 2000) 27–40.
- Herwig Wolfram, *Conversio Bagoariorum et Carantanorum. Das Weißbuch der Salzburger Kirche über die erfolgreichste Mission in Karantanien und Pannonien. Herausgegeben, übersetzt, kommentiert und um Epistola Theotmarii wie um Gesammelte Schriften zum Thema ergänzt* (Ljubljana/Laibach³2013).

- Herwig Wolfram, Der Zeitpunkt der Einführung der Grafschaftsverfassung in Karantanien, v: Gerhardt Pferschy (Hg.), *Siedlung, Macht und Wirtschaft. Festschrift Fritz Posch zum 70. Geburtstag* (Veröffentlichungen des Steiermärkischen Landesarchivs 12, 1981) 313–317.
- Herwig Wolfram, *Grenzen und Räume. Geschichte Österreichs vor seiner Entstehung. Österreichische Geschichte 378–907* (Wien 1995).
- Herwig Wolfram, Karantanija med vzhodom in zahodom, v: *Zgodovinski časopis* 45 (1991) 177–187.
- Herwig Wolfram, Les Carantaniens, le premier peuple slave baptisé, v: Michel Rouche (ed.), *CLOVIS. Histoire et Mémoire II* (Actes du Colloque international d'histoire de Reims 1996, Paris 1997) 279–287.
- Herwig Wolfram, Liudewit und Priwina. Ein institutioneller Vergleich, v: *Interaktionen der mitteleuropäischen Slawen und anderen Ethnika im 6.–10. Jahrhundert* (Nitra 1984) 291–296.
- Herwig Wolfram, *Salzburg, Bayern, Österreich. Die Conversio Bagoariorum et Carantanorum und die Quellen ihrer Zeit* (Mitteilungen des Instituts für Österreichische Geschichte Ergänzungsbd. 31, Wien-München 1995).
- Herwig Wolfram, Slavic princes in the Carolingian marches of Bavaria, v: *Hortus artium medievalium* 8 (Zagreb 2002) 205–208.
- Herwig Wolfram, Slawische Herrschaftsbildungen im pannonischen Raum als Voraussetzung für die Slawenmission, v: *Mitteilungen der Gesellschaft für Salzburger Landeskunde* 126 (1986) 245–253.
- Herwig Wolfram, Überlegungen zur politischen Situation der Slawen im heutigen Oberösterreich (8.–10. Jahrhundert), v: Kurt Holter (Red.), *Baiern und Slawen in Oberösterreich* (Schriftenreihe des Oberösterreichisches Musealvereins 10, Wels 1980) 17–24.
- Ian Wood, Die Missionierung Europas im frühen Mittelalter, v: Bernd Hausberger (Hg.), *Im Zeichen des Kreuzes. Mission, Macht und Kulturtransfer seit dem Mittelalter* (Expansion – Interaktion – Akkulturation. Historische Skizzen zur Europäisierung Europas und der Welt 7, Wien 2004) 27–49.
- Franz Zagiba, *Das Geistesleben der Slawen im frühen Mittelalter* (Annales instituti Slavici. Veröffentlichungen des Institutum Salisburgo-Ratisbonense Slavicum 7, Wien-Köln-Graz 1971).
- Franz Zagiba, »Krléš« und »Christe keinâdo« bei der Begrüssung Thietmars als ersten Bischof von Prag im Jahr 1076, v: *Millenium dioeceseos Pragensis 973–1973. Beiträge zur Kirchengeschichte Mitteleuropas im 9.–11. Jahrhundert* (Annales instituti Slavici. Veröffentlichungen des Institutum Salisburgo-Ratisbonense Slavicum 8, Wien-Köln-Graz 1974) 119–126.
- Roman Zehetmayer (Hg.), *Schicksalsjahr 907. Die Schlacht bei Pressburg und das frühmittelalterliche Niederösterreich* (Katalog zur Ausstellung des Niederösterreichischen Landesarchivs, St. Pölten 2007).
- Daniel Ziemann, *Vom Wandervolk zur Großmacht. Die Entstehung Bulgariens im frühen Mittelalter (7.–9. Jh.)* (Kölner historische Abhandlungen 43, Köln/Weimar/Wien 2007).
- Erich Zöllner, Awarisches Namensgut in Bayern und Österreich, v: *Mitteilungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung* 57 (1950) 244–266.
- Aleš Žužek, Naselitev Slovanov v vzhodnoalpski prostor, v: *Zgodovinski časopis* 61 (2007) 261–287.
- Maja Žvanut, *Od viteza do gospoda* (Ljubljana 1994).

ZUSAMMENFASSUNG

**Konfrontation, Akkulturation und Integration am
Berührungspunkt der romanischen, germanischen und
slawischen Welt**

von Peter Štih

Die teilweise geänderte deutsche Fassung dieses Beitrages wurde veröffentlicht in *Reinhard Härtel (Hg.), Akkulturation im Mittelalter (Vorträge und Forschungen 78, Ostfildern 2014) 235–294.*

Jernej Kotar

Listina cesarja Friderika III. o izboljšanju kranjskega deželnega grba iz leta 1463

KOTAR Jernej, univ. dipl. zgod., SI-1275 Šmartno pri Litiji, Valvasorjeva ulica 20, jernejkotar_88@hotmail.com.

Listina cesarja Friderika III. o izboljšanju kranjskega deželnega grba iz leta 1463

Zgodovinski časopis, Ljubljana 70/2016 (153), št. 1-2, str. 68–96, cit. 123

1.01 izvorni znanstveni članek: jezik Sn. (De., Sn., En.)

Članek obravnava listino cesarja Friderika III. o izboljšanju kranjskega deželnega grba iz januarja leta 1463, ki spada med pomembnejše dokumente 15. stoletja. Njena izstavitev je postavljena v kontekst zgodovinskega dogajanja v tem burnem obdobju. V sklopu tega je pozornost posvečena tudi ustanovitvi častnih uradov dednega maršala, strežaja in točaja na Kranjskem in v Slovenski marki, saj so vzroki njihovega nastanka tesno povezani z omenjeno listino. Raziskava se ukvarja še z dvaintridesetimi poimensko naštetimi plemiči, pri čemer je dokazano, da ti niso predstavljali celotnega kranjskega kontingenta, namenjenega pomoči cesarju na Dunaj.

Ključne besede: Kranjska, Friderik III., heraldika, plemstvo, srednji vek.

KOTAR Jernej, BA in History, SI-1275 Šmartno pri Litiji, Valvasorjeva ulica 20, jernejkotar_88@hotmail.com.

The Charter by Frederick III on the Improvement of the Carniolan Coat of Arms from 1463

Zgodovinski časopis (Historical Review), Ljubljana 70/2016 (153), no. 1-2, pp. 68–96, 123 notes

Language: Sn. (De., Sn., En.)

The article deals with the charter by Emperor Frederick III on the improvement of the Carniolan coat of arms from January of 1463, which is one of the most important documents of the fifteenth century. Its issue is set in the context of historical events in this turbulent period. Attention has been turned to the establishment of honorary posts of the hereditary Marshall, Steward, and Cup-bearer in Carniola and in the Windic March, since grounds for their creation are closely linked to the aforementioned charter. The research also deals with thirty-two noblemen who are known by name; it has been proven that they do not represent the entire Carniolan contingent that helped the emperor in Vienna.

Key words: Carniola, Frederick III, heraldry, nobility, the Middle Ages

Uvod

Listina o izboljšanju kranjskega deželnega grba, s katero je cesar Friderik III. 12. januarja 1463 nagradil svoje zveste kranjske deželane, spada med pomembnejše dokumente 15. stoletja. Slovenskemu zgodovinopisju je dobro poznana, vendar do sedaj še ni bila deležna podrobnejše obravnave. Pozornost večine raziskovalcev je bila usmerjena v pridobitev novega grba in v imena dvaintridesetih poimensko navedenih kranjskih plemičev, ki so v času obleganja na Dunaju prišli cesarju na pomoč.¹ Natančnejša analiza in uporaba dodatnih sodobnih virov pa nam odstreta še številne nove dimenzije te listine. V prvi vrsti gre za njeno umestitev v zgodovinsko dogajanje sredine 15. stoletja in zlasti v takratne politične razprtije, v katere je bil zapleten Friderik III. Cesar je kot zahvalo za pomoč v času stiske nagradil številne najbolj zaslužne posameznike in mesta s potrditvijo starih in podelitvijo novih privilegijev, izboljšavami grbov, povzdigom v višji stan, podelitvami častnih in uradniških funkcij itd. V sklopu tega je bila sredi januarja 1463 na dvoru v Dunajskem Novem mestu izstavljena tudi listina o izboljšanju kranjskega deželnega grba. Podrobnejši vpogled v takratno dogajanje nam razkrije, da so bile v povezavi z njo tega leta izstavljene še tri za zgodovino Kranjske pomembne listine, s katerimi je cesar ustanovil urade dednega maršala, strežaja in točaja. Šele z razumevanjem vseh okoliščin je mogoče ovrednotiti pomen obravnavanega dokumenta in ga postaviti v kontekst tedanjega časa. Kot bo pokazano v nadaljevanju, je bil edinstven z vidika cesarjevega nagrajevanja zvestih podpornikov. Kranjska oziroma njeno plemstvo je bilo edino, ki je za svoje zasluge prejelo kolektivno nagrado, kajti Friderik III. se je v drugih deželah oddolžil le najvidnejšim posameznikom in mestom. Tovrstne primere najdemo tudi med kranjskim plemstvom, saj so bili tedaj s podelitvami dednih uradov nagrajeni pripadniki deželne elite, ki se je v veliki meri oblikovala v teku 15. stoletja. Tu pa pridemo že do pogosto spregledanega dejstva: Kranjska je leta 1463, predvsem zaradi angažmaja svojih deželanov, dobila podoben ustroj dednih uradov, kot so ga preostale habsburške dežele poznale že od visokega srednjega veka dalje, obenem pa se je tedaj začela tudi pospešena integracija njenega plemstva v dvorno politiko.

¹ Npr. Otorepec, *Valvasorjeva Grbovna knjiga*, str. 8; Nared, *Dežela – knez – stanovi*, str. 44, 97 in 146; Isti, *Seznami kranjskega plemstva*, str. 322; Kosi, *Potujoči srednji vek*, str. 83.

1. Boji za primat znotraj habsburške hiše v drugi četrtini 15. stoletja

Leta 1424 umrli vojvoda Ernest Železni je za seboj pustil šest mladoletnih otrok, nad katerimi je skrbništvo prevzel njegov brat Friderik IV. Tirolski.² Izmed sinov sta odraslo dobo dočakala samo Friderik V. (III.)³ in Albreht VI., ki pa jima stric kljub dopoljeni polnoletnosti vse do leta 1435 ni hotel predati vladanja nad podedovanimi notranjeavstrijskimi deželami.⁴ Po prihodu iz skrbništva je sprva še kazalo, da si bosta mlada vojvoda delila oblast, a si je Friderik V. kot starejši od obeh bratov hitro prilastil vladanje nad vsemi tremi vojvodinami, s čimer so se med njima že začele kuhati prve zamere.⁵ Poleti leta 1436 se je Friderik odpravil na romanje v Sveto deželo, njegovo odsotnost pa je izkoristil cesar Sigismund Luksemburški in povzdignil celjske grofe v državne kneze.⁶ Pokneženje največjih habsburških rivalov na jugu njihovih dednih dežel je privedlo do izbruha fajde, ki je zajela velik del slovenskega ozemlja. Dosledno uresničenje cesarjevega privilegija bi namreč pomenilo, da bi se lahko iz celjskih teritorijev oblikovala nova in od habsburške hiše neodvisna dežela. Deželnoknežja oblast je bila ogrožena zlasti na Kranjskem, kjer so Celjski na vrhuncu moči obvladovali kot alode, fevde in zastave skoraj tri četrtine ozemlja.⁷ Uvodni boji so se za celjski tabor odvijali precej ugodno, saj so dosegli kar nekaj uspehov. Po propadlem poskusu rešitve spora po diplomatski poti sta sprti strani avgusta 1440 sklenili premirje in ga nato naslednjega leta še dvakrat podaljšali.⁸

Še pred sklenitvijo premirja je prišlo do preobrata znotraj habsburške hiše. Junija 1439 je umrl Friderik IV. Tirolski, štiri mesece pozneje pa še Albreht V. (II.),⁹ s čimer je komaj štiriindvajsetletni vojvoda Friderik V. prevzel seniorat v družini. Za seboj sta zapustila mladoletna sinova Sigismunda Tirolskega oziroma Ladislava Posmrtnega (Postumusa), nad katerima je Friderik, kljub odločnemu odporu tirolskih in avstrijskih stanov ter češkega in ogrskega plemstva, prevzel skrbništvo. Za skrbnika komaj rojenega Ladislava je bil sprva predviden vojvoda

² Chmel, *Geschichte Kaiser Friedrichs IV./I.*, str. 9–10.

³ Kot vojvoda Friderik V., kot rimski kralj in cesar Friderik III. Prim. Nared, *Dežela – knez – stanovi*, str. 108, op. 5.

⁴ Schwind – Dopsch, *Ausgewählte Urkunden*, str. 337–343, št. 179; Chmel, *Geschichte Kaiser Friedrichs IV./I.*, str. 221.

⁵ Lichnowsky, *Geschichte V.*, str. CCCVIII, št. 3529 in str. CCCXX, št. 3670. Vojvoda Friderik V. je kmalu po prevzemu oblasti na mesto kranjskega deželnega glavarja imenoval grofa Štefana Modruškega, za kar mu je ta februarja 1436 izstavil reverz. Konec decembra je izdal še enega, in sicer je bil ta namenjen obema vojvodoma. Gre za edini tovrsten primer, saj so odslej nosilci uradov prisegali zvestobo le Frideriku.

⁶ Schwind – Dopsch, *Ausgewählte Urkunden*, str. 343–347, št. 180. O pokneženju Celjskih in njegovih posledicah glej: Štih, *Celjski grofje*, str. 227–256.

⁷ Žontar, *Kranjski deželni vicedom*, str. 300; Štih, *Celjski grofje*, str. 239. Celjska moč na Kranjskem se je znatno povečala z dedovanjem po Ortenburžanih leta 1420.

⁸ AS 1063, ZL, št. 4491, 1440 VIII. 23., Hainburg in AS 1063, ZL, št. 4492, 1441 IX. 4.; Willich, *Regesten Kaiser Friedrichs III.*, str. 58–59, št. 19; Chmel, *Regesta I.*, str. 12, št. 97 in str. 42, št. 367; Štih, *Celjski grofje*, str. 247–248; Chmel, *Geschichte Kaiser Friedrichs IV./I.*, str. 363–365.

⁹ Kot vojvoda Albreht V., kot rimski kralj Albreht II.

Albreht VI., a ga je starejši brat prisilil, da se je temu odpovedal v njegovo korist. 23. avgusta 1440 je tako v Hainburgu prišlo do sklenitve premirja s Celjskimi, dogovora o skrbništvu nad Ladislavom in poravnave med Habsburžanoma.¹⁰ Od sovladanja in skrbništva nad Sigismundom in Ladislavom odrinjeni vojvoda Albreht VI. je izkoristil Friderikovo potovanje na kronanje v Aachen in maja 1442 sklenil zavezništvo s Celjskimi.¹¹ Nekaj tednov pozneje se je začela druga etapa fajde, v kateri se je celjski strani pridružil tudi Albreht, vendar se je zanje končala kot prava polomija. Že konec marca 1443 je prišlo do pomiritve med habsburškima bratoma in sklenitve novega sporazuma, po katerem si je Friderik zagotovil vladanje nad vsemi deželami še za naslednji dve leti.¹² Podobno kot dogovor iz leta 1440 je bil tudi ta dosežen na očitno popuščanje mlajšega vojvode, saj mu ni prinašal soudeležbe pri vladanju v dednih deželah. Avgusta 1443 je kralj dosegel še velik uspeh pri pogajanjih s celjskima grofoma, ki sta morala pristati na neugodno mirovno in dedno pogodbo.¹³

Štirideseta leta so močno zaznamovali spori glede skrbništva nad mladoletnima Habsburžanoma. Kljub dopoljnjeni polnoletnosti je Friderik III. svojega bratranca Sigismunda vse do leta 1446 zadrževal praktično v ujetništvu, nakar ga je bil prisiljen izpustiti. Tega leta so nato trije Habsburžani sklenili šestletni sporazum, po katerem je Friderik obdržal Notranjo Avstrijo, Albrehtu so pripadle Prednje dežele, Sigismund pa je dobil Tirolsko in habsburški del Vorarlberške.¹⁴ Precej bolj burno je bilo dogajanje okrog skrbništva nad Ladislavom Posmrtnim, prestolonaslednikom na Ogrskem in Češkem ter deželnim knezom v Avstriji. Vse od leta 1440 dalje, ko ga je v svoje roke dobil Friderik, so si avstrijska stanovska opozicija ter ogrsko in češko plemstvo prizadevali, da bi ga dobili pod svoje okrilje. Spor je dosegel vrhunec v letih 1451–1452, ko se je zvrstila cela vrsta samovoljnih deželnih zborov. Večji del leta 1452 je bil Friderik na poti na kronanje za cesarja v Rim, kar so izkoristili uporni in samozavestni avstrijski stanovi pod vodstvom Ulrika Eitzingerja. Slednji je povezal somišljenike v mailberško zvezo, ki ji je naposled z oboroženim uporom uspelo septembra 1452 iztrgati Ladislava iz Friderikovih rok.¹⁵

Po prihodu iz skrbništva je mladi Ladislav postopoma prevzel oblast na Ogrskem, Češkem in v Avstriji. Pred kratkim kronani cesar Friderik III. je svoj

¹⁰ Willich, *Regesten Kaiser Friedrichs III.*, str. 55–57, št. 17 in str. 59–61, št. 20; Chmel, *Regesta I*, str. 12, št. 95 in 98.

¹¹ AS 1063, ZL, št. 4506, 1442 V. 13.

¹² Willich, *Regesten Kaiser Friedrichs III.*, str. 129–131, št. 132; Seuffert – Kogler, *Landtagsakten I*, str. 81–82, št. 28.

¹³ AS 1063, ZL, št. 4512, 1443 VIII. 16., Dunajsko Novo mesto; Chmel, *Regesta I*, str. 151, št. 1509 in 1511, str. 152, št. 1513 in 1514, str. 153, št. 1519; Štih, *Celjski grofje*, str. 249–251.

¹⁴ HHStA Wien, AUR, 1446 IV. 6., Dunaj; Willich, *Regesten Kaiser Friedrichs III.*, str. 244–246, št. 319.

¹⁵ Nared, *Dežela – knez – stanovi*, str. 108–109. Mailberško zvezo so pod vodstvom Ulrika Eitzingerja sklenili 14. oktobra 1451 v Mailbergu, na začetku pa se ji je pridružilo 46 pripadnikov avstrijske stanovske opozicije. Decembra je drugo verzijo listine zveze pečatilo kar 254 njenih članov, večinoma iz vrst gospodov in vitezov, poleg tega pa tudi 22 prelatov in 13 mest. Glavna njihova zahteva je bila izpustitev Ladislava iz Friderikovega skrbništva in njegova premestitev v Avstrijo (str. 35–36, op. 55).

odklonilni odnos do albertinske veje Habsburžanov, katere zadnji predstavnik je bil Ladislav, pokazal že 6. januarja 1453, ko je potrdil vse privilegije in svoboščine avstrijskih vojvod. Obenem je namreč povzdignil pripadnike leopoldinske linije v nadvojvode z določilom, da smejo ta naslov uporabljati samo tisti, ki neposredno vladajo notranjeavstrijskim deželam.¹⁶ Novi privilegij je ta naslov zagotavljal tudi Albrehtu VI., ki se omenja med prisotnimi ob njegovi izstavitvi. Karte znotraj dinastije so se znova premešale s smrtjo komaj sedemnajstletnega Ladislava leta 1457. Umrli je brez potomcev, kar je sprožilo začetek najhujšega spora med bratoma Friderikom III. in Albrehtom VI. Oba sta tedaj izrazila zahteve po albertinski dediščini, do njenega dela pa je bil upravičen tudi njun bratranec Sigismund Tirolski. Po napor-nih pogajanjih so se avgusta 1458 le dogovorili, da pripade Frideriku Avstrija pod Anižo z Dunajem, Albrehtu Avstrija nad Anižo in odškodnina v višini 32.000 funtov pfenigov, Sigismundu pa tretjina dohodkov obeh dežel.¹⁷ S to pogodbo je Friderik tudi dosegel, da se je Albreht v njegovo korist odpovedal vsem zahtevam do celjske dediščine. Slednji je bil ponovno nezadovoljen z delitvijo dežel znotraj rodbine, saj ta sporazum še zdaleč ni nasitil njegovih ambicij. S tem dogovorom ni bilo zadovoljno niti spodnjeavstrijsko plemstvo, ki je že kmalu začelo rovariti proti svojemu novemu deželnemu knezu. Spori med avstrijsko stanovsko opozicijo in cesarjem segajo že v začetek štiridesetih let, ko so bili na bojni nogi zaradi skrbništva nad Ladislavom Posmrtnim. Razlogov za neodobranje Friderikove vladavine je imelo avstrijsko plemstvo kar nekaj, med pomembnejšimi pa je bila bojazen, da bosta težišče odločanja in denar odslej odtekala v notranjeavstrijske dežele.¹⁸ Zavedajoč se šibkosti položaja svojega starejšega brata v Avstriji pod Anižo in na samem Dunaju, se je Albreht že kmalu začel povezovati s cesarjevimi nasprotniki. V sklopu iskanja zavezništev za bližajoči se spopad je leta 1461 sklenil zvezo z ogrskim kraljem Matijo Korvinom.¹⁹ Cesarju bratova pogajanja z njegovimi nasprotniki niso ostala skrita in se je zato tudi sam začel pripravljati na vojno. Zaradi spora z Albrehtom je Friderik že do tedaj plačal precej visoko ceno. Kljub temu da ga je del ogrskega plemstva februarja 1459 izvolil za svojega kralja, se mu ni uspelo uveljaviti, ker je bil Korvin premočan, sam pa zaradi družinskih razprtij ni mogel odločneje poseči v boj za ogrsko krono. S sporazumom iz leta 1463 je Frideriku uspelo zagotoviti si le naslov ogrskega kralja in pravico do nasledstva, če bi Matija Korvin umrl brez potomcev.²⁰

¹⁶ Schwind – Dopsch, *Ausgewählte Urkunden*, str. 368–372, št. 195.

¹⁷ [RI XIII] H. 18 n. 37 (ogled: 15. 1. 2015); Chmel, *Regesta II*, str. 361, št. 3619; Seuffert – Kogler, *Landtagsakten II*, str. 32; Nared, *Dežela – knez – stanovi*, str. 109, gl. tudi op. 9. Avstrija nad Anižo oziroma Zgornja Avstrija je bila kljub precejšnji samostojnosti vse do sredine 15. stoletja neločljivo povezana z Avstrijo pod Anižo oziroma Spodnjo Avstrijo. Obe deželi so upravljali skupaj in šele pogodba iz leta 1458 je razdelila državni fevd Avstrijo, s čimer se je začela oblikovati nova vojvodina s središčem v Linzu.

¹⁸ Nared, *Dežela – knez – stanovi*, str. 108.

¹⁹ Seuffert – Kogler, *Landtagsakten II*, str. 32. Dogovor med Albrehtom in Matijo Korvinom je določal, da mora ogrski kralj ob izbruhu sovražnosti z vojsko vdreti na Štajersko, nadvojvoda pa v Avstrijo pod Anižo.

²⁰ Chmel, *Regesta II*, str. 405, št. 4011–4015 in str. 408, št. 4029; Nared, *Dežela – knez – stanovi*, str. 109.

Napeta situacija med habsburškima bratoma je naposled pozno spomladi leta 1461 privedla do neizbežnega izbruha silovite fajde. Junija je nadvojvoda Albreht VI. napovedal vojno svojemu starejšemu bratu in njegovim zaveznikom ter najavil, da bo prevzel oblast v Avstriji pod Anižo.²¹ Poleti je ob podpori bavarskega vojvode Ludvika in spodnjeavstrijske stanovske opozicije vdrl v Friderikov del Avstrije. Vojaški spopadi so dodobra opustošili podonavski prostor in povzročili hudo lakoto, neplačane najemniške čete pa so plenile po deželi. Za financiranje bojev je v obtok prihajal vse manj vreden denar, kar je imelo še dodaten negativen vpliv na že tako opešano gospodarstvo.²² Cesarjeva globoka zamera zaradi bratovega početja se je tedaj pokazala tudi v tem, da ga je znova začel naslavljati kot vojvodo.²³ Albreht je neuspešno poskušal zasesti Dunaj in je bil nato prisiljen v umik. Po dolgotrajnih pogajanjih in s pomočjo čeških posrednikov je med bratoma vendarle prišlo do premirja, ki naj bi trajalo od septembra 1461 do junija 1462.²⁴ Orožje ni dolgo mirovalo, saj so se spopadi kmalu znova razplamteli. Friderik III. je zmotno mislil, da bo njegova prisotnost v avstrijskem prostoru zagotovila lojalnost tamkajšnjega plemstva in dunajskih meščanov. Proti koncu avgusta 1462 se je cesar odpravil iz Dunajskega Novega mesta na Dunaj, kjer pa so mu meščani kar štiri dni preprečevali vstop v mesto.²⁵ Frideriku je nazadnje vendarle uspelo priti vanj, kjer se je nato z družino in ožjim spremstvom dvainosemdesetih plemičev nastanil v svojem dunajskem gradu Hofburgu.²⁶ To je bila vsekakor zelo nespametna poteza, ki so jo znali dunajski meščani s svojim županom na čelu hitro kaznovati. S pomočjo avstrijske stanovske opozicije in Albrehta VI. so zgrabili ponujeno priložnost in obkolili cesarja. Obleganje se je začelo 16. oktobra 1462 in predstavlja vrhunec boja med habsburškima bratoma. Uporni avstrijski stanovi in Dunajčani so poskušali proti cesarju zarotiti tudi notranjeavstrijsko plemstvo, a mu je to razen nekaterih izjem ostalo zvesto.²⁷ Vojne razmere in nezmožnost Friderika III., da razreši situacijo, so stanove notranjeavstrijskih dežel prisilili v samovoljen sklic meddeželnega zbora v Lipnici. Pri tem je šlo za grob poseg v deželnoknežjo oblast, saj je bilo sklicevanje stanov v izključni pristojnosti deželnega gospoda. Friderik III. je sprva strogo prepovedal udeležbo na tem zboru, vendar zaradi situacije ni imel druge izbire, kot da ga skliče sam in nanj pošlje svoje odposlance.²⁸ Kmalu je postalo jasno, da nesoglasij med Habsburžanoma ne bo mogoče rešiti po diplomatski poti, zato se je štajersko, koroško in kranjsko plemstvo odločilo ukrepati z orožjem. Pozno jeseni se je zbrala vojska iz vseh treh dežel in pod poveljstvom

²¹ [RI XIII] H. 18 n. 237 (ogled: 16. 1. 2015).

²² Karajan, *Michael Beheim's Buch*, str. 41; Seuffert – Kogler, *Landtagsakten II*, str. 32–33, 35–36 in 50; Nared, *Dežela – knez – stanovi*, str. 109.

²³ [RI XIII] H. 18 n. 237 (ogled: 16. 1. 2015).

²⁴ Seuffert – Kogler, *Landtagsakten II*, str. 35.

²⁵ Karajan, *Michael Beheim's Buch*, str. 34; Seuffert – Kogler, *Landtagsakten II*, str. 49–50.

²⁶ Prav tam, str. 72.

²⁷ Seuffert – Kogler, *Landtagsakten II*, str. 53–54, št. 115; Nared, *Dežela – knez – stanovi*, str. 260.

²⁸ Prav tam, str. 50–51; Prav tam, str. 230–231. Do meddeželnega zbora v Lipnici je prišlo 16. oktobra 1462, torej na isti dan kot se je začelo obleganje Hofburga.

kranjskega deželnega glavarja Ulrika Schaunberskega krenila proti Dunaju. Za pomoč obleganemu cesarju si je v tem času aktivno prizadeval že cesarski svétnik Andrej Baumkircher, po rodu iz Vipave, ki je odjezdil v Prago in poskrbel za vojaško posredovanje češkega kralja Jurija Podjebradskega.²⁹ Slednji je med drugim tudi zaradi zblizanja z Albrehtom prišel pri Frideriku III. v nemilost in je tedaj izkoristil priložnost, da se mu odkupi. Združenim češkim in notranjeavstrijskim četam je naposled uspelo novembra 1462 razbiti obleganje in rešiti cesarja.³⁰

Po končani kalvariji na Dunaju je na pobudo češkega kralja Jurija Podjebradskega prišlo do ponovnih pogajanj med habsburškima bratoma. Nova pogodba, sklenjena 2. decembra 1462 v Korneuburgu, je Albrehtu poleg Zgornje Avstrije sedaj za osem let in letno rento 4.000 goldinarjev prinesla še Spodnjo Avstrijo.³¹ Sporazum je bil več kot očitno dosežen na račun velikega popuščanja Friderika III., čigar pozicije v obdonavskem prostoru so bile precej šibke in mu zato ni preostalo drugega, kot da se umakne svojemu bratu. Cesar se je nato posvetil svojim podpornikom, ki so mu v času stiske stali ob strani. Že decembra je izstavil več privilegijev, s katerimi je bogato poplačal češkega kralja in njegove sinove.³² Slednje je nagradil s podelitvijo novih naslovov, Jurija pa je v primeru svoje zgodnje smrti imenoval za skrbnika mladoletnega princa Maksimilijana I. in dediča vseh dežel, če bi oba Habsburžana umrla brez potomcev. Češki kralj se je v korist cesarja tedaj odpovedal vsem zahtevam do celjske dediščine.³³ Friderik III. se je v naslednjih mesecih z izboljšavo grba, povzdigom v višji stan, podelitvijo novih privilegijev itd. zahvalil še nekaterim najbolj zaslužnim posameznikom in mestom.³⁴ V sklopu tega nagrajevanja so posebno mesto zasedli Kranjci, o čemer bo povedanega več pozneje. Albrehtu VI. ni bilo dano dolgo uživati uspeha, doseženega po bojih z bratom, saj je natanko leto dni po sklenitvi zadnje delitvene pogodbe, 2. decembra 1463, nepričakovano umrl.³⁵ Friderik III. je imel sedaj prosto pot, da uveljavi svojo oblast v obeh Avstrijah. Sredi januarja 1464 so se avstrijski stanovi in Dunajčani že poklonili novemu deželnemu knezu.³⁶ Na poti do utrditve položaja mu je sedaj stal le še bratranec Sigismund Tirolski, kateremu je pripadala tretjina dohodkov avstrijskih dežel. Cesar je bil po bratovi smrti odrešen marsikatere skrbi in se je zato odločil za diplomatsko ofenzivo. Julija 1464 se je Sigismund pod pritiski vendarle odpovedal svojim pravicam do obeh Avstrij in obenem tudi vsem zahtevam do celjske zapuščine.³⁷ Po tem sporazumu je Friderik III. postal nesporni deželni knez v obdonavskih deželah.

²⁹ Karajan, *Michael Beheim's Buch*, str. 137, 145–152 in 158–163.

³⁰ [RI XIII] H. 18 n. 231 (ogled: 16. 1. 2015); Seuffert – Kogler, *Landtagsakten II*, str. 51.

³¹ [RI XIII] H. 18 n. 292 (ogled: 27. 1. 2015); Chmel, *Regesta II*, str. 397, št. 3951.

³² Chmel, *Regesta II*, str. 397, št. 3952 in 3953, str. 398, št. 3958.

³³ Prav tam, str. 398, št. 3957.

³⁴ Prav tam, str. 397, št. 3955, str. 398, št. 3959, str. 399, št. 3963 in 3965, str. 401, št. 3971 in 3978, str. 401–402, št. 3979, str. 404, št. 4006, str. 405, št. 4007 in 4009.

³⁵ Karajan, *Michael Beheim's Buch*, str. 352.

³⁶ Prav tam, str. 357–359.

³⁷ Chmel, *Regesta II*, str. 415, št. 4087.

2. Kranjsko plemstvo in »oddaljeni dvor«

Vse od nastopa habsburške neposredne oblasti na Kranjskem leta 1335 je mogoče opazovati izrazito zapostavljenost kranjskega plemstva v dvorni in dinastični politiki. Pojav je bil še zlasti očiten v drugi polovici 14. stoletja, ko so si pogodbe o delitvah dežel med habsburškimi pretendenti sledile kot po tekočem traku. K pečatenju teh sporazumov so po navadi pritegnili ugledne predstavnike iz vseh dežel, pri čemer so Kranjsko v najboljšem primeru zastopali deželni glavarji, ki pa so vsi izhajali iz vrst tujerodnega plemstva. Edina svetla izjema je prisotnost Volkerja III. Turjaškega na dvoru leta 1376, ko sta se vojvodi Leopold III. in Albreht III. sporazumela glede morebitne delitve dediščine.³⁸ Razlogov za odsotnost Kranjcev pri sprejemanju pomembnih odločitev znotraj deželnoknežje dinastije je bilo več. Od izumrtja Spanheimov dalje je bil dvor vsakokratnega deželnega kneza na tujem in je bil včasih tudi geografsko zelo oddaljen, deželno plemstvo pa je svojega gospoda videlo le ob izjemnih priložnostih, kot so bile na primer dedne poklonitve. Habsburžani so Kranjski v primerjavi s preostalimi deželami posvečali zelo malo pozornosti, kar se je ne nazadnje odrazilo v izključenosti njenega plemstva iz visoke politike. Veliko je k njegovi zapostavljenosti pripomoglo tudi dejstvo, da je domače visoko plemstvo izumrlo oziroma propadlo že do sredine 14. stoletja, tako da v poznem srednjem veku Kranjska ni premogla niti ene same domače grofovske rodbine, ki bi se lahko že zaradi svojega statusa lažje uveljavila na dvoru. Stranski produkt tega razvoja je bila teritorialna razdrobljenost dežele na manjša in gospodarsko šibkejša zemljiška gospostva, na katerih so sedeli potomci nekdanjih ministerialnih rodbin. Ti so bili lahek plen vzpenjajočih se celjskih grofov, ki so obvladovali obsežne dele dežele, v svojo službo pa so uspešno vključili velik del domačega plemstva. Habsburžanom je v teku 14. stoletja uspel prodor proti morju, vendar so bile te pridobitve pozneje delno izničene zaradi zastavljanja obsežnih posestnih kompleksov in mitnic predvsem celjskim grofom.³⁹

Ob nastopu samostojne vladavine vojvode Friderika V. (III.) leta 1435 je bila njegova deželnoknežja oblast na Kranjskem v zelo nezavidljivem položaju. Obsežni deli dežele, predvsem na Dolenjskem in Notranjskem pa tudi na Gorenjskem, so bili v rokah grofov Celjskih, ki so bili povrh vsega novembra 1436 še povzdignjeni med državne kneze.⁴⁰ Sodelovanje z njimi je bilo privlačno za velik del kranjskega plemstva, zato je bila njegova zvestoba v času krize zelo vprašljiva in se je bolj kot ne prilagajala trenutnemu razmerju moči med dinastijama. Po izvolitvi za kralja in koncu fajde s Celjskimi se je Friderikov položaj na Kranjskem sicer nekoliko utrdil, vendar pa je še naprej ohranil nezaupljiv odnos do tamkajšnjega plemstva. V začetku leta 1444 je Friderik III. prišel v Ljubljano, kjer je prejel dedno poklonitev, ni pa prišlo do predvidene izstavitve Zlate bule, tj. potrditve deželnih privilegijev. Pri tem gre vsekakor za zelo pomenljiv dogodek, saj sta tako štajersko

³⁸ Preinfalk, *Auerspergi*, str. 62–63.

³⁹ Prim. Nared, *Dežela – knez – stanovi*, str. 72 in 74.

⁴⁰ Schwind – Dopsch, *Ausgewählte Urkunden*, str. 343–347, št. 180.

kot koroško plemstvo prejela svoji Zlati buli že leta 1443 oziroma 1444, čeprav so bili tudi v njunih deželah obsežni zemljiški kompleksi pod oblastjo Celjskih.⁴¹ Vse do njihovega izumrtja leta 1456 je bilo na Kranjskem le malo uglednih rodbin, ki so bile neomajno zveste habsburškemu deželnemu knezu. Posledica tega je bila, da se vse do konca bojov za celjsko dediščino leta 1460 Kranjci skorajda ne pojavljajo v dvornih službah in v vrstah svétnikov Friderika III. Poleg grofa Štefana Modruškega, kranjskega deželnega glavarja v letih 1436–1443 in 1453–1454, so z naslovom cesarskega svétnika pred letom 1460 izpričani le še Jurij Črnomaljski, Erhard Hohenwart, Andrej Kraig in Andrej Baumkircher, Gašper Črnomaljski pa že leta 1458 nastopa kot cesarski strežaj.⁴²

Šele s koncem boja za celjsko zapuščino se je situacija na Kranjskem korenito spremenila. Krog habsburškega plemstva se je tedaj na račun nekdanjih celjskih vazalov močno razširil, deželnemu knezu Frideriku III. pa je uspelo utrditi svojo oblast in postati nesporen vladar v deželi. Odraž novih razmer je bila tudi zapoznena izstavitvev Zlate bule kranjskemu plemstvu leta 1460.⁴³ Svojo samozavest in okrepljen vpliv je cesar Friderik III. demonstriral naslednje leto z ustanovitvijo ljubljanske škofije.⁴⁴ Nekdanja celjska klientela, ki je deloma še obdržala gradove izpred leta 1456, se je odslej trudila, da bi si pridobila omajano zaupanje deželnega kneza. V tem kontekstu je treba videti angažma številnih njenih predstavnikov jeseni 1462, ko je vojska notranjeavstrijskih dežel odhitela na pomoč obleganemu cesarju. Delež nekdanjih celjskih vazalov v kontingentu Kranjcev ni bil ravno zanemarljiv. Del tistih, ki so tedaj odšli na Dunaj, se je že naslednjega leta udeležil bojnega pohoda proti ogroženemu Trstu. Tržačani so zaradi sporov okrog trgovanja prišli v hud konflikt z beneškimi mesti in se naposled z njimi zapletli v spopade. Beneška vojska sicer Trsta ni zasedla, uspelo pa ji ga je prisiliti v neugoden mir.⁴⁵ Podobno kot ob obleganju dunajskega Hofburga so tudi v tem primeru Kranjci odigrali vidno in pomembno vlogo. Izumrtje Celjskih leta 1456 je torej ustvarilo ugodno podlago za začetek integracije kranjskega plemstva v dvorno dogajanje in visoko politiko. Do pospešitve tega procesa je prišlo že po koncu bojov za njihovo dediščino, pravi zalet pa je nastopil z letom 1463. Predvsem zaradi pomoči, ki so jo kranjski deželani nudili cesarju v času stiske, so se številnim med njimi sedaj odprla vrata dvora in drugih dežel. Po tem letu vse pogosteje srečujemo Kranjce na uglednih dvornih položajih, čeprav so v primerjavi z deželani drugih dežel tudi v prihodnje ostali podpovprečno zastopani. Na integracijo kranjskega plemstva je ugodno vplival še en dejavnik – Friderik III. je namreč zaradi stalnih sporov z avstrijski-

⁴¹ Vilfan, *Zlata bula Kranjcev*, str. 3–4; Štih, *Celjski grofje*, str. 239; Nared, *Dežela – knez – stanovi*, str. 195–196.

⁴² Birk, *Urkunden-Auszüge*, str. 33, št. 260 in 263; Bizjak – Preinfalk, *Turjaška knjiga listin II*, str. 382–383, št. 264; Heinig, *Kaiser Friedrich III.*, str. 226–228, 230 in 233–234.

⁴³ AS 1063, ZL, št. 691, 1460 XI. 25., Dunaj; Vilfan, *Zlata bula Kranjcev*, str. 4–6; Štih, *Celjski grofje*, str. 239.

⁴⁴ Klun, *Diplomatarium Carnolicum I*, str. 35–37, št. 49.

⁴⁵ Nared, *Dežela – knez – stanovi*, str. 110.

mi stanovi v letih med 1440 in 1470 rezidiriral večinoma v Gradcu in Dunajskem Novem mestu (takrat še del Štajerske), s čimer se mu je dvor geografsko precej približal.⁴⁶

3. Vsebinska analiza listine o izboljšanju kranjskega deželnega grba

Cesar se je po koncu obleganja hitel zahvaljevati vsem, ki so mu prihitali na pomoč; med njimi so bili tudi Kranjci. V listini, izstavljeni 12. januarja 1463 v Dunajskem Novem mestu, Friderik III. jasno poudarja zasluge kranjskih deželanov, njihovo zvestobo pa daje drugim za zgled. Izpostavlja, da so bili med prvimi, ki so uvideli njegovo težko stisko, v katero so ga spravili vojvoda (!) Albreht VI., avstrijski deželani in Dunajčani in mu skupaj z drugimi prihitali na pomoč ter se izkazali z odločnim napadom na oblegovalce. V zahvalo jim je izboljšal deželni grb in šlemsko okrasje. Kranjski orel je na prsih v navzgor obrnjenem polmeseču, ki je segal od enega krila do drugega, namesto dotedanjšega srebrno-rdečega dobil zlato-rdeče šahiranje, tako na ščitu kot na šlemu pa cesarsko krono na glavo.⁴⁷ Listina je že na prvi pogled izjemna, saj jo sredi teksta krasi v barvah naslikani novi deželni grb. Moder orel na zlatem polju ima zlat kljun in kremplje ter je upodobljen z zlato cesarsko krono na glavi, na prsih pa ima v navzgor obrnjenem polmeseču zlato-rdečo šahovnico, ki ima dve vrsti s po enajst polj. Enak orel stoji nad šlemom. O grbovnem polju, ki je bilo do tedaj vedno srebrno, nato pa je bilo izboljšano v zlato, v listini ni nobenega govora, temveč je izboljšava vidna iz njegove upodobitve.⁴⁸ Izboljšanje grba zvestim privržencem je bila praksa, ki se jo je Friderik III. v svoji dolgoletni vladavini večkrat poslužil, vendar nikoli tako pogosto kot ravno v letih 1462–1463. Podelitev pravice do upodabljanja cesarske krone je bila pridržana samo za izjemne primere, in sicer za tiste privržence, katerim je cesar želel izkazati posebno milost. Poleg Kranjcev so med takšne spadali le še meščani spodnjeavstrijskih mest Kremsa in Steina. Ti so bili eni od maloštevilnih cesarjevih podpornikov v Avstriji pod Anižo, za kar jih je ta nagradil s številnimi privilegiji in nazadnje tudi z izboljšavo mestnega grba ter pravico do pečatenja z rdečim voskom.⁴⁹ Listina, s katero je Friderik III. 1. aprila 1463 izboljšal grb Kremsa in Steina tako po vsebini kot videzu, precej spominja na privilegij kranjskemu plemstvu.⁵⁰ Cesar poudarja zasluge meščanov omenjenih mest v času fajde z vojvodo Albrehtom VI. in jim podeljuje izboljšan grb – na črnem polju zlati dvoglavi orel s cesarsko krono nad glavama – ki je prav tako v barvah upodobljen sredi listine.

⁴⁶ Nared, *Dežela – knez – stanovi*, str. 149.

⁴⁷ AS 1063, ZL, št. 716, 1463 I. 12., Dunajsko Novo mesto; prim. Nared, *Dežela – knez – stanovi*, str. 44, gl. op. 117.

⁴⁸ Otorepec, *Valvasorjeva Grbovna knjiga*, str. 8.

⁴⁹ Chmel, *Regesta II*, str. 398–399, št. 3959, str. 399, št. 3963, str. 401, št. 3978 in str. 401–402, št. 3979.

⁵⁰ StAKrems, Krems, StaAKr-0395, 1463 IV. 1., Dunajsko Novo mesto.

V listini o izboljšanju kranjskega deželnega grba je naštetih dvaintrideset plemičev, ki so jeseni 1462 prišli na Dunaj in sodelovali pri razbitju obleganja. Omenjeni seznam je bil deležen že kar nekaj pozornosti,⁵¹ vendar pa do sedaj še ni bil kritično obdelan in predstavljen. V listini navedeni deželani si sledijo v naslednjem vrstnem redu: grof Ulrik Schaunberški, deželni glavar na Kranjskem in vrhovni maršal na Štajerskem,⁵² Jurij Črnomaljski, cesarski svétnik in glavar v Postojni in na Krasu,⁵³ Gašper Črnomaljski, cesarski strežaj in oskrbnik v Smledniku,⁵⁴ Nikolaj Žumberški,⁵⁵ Andrej Hohenwart, glavar v Metliki,⁵⁶ Janez Turjaški,⁵⁷ Andrej Apfaltrer,⁵⁸ Erazem Neuhaus,⁵⁹ Jošt Gallenberški,⁶⁰ Jurij Lamberg mlajši,⁶¹ Andrej Neuhaus, Matej Zellenberger,⁶² Janez Gall z Rožeka,⁶³

⁵¹ Npr. Nared, *Dežela – knez – stanovi*, str. 44 in 97; Isti, *Seznami kranjskega plemstva*, str. 322; Kosi, *Potujoči srednji vek*, str. 83.

⁵² *graf Vreich von Schawnberg vnser lanneshawbtman in Krain vnd obrister marschalh in Steir* – Ulrik III. Schaunberški je bil kranjski deželni glavar v letih 1458/1459–1463. (AS 1063, ZL, št. 672, 1459 II. 12., Ljubljana; Birk, *Urkunden-Auszüge*, str. 89–90, št. 682)

⁵³ *Jorg von Tschernomel vnser rat vnd haubtman zu Adlsparg vnd am Karst*.

⁵⁴ *Caspar von Tschernomel vnser drugsess vnd phleger zu Flednighk*.

⁵⁵ *Niclas Sicherberger* – Pripadnik Habsburžanom zveste rodbine, ki je imela svoje težišče na območju Gorjancev in Žumberka. O njem je na voljo malo podatkov. (Otošec, *Seznam »deželnih sovražnikov«*, str. 334; Kosi, *...quae terram nostram*, str. 72, op. 176 in str. 75)

⁵⁶ *Anndree Hochenwartter vnser hawbtman in der Metling*.

⁵⁷ *Hanns Awrsperger* – Janez III. je bil najstarejši izmed sinov Volkerja V. Turjaškega. Za svoje zasluge v času obleganja na Dunaju je bil skupaj z bratoma nagrajen z novoustanovljenim uradom dednega maršala na Kranjskem in v Slovenski marki ter dovoljenjem, da smejo ponovno zgraditi grad Šumberk. Umrli je leta 1466. (Bizjak – Preinfalk, *Turjaška knjiga listin II*, str. 424–425, št. 304 in str. 428–429, št. 307; Preinfalk, *Auersperger*, str. 73)

⁵⁸ *Anndre Aphaltrer* – Leta 1457 je bil po posredovanju cesarja Friderika III. izpuščen iz ječe Jošta Soteškega, nato pa je bil dolgoletni oskrbnik na Gamberku in Lebeku. (AS 1063, ZL, št. 834, 1481 VI. 12.; HHStA Wien, AUR, 1465 I. 21.; Birk, *Urkunden-Auszüge*, str. 135–137, Anhang I; Chmel, *Regesta II*, str. 558, št. 5618)

⁵⁹ *Erasm vom Newnhaws, Anndre vom Newnhaws* – Verjetno sta se imenovala po Novem gradu pri Ilirski Bistrici. Morda je bil kdo izmed njiju leta 1461 cesarski oskrbnik na Hošperku. (Birk, *Urkunden-Auszüge*, str. 60, št. 458)

⁶⁰ *Jobst Galleberger* – Sin Nikolaja II., posestnika gradu Sostro in salzburškega oskrbnika v Sevnici v letih 1448–1451, po katerem sta njegova sinova Jakob I. in Jošt I. prevzela omenjeno oskrbništvo. (Chmel, *Geschichte Kaiser Friedrichs IV./I*, str. 177 in 498, št. 35; Bizjak, *Gallenberški listinski arhiv*, str. 263 in 265)

⁶¹ *Jorg Lamberger der junger* – Verjetno je mišljen Jurij III. Lamberg z Ortneka, zastavni imetnik gradu Ortenburg na Koroškem in oskrbnik v Vipavi. Leta 1490 se omenja kot cesarski strežaj. (HEINIG, *Kaiser Friedrich III.*, str. 148)

⁶² *Mathes Zellempenger* – Od Celjskih je imel v fevdu stolp Krumperk, leta 1463 se je udeležil pohoda na pomoč obleganemu Trstu, v letih 1469/1470–1475 pa je bil kranjski deželni upravitelj. (AS 1063, ZL, št. 796, 1475 VIII. 4.; AS 1073, Zbirka rokopisov, 83 I-3r. Fevdna knjiga grofije Celje 1456, fol. 2; [RI XIII] H. 27 n. 65 (ogled: 26. 11. 2014); Jakič, *Vsi slovenski gradovi*, str. 175–176; Luger, *Kaiser Friedrich III.*, str. 31)

⁶³ *Hanns Gall von Rudolfsegk* – Verjetno sin Jurija Galla z Rožeka, nekdanjega celjskega privrženca. Po Rožeku pri Moravčah se imenuje tudi Janez. (AS 1063, ZL, št. 724, 1464 IV. 24. in AS 1063, ZL, št. 6710, 1474 XII. 13.; Chmel, *Geschichte Kaiser Friedrichs IV./I*, str. 291–292; Nared, *Seznami kranjskega plemstva*, str. 331–332, Priloga 2)

Oton in Andrej Semeniška,⁶⁴ Jurij Gracar,⁶⁵ Friderik Jamski,⁶⁶ Erazem Loški,⁶⁷ Janez iz Mačerol,⁶⁸ Boltežar iz Sušja,⁶⁹ Konrad Lihtenberški,⁷⁰ Jurij Mosheimer,⁷¹ Boltežar Wagen,⁷² Vigul Verneški, Andrej Verneški,⁷³

⁶⁴ *Ott vnd Anndre die Zemenitsch* – Oton se omenja že v seznamu kranjskih deželnih stanov iz leta 1446, leta 1475 je bil določen za pobiralca tedenskega denariča v Metliki in Slovenski marki, do smrti leta 1478 pa je posedoval grad Žumberk. (Chmel, *Monumenta Habsburgica I/2*, str. 932, št. MCCCXII; Nared, *Seznami kranjskega plemstva*, str. 332–334, Priloga 3; Seuffert – Kogler, *Landtagsakten II*, str. 149–153, št. 166)

⁶⁵ *Jorg Gretzer* – V tem času sta živela dva Jurija Gracarja, pohoda pa se je verjetno udeležil mlajši izmed njiju. Imenoval se je po gradu Gradac v Beli krajini, umrl pa je pred letom 1476. (Bizjak – Preinfalk, *Turjaška knjiga listin II*, str. 418–420, št. 299 in str. 498–500, št. 354; Nared, *Seznami kranjskega plemstva*, str. 332–334, Priloga 3)

⁶⁶ *Fridrich Luger* – Friderik V. Jamski je bil pripadnik znane in ugledne kranjske plemiške rodbine, v sorodu pa je bil tudi z znamenitim Erazmom (Pred)Jamskim. Leta 1463 se je udeležil pohoda na pomoč ogroženemu Trstu. (Luger, *Kaiser Friedrich III.*, str. 31, gl. op. 117)

⁶⁷ *Erasm Loser* – Sin Boltežarja Loškega, oglejskega, celjskega in habsburškega vazala, in Marjete Limberške. Erazem je užival celjske fevde, kar kaže na njegovo udejstvovanje v njihovi službi. Leta 1474 se omenja kot oskrbnik samostana klaris v Škofji Loki. (AS 1063, ZL, št. 786, 1474 IX. 27.; AS 1073, Zbirka rokopisov, 85 I-2r. Fevdna knjiga za grofijo Ortenburg 1456, fol. 19'; Bizjak – Preinfalk, *Turjaška knjiga listin II*, str. 209–210, št. 136 in str. 353–354, št. 247a; Chmel, *Geschichte Kaiser Friedrichs IV./I*, str. 501, št. 58; Isti, *Regesta II*, str. 458, št. 4436)

⁶⁸ *Hanns Matscherol* – Pripadnik manj ugledne rodbine, imenovane po dvoru Mačerole pri Muljavi. Janez se aprila 1475 omenja v zvezi z uvedbo tedenskega denariča in imenovanjem vojaških poveljnikov. (Seuffert – Kogler, *Landtagsakten II*, str. 149–153, št. 166)

⁶⁹ *Walthasar Durrer* – Imenoval se je po dvoru Sušje pri Ribnici, omenja pa se že leta 1444. Leta 1463 se je udeležil pohoda proti obleganemu Trstu, leta 1485 je izpričan kot oskrbnik v Ložu, v letih 1486–1492 pa je bil tržaški glavar. (Bizjak – Preinfalk, *Turjaška knjiga listin II*, str. 529–531, št. 385; Chmel, *Regesta I*, str. 160, št. 1599; Baraga, *Kapiteljski arhiv Novo mesto*, str. 92, št. 125; Luger, *Kaiser Friedrich III.*, str. 30, 68, 69 in 83)

⁷⁰ *Conrat Liechtenberger* – Nekaj Lihtenberških se je udejstvovalo v celjski službi vse do leta 1456, Konrad pa je v letih 1432–1469 omenjen kot solastnik gradu Lihtenberk pri Bogenšperku, užival pa je tudi celjske fevde. (HHStA Wien, SbgE, AUR 1423–1448, 1423 XI. 28., Celje; AS 1063, ZL, št. 657, 1456 IX. 13., Metlika; AS 1073, Zbirka rokopisov, 85 I-2r. Fevdna knjiga za grofijo Ortenburg 1456, fol. 24; Slana, *Grad Lihtenberk*, str. 422)

⁷¹ *Jorg Mosheimer* – Rodbina Mosheimerjev je verjetno izvirala iz Koroške, njeni pripadniki pa so morda prek Ortenburžanov prišli med celjsko klientelo. V celjski službi se je kot gradiščan na Kostelu udejstvoval tudi Jurij Mosheimer, ki je oskrbništvo in zastavo tega gradu obdržal še pod cesarjem Friderikom III., vse do svoje smrti okoli leta 1466. (Birk, *Urkunden-Auszüge*, str. 135–137, Anhang I; Chmel, *Regesta II*, str. 481, št. 4700; prim. Otorepec, *Seznam »deželnih sovražnikov«*, str. 336, gl. op. 44, str. 337, op. 62 in str. 338–339)

⁷² *Walthasar Wagen* – Pripadnik štajerske rodbine, na Kranjskem pa se tu prvič omenja. Po letu 1463 je bil oskrbnik oziroma zakupnik na Kostelu (1466–1470) ter uradnik na Hošperku (1466–1478) in Šteberku (1466–1469). (Chmel, *Regesta II*, str. 490, št. 4803, str. 491, št. 4827, str. 543, št. 5405, str. 564, št. 5696, str. 565, št. 5713, str. 568, št. 5763, str. 584, št. 5998, 6003 in 6004, str. 591, št. 6082; Birk, *Urkunden-Auszüge*, str. 125, št. 940 in str. 127, št. 957; Chmel, *Monumenta Habsburgica I/2*, str. 903–904, št. MCCXXV, str. 907–908, št. MCCXXXVIII in str. 910, št. MCCXLVII; Koblar, *Drobtinice I/1*, str. 20)

⁷³ *Wiguleis Wernegker, Anndree Wernegker* – Pripadnika kranjske plemiške rodbine, imenovane po gradu Vernek pri Litiji. Andrej se v virih omenja še leta 1478. (Chmel, *Monumenta Habsburgica I/2*, str. 913, št. MCCLVII)

Nikolaj Ravbar,⁷⁴ Janez Lengheimer,⁷⁵ Nikolaj Snežniški,⁷⁶ Boltežar Turner,⁷⁷ Gašper Gretzperger,⁷⁸ Lovrenc Paradeiser⁷⁹ in Lenart Kompoljski⁸⁰. Vsi naštetih plemiči so prihajali iz Kranjske in Slovenske marke. Mnenje, da so bili pripadniki kranjske deželne elite, je gotovo pretirano, saj so nekateri izmed imenovanih posedovali le skromne dvore, po drugi strani pa na tem seznamu pogrešamo člane najuglednejših rodbin, kot na primer Kraige, Čušperške, Raunacherje, Kozjarkarje in druge. Opažen je tudi precej visok delež nekdanjih celjskih vazalov, ki so si od prihoda pod habsburško oblast prizadevali pridobiti zaupanje deželnega kneza. Na tem mestu velja izpostaviti zlasti Janeza Lengheimerja in Jurija Mosheimerja, ki sta po letu 1456 med prvimi prestopila k cesarju Frideriku III. in še naprej obdržala oskrbništvu gradov. Blizu Celjskim je bil tudi Matej Zellenberger, ki je od njih imel v fevdu stolp Krumperk. Pozneje se je uspešno vključil v habsburško oblastno sfero in bil imenovan za kranjskega deželnega upravitelja.⁸¹

Razlogov, zakaj so se posamezniki odločili za udeležbo na pohodu na Dunaj, je bilo gotovo več. Poleg gole dolžnosti pomagati svojemu deželnemu gospodu v stiski, so številni v tem videli priložnost, da se prikupijo cesarju in iz tega izвлеčejo kakšno korist. Janeza Turjaškega in Boltežarja Wagna pa so nemara vodili tudi

⁷⁴ *Niclas Rawber* – Eden najznamenitejših Kranjcev druge polovice 15. stoletja, ki se tu prvič omenja. Pred letom 1456 je bilo nekaj članov družine v celjski službi. Nikolaj se je leta 1463 udeležil pohoda proti Trstu, pozneje pa je bil glavar v Trstu (1477–1482) in Pazinu (1477–1482). Umril je leta 1482. (AS 1063, ZL, št. 5753, 1482 I. 7., Ljubljana; Birk, *Urkunden-Auszüge*, str. 22, št. 173; Chmel, *Urkundliches*, str. 111, št. 93; Isti, *Monumenta Habsburgica I/2*, str. 892, št. MCLXXX, str. 903, št. MCCXXIII; Luger, *Kaiser Friedrich III.*, str. 31, 62, 63, op. 257 in str. 65–66; Nared, *Dežela – knez – stanovi*, str. 162)

⁷⁵ *Hanns Lengheimer* – Sin Petra Lengheimerja, v virih se prvič omenja leta 1432. Pred letom 1456 je bil skupaj z bratom Jurijem kot gradiščan na Ortneku v službi Celjskih, nato sta bila oskrbnika in zastavna imetnika Ortneka v službi Friderika III. (do 1458). Od leta 1474 dalje se imenuje po Otočcu, v letih 1476–1493 pa je izpričan še kot deželnoknežji oskrbnik v Višnji Gori. (Bizjak – Preinfalk, *Turjaška knjiga listin II*, str. 239–241, št. 158, str. 493–495, št. 350, str. 500–501, št. 355 II, str. 501–502, št. 356 in str. 543–544, št. 397; Birk, *Urkunden-Auszüge*, str. 22, št. 175 in 176, str. 28, št. 225; Chmel, *Monumenta Habsburgica I/2*, str. 892, št. MCLXXIX, str. 915, št. MCCLXII, str. 916, št. MCCLXIV in str. 920, št. MCCLXXIII; Golec, *Trgovski promet*, str. 79)

⁷⁶ *Niclas Snepberger* – Član rodbine, imenovane po Snežniku na Notranjskem. Leta 1465 mu je dal cesar Friderik III. do preklica oskrbništvu gradu Prosek pri Trstu. (Birk, *Urkunden-Auszüge*, str. 113–114, št. 846)

⁷⁷ *Walthasar Turner* – Pripadnik rodbine, katere člani se že v prvi polovici 15. stoletja omenjajo na Kranjskem. (Bizjak – Preinfalk, *Turjaška knjiga listin II*, str. 191–192, št. 114; Nared, *Seznami kranjskega plemstva*, str. 330–332, Priloga 1-2)

⁷⁸ *Caspar Gretzperger* – Njegov sorodnik Henrik Gretzperger je bil celjski gradiščan na Waldenbergu pri Radovljici. Gašper se omenja še leta 1466. (Birk, *Urkunden-Auszüge*, str. 26, št. 208 in str. 33, št. 260; Pettenege, *Die Urkunden*, str. 557, št. 1804)

⁷⁹ *Larentz Paradeiser* – Pripadnik znane kranjske plemiške rodbine. Umril je pred junijem 1478. (Chmel, *Monumenta Habsburgica I/2*, str. 912–913, št. MCCLVI)

⁸⁰ *Lienhart Gumpeler* – Pripadal je manj ugledni rodbini, ki se je imenovala po Kompolju pri Lukovici.

⁸¹ AS 1073, Zbirka rokopisov, 83 I-3r. Fevdna knjiga grofije Celje 1456, fol. 2. Stolp Krumperk je bil sedež rodbine Zellenbergerjev. Matej je urad deželnega upravitelja vodil v letih 1469/1470–1475. (Gl. op. 61)

povsem družinski motivi, saj sta bila njuna brata skupaj s Friderikom III. ujeta v obleganem Hofburgu.⁸² Vsekakor se je sodelovanje pri reševanju cesarja številnim med njimi bogato obrestovalo. Najodličnejši so bili nagrajeni s podelitvijo novoustanovljenih dednih uradov in uglednih dvornih položajev, številni so postali oskrbniki pomembnih deželnoknežjih gospoštevin in so po cesarjevem naročilu tudi vodili bojne pohode in opravljali različne naloge, redkim pa je uspel preboj v sam vrh deželne uprave na Kranjskem. O njih bo več povedanega v naslednjem poglavju.

S pritegnitvijo dodatnih virov postane hitro jasno, da dvaintrideset v listini naštetih plemičev še zdaleč ni predstavljalo celotnega kranjskega kontingenta, namenjenega pomoči cesarju na Dunaj. Pohoda se je udeležilo več deželanov, pa tudi sicer je bila vloga Kranjcev v tem burnem dogajanju večja, kot bi utegnili sklepati na podlagi listine. V prvi vrsti je treba omeniti Mihaela Beheima, pisca Knjige Dunajčanov.⁸³ Gre za edinstven in sodoben vir, pisan v obliki rimane kronike, ki prinaša verodostojne informacije, saj je avtor sam doživel obleganje Hofburga. Pri naštevanju kranjskih plemičev je Beheim očitno črpal iz listine o izboljšanju kranjskega deželnega grba ali pa morda iz predloge oziroma koncepta. Z nekaj izpuščanji našteva imena deželanov v enakem vrstnem redu, kot so navedeni v listini, dodatno pa navaja še Ludvika Kozjakarja in nekega Heriča.⁸⁴ Kozjakar je bil sprva celjski vazal, od leta 1460 dalje pa deželnoknežji oskrbnik na Čušperku.⁸⁵ V primeru Heriča gre verjetno za Viljema, ki ga najdemo na seznamu kranjskih deželnih stanov iz leta 1446, bil pa je tudi celjski fevdnik.⁸⁶ Po poročanju Beheima je bil pri napadu na oblegovalce Kozjakar ranjen, Herič pa je padel, kar pojasni njegovo neomenjanje v listini.⁸⁷ Nekoliko težje je razumeti, zakaj v ta seznam ni bil uvrščen Ludvik Kozjakar. Razlog bi lahko tičal v domnevnem uboju, ki naj bi ga približno v tem času zagrešil in zaradi česar je pri cesarju padel v nemilost. Po obljubi, da bo opravil romanje v Loreto, je bil izpuščen iz zapore in je nato že poleti 1463 postal tržaški glavar.⁸⁸ Beheim poleg tega v drugem kontekstu omenja še Ludvika Galla in Konrada Kraiga.⁸⁹ Iz listine o ustanovitvi urada dednega maršala na Kranjskem in v Slovenski marki, o kateri bo več govora v naslednjem poglavju, poleg tega izhaja, da je cesarju na pomoč prihitel tudi Jurij Turjaški, ki ga prav tako ne najdemo med dvaintrideseterico.⁹⁰ Poglejmo si še nekaj posameznikov, ki so bili skupaj s cesarjem oblegani v Hofburgu in svojega mesta niso našli v vrsti poimensko naštetih plemičev. Kot glavni vir znova služi Mihael Beheim. Na prvem

⁸² Karajan, *Michael Beheim's Buch*, str. 61–62.

⁸³ Delo je v celoti objavljeno v: Karajan, *Michael Beheim's Buch*, str. 1–417.

⁸⁴ Prav tam, str. 166–168.

⁸⁵ AS 1073, Zbirka rokopisov, 83 I-3r. Fevdna knjiga grofije Celje 1456, fol. 33; Luger, *Kaiser Friedrich III.*, str. 28.

⁸⁶ AS 1073, Zbirka rokopisov, 83 I-3r. Fevdna knjiga grofije Celje 1456, fol. 2'; Nared, *Seznami kranjskega plemstva*, str. 332–334, Priloga 3.

⁸⁷ Karajan, *Michael Beheim's Buch*, str. 170–171 in 178.

⁸⁸ Luger, *Kaiser Friedrich III.*, str. 28. Kdaj točno naj bi prišlo do domnevnega uboja, ni znano.

⁸⁹ Karajan, *Michael Beheim's Buch*, str. 181 in 183.

⁹⁰ Bizjak – Preinfalk, *Turjaška knjiga listin II*, str. 424–425, št. 304.

mestu velja izpostaviti Viljema II. Turjaškega, najznamenitejšega Kranjca druge polovice 15. stoletja. Po letu 1463 se je njegova kariera strmo vzpenjala, kronal pa jo je s številnimi uglednimi položaji tako na dvoru kot tudi v domači deželi.⁹¹ Nadalje Beheim navaja štajerskega plemiča Andreja Wagna, brata Boltežarja Wagna, ki se omenja v listini o izboljšanju deželnega grba in je bil začetnik kranjske veje rodbine.⁹² Znano je tudi, da je bil med obleganimi Konrad Melz, čigar poreklo ni povsem jasno, zelo verjetno pa je bil sorodnik takratnega kranjskega deželnega upravitelja Gašperja Melza.⁹³ Omeniti je treba še Sigmunda Söbriacherja, ki sicer po rodu ni bil Kranjec, je pa le nekaj mesecev po koncu obleganja Hofburga postal kranjski deželni glavar in se na tem položaju obdržal skoraj dvajset let (1463–1482).⁹⁴

Ne nazadnje je treba omeniti še cesarskega svétnika Andreja Baumkircherja, rojenega v Vipavi,⁹⁵ čigar posredovanje pri češkem kralju je bilo odločilnega pomena za razbitje obleganja. Baumkircherjev odnos s Friderikom III. je ves čas nihal od zvestega služenja do odkritih sovražnosti. Angažma v času krize jeseni 1462 se mu je zelo obrestoval, saj je bil že naslednje leto povzdignjen v gosposki stan. Poleg bratislavskega komitata je v zakup prejel še glavarstvo v Korneuburgu in gospostvo Weitra. Tedaj se že omenja kot ogrski magnat, veljal pa je za pomembnega podpornika Matije Korvina. Zaradi cesarjevih neporavnanih obveznosti je ob podpori ogrskega kralja v začetku leta 1469 povedel del štajerskega plemstva skupaj z neplačanimi najemniki v fajdo proti Frideriku III. Cesar ga je leta 1471 z lažno obljubo zvabil v svoj grad v Gradcu, kjer je bil po hitrem postopku obsojen in usmrčen. Bil je prva prominentna žrtev rivalstva med cesarjem Friderikom III. in ogrskim kraljem Matijo Korvinom.⁹⁶ Za poznavanje kranjskih udeležencev pri reševanju Friderika III. na Dunaju je pomembno tudi njegovo pismo sestri Margareti z dne 5. januarja 1463, v katerem ji opisuje dogodke v času obleganja. Med tistimi, ki so mu prišli na pomoč, med drugimi izrecno omenja kranjskega deželnega glavarja grofa Ulrika Schaunberškega, Konrada Kraiga, Jurija in Gašperja Črnomaljska, Andreja Baumkircherja ter Andreja Hohenwarta.⁹⁷ Poleg Baumkircherja se tudi Konrad Kraig ne omenja v listini o izboljšanju kranjskega deželnega grba.

Na vprašanje, kdo je dal pobudo za izstavitev listine, ni mogoče podati zadovoljivega odgovora. Kot najverjetnejši pobudnik se zdi cesar oziroma njegov krog svetovalcev. Listino o izboljšanju kranjskega deželnega grba je treba postaviti v kontekst potrditve kranjskega deželnega ročina (t. i. Zlata bula) leta 1460 in

⁹¹ Prav tam; Karajan, *Michael Beheim's Buch*, str. 61, 80–81 in 170–171; Heinig, *Kaiser Friedrich III.*, str. 45, gl. op. 40.

⁹² Karajan, *Michael Beheim's Buch*, str. 62; gl. op. 71.

⁹³ Prav tam, str. 61 in 83; Chmel, *Regesta II*, str. 456, št. 4410.

⁹⁴ Prav tam, str. 59, 80 in 119; Heinig, *Kaiser Friedrich III.*, str. 234; Luger, *Kaiser Friedrich III.*, str. 30–31.

⁹⁵ Andrejev oče Viljem je bil oskrbnik v Vipavi: AS 1063, ZL, št. 4888, 1451 IV. 16., Vipava; GZL III/62.

⁹⁶ Chmel, *Regesta II*, str. 399, št. 3966; Heinig, *Kaiser Friedrich III.*, str. 229–231; Seuffert – Kogler, *Landtagsakten II*, str. 51.

⁹⁷ [RI XIII] H. 10 n. 234 (ogled: 26. 11. 2014).

ustanovitve ljubljanske škofije. Vse troje je namreč delovalo zelo integrativno v razmerju knez – dežela – stanovi. S temi dejanji se je na Kranjskem po izumrtju Celjskih dokončno konsolidiralo stanje in se je utrdila oblast Friderika III., končala pa se je tudi vsakršna morebitna diskusija okrog njegovega statusa kot deželnega kneza na Kranjskem in Kranjcev kot njegovih deželanov. Listina ima tako v prvi vrsti pomen predvsem na simbolni ravni. Z izboljšanim grbom ni Kranjska oziroma njeno plemstvo dobilo nobene realne pravice, ki je že ne bi imelo, simbolno pa se je dvignil ugled dežele. V oči zbode še ena podrobnost: Janez Turjaški in Andrej Hohenwart, ki sta bila 5. januarja nagrajena s podelitvijo urada dednega maršala oziroma dednega strežaja, v listini o izboljšanju kranjskega deželnega grba prese- netljivo nastopata brez teh naslovov! V Janezovem primeru je kakršenkoli naslov sploh izpuščen, Andrej pa se omenja le kot glavar v Metliki. Po drugi strani Jurij Črnomaljski nastopa kot cesarski svétnik in glavar v Postojni in na Krasu, njegov brat Gašper pa kot cesarski strežaj in oskrbnik v Smledniku. Razlog za neskladje skoraj zagotovo leži v tem, da je bil koncept listine sestavljen že pred ustanovitvijo omenjenih dednih uradov, do njene izstavitve pa je prišlo šele sredi januarja 1463. V prid tej tezi govori tudi Beheimova pesnitev, kjer se pojavita dva plemiča, ki ju v končnem tekstu dokumenta ni, kar kaže na to, da je avtor črpal iz neke starejše predloge. Čas pobude in nastanka listine o izboljšanju kranjskega deželnega grba gre tako iskati proti koncu decembra 1462.

4. Ustanovitev dednih uradov

Ustanovitev dednih uradov maršala, strežaja in točaja leta 1463 je bila v neposredni zvezi z dogodki na Dunaju in ima enako ozadje kot listina o izboljšanju kranjskega deželnega grba. Z njo se je Friderik III. kolektivno zahvalil svojim zvestim deželanom, najuglednejše med njimi pa se je odločil še posebej nagraditi. Z novoustanovljenimi in v fevd podeljenimi uradi obdarovani posamezniki niso bili izbrani naključno, saj so se že pred letom 1463 udejstvovali v cesarjevi službi in so veljali za pripadnike deželne elite. Ta dedna dostojanstva jim sicer niso prinašala nobenih konkretnih novih pravic in premoženjskih koristi, a so na simbolni ravni dvignila njihov ugled in prestiž ter jim olajšala preboj do položajev v dvorni in deželni upravi.⁹⁸ V tem se zrcali cesarjev poskus, kako se zaradi večnih finančnih stisk čim ceneje oddolžiti svojim zvestim privržencem, obenem pa integrirati plemstvo in dobiti večji nadzor nad deželo.⁹⁹ Govorimo namreč o času, ko so ugled in naslovi igrali veliko vlogo in plemstvo se je bilo zanje pripravljeno odreči denarnim nagradam. Vsem trem novoustanovljenim uradom so pripadale enake časti in pravice, kot so jih uživali njihovi nosilci na Štajerskem in v drugih habsburških

⁹⁸ Bizjak – Preinfalk, *Turjaška knjiga listin II*, str. 424–425, št. 304; Birk, *Urkunden-Auszüge*, str. 93, št. 706 in str. 155, Anhang XV.

⁹⁹ Heinig, *Kaiser Friedrich III.*, str. 231.

deželah. V času vladanja Friderika III. se je oblikovala nova kranjska elita,¹⁰⁰ ki se je v naslednjih desetletjih uspešno vključila v cesarsko politiko, nekateri njeni pripadniki pa so naredili zares izjemne kariere. Pomenljivo je tudi dejstvo, da je bila Kranjska edina dežela, kjer se je cesar najzvestejšim privržencem za pomoč v času stiske zahvalil z ustanovitvijo dednih uradov. To je po eni strani razložljivo z dejstvom, da so jih preostale habsburške dežele poznale že od visokega srednjega veka dalje,¹⁰¹ po drugi pa, da se je Kranjska pozno razvila v deželo in da tu nikoli ni bilo sedeža deželnega kneza, kar se je odrazilo tudi v neobstoju dvornih (dednih) funkcij.

Med tistimi, ki jih je Friderik III. januarja 1463 posebej nagradil, je treba na prvem mestu omeniti Turjaške. Že pred tem so veljali za najuglednejšo kranjsko rodbino, deležni pa so bili tudi največ cesarjeve hvaležnosti in darežljivosti. V spopadih med habsburškima bratoma so bili Engelhard I. ter njegovi nečaki Janez III., Viljem II. in Jurij V. zvesti Frideriku III., Engelhardov sin Pankrac II. pa se je boril na Albrehtovi strani.¹⁰² Viljem se je že pred tem udejstvoval na dvoru in je bil med tistimi dvainosemdesetimi plemiči, ki so bili skupaj s cesarjem oblegani v Hofburgu.¹⁰³ Kot nagrado za pomoč v času stiske je Friderik III. 5. januarja 1463, torej že teden dni pred izstavitvijo listine o izboljšanju kranjskega deželnega grba, na novo ustanovil urad dednega maršala na Kranjskem in v Slovenski marki ter ga podelil v fevd omenjenim trem bratom, sinovom Volkerja V.¹⁰⁴ To pa še ni bilo vse. Svojo naklonjenost do Turjaških je cesar izkazal še v naslednjih mesecih, ko je Engelhardu in njegovim trem nečakom dovolil ponovno zgraditi in utrditi grad Šumberk, nato pa je še dovolil, da se Engelhard in Viljem za škodo, ki sta jo utrpela v času obleganja s strani cesarjevih nasprotnikov, odškodujeta pri Albrehtovih privržencih v Zgornji in Spodnji Avstriji.¹⁰⁵ Pri vseh teh podelitvah je bil Pankrac kot zaveznik nadvojvode Albrehta VI. seveda popolnoma izvzet. Po letu 1463 je Viljem II. Turjaški začel nadvse uspešno kariero na dvoru in jo kronal s številnimi uglednimi položaji ter tako postal najpomembnejši Kranjec druge polovice

¹⁰⁰ Poleg Turjaških, Hohenwartov in Črnomaških, ki so bili nagrajeni s podelitvami novoustanovljenih dednih uradov, so se deželni eliti s povzdigom v gosposki stan leta 1466 formalno pridružili še Kraigi. (Chmel, *Regesta II*, str. 482, št. 4713)

¹⁰¹ MHDC IV/1, str. 47–48, št. 1632. V listini se omenjata *Ortolfus dapifer* in *Hermannus pincerna*. Na Koroškem so od leta 1209 dalje imeli urad dednega strežaja Kraigi, urad točaja pa Ostroviški (prim. Komac, *Od mejne grofije*, str. 116–117; Heinig, *Kaiser Friedrich III.*, str. 145–146).

¹⁰² Chmel, *Regesta II*, str. 395–397, št. 3949; Prim. Heinig, *Kaiser Friedrich III.*, str. 231, gl. op. 351. Pankrac je leta 1466, gotovo po posredovanju bratranca Viljema, stopil v službo cesarja in je po očetu Engelhardu podedoval urad dednega komornika na Kranjskem in v Slovenski marki, dosegel pa je tudi naslov cesarskega strežaja.

¹⁰³ Bizjak – Preinfalk, *Turjaška knjiga listin II*, str. 424–425, št. 304; Karajan, *Michael Beheim's Buch*, str. 61, 80–81 in 170–171; Heinig, *Kaiser Friedrich III.*, str. 45, gl. op. 40.

¹⁰⁴ Bizjak – Preinfalk, *Turjaška knjiga listin II*, str. 424–425, št. 304; Chmel, *Regesta II*, str. 399, št. 3962; Lichnowsky, *Geschichte VII*, str. CCCXXXIX, št. 731; Preinfalk, *Auerspergi*, str. 73; Komac, *Vzpon Turjaških*, str. 44.

¹⁰⁵ Bizjak – Preinfalk, *Turjaška knjiga listin II*, str. 428–429, št. 307 in str. 429–431, št. 308.

15. stoletja.¹⁰⁶ Vsekakor je zanimivo, da se v listini o izboljšanju kranjskega deželnega grba omenja le Janez Turjaški, čeprav so bili nedvomno v te dogodke vpleteni tudi drugi člani družine.

Naslednji, za svoje zasluge posebej nagrajeni Kranjec, je bil tedanji metliški glavar Andrej Hohenwart. Hohenwarti so bili prvotno v službi grofov Ortenburških in nato Celjskih, po njihovem izumrtju pa so nemudoma presedlali v habsburški tabor.¹⁰⁷ Andrejev starejši brat Erhard je že leta 1457 izpričan kot cesarski svétnik. V zahvalo za zvesto služenje je cesar Andreju 5. januarja 1463 podelil v fevd novoustanovljeni urad dednega strežaja na Kranjskem in v Slovenski marki.¹⁰⁸ Do podelitve je prišlo na isti dan, kot so Turjaški v fevd prejeli urad dednega maršala. Friderik III. v listini poudarja, da je bil Andrej med tistimi, ki so mu prišli na pomoč, v napadu na sovražnike pa je bil celo poškodovan. O tem poroča tudi Beheim, ki pravi, da je bil Hohenwart težje ranjen, saj naj bi ga zadele kar tri puščice.¹⁰⁹ Po letu 1463 se je kariera Andreja Hohenwarta še naprej hitro vzpenjala. V letih 1457–1470 je bil prvi habsburški glavar Grofije v Marki in Metliki, takoj zatem je postal glavar in gradiščan na starem (zgornjem) celjskem gradu, pozneje pa še celjski vicedom.¹¹⁰ Kot eden od redkih Kranjcev je dosegel naslov cesarskega svétnika.¹¹¹ Po nekaterih trditvah naj bi leta 1473 padel v bitki proti Turkom pri Bizeljskem, vendar je šlo pri tem bolj verjetno za njegovega soimenjaka.¹¹²

Ustanavljanje novih dednih uradov je bilo zaključeno konec leta 1463, ko je Friderik III. 26. decembra podelil urad dednega točaja na Kranjskem in v Slovenski marki bratoma Juriju in Gašperju Črnomaljskima. Istega dne ju je povzdignil še v praporščaka (*rechten banyerherren*) in jima podelil pravico do pečatenja z rdečim voskom, s čimer sta se povzpela v gosposki

¹⁰⁶ Heinig, *Kaiser Friedrich III.*, str. 231–232; Nared, *Dežela – knez – stanovi*, str. 41 in 151; Žontar, *Kranjski deželni vicedom*, str. 297. Viljem se je ponašal z vzdevkom »Bogati«, bil je cesarski svétnik in komornik, v letih 1482/1483–1501 pa je bil deželni glavar in v letih 1489–1498 tudi deželni vicedom na Kranjskem.

¹⁰⁷ Heinig, *Kaiser Friedrich III.*, str. 226.

¹⁰⁸ Birk, *Urkunden-Auszüge*, str. 78, št. 603 in str. 155, Anhang XV.

¹⁰⁹ Karajan, *Michael Beheim's Buch*, str. 178.

¹¹⁰ Birk, *Urkunden-Auszüge*, str. 22–23, št. 177; Göth, *Urkunden-Regesten*, str. 293, št. 602 in 603; Heinig, *Kaiser Friedrich III.*, str. 226; Nared, *Dežela – knez – stanovi*, str. 163–164; Kos, *Bela krajina*, str. 15–16.

¹¹¹ Heinig, *Kaiser Friedrich III.*, str. 146.

¹¹² Chmel, *Monumenta Habsburgica I/3*, str. 717, št. 253; Heinig, *Kaiser Friedrich III.*, str. 226, gl. op. 331. Identifikacija Andreja Hohenwarta, ki naj bi leta 1473 padel proti Turkom, je težka, saj sta v tem času živela dva pripadnika te rodbine z enakim imenom. Zanimiva sta vira iz julija leta 1478, v katerih se omenjata dva Andreja Hohenwarta. Eden od njiju je bil očitno gradiščan v mestnem (spodnjem) gradu v Celju, drugi pa je bil cesarski svétnik in glavar na starem (zgornjem) celjskem gradu. (Chmel, *Monumenta Habsburgica I/2*, str. 814–815, št. CMLXXVI in str. 822, št. CMXCVII) Še aprila 1479 se omenjata dva Andreja Hohenwarta, ki sta pečatila neko listino. (AS 1063, ZL, št. 5627, 1479 IV. 23., Pleterje: »Andren Hohenwarter obrister druchsas in Krain vnd an der Windischen march vnd dietzeit haubtman auff Ober Cilj vnd herren Andreen Hohenwartter von Gerlachstain«)

stan.¹¹³ V tej listini cesar izrecno poudarja njune zasluge tako v času obleganja dunajskega Hofburga kot tudi pozneje Trsta. Zakaj je do podelitve urada dednega točaja prišlo s skoraj enoletnim zamikom, ne vemo. Čeprav sta bila nagrajena pozneje, pa sta bila zato toliko bolj. Za razliko od Turjaških in Hohenwarta, ki so prejeli le častna dostojanstva, je Črnomaljskima poleg tega uspel še povzdig v zelo tanek kranjski gosposki sloj. Oba sta namreč celo življenje zvesto stala cesarju ob strani in mu nudila pomembno oporo pri vladanju na Kranjskem. Jurij je že leta 1436 spremljal mladega vojvodo Friderika V. (III.) na romanje v Sveto deželo,¹¹⁴ nato pa je začel graditi izjemno kariero v deželnoknežji službi. Najprej je bil deželni vicedom (1439–1445), nato upravitelj deželnega glavarstva (1448–1453) in glavar v Postojni in na Krasu (1455–1479), vmes pa je izpolnjeval še funkciji tržaškega glavarja (1469–1477) in oskrbnika freisinškega loškega gospostva (1474–1480).¹¹⁵ Od leta 1455 dalje se omenja tudi kot cesarski svétnik in je bil prvi pravi Kranjec s tem naslovom. Vrhunec kariere je dosegel leta 1479 z imenovanjem za štajerskega deželnega glavarja.¹¹⁶ Jurijev mlajši brat Gašper se že leta 1458 omenja kot cesarski strežaj, bil pa je tudi oskrbnik deželnoknežjih gospostev Kostanjevica in Smlednik ter freisinškega Klevevža.¹¹⁷ Črnomaljska sta torej že pred letom 1463 uživala velik ugled, zato ne preseneča, da se v listini o izboljšanju kranjskega deželnega grba omenjata takoj za deželnim glavarjem.

5. Zaključek

Vzrokov za izstavitev listine o izboljšanju kranjskega deželnega grba iz januarja 1463 ni mogoče iskati samo v dogajanju druge polovice prejšnjega leta. V širšem smislu jo je treba razumeti v kontekstu kar tri desetletja trajajočega boja med habsburškima bratoma Friderikom V. (III.) in Albrehtom VI., v ožjem pa jo je treba postaviti v kontekst konsolidacije cesarjeve oblasti na Kranjskem po izumrtju Celjskih. Njuna medsebojna nesoglasja so v svoj prid poskusili izrabiti grofje Celjski, s katerimi je nezadovoljni vojvoda Albreht sklenil zavezništvo v upanju, da mu bo njihova pomoč zagotovila pravičnejšo delitev dediščine. Iz te fajde je kralj Friderik III. izšel kot veliki zmagovalec, čeprav so se posledice doseženega

¹¹³ Birk, *Urkunden-Auszüge*, str. 93, št. 705 in 706. Nemški izraz *Bannerherr* ustreza latinskemu *baron*, kar je ekvivalent gospodu oziroma gosposkemu stanu. Pripadniki tega stanu so imeli tudi pravico do pečatenja z rdečim voskom. (Glej: http://lexika.digitale-sammlungen.de/adelung/lemma/bsb00009131_4_0_368 (ogled: 4. 5. 2015))

¹¹⁴ Kosi, *Potjuoči srednji vek*, str. 129.

¹¹⁵ Bizjak, *Poznosrednjeveška finančna dokumentacija*, str. 217; Žontar, *Kranjski deželni vicedom*, str. 297 (Žontar napačno navaja obdobje uradovanja v leta 1442–1445); Bizjak – Preinfalk, *Turjaška knjiga listin II*, str. 350–351, št. 245 in str. 382–383, št. 264; Birk, *Urkunden-Auszüge*, str. 12, št. 89; NŠAL, Listine, št. 348, 1452 XI. 25., Kranj; Luger, *Kaiser Friedrich III.*, str. 51 in 62; Nared, *Dežela – knez – stanovi*, str. 148.

¹¹⁶ Göth, *Urkunden-Regesten*, str. 303, št. 692.

¹¹⁷ Birk, *Urkunden-Auszüge*, str. 33, št. 258 in 263, str. 69, št. 529 in str. 93, št. 705; Chmel, *Monumenta Habsburgica I/2*, str. 917–918, št. MCCLXIX; Bizjak, *Ratio facta est*, str. 193; Heinig, *Kaiser Friedrich III.*, str. 147–148 in 233; Nared, *Dežela – knez – stanovi*, str. 148.

mirovnega sporazuma iz avgusta 1443 v polni meri pokazale šele leta 1456. Velik del plemstva na Kranjskem je za svoje gospode priznaval Celjske in je v času habsburško-celjske fajde v veliki meri stal na njihovi strani, zaradi česar je pri kralju padel v nemilost. Štirideseta leta so močno zaznamovali spori okrog skrbništva nad mladoletnim prestolonaslednikom Ladislavom Posmrtnim. Avstrijska stanovska opozicija si je več kot desetletje dolgo prizadevala, da bi mladega princa iztrgala iz Friderikovih rok. Napeti odnosi z avstrijskim plemstvom so kralja odvrčali od bivanja na Dunaju, zato je večji del vladavine v letih med 1440 in 1470 rezidiriral na Štajerskem, kar je imelo ugoden vpliv na integracijo notranjeavstrijskega plemstva. Kljub temu so Kranjci še naprej ostali izrazito v ozadju, kar bi lahko bil odraz šibkega položaja Friderika III. v deželi in posledično njegovega nezaupanja do lokalnega plemstva. Šele izumrtje Celjskih je spremenilo in pospešilo dinamiko odnosov na relaciji dvor – Kranjska. Odslej so se Kranjci počasi začeli pojavljati na dvornih položajih, kjer jih pred tem nikoli ni bilo, redki posamezniki pa so se uveljavili tudi v drugih deželah. Proces njihove integracije se je znatno pospešil po letu 1456, ko je Friderik III. Kranjsko dobil dovolj trdno v svoje roke in si tudi nesporno zagotovil deželnoknežjo oblast. Spremenjene razmere so se zgovorno pokazale z zapoznelo izstavitvijo Zlate bule leta 1460 in z ustanovitvijo ljubljanske škofije naslednjega leta. Podelitev listine o izboljšanju deželnega grba in istočasna vzpostavitev dednih uradov je bila torej na neki način zaključno dejanje na novo vzpostavljene deželnoknežje oblasti Friderika III. na Kranjskem po izumrtju Celjskih in na simbolni ravni predstavlja povezavo med deželnim knezom in deželo. Zaradi napetih odnosov z bratom Albrehtom VI., bavarskim vojvodo Ludvikom, ogrskim kraljem Matijo Korvinom in vseh drugih težav, ki so tedaj pestile Friderika III., si je ta prizadeval za trdno oporo v plemstvu svojih dednih dežel. V luči tega je treba videti tudi bogato nagraditev kranjskih deželanov leta 1463. Pri tem v oči bode dejstvo, da je v sklopu notranjeavstrijske vojske, ki je hitela reševati cesarja, poleg kranjskega sodelovalo tudi štajersko in koroško plemstvo, vendar jih Friderik III. za izkazano pomoč ni posebej nagradil. Razlog za to bi morda lahko bil ta, da sta bili ti dve deželi dovolj trdno v njegovih rokah, njuni deželani pa so bili za razliko od kranjskih mnogo bolje integrirani v habsburško sfero.

V kontekstu dogajanja v letih 1462 in 1463 zavzema obravnavana listina prav posebno mesto. Gre za edinstven primer kolektivne zahvale celotnemu deželnemu plemstvu, ker so pomagali v času stiske. V ostalih primerih se je namreč Friderik III. na različne načine oddolžil le posameznikom in mestom. Pomenljivo je tudi samo izboljšanje deželnega grba – orel je dobil na glavo cesarsko krono, to pa je bila gesta, s katero je cesar nagradil samo najzvestejše podpornike. Poleg kranjskih deželanov sta podobno izboljšanje grba prejeli še spodnjeavstrijski mesti Krems in Stein. Njuni meščani so se v času bojev med bratoma postavili na Friderikovo stran, za kar jih je nagradil s številnimi novimi privilegiji in izboljšavo grba. V času vladanja Friderika III. je prišlo do dokončnega oblikovanja nove kranjske deželne elite. Turjaški so že od 14. stoletja dalje spadali v krog najodličnejših kranjskih rodbin, proti koncu prve polovice 15. stoletja so se jim pridružili Črnomaljski, po izumrtju Celjskih pa še Hohenwarti. Zlasti pripadniki slednjih dveh rodbin so svoj

družbeni vzpon dolgovali Frideriku III. Seveda ti niso predstavljali celotne deželne elite, pač pa le njen najvidnejši del. Njeni pripadniki so od cesarja prejeli novoustanovljene urade dednega maršala, strežaja in točaja. V tem primeru je Friderik III. popravil zamudo, saj so vse druge dežele takšne urade že imele, res pa je, da cesar v nobeni drugi deželi ob tej priložnosti ni ustanovil novih dostojanstev in jih podelil tamkajšnjim odličnikom. Na Kranjskem se je tako leta 1463 dokončno izoblikoval takšen ustroj dednih uradov, kot so ga že poznale preostale dežele. Z vidika upravnega razvoja to leto predstavlja pomemben mejnik. Približno v tem času se je začel intenzivnejši prodor Kranjcev na dvor, vidneje pa so se začeli uveljavljati tudi v domači deželi, vendar vzrokov za njihovo povečano vlogo ne gre iskati samo v angažmaju jeseni leta 1462. Do leta 1482 so funkcijo deželnega glavarja z redkimi izjemami izpolnjevali tujci, nato pa so z nastopom Viljema Turjaškega kranjski deželani končno prevzeli v svoje roke najvišji položaj deželne uprave.

Pomemben del listine je tudi seznam dvaintridesetih kranjskih plemičev, ki so se udeležili pohoda na Dunaj jeseni 1462. S pomočjo drugih virov je bilo pokazano, da ti še zdaleč niso predstavljali celotnega kontingenta. Udeležencev je bilo precej več, kot jih izkazuje listina, vendar ostaja odprto vprašanje, po kakšnem kriteriju se je omenjena dvaintrideseterica znašla na tem seznamu. Bega namreč že dejstvo, da na njem manjka kar nekaj najuglednejših deželanov. Poimensko naštetih plemiči ne predstavljajo deželne elite, čeprav je na seznamu navedenih mnogo tistih, ki so sodili v ta krog, pač pa so predstavniki oblikujočih se deželnih stanov. V listini cesar poudarja, da je ta namenjena kranjskim deželanom (»gemain lanndtschafft«). Za zaključek je mogoče reči, da je bila vloga Kranjcev v tem burnem obdobju večja, kot se zdi na prvi pogled. Tu je treba znova spomniti na prizadevanja kranjskega deželnega glavarja Ulrika Schaunberškega in Andreja Baumkircherja ter na tistih nekaj kranjskih plemičev, ki so bili v Hofburgu v času obleganja. K temu je treba prišteti še sodelovanje nekaj deset deželanov na bojnem pohodu.

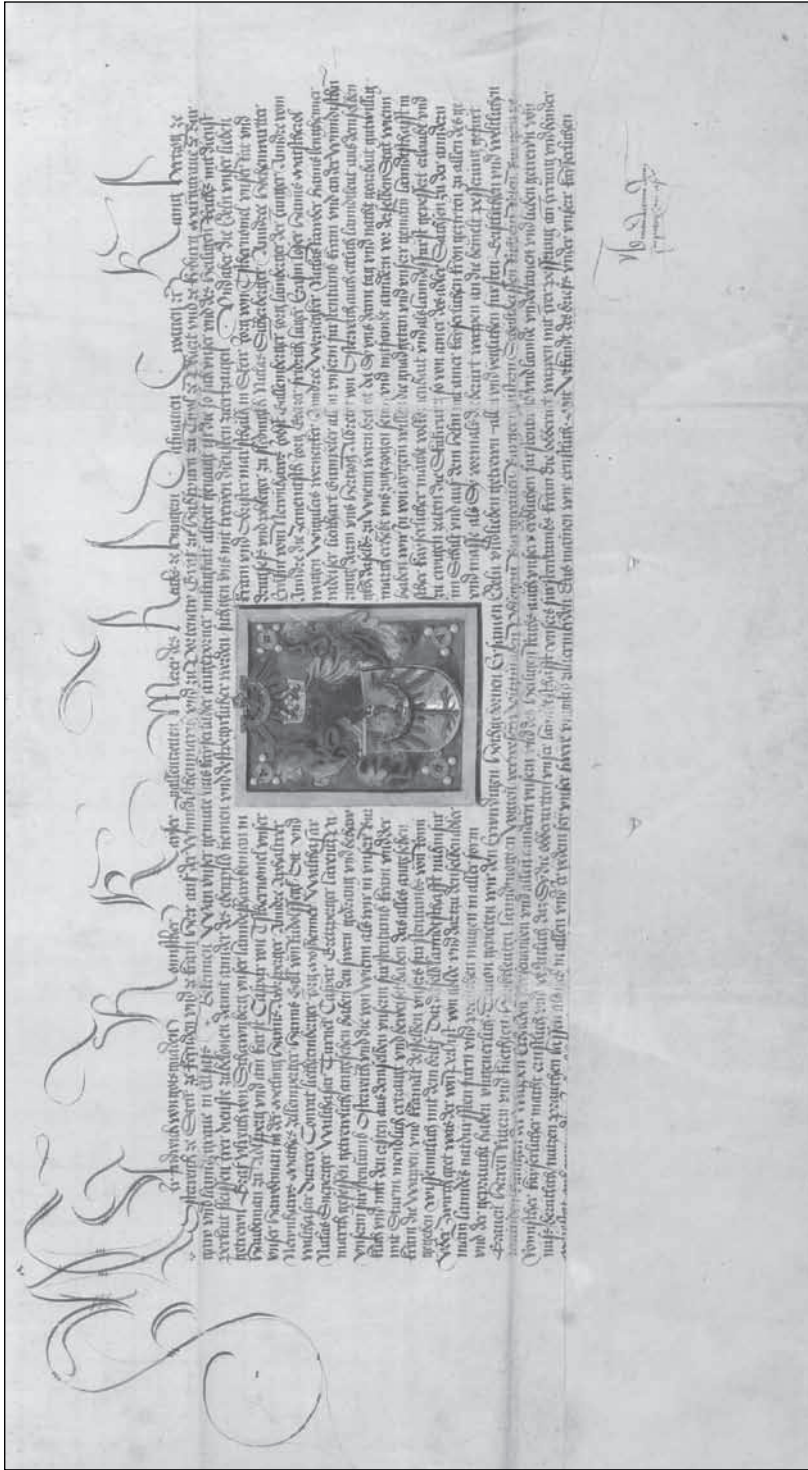
Priloga: Listina o izboljšanju kranjskega deželnega grba

1463, januar 12., Dunajsko Novo mesto

Cesar Friderik III. v zahvalo za pomoč kranjskih deželanov v času obleganja na Dunaju izboljša kranjski deželni grb.

Original: AS 1063, ZL, št. 716, 1463 januar 12., Dunajsko Novo mesto; pergament, 56,4 x 21,8 cm; pečat izstavitelja je odpadel.

Listina je dobro ohranjena, pisana v gotski minuskuli. Pisava je na pregibih nekoliko zbledela, drugih poškodb ni. V sredini je sredi teksta v barvah upodobljen novi kranjski deželni grb.

Listina o izboljšanju kranjskega deželnega grba iz leta 1463 (orig. AS 1063, ZL, št. 716, 1463 januar 12., Dunajsko Novo mesto).

Na hrbtni strani je slabo viden napis, verjetno iz 16. stoletja: *Khayser Friderichs einer lob: landtschafft gegebenes wappen claynodt*. Spodaj desno je še istočasni napis: *Datum Neustatt am mittwoch nach st. Erhardtstag [...]*, pod tem pa še mlajši pripis: *12. Jänner 1463*. Na desni strani plike je napis: *Ad mandatum domini imperatoris in consilio*.

Regesti: Chmel, *Regesta II*, str. 399, št. 3964; Lichnowsky, *Geschichte VII*, str. CCCXL, št. 735.

Literatura: Otorepec, *Valvasorjeva Grbovna knjiga*, str. 8; Nared, *Dežela – knez – stanovi*, str. 44, 97 in 146; isti, *Seznami kranjskega plemstva*, str. 322; Kosi, *Potujoči srednji vek*, str. 83; Valvasor, *Die Ehre IX*, str. 20–21; Klasinc, *Kratka zgodovina*, str. 58.

Wir Fridreich von gots gnaden Romischer kayser zuallentzeiten merer des reichs ze Hungern, Dalmacien, Croacien etc. kunig, hertzog ze Osterreich, ze Steir, ze Kernden vnd ze Krain, herr auf der Winndischenmarch vnd zu Portenaw, graf zu Habspurg, zu Tirol, ze Phiert vnd ze Kyburg, marggraue ze Burgaw vnd lanndtgraue in Ellsass, bekennen wan vnser gemute aus kayserlicher angepornner miltigkait altzeit genaigt ist die so sich vnser vnd des heiligen reichs mit dienstperkait fleissen irer dienste zubelonen damit annder des ebenbild nemen vnd destpegirlicher werden sich gen vns mit trewen diensten zuertzaigen vnd aber die edeln vnser lieben getrewn graf Vlreich von Schawnberg vnser lanndeshawbtman in Krain vnd obrister marschalh in Steir, Jorg von Tschernomel vnser rat vnd haubtman zu Adlsperg vnd am Karst, Caspar von Tschernomel vnser drugsess vnd phleger zu Flednigkh, Niclas Sicherberger, Anndree Hochenwarter vnser hawbtman in der Metling, Hanns Awrsperger, Anndree Aphaltrer, Erasm vom Newnhaws, Jobst Galleberger, Jorg Lamberger der junger, Anndree vom Newnhaws, Mathes Zellempferger, Hanns Gall von Rudolfsegk, Ott vnd Anndree die Zemenitsch, Jorg Gretzer, Fridrich Luger, Erasm Loser, Hanns Matscherol, Walthasar Durrer, Conrat Liechtenberger, Jorg Mosheimer, Walthasar Wagen, Wiguleis Wernegker, Anndree Wernegker, Niclas Rawber, Hanns Lengheimer, Niclas Snepferger, Walthasar Turner, Caspar Gretzperger, Larentz Paradeiser, Lienhart Gumpeler all in vnserm furstentumb Krain vnd an der Winndischenmarch gesessen getrewlich angesehen haben den swern gedrang vnd behawrung darin vns hertzog Albretct von Osterreich auch ettlich lanndtleut aus demselben vnserm furstentumb Osterreich vnd die von Wienn als wir in vnser burgkh daselbs zu Wienn warn bracht da sy vns dann tag vnd nacht gearbait gutwilligklich vnd mit den ersten aus demselben vnserm furstentumb Krain vnd der March erhebt vns zugezogen seinn vnd mitsambt anndern vor derselben stat Wienn mit sturm mendlich ertzaigt vnd beweiset haben das alles angesehen haben wir in von aigem willen die gnad getan vnd vnser gemain lanndtschafft in Krain die wappen vnd klainat desselben vnser furstentumbs von Romischer kayserlicher macht volkomenhait vnd als lanndesfurst gepessert erlaubt vnd gegeben wissenntlich mit dem brief daz dieselb lanndtschafft nuhinfur zu ewigen zeiten die skakirung so von ainer des adler sachsen zu der anndern vber zwirch geet was der von perlist von golde vnd dartzu denselben adler im schilt vnd auf dem helm mit ainer kayserlichen kron gezirten zu allen des gemain lanndes natdurfften furn vnd

prauchen mugen in aller form vnd masse als sy vormals die berurt wappen an die bemelt pesserung gefurt vnd der gepraucht haben vngeuerlich. Dauon gepieten wir den erwirdigen, hochgeborenen, ersamen, edeln vnd lieben getrewn, allen vnd yeglichen fursten geistlichen vnd weltlichen, grauen, herren, rittern vnd knechten, haubtleuten, lanndtuogten, vogten, verwesern, vitztumben, phlegern, burggrauen, burgermaistern, schultheissen, richtern, reten, burgern, gemainden, kunigen der wappen, erhaldden, perseuanden vnd allen anndern vnsern vnd des heiligen reichs auch vnser erblichen furstentumb vnd lannde vndertanen vnd lieben getrewn von Romischer kayserlicher macht ernstlich vnd vesticlich daz sy die obberurten vnser lanndtschafft vnser furstentumbs Krain die obberurt wappen mit irer pessrung an irrung vnd hindernuss berutlich nutzen prauchen lassen als lieb in allen vnd ir yedem sey vnser swere vngnad zuuermeyden. Das mainen wir ernstlich. Mit vrkundt des briefs vnder vnser kayserlichen maiestat anhangundem insigel besigelt. Geben zu der Newnstat an Mittichen nach sannd Erharts tag nach Cristi gepurde im viertzehnhundert vnd drewundsechtzigisten vnser kaysertumbs im aindlesten vnser reichs des Roemischen im drewundzwaintzigisten vnd des Hungrischen im vierden jaren.

Prevod

Mi, Friderik, po božji milosti rimski cesar, povečevalec cesarstva za vse čase, na Ogrskem, v Dalmaciji, na Hrvaškem itd. kralj, vojvoda Avstrije, Štajerske, Koroške in Kranjske, gospod Slovenske marke in Pordenona, grof Habsburga, Tirolske, Pfirta in Kyburga, mejni grof Burgaua in deželni grof v Alzaciji. Razglašamo, da je naš duh iz cesarske prirojene milosti vedno naklonjen in je naše in svetega cesarstva s pripravljenostjo in marljivostjo nagradil za njihovo služenje, zato da se bodo drugi zgledovali po njih in bodo postali bolj željni se pred nami izkazati z zvestim služenjem in to so bili plemeniti naš ljubi zvesti grof Ulrik iz Schaunberga, naš deželni glavar na Kranjskem in vrhovni maršal na Štajerskem, Jurij iz Črnoljja, naš svétnik in glavar v Postojni in na Krasu, Gašper iz Črnoljja, naš strežaj in oskrbnik v Smledniku, Nikolaj Žumberški, Andrej Hohenwart, naš glavar v Metliki, Janez Turjaški, Andrej Apfaltrer, Erazem z Novega gradu, Jošt Gallenberški, Jurij Lamberg mlajši, Andrej z Novega gradu, Matej Zellenberger, Janez Gall z Rožeka, Oton in Andrej Semeniška, Jurij Gracar, Friderik Jamski, Erazem Loški, Janez Mačerolski, Boltežar Dürrer, Konrad Lihtenberški, Jurij Mosheimer, Boltežar Wagen, Vigul Verneški, Andrej Verneški, Nikolaj Ravbar, Janez Lengheimer, Nikolaj Snežniški, Boltežar Turner, Gašper Gretzperger, Lovrenc Paradeiser, Lenart Kompoljski, ki so vsi iz naše kneževine Kranjske in Slovenske marke in so zvesto uvideli težko stisko in obleganje, v katerega so nas spravili vojvoda Albreht Avstrijski pa tudi nekateri deželani iz te naše kneževine Avstrije ter Dunajčani, ko smo bili v našem gradu prav tam na Dunaju, kjer so nas potem dan in noč napadali, so se vdano in med prvimi iz te naše kneževine Kranjske in Marke dvignili in prihiteli k nam ter se skupaj z drugimi pred tem mestom Du-

najem hrabro izkazali in dokazali z napadom. Po tem, ko smo vse to videli, smo jim iz naše lastne volje izkazali milost in vsem našim deželanom na Kranjskem iz popolnosti rimske cesarske oblasti in kot deželni knez dovolili izboljšati grb in šlemsko okrasje¹¹⁸ te naše kneževine in dali po lastni volji s pismom, da smejo ti deželani od sedaj naprej za vse večne čase in za vse potrebe dežele slovesno in v takšni meri nositi in uporabljati šahiranje, ki gre prečno od enega orlovega krila do drugega, kar je bilo prej bisernega je zlato in k temu še orla, ki je na ščitu in na šlemu okrašen s cesarsko krono, kot so v preteklosti do te izboljšave neovirano nosili in uporabljali omenjeni grb. Zato ukazujemo iz rimske cesarske oblasti resno in odločno častivrednim, visokorodnim, častnim, plemenitim in ljubim zvestim, vsem in vsakim cerkvenim in svetnim knezom, grofom, gospodom, vitezom in oprodam, glavarjem, predstojnikom dežel,¹¹⁹ odvetnikom, upraviteljem, vicedomom, oskrbnikom, gradiščanom, županom, zastopnikom krajev,¹²⁰ sodnikom, svétnikom, meščanom, gmajnam, vrhovnim heroldom,¹²¹ heroldom,¹²² pomočnikom heroldov¹²³ in vsem drugim našim in svetega cesarstva pa tudi naših dednih kneževin in dežel podložnikom in ljubim zvestim, da pustijo zgoraj omenjenim našim deželanom naše kneževine Kranjske brez motenja in oviranja javno uporabljati zgoraj omenjeni grb z njegovo izboljšavo kot jim je ljubo, vsem in vsakomur pa naj bo v izogib naša težka nemilost. To mislimo resno. Potrjeno s pismom, pečatenim z obešenim pečatom našega cesarskega veličanstva. Dano v Dunajskem Novem mestu v sredo po dnevu svetega Erharda, po Kristusovem rojstvu v tisočstiristotriinšestdesetem, našega cesarjevanja v enajstem, našega rimskega kraljevanja v triindvajsetem in ogrskega v četrtem letu.

¹¹⁸ *klainat* – das Kleinod: spletni slovar Adelung – Grammatisch-kritisches Wörterbuch der Hochdeutschen Mundart (http://lexika.digitale-sammlungen.de/adelung/lemma/bsb00009132_6_1_1313 (ogled: 10. 4. 2015)) podaja naslednjo razlago: *In der Wapenkunst werden die Helmzierathen, als Kronen, Hüte, Wülste, Küssen, Thiere u. s. f. Kleinode oder Helmkleinode genannt.*

¹¹⁹ *lanndtuogten* – V Grimmovem slovarju je za težko prevedljiv pojem mogoče najti naslednji dve razlagi: 1. *Verwalter eines Landgutes oder Landbesitzes*, 2. *Vorsteher eines ganzen Gebietes, einer Provinz* (<http://woerterbuchnetz.de/DWB/?sigle=DWB&mode=Vernetzung&lemid=GL01344#XGL01344> (ogled: 11. 4. 2015)).

¹²⁰ <http://woerterbuchnetz.de/DWB/?sigle=DWB&mode=Vernetzung&lemid=GS19034#XGS19034> (ogled: 11. 4. 2015)

¹²¹ *kunigen der wappen* – Pozneje se v nemščini za to nenavadno formulacijo pojavi naziv *Wappenkönig*. Šlo je za funkcijo vrhovnega herolda, ki je bil izvuljen od preostalih heroldov in imenovan od svojega svetnega gospoda. Njegova naloga je bila prepoznavanje plemiških grbov in skrb za upoštevanje pravil heraldike. (<http://woerterbuchnetz.de/DWB/?sigle=DWB&mode=Vernetzung&lemid=GW06872#XGW06872> (ogled: 4. 5. 2015))

¹²² <http://www.rzuser.uni-heidelberg.de/~cd2/drw/e/he/rold/herold.htm> (ogled: 14. 5. 2015)

¹²³ <http://woerterbuchnetz.de/DWB/?sigle=DWB&mode=Vernetzung&lemid=GP01989#XGP01989> (ogled: 11. 4. 2015)

- Chmel, Joseph, *Regesta chronologico-diplomatica Friderici III. Romanorum Imperatoris. (Regis IV.). Auszug aus den im k. k. geheimen Haus-, Hof- und Staats-Archive zu Wien sich befindenden Reichsregistraturbüchern vom Jahre 1440–1493. Nebst Auszügen aus Original-Urkunden, Manuscripten und Büchern.* I.-II. Abtheilung. Wien: Carl Gerold's Sohn, 1859.
- Göth, Georg, *Urkunden-Regesten für die Geschichte von Steiermark vom Jahre 1252 bis zum Jahre 1580. Mittheilungen des historischen Vereins für Steiermark* 9, 1859, str. 283–304.
- Jaksch, August von, *Monumenta historica ducatus Carinthiae. Geschichtliche Denkmäler des Herzogtumes Kärnten.* Vierter Band. Die Kärntner Geschichtsquellen 1202–1269. Erster Teil 1202–1262, Klagenfurt: Ferd. v. Kleinmayr, 1906.
- Karajan, Theodor Georg von, *Michael Beheim's Buch von den Wienern. 1462–1465.* Wien: Wilhelm Braumüller, 1867.
- Klun, Vinzenz Ferer, *Diplomatarium Carnolicum.* I. Band. Laibach 1855.
- Koblar, Anton, *Drobtinice iz furlanskih arhivov. Izvestja muzejskega društva za Kranjsko* 1, 1891, str. 1–38.
- Lichnowsky, Eduard Maria, *Geschichte des Hauses Habsburg. V.-VII. Theil.* Wien: Schaumburg und Compagnie, 1841–1843.
- Otorepec, Božo, *Gradivo za zgodovino Ljubljane v srednjem veku III.* (tipkopis). Ljubljana 1958.
- Pettenegg, Eduard Gaston Grafen von, *Die Urkunden des Deutsch-Ordens-Centralarchives zu Wien.* I. Band (1170–1809). Prag-Leipzig: F. Tempsky – G. Freytag, 1887.
- Schwind Ernst Freiherr von, Dopsch Alphons, *Ausgewählte Urkunden zur Verfassungs-Geschichte der deutsch-österreichischen Erblande im Mittelalter.* Innsbruck: Verlag der Wagner'schen Universitäts-Buchhandlung, 1895.
- Willich, Thomas (bearb.), *Regesten Kaiser Friedrichs III. (1440–1493) nach Archiven und Bibliotheken geordnet. Heft 12. Die Urkunden und Briefe des Österreichischen Staatsarchivs in Wien, Abt. Haus-, Hof- und Staatsarchiv: Allgemeine Urkundenreihe, Familienurkunden und Abschriftensammlungen (1440–1446).* Wien – Weimar – Köln: Böhlau Verlag, 1999.

Internetni viri

- <http://lexika.digitale-sammlungen.de/adelung/online/angebot>
- <http://monasterium.net/mom/home>
- <http://woerterbuchnetz.de/DWB/>
- <http://www.deutsches-rechtswörterbuch.de/ueber.htm>
- <http://www.regesta-imperii.de/startseite.html>

Literatura

- Bizjak, Matjaž, *Poznosrednjeveška finančna dokumentacija in knjigovodstvo zemljiških gospo-
stev in uradov v osrednjeslovenskih deželah. Zgodovinski časopis* 55, 2001, str. 177–222.
- Bizjak, Matjaž, *Ratio facta est. Gospodarska struktura in poslovanje poznosrednjeveških gospo-
stev na Slovenskem.* Thesaurus memoriae. Dissertationes 2. Ljubljana: ZRC SAZU, 2003.
- Bizjak, Matjaž, *Gallenberški listinski arhiv in rodbinska genealogija. Zgodovinski časopis* 65,
2011, str. 248–291.
- Chmel, Joseph, *Geschichte Kaiser Friedrichs IV. und seines Sohnes Maximilian I.* Erster Band.
Hamburg: Friedrich Perthes, 1840.
- Golec, Boris, *Trgovski promet na širšem območju Višnje Gore do konca 18. stoletja v luči
deželskosodnih in mestnih mitnic. Zgodovinski časopis* 49, 1995, str. 75–98.
- Heinig, Paul-Joachim, *Kaiser Friedrich III. (1440–1493). Hof, Regierung und Politik.* (Forschun-
gen zur Kaiser- und Papstgeschichte des Mittelalters). Beihefte zu J. F. Böhmers. Regesta
Imperii 17. Teil 1-3. Köln – Weimar – Wien 1997.

- Jakič, Ivan, *Vsi slovenski gradovi. Leksikon slovenske grajske zapuščine*. Ljubljana: DZS, 1997.
- Klasinc, Peter Pavel, *Kratka zgodovina slovenske zastave. Lex localis* 4, 2006, str. 53–61.
- Komac, Andrej, *Vzpon Turjaških v srednjem veku* (1. del). *Zgodovinski časopis* 54, 2000, str. 15–48.
- Komac, Andrej, *Od mejne grofije do dežele. Ulrik III. Spanheim in Kranjska v 13. stoletju*. Thesaurus memoriae. Dissertationes 5. Ljubljana: ZRC SAZU, 2006.
- Kos, Dušan, *Bela krajina v poznem srednjem veku*, Ljubljana: Zveza zgodovinskih društev Slovenije, 1987.
- Kosi, Miha, *Potujoči srednji vek. Cesta, popotnik in promet na Slovenskem med antiko in 16. stoletjem*. Zbirka ZRC 20. Ljubljana: ZRC SAZU, 1998.
- Kosi, Miha, ... quae terram nostram et Regnum Hungariae dividit ... (Razvoj meje cesarstva na Dolenjskem v srednjem veku). *Zgodovinski časopis* 56, 2002, str. 43–93.
- Luger, Daniel, *Kaiser Friedrich III. und Triest. Beiträge zur Kulturgeschichte der Verwaltung im Spätmittelalter*. (Magisterarbeit). Wien 2010.
- Nared, Andrej, *Seznami kranjskega plemstva in kranjskih deželnih stanov*. *Arhivi* 28, 2005, str. 313–334.
- Nared, Andrej, *Dežela – knez – stanovi. Oblikovanje kranjskih deželnih stanov in zborov do leta 1518*. Thesaurus memoriae. Dissertationes 7. Ljubljana: ZRC SAZU, 2009.
- Otorepec, Božo, *Seznam »deželnih sovražnikov« na Kranjskem in Štajerskem iz okoli 1440. Iz borb med Celjskimi grofi in Habsburžani v letih 1436–1443. Grafenauerjev zbornik* (ur. Rajšp, Vincenc in drugi). Ljubljana: ZRC SAZU idr., 1996, str. 331–342.
- Otorepec, Božo, *Valvasorjeva Grbovna knjiga »Opus Insignium Armorumque«*. *Drevesa* 12, 2005, str. 6–25.
- Preinfalk, Miha, *Auerspergi. Po sledeh mogočnega tura*. Thesaurus memoriae. Dissertationes 4, Ljubljana: ZRC SAZU, 2005.
- Seuffert Burkhard, Kogler Gottfriede, *Die ältesten steirischen Landtagsakten 1396–1519. Quellen zur Verfassungs- und Verwaltungs-Geschichte der Steiermark*. Band III-IV. Teil I-II. Graz – Wien – München: Verlag Stiasny GmbH, 1953–1958.
- Slana, Lidija, *Grad Lihtenberk in njegovi lastniki skozi stoletja*. *Kronika* 59, 2011, str. 411–430.
- Štih, Peter, *Celjski grofje, vprašanje njihove deželnoknežje oblasti in dežele Celjske. Grafenauerjev zbornik* (ur. Rajšp, Vincenc in drugi). Ljubljana: ZRC SAZU idr., 1996, str. 227–256.
- Vilfan, Sergij, *Zlata bula Kranjcev. Zbornik znanstvenih razprav* 53, 1993, str. 1–11 (separat).
- Žontar, Josip, *Kranjski deželni vicedom. Prispevek zgodovini srednjeveške finančne uprave na Kranjskem. Hauptmannov zbornik* (Razprave – Dissertationes V). Ljubljana: SAZU, 1966, str. 279–318.

ZUSAMMENFASSUNG

Die Urkunde Kaiser Friedrichs III. über die Verbesserung des Krainer Landeswappens aus dem Jahre 1463

Jernej Kotar

Die Urkunde über die Verbesserung des Krainer Landeswappens, die am 12. Januar 1463 am Hof in Wiener Neustadt ausgestellt wurde, gehört zu den wichtigeren Dokumenten des 15. Jahrhunderts. Die Gründe deren Entstehung sind auf keinen Fall lediglich zum Zeitpunkt des Höhepunktes der Fehde zwischen den Habsburger Brüdern Friedrich V. (III.) und Albrecht VI. im Jahre 1462 zu suchen. Ihre Meinungsverschiedenheiten reichen schon ins Ende der 30er Jahre

zurück. Herzog Albrecht war unzufrieden aufgrund der Erbteilung und seiner Randstellung bei der Vormundschaft über Sigismund von Tirol und Ladislaus Postumus und ersuchte deshalb Hilfe bei den Cilliern, die damals in Fehde mit seinem älteren Bruder waren. Der Grund der gegenseitigen Feindlichkeiten lag in deren Erhebung in den Fürstenstand und die damit verbundene Drohung, dass Cillier Territorien ins neue Land verschmolzen werden. Die landesfürstliche Gewalt war am meisten gefährdet in Krain, wo die Grafen auf dem Höhepunkt deren Macht den Großteil des Landes kontrollierten. Der dortige Adel verhielt sich zu Zeiten der dynastischen Rivalität äußerst opportunistisch und wandte sich insbesondere am Anfang der Fehde vom Landesherrn Friedrich V. (III.) ab. Dadurch fiel er in Ungnade bei ihm, was sich auch beim Nichtausstellen der Goldbulle im Jahre 1444 auswirkte. Diese verlieh Friedrich III. den Krainern erst im Jahre 1460 nach dem Aussterben der Cillier und nachdem die Kämpfe um ihr Erbe abgeschlossen waren, als seine Stellung fest genug und der Kreis des Habsburger Adels wesentlich breiter gegenüber der Lage vor 16 Jahren war. Im nächsten Jahr demonstrierte er seine Gewalt und sein verstärktes Bewusstsein auch mit der Gründung des Bistums Laibach. Die Urkunde über die Verbesserung des Krainer Landeswappens war die Belohnung für die Treue der Krainer Landsleute, die sich seit dem Ende der Cillier bemühten, das angeschlagene Vertrauen des Kaisers zu gewinnen. Gleichzeitig war sie der Schlussakt der Festigung von Kaisers landesfürstlichen Gewalt in Krain und unterstreicht auf diese Art und Weise auf der symbolischen Ebene die Verbindung zwischen dem Fürsten und dem Land. Friedrich III. belohnte die Landschaft reichlich nach dem Ende der Belagerung, und zwar nicht nur wegen der Treue, die ihm bis zu jenem Zeitpunkt gezeigt wurde; aufgrund der zahlreichen Streitigkeiten, in die er verwickelt war, benötigte er ihre Unterstützung auch in Zukunft, gleichzeitig wollte er sie in seine Gewaltsphäre integrieren. Wegen der gespannten Verhältnisse mit den österreichischen Ständen umgab er sich im Großteil seiner Regierungszeit mit dem Adel aus den innerösterreichischen Ländern, dennoch waren die Krainer am Hofe die ganze Zeit unterdurchschnittlich vertreten. Einer der Gründe für diesen Zustand ist bestimmt auch die Abwesenheit des Herrenstandes unter den Krainer Landsleuten.

Die hier behandelte Urkunde stellt ein einmaliges Beispiel der kaiserlichen Belohnung von loyalen Unterstützern zu Zeiten nach dem Ende der Belagerung von Hofburg dar. Der dankbare Friedrich III. belohnte seine treuen Krainer Landsleute kollektiv, und zwar mit der Verbesserung des Landeswappens und der Helmzier. Die bisherige silbern-rote Schachierung wurde mit der golden-roten ersetzt und dem Adler wurde die Kaiserkrone aufgesetzt. Ein ähnliches Beispiel ist im Raum Niederösterreich zu finden, wo die prokaiserlich gesinnten Städte Krems und Stein ein ähnliches Privileg erhielten. Friedrich III. sah die Verleihung der Rechte auf die Abbildung der Kaiserkrone im Wappen nur für diejenigen vor, denen er besondere Gunst erweisen wollte. Bei den höchst angesehenen Krainern bedankte sich der Kaiser gesondert. Anfang Januar 1463 gründete er die Ämter des Erbmarschalls und des Erbtruchsesses in Krain und in der Windischen Mark und erteilte sie an die Brüder von Auersperg bzw. Andreas Hohenwart als Lehen, am Jahresende erhielten die Brüder von Tschernembl (Črnomelj) das Erbschenkenamt. Diese Verleihungen wurden für die prominenten Vertreter der Landeselite bestimmt, die sich schon vorher im Dienste des Kaisers betätigten, einige von denen erreichten auch Hofämter. Nach diesem Jahr fangen die Krainer an, in größerer Zahl in den Reihen der kaiserlichen Räte und anderer Träger der Hofämter aufzutreten. Mit der Gründung der oben genannten drei Ämter bekam Krain das System der Erbämter, das in anderen Ländern schon seit dem Hochmittelalter bekannt war.

In der Urkunde ist von besonderer Bedeutung die Liste der 32 Krainer Adeligen, die im Herbst 1462 am Feldzug teilnahmen. Unter Heranziehung von anderen Quellen wurde darauf aufgewiesen, dass diese bei Weitem nicht alle an den Kämpfen in Wien teilnehmenden Krainer darstellten. Einige Landsleute waren zusammen mit dem Kaiser in der belagerten Hofburg gefangen, aber auch das Kontingent, das zur Hilfe beim Abbruch der Belagerung kam, war zahlenstärker. Die Bedeutung der Krainer in diesen Umbruchereignissen war größer als man der Urkunde entnehmen könnte. Der Kaiser wurde von den vereinten Heeren aus Böhmen und aus innerösterreichischen Ländern gerettet, die unter dem Kommando des böhmischen Prinzen Viktorin und des Krainer Landeshauptmannes Ulrich von Schaunberg standen. Auch der in Vipava geborene Andreas Baumkirchner, dessen Vermittlung beim böhmischen König von entscheidender Bedeutung beim Sieg über die Belagerer war, soll nicht unerwähnt bleiben.

Oskar Habjanič

Darvinizem na Slovenskem

HABJANIČ Oskar, mag. filozofije in univ. dipl. zgodovinar, Pokrajinski muzej Maribor, višji kustos, SI-2000 Maribor, Grajska ulica 2, oskar.habjanic@maribor.si

Darvinizem na Slovenskem

Zgodovinski časopis, Ljubljana 70/2016 (153), št. 1-2, str. 98–126, cit. 127

1.01 izvirni znanstveni članek: jezik Sn. (En., Sn., En.)

V prispevku so obravnavane različne interpretacije Darwina in evolucijske teorije. Slovenci so se z Darwinom srečevali prek različnih ideoloških usmeritev. Katoliški tabor je v darvinizmu v glavnem videl zaroto liberalcev in mladostencev na čelu z »Atilo«¹ Vošnjakom, po drugi strani pa so se slednji zavedali pasti darvinistične teorije oziroma njenih nesrečnih izpeljav. Te so vodile v rasne teorije, to pa je bilo seveda voda na mlin nemški večini, ki se je oprijela Carnerijevih, Vogtovih in Haecklovih izpeljav. Janko Serbec je že na začetku sedemdesetih let 19. stoletja poudarjal ločevanje med darvinizmom in njegovimi nesrečnimi izpeljavami, ki so dale moralno in znanstveno podlago za vzpon nacionalizmov v 20. stoletju. V tridesetih letih 20. stoletja se je temeljite interpretacije in lucidne napovedi lotil Vladimir Bartol. V Darwinu je videl nadaljevanje Descartesovega mehanizirajočega sveta, nasproti pa mu je postavil individualno avtonomno dušo, ki si je sposobna sama najti prostor pod svobodnim soncem.

Ključne besede: Charles Darwin, darvinizem, Janko Serbec, Vladimir Bartol, Bartholomäus Carneri, interpretacije

HABJANIČ Oskar, MA in Philosophy, BA in History, Regional Museum Maribor, Senior Curator, Grajska ulica 2, 2000 Maribor, oskar.habjanic@maribor.si

Darwinism in Slovenia

Zgodovinski časopis (Historical Review), Ljubljana 70/2016 (153), No. 1-2, pp. 98–126, 127 notes

Language: Sn. (En., Sn., En.)

The contribution addresses various interpretations of Darwin along with interpretations of the theory of evolution. The Slovenes came into contact with Darwin through various ideological orientations. The Catholic camp regarded Darwinism mostly as a conspiracy devised by the liberals and the *Mladostovenci* movement (Young Slovenes) with "Atila" Vošnjak at the helm, while on the other hand, the latter were aware of the traps of the Darwinian theory and its unfortunate derivatives. These led to racial theories, which was of course grist to the mill of the German majority that stuck to Carneri's, Vogt's and Haeckel's derivatives. As early as in the early seventies of the nineteenth century, Janko Serbec emphasised the differentiation between Darwinism and its unfortunate derivatives which provided moral and scientific foundation for the rise of nationalisms in the twentieth century. In the 1930s, Vladimir Bartol set about the making of a thorough interpretation and a lucid prediction. He considered Darwin to be a continuation of Descartes' mechanistic world; he contrasted it with an individual autonomous soul that is capable of finding its own place under the sun.

Key words: Charles Darwin, Darwinism, Janko Serbec, Vladimir Bartol, Bartholomäus Carneri

Razvojne poti darvinizma

Miselnemu svetu nemškega idealizma Hegla, Fichteja in Schellinga, s katerim so se srečevali slovenski študentje v Gradcu in na Dunaju sredi 19. stoletja, so se v drugi polovici stoletja pridružili in ga postopno izpodrivali novi miselni tokovi, povezani z liberalizmom, socializmom in evolucijsko teorijo. Slednja je bila rezultat naglega razmaha naravoslovnih znanosti, ki so poskušale odgovoriti na idealizirane predstave romantičnega gibanja, panteizma in teologije, ki niso dajali temeljnega odgovora o izvoru sveta in človeštva.

Znotraj tega se razvoj napoveduje z vznikom materializma¹ naravoslovcev Carla Vogta (1807–1895), Rudolfa Wagnerja (1805–1864) in Ludwiga Büchnerja (1824–1899) ter filozofov Ludwiga Feuerbacha (1804–1872) in Immanuela Hermanna Fichteja (1796–1879). Slednji so v duhu časa ločevanja cerkve od države postali ostra kritika tako teologov kot drugih naravoslovcev. Razvil se boj proti grozeči epidemiji materializma,² ki je na našem prostoru najbolj odmevala prek poslednjega »cesarjevega regenta«³ Carla Vogta. Ta je na vse kritike odgovoril z »malo evropsko turnejo«, ko je med letoma 1867 in 1870 predaval v več kot 30 mestih med Berlinom in Trstom, v povprečju s 100 poslušalci na predavanje.³ Materializem se je spraševal o nesmrtnosti duše, o svetopisemski razlagi sveta in človeštva, o izvoru človeka, vendar je pri tem na prvo mesto namesto Boga postavljaj materijo. Svet materialistov, kot so jim očitali teologi, je svet brez duše in osebnega Boga. Prav zaradi tega se celotna kritika ni razvijala v smeri razprave o materializmu, temveč proti materializmu.⁴ Podobne dikcije so se navzeli tudi v slovenskem tisku, predvsem katoliškem.⁵ Vzpon materializma se je začel v petdesetih letih 19. stoletja. Glavne pobude so prihajale predvsem od naravoslovcev. Carl Vogt je bil v osnovi geolog in biolog, Büchner je na primer študiral medicino, kemijo, botaniko, mineralogijo. Pri tem je treba izpostaviti dokončen razhod filozofije in naravoslovja, ki je bilo v Heglovem in Fichtejevem času še univerzalna znanost, sredi 19. stoletja pa je postalo popolnoma neodvisno

¹ Več o tem glej: Bayertz, Gerhard, Jaeschke, *Der Materialismus – Streit*.

² Bayertz, Gerhard, Jaeschke, *Der Materialismus – Streit*, str. 9.

³ Michler, *Darwinismus und Literatur*, str. 39.

⁴ Bayertz, Gerhard, Jaeschke, *Der Materialismus – Streit*, str. 11.

⁵ Glej Katoliški obzornik med letoma 1897 in 1899 ter 1905.

oziroma so se pojavljale naknadne filozofske interpretacije, dognane na polju naravoslovja.⁶

Charles Darwin (1809–1882) je Vogtovo delo navajal v svojem delu *The descent of man, and selection in relation to sex*, izdanim leta 1871. Darvinizem se je v splošni javni razpravi neredko uporabljal kot posledica materializma. Predvsem v nemško govorečem prostoru je bil z vzponom materializma teren za darvinizem pripravljen. Po letu izdaje *Origin of Species* (1859) se je za naslednji dve desetletji kritika materializma prenesla na darvinizem.⁷

Pa vendar je v tem kontekstu treba dodati še epilog k darvinizmu, ki se je v zadnji tretjini 19. stoletja uveljavil pod skovanko »*ignoramus et ignorabimus*«,⁸ z glavnim protagonistom nemškim fiziologom Emilom Boisom Reymondom (1818–1896). Bois Reymond je izpostavil meje znanstvenega kognitivnega sveta, sveta, ki ga je mogoče dojemati in dokazati. Izpostavil je sedem problemov, ki jih tako materializem kot darvinizem ne moreta rešiti: snov in sila, začetek gibanja, pojav življenja, urejenost v naravi, pojasnitev najpreprostejšega čuta, umno mišljenje in svoboda volje.⁹

Vplivi lamarkizma

Razne izpeljave evolucijske teorije so se v drugi polovici 19. stoletja razvile pri Jeanu Baptistu Lamarcku (1744–1829) v Franciji, Charlesu Darwinu (1809–1892) v Angliji in Ernstu Haecklu (1834–1919) v Nemčiji.

Dodati je treba, da besede evolucija ni uporabljal noben izmed zgoraj naštetih. Darwin je govoril o »*descent with modifications*« – nasledstvu z modificiranjem, Lamarck o »*transformisme*«, Haeckel pa je prevzel *Transmutations-Theorie ali Descendez-Theorie*.¹⁰

Evolucijo je kot sinonim za »nasledstvo z modificiranjem« v angleški jezik vpeljal »univerzalec« viktorijanske dobe Herbert Spencer (1820–1903), ki je leta 1862 v svojem delu *First Principles* definiral univerzalni zakon: »*Evolucija je združevanje snovi in hkratno tratenje gibanja; medtem preide snov iz nedoločene, nepovezane homogenosti v določeno, povezano heterogenost*«. ¹¹ V knjigi *Principles of Biology* (1864–1867) je za evolucijo ves čas uporabljal opis organskega spreminjanja.

Najmočnejša in v 19. stoletju tudi najprepričljivejša alternativa Darwinovi teoriji je bila teorija Jeana Baptista Lamarcka, ki se je uveljavila kot lamarkizem. Bistvo teorije bi lahko zožili na sintagmo »*dedovanje pridobljenih lastnosti*«, kar

⁶ Bayertz, Gerhard, Jaeschke, *Der Materialismus – Streit*, str. 15.

⁷ Več o tem glej: Bayertz, Gerhard, Jaeschke, *Der Materialismus – Streit*.

⁸ Več o tem glej: Bayertz, Gerhard, Jaeschke, *Der Materialismus – Streit*.

⁹ A. B., *Darvinizem*, str. 217, v: Katoliški obzornik, 1898, št. 3.

¹⁰ Jay Stephen, *Darwinova revolucija*, str. 3.

¹¹ Prav tam, str. 5.

pomeni, da se dedujejo tisti organi, ki so neprestano v uporabi. Torej: bolj ko žirafa preteguje svoj vrat, daljši postaja z generacijami; oziroma manj ko noj uporablja svoja krila, tem bolj je nesposoben za letenje. Gre torej za dedovanje pridobljenih dednih lastnosti, pri čemer je potomstvo deležno koristi, ki so rezultat naporov njihovih staršev. Toda to evolucije ne vodi po lestvici navzgor. Lamarek je teorijo izpeljal v svojem delu *Philosophie Zoologique* leta 1809. Teorije se niso branili niti zagovorniki darvinizma. Ponovni vznik lamarkizma oziroma novolamarkizma je sovpadal s postopnim zatonom Darwinove teorije v osemdesetih in devetdesetih letih 19. stoletja, ko so se uveljavile evolucionistične teorije Richarda Wettsteina (1863–1931), Ericha Wasmanna (1859–1931) in Theodorja Eimerja (1843–1898), ki dokazujejo, da postopne spremembe na živalih niso stvar naključja, temveč imajo svoj smoter, ne zanemarjajo vplivov okolja in življenjskih razmer.

Obe teoriji v osnovi izhajata iz pojma prilagoditve, kar pomeni, da se živa bitja razvijajo glede na novonastale potrebe in okolje, v katerem živijo. V obeh teorijah jih okolje potisne v nove oblike. V lamarkizmu je ta prenos neposreden, kar pomeni, da organizem zazna spremembo v okolju, se odzove na ustrezen način in svojo reakcijo prenese neposredno na potomstvo. Po drugi strani darvinizem izhaja iz dvostopenjskega procesa, v katerem sta spremenljivost in usmerjanje rezultat dveh različnih sil. Gre za tako imenovano genetsko variacijo kot prvo stopnjo, ki se zgodi po naključju, druga stopnja, selekcija, pa deluje na neusmerjeno spremenljivost, kjer je populacija spremenjena tako, da ugodnejšim inačicam nameni večji reprodukcijski uspeh.¹² Pri lamarkizmu gre za točno določenega »ključavničarja«, ki odpira točno določena vrata, pri darvinizmu pa ključavničar odpira različna vrata, dokler enih ne odpre; gre torej za selekcijo na podlagi naključja, sreče. Kar so darvinisti pogrešali pri Darwinovi naravni selekciji, je prav izvor sprememb, na podlagi katerih naravna teorija deluje. Lamarkizem je bil tu zelo jasen: evolucija je odgovor na potrebe, ki jih narekuje okolje.

Razmah darvinizma

Teorija napredka in razumevanja človeka in živali v povezavi z naravo in naravnimi procesi je torej prežemala vse 19. stoletje. Darwin se je rodil na začetku tega »dolgega stoletja«, leta 1809, kot peti otrok v premožni in ugledni družini. Charlesov ded Erasmus Darwin je bil eden vplivnejših mislecev angleškega razsvetljenstva 18. stoletja. Bil je član tako imenovanega »*Lunar Society*«, katerega član je bil tudi James Watt. Charlesov oče je bil zdravnik, zato je bilo logično, da je medicino najprej študiral tudi sin Charles, a ta je študij hitro opustil. Prepisal se je na Cambridge, kjer je študiral teologijo, da bi postal anglikanski duhovnik. Seznanil se je z naravoslovjem in vplivnimi geologi svojega časa, med drugim tudi s Charlesom Lyellom (1797–1875). Ta je Charlesa leta 1831, stare-

¹² Jay Stephen, *Darwinova revolucija*, str. 21.

ga 22 let, vkrca na ladjo Beagle, ki je plula po morjih južnoameriškega Tihega oceana.¹³

Med vplivnimi deli, ki jih je Darwin vneto prebiral na potovanju in ki so zaznamovala njegovo osrednjo misel, velja omeniti delo *Principles of geology* (1830–1833) angleškega geologa Charlesa Lyella; prvi zvezek je Darwin dobil za popotnico na ladjo Beagle, drugi pa ga je dohitel v Južni Ameriki. Lyell je v »*Principih*« izpostavil, da se svet že od davnih časov nenehno giblje in spreminja, današnji svet pa temelji na preteklih dejanjih in dogodkih in iz njih izhaja. Veliko prahu je Lyell dvignil z objavo svojega naslednjega dela dobrih 30 let kasneje, *The Geological Evidences of the Antiquity of Man* (1863), v katerem sprejme in vanj vključi Darwinove ključne evolucijske procese: da evolucija poteka tudi v naravi, da človek ni nedavno prišel na Zemljo in, ključno, da se človeško telo razvija v naravnih procesih, kot je naravna selekcija.¹⁴ Vendar pa Lyell tako kot Alfred Russel Wallace (1823–1913), Darwinov rival in nesojeni »soavtor« evolucijske teorije, evoluciji postavi meje, saj evolucija ne more oblikovati človekove narave. Darwin ostane dokaj izoliran v svojih pogledih in se sprašuje, kaj nam pomaga znanstveno mišljenje, če se omejimo zgolj na manjše probleme, in čemu služi znanost, če se v bolj kompleksnih odgovorih zateče k religiji.¹⁵

Omeniti je treba tudi dognanja Thomasa Roberta Malthussa (1766–1834). Proslavil se je z delom *An Essay on the Principle of the population*, ki ga je izdal pod anonimnim avtorstvom leta 1798. Darwin je v svoji avtobiografiji zapisal: »Oktobra 1. 1838 [...] sem po naključju za zabavo prebiral Malthusovo Prebivalstvo, in kljub temu, da sem bil zaradi dolgotrajnega opazovanja navad živali in rastlin pripravljen upoštevati boj za obstanek, ki poteka vsepovsod, me je nenkrat prešinilo, da se bodo v teh pogojih prednostne variacije verjetno ohranile, neprednostne pa bodo izginile. Posledica tega bi bilo oblikovanje nove vrste.«¹⁶ Malthuss skratka pod vplivi nagle industrializacije izpostavi, da je v vsaki »zlati dobi« prišlo do blagostanja in pretirane naseljenosti, posledično pa je sledil čas stradanja in izčrpanja kot odgovor na prenaseljenost. Darwin je seveda samo povzel, da bodo krizi navkljub preživeli samo tisti, ki se bodo najbolje prilagodili novim življenjskim razmeram.

V letu izdaje *Origin of Species* (1859) je izšlo še izjemno priljubljeno delo angleškega novinarja Samuela Smillesa (1812–1894) z naslovom *Self-Help*; v knjigi je avtor opisal viktorijanske navade. Glavno, z racionalizmom podprto misel pa je strnil že v uvodu: »*Heaven helps those who help themselves.*«¹⁷ V duhu kapitalizma je izhajal iz posameznika, ki deluje z maksimo, da mora vsak prispevati za svoje blagostanje, s čimer bo najbolje služil tudi celotni naciji. Največ, kar lahko stori država, je, da mu omogoči svobodo, da se razvija in krepi svojo osebnostno rast.

¹³ Več o Darwinovem potovanju na ladji Beagle glej: Darwin, *Dnevnik raziskovanj*

¹⁴ Cain, *Introduction – Human Evolution after Origin of Species*, str. XVII.

¹⁵ Prav tam, str. XVIII.

¹⁶ Citirano iz: Jay Stephen, *Darwinova revolucija*, str. 7.

¹⁷ »Nebo pomaga tistim, ki si pomagajo sami.«, v: Smiles, *Self-Help*, str. 16.

Naloga vlade je, da ščiti življenje, svobodo in lastnino,¹⁸ posameznik pa naj se raje zanaša na svoje delo, ne na institucije. Svoboda izraža tako moralni kot politični napredek in je rezultat posameznikovega delovanja, energije in neodvisnosti.¹⁹ Največji suženj ni tisti, ki mu vlada despot ali zla misel, temveč tisti, ki ga vodijo sebičnost, ignoranca in vice.

Drugo delo, ki je izšlo v letu izdaje *Origin of Species* v duhu liberalizma in razvoja demokracije, je delo Johna Stuarda Milla (1806–1873) *On liberty*, ki že v uvodnem nagovoru dregne v mit o enakovrednosti spolov. Millovo delo nastavi ogledalo cinični meščanski družbi, na kar so opozarjali že njegovi nemški kolegi.²⁰ Predmet razprave je državljska ali družbena svoboda in meje legitimne oblasti družbe nad posameznikom. Oblast izraža voljo in glas ljudstva, ki temelji na individualni svobodi.²¹ Mill v nadaljevanju izpostavlja, da je cilj razprave razmejiti vlogo države in njeno pravico poseganja v osebno svobodo individuuma, in to je samo v primeru samozaščite.²² Ostro se odzove tudi na moralne krščanske nauke, ki pod kalvinistično dogmo zapovedujejo, česa ne smemo narediti, namesto da bi bolj poudarjali tisto, kar je za družbo dobro. Gre za kritiko podcenjevalnega odnosa do samega sebe, pri čemer bo vsak dosegel odrešitev šele tedaj, ko bo svojo zlo in pokvarjeno naravo pokončal v samem sebi.

V ta svet razcepljenosti med družbo in posameznika, med osebno svobodo in oblastjo države je zgrmela še Darwinova revolucionarna teorija o naravni selekciji, ki je na neki način interpretirala tako Millovo hvalnico iskanja resnice in pravice kot Smilesov hvalospjev meščanskim vrednotam. Darwin je v delu *Origin of Species* na samem začetku izbral citat Francisa Bacona (1561–1626), »očeta« *empirizma*, ki zagovarja tezo, da mora vsak znanstveni dokaz počivati na izkustvu. Izbira citata pravzaprav sploh ni naključje. Vse Darwinove publikacije, teze in dognanja temeljijo ravno na Baconovi osnovni premisi in izhajajo iz nje. Podal jo je v delu *The Advancement of Learning*: »Če torej sklenem, nihče naj spričo napačnega pojmovanja zmernosti ali narobe zastavljene vzdržnosti ne misli in ne trdi, da lahko človek išče predaleč oziroma se pretirano spozna na knjigo Božje besede ali knjigo Božjih dejanj; na blagostanje oziroma filozofijo; ljudje naj si rajši prizadevajo, da bodo nenehno napredovali in spoznavali oboje.«²³ Doba, ki jo zaznamuje Darwin, je nadaljevanje Descartesovega dvoma. Darwin tako v svoji avtobiografiji zapiše, da so ga številne neraziskane skrivnosti prignale do spoznanja, da ostane agnostik, ali kot je lepo razvidno že iz njegovega prvenca: »Mišljenje, da je bila vsaka vrsta samostojno ustvarjena, je zmotno.«²⁴

¹⁸ Smiles, *Self-Help*, str. 17.

¹⁹ Prav tam, str. 18.

²⁰ Arthur Schopenhauer je leta 1844 opozarjal, da nemška družba potrebuje »zdravilo za duha«, nekaj let kasneje je Friedrich Nietzsche domovino Prusijo poimenoval »domovina vseh barvnih lončkov«. Več o tem glej: Habjanič, »Času neprimerna premišljevanja«, str. 34–39.

²¹ Mill, *O svobodi*, str. 43.

²² Prav tam, str. 44.

²³ Citirano iz: Darwin, *O nastanku vrst*, str. 14.

²⁴ Prav tam, str. 18.

V *Origin of Species* Darwin razvije teorijo evolucije na podlagi boja za obstanek, ki temelji na preživetju najspodobnejših. Že na začetku je treba potegniti ostro ločnico s prej omenjenim lamarkizmom, s čimer so mnogi darvinisti z veseljem koketirali. Tu ne gre za napredovanje od nižjega k višjemu, čemur je že Darwin ostro nasprotoval. Gibalo evolucije je neka povsem slepa sila, in ne naperjenost k čedalje večji popolnosti in večvrednosti, kamor so zašle različne rasne teorije.

Drugo pomembno dognanje je seveda naravna selekcija, s čimer je Darwin prevzel Lyellovo gradualistično interpretacijo nastanka Zemlje ter jo prenesel na živo bitje, ki se iz generacije v generacijo spreminja, vendar ni nujno, da na boljše, kot predpostavlja lamarkizem. »Pri družbenih bitjih prilagaja zgradbo vseh posameznikov za dobro skupnosti, če odbrana sprememba koristi vsem. Nečesa pa naravno odbiranje ni mogoče narediti, namreč, predrugičiti zgradbo vrste, ne da bi ji s tem dalo kako prednost v dobro katere druge vrste.«²⁵ Tista vrsta, ki se ne prilagodi, postaja vse redkejša in nazadnje izumre. Največjo sposobnost preživetja imajo tiste vrste, ki imajo raznovrstno zgradbo in sposobnost prilagajanja okolju: »[...] kolikor raznovrstnejši postanejo potomci, toliko boljše možnosti bodo imeli za zmago v bitki življenja. Naravno odbiranje pelje k razhajanju lastnosti ter k dobršnemu izumiranju manj izpopolnjenih in vmesnih oblik življenja.«²⁶

Darwinovo teorijo naravnega izbora kritizirajo predvsem zaradi naključij, ki jih predvideva, medtem ko sorodne teorije obljublajo »vsak svojega ključarja« ali posežejo po predestinaciji oziroma evolucijski teleologiji, po kateri s pomočjo božjega načrta pride do določenega napredka. Toda darvinizem je predpostavljal naravni, sonaravni razvoj živih bitjih s prilagajanjem oziroma odzivi na okolico.

Teorija naravnega izbora je bila v zraku, Darwin jo je le artikuliral in napisal v enem zamahu, praktično v enem letu. Za delo je menil, da bi lahko bilo domišljavo, vendar pa misli, da bo poželo zanimanje javnosti. Darwinov prijatelj Thomas Henry Huxley (1825–1895) je o teoriji dejal: »Kako neskončno neumno, da se tega nisem domislil sam.«²⁷ Leta 1869 je Marx pisal Engelsu o Darwinovem delu *Origin of Species*, da je nadvse primerna knjiga za raziskovanje naravoslovja. Marx je imel o Darwinu zelo dobro mnenje, med njima je potekala tudi korespondenca. Knjiga je izšla 24. novembra 1859 v 1250 izvodih, ki so pošli še istega leta. Do leta 1872 je izšla v šestih dopolnjenih izdajah, v Angliji so prodali kar 16 tisoč izvodov, že leta 1860 sta izšla ameriška izdaja ter prevod v nemščino. V nemškem prevodu je prevajalec Heinrich Georg Bronn (1800–1862) uveljavljal svoje evolucijske ideje, s katerimi Darwin ni soglašal; leta 1867 je izšel izboljšan prevod. Leta 1862 je izšel še francoski prevod, ki ga je Darwin prav tako zavrnil (popravljen je izšel leta 1876), sledili so še švedski (1869), danski (1872), poljski (1873), madžarski (1874), španski (1877) in srbski prevod (1878).²⁸

²⁵ Prav tam, str. 69.

²⁶ Prav tam, str. 95.

²⁷ Citirano iz: Kuntner, *Darwin, Nastanek vrst in evolucija*, str. 332.

²⁸ Prav tam.

A Darwinov naravni izbor je bil le prva stopnja prebiranja. Korak dlje je stopil v svojem naslednjem delu, v *The descent of man, and selection in relation to sex*, ki je izšel leta 1871. V tem delu je naravni izbor nadgradil s spolnim izborom, obenem pa začrtal pot, po kateri izvor človeka lahko izhaja tudi iz nižjih oblik, saj izvor človeka prav tako poteka po poti evolucije kot pri drugih živalskih vrstah, kot je že bilo dokazano pri *Origin of Species*.

Teorija se ni prijela niti med samimi darvinisti, ki jim je bila pravzaprav odveč, saj je bila razlaga razvoja živih bitij s pomočjo naravne selekcije zanje popolnoma zadostna. Največji kritik spolnega izbora je bil Darwinov mlajši kolega Wallace, ki je spolni izbor reduciral na boj za preživetje, Darwina samega pa je obtožil »darwinistične herezije«. Wallace, ki je Darwina priznaval za svojega učitelja, se je v tem primeru približal teleološki interpretaciji evolucije, po kateri nekaterih stvari, recimo nastanka človeka, ni mogoče razložiti s procesom evolucije, temveč se nasloniti na nevidno božjo roko, ki vodi naravo.

Darwin je take napade prav gotovo pričakoval, zato je že leto po izdaji *The Descent of Man*, izdanega leta 1871, izdal *The Expression of the Emotions in Man and Animals* (1872), v katerem še zoži razmik med človekom in živaljo. Lastnosti, ki jih je mogoče najti in dokazati pri živali, v enaki meri poseduje tudi človek. Darwin se je osredotočil na žalovanje, obup, veselje, predanost, sovraštvo, kazni, začudenje. Pri tem je uporabil najnovejše raziskave iz medicine, anatomije, anketnih vprašalnikov, ki so jih raziskovalci in misijonarji izpolnjevali v na novo odkritih deželah, ter fotografski material, uporabljen za znanstveno raziskovanje, ki je razkrivalo razpoloženje posameznikov. Knjiga je bila v ruski jezik prevedena leta 1872, v nemščino, nizozemščino in poljščino leta 1873, francoščino leta 1874 in v italijanščino leta 1890.

Odmevi darvinizma v habsburški monarhiji

Razvoj darvinizma in prvi odmevi na Dunaju so tesno povezani z vzponom liberalizma v drugi polovici 19. stoletja. Ob tem v osredje pridejo vse teme, ki so povezane s krizo identitete meščanskega razreda. K temu sodijo zahteve po emancipaciji, socialni reformi, pacifizmu,²⁹ razmahu sionizma³⁰ in antisemitizma,

²⁹ Bertha von Suttner v svojem znamenitem delu *Die Waffen nieder!* kot prvoosebna pripovedovalka omenja prihod novih knjig, ki jih je leta 1859 priporočil knjigarnar, med njimi tudi Darwinovo *The Origin Of Species*, ter nadaljuje: »[...] und er macht uns aufmerksam, daß dies besonders interessant sei und geeignet, epochemachend zu wirken«; glej: Suttner, *Die Waffen nieder!*, str. 36. Leto 1859 je sicer v Berthini zavesti tudi simbolično mišljeno kot leto poloma avstrijske vojske v bitki pri Solferinu, kar je povzročilo preobrazbo avstrijske družbe ter prelom tako v političnem (prihod liberalcev) kot mentalnem smislu (»Ich Krise«).

³⁰ Theodor Herzl, urednik feljtonov pri *Neue Freie Presse*, je obiskoval živalski vrt, v katerem so bili v letih 1896 in 1897 »razstavljeni« afriški domorodci. Glej: Michler, *Darwinismus und Literatur*, str. 355.

v literaturi se obdelujejo teme, kot so vojna, lastnina, država, ljubezen in spol, ter rasna³¹ vprašanja.³²

Darvinizem je predstavljal idealno osnovo, na katero so se lahko sklicevale vse teorije, od mitologije in naravoslovja do literature, ideologije, filozofije in psihologije. Prvo javno predavanje o Darwinu je v Avstriji imel Gustav Jäger (1832–1917) v *Verein zur Verbreitung naturwissenschaftlicher Kenntnisse* 10. in 15. decembra 1860. Društvo je bilo ustanovljeno leta 1855 na Dunaju, takrat je štelo 319 članov, med katerimi jih je bilo kar nekaj srednjih let. Jäger je bil leta 1860 star 28 let.³³ Darwinova priljubljenost je rasla tudi v prihodnjih letih. Leta 1867, torej prav v času liberalne ofenzive v dunajskem parlamentu,³⁴ je Haeckel Darwinu sporočil, da mu *Zoologisch-botanischen Gessellschaft* na Dunaju podeljuje častno diplomu, leta 1872 je postal skupaj z Baerom, Haecklom in drugimi častni član dunajskega *Antropologischen Gesellschat*, leta 1875 častni član *Österreichischen Akademie der Wissenschaften*, že leta 1877, torej še v času življenja, pa je na fasadi novega Naravoslovnega muzeja na Dunaju dobil spominsko obeležje.³⁵ Leta 1865 je graški zoolog Oscar Schmidt (1823–1886) kot prvi protestantski rektor na katerikoli avstrijski univerzi v uvodnem govoru odkrito branil darvinizem.³⁶ Schmidtov govor je treba razumeti kot odgovor Josephu Hyrtlu (1810–1894), ki je ob 500. obletnici dunajske univerze v nastopnem rektorskem govoru močno podvomil o dokazovanju materialistov Carla Vogta in Rudolfa Wagnerja, posledično pa tudi o samem darvinizmu. Med Hyrtlovim govorom so študentje zapustili predavalnico, povzročil pa je tudi hude odmeve v liberalnem časopisu.³⁷

Nemci in darvinizem na Slovenskem

Nemška večina je darvinizem vključila v svoje izpeljave kulturne, politične in gospodarske hegemonije. Nemško časopisje je redno povzemalo prispevke vidnejših materialistov Vogta, Büchnerja in Haeckla. Med vidnejšimi darvinisti, prepoznanimi tudi izven monarhije, pa velja omeniti Bartholomäusa Carnerija, ki je živel v Viltušu in Mariboru.

Prvi odmevi v časopisju so prišli relativno hitro. Leta 1861, torej slabi dve leti po angleškem izidu dela *Origin of Species* ter dobro leto po nemškem prevodu, so v častniku *Blätter aus Krain*³⁸ povzeli misli nemškega materialista in filozofa dr.

³¹ Ob koncu stoletja se je za Afričane v nemško govorečem prostoru uveljavilo poimevanje »Aschanti«. Razstavljeni so bili kot eksponati v živalskih vrtovih. Tako si je bilo leta 1896 v dunajskem živalskem vrtu mogoče ogledati 30 moških, 18 žensk in 20 otrok, ki so živeli v 12 do 14 kolibah. Razstava je bila prava atrakcija, saj si jo je v prvih dneh ogledalo kar 15 tisoč obiskovalcev, julija pa kar 106 tisoč. Glej: Michler, *Darwinismus und Literatur*, str. 353.

³² Michler, *Darwinismus und Literatur*, str. 13.

³³ Prav tam, str. 32.

³⁴ Melik, *Razcep med staroslovenci in mladoslovenci*, str. 85.

³⁵ Michler, *Darwinismus und Literatur*, str. 33.

³⁶ Prav tam, str. 36.

³⁷ Prav tam, str. 35.

³⁸ *Blätter aus Krain*, 9. 3. 1861, V, št. 10, str. 39–40.

Ludviga Büchnerja. Büchner Darwinov nauk med drugim primerja tudi z vzponom socializma, v članku pa njegova dognanja v glavnem povzema na primeru rdečih, rumenih in črnih mravelj ter na hierarhičnih in suženjskih vlogah posameznih vrst, s čimer vsaj simbolično aplicira na slovanske narode.

Resnejša polemika se je nadaljevala v nemškem dnevniku *Laibacher Zeitung*,³⁹ ki je maja 1871 objavil članek z naslovom *Gegen Darwin*. Pisec izhaja iz teze o napredovanju živalskih vrst, ki delujejo po enakem principu kot pri geologiji, vendar gre pri živalskih vrstah za nenehen napredek, za izpopolnjevanje, kar Darwin dokaže na podlagi dveh izhodišč: naravnega izbora in boja za obstanek.⁴⁰ V tako imenovani *Bellum omnium contra omnes*⁴¹ preživijo samo najpopolnejša bitja na račun šibkejših. Avtor ugotavlja, da Darwin v svoji teoriji ni osamljen. Omenja pionirja evolucije 18. stoletja Jeana Baptista Lamacka, Étienno Geoffroya Saint-Hilaira (1772–1844), francoskega naravoslovca in Lamarckovega somišljenika. Avtor se v nadaljevanju posveti zgolj teoriji Theodorja Ludwiga Wilhelma Bischoffa (1807–1882), profesorja anatomije v Heidelbergu, ki je trdil, da ženske niso primerne za študij medicine zaradi njihove fiziološke manjvrednosti. Bischoff je navedel tehten argument za prehajanje lastnosti med organizmi, še posebej iz nižjih v višje, kjer je Darwin pravzaprav vse prepustil golemu naključju, sreči, s čimer je jasno dokazal, da pri njem ne gre za znanstveno teorijo, temveč v tem primeru zgolj za metodo dokazovanja, ki izhaja iz gole sreče. Bischoff se je s tem pridružil oportunistom na strani tako imenovane evolucijske teologije, ki so trdili, da Bog pripravi neke vrste bazen, kjer se napredne lastnosti pokrijejo in nato preidejo na Zemljo v formi višjega bitja.⁴² V ospredju je bil pomen ločevanja človeka od živali, kar je bilo najtrši oreh za razumevanje in mentalni preskok 19. stoletja, kar ni uspelo niti večini darvinistov, kaj šele njegovim nasprotnikom.

*Marburger Zeitung*⁴³ je v rubriki »*Vermischte Nachrichten*« prinesel romantični opis Darwinovega življenja ob njegovem 66. rojstnem dnevu. Avtor se je razpisal o njegovi življenjski poti, potovanju na ladji Beagle, njegovem življenju z družino ter temeljnih delih.

Le nekaj mesecev pozneje se je v istem časopisu začela serija člankov Carla Vogta z naslovom *Der Armensch*.⁴⁴ Usmerjenost nemškega časopisja je torej popolnoma jasna. S pomočjo Darwinove teorije so prevzeli rasistično ideologijo o večvrednosti nemške rase, ki sta jo tako vneto zagovarjala Vogt in Haeckel. To je bil čas, ko so množična taborska gibanja na Spodnjem Štajerskem že pustila močne sledove, tako zgodovinski kot nezgodovinski narodi pa so v zgolj desetletje stari

³⁹ *Laibacher Zeitung*, 5. 5. 1871, št. 103, str. 744–745.

⁴⁰ Prav tam, str. 744.

⁴¹ Avtor tukaj uporabi znamenito Hobbesovo prisposodbo tako imenovane totalne vojne, ki jo je Thomas Hobbes (1588–1679) uporabil v svojem delu *Leviathan* iz leta 1651, v katerem je sicer definiral družbeno pogodbo. V tem kontekstu se avtor teksta o Darwinu verjetno nanaša na tako imenovanega »umetnega človeka« kot prisposodbo popolnega bitja, ki si ga je Hobbes sicer izposodil iz Svetega pisma. Glej: Hobbes, *Leviathan*, str. 7 in str. 477.

⁴² Cronin, *The Ant and the Peacock*, str. 18.

⁴³ *Marburger Zeitung*, 23. 2. 1876, XV, št. 22.

⁴⁴ *Marburger Zeitung*, 8. 9. 1876, XV, št. 107.

avstro-ogrski politični tvorbi že začeli uveljavljati svojo narodnostno naperjenost in željo po enakopravnosti. Trditve »omikanega sveta« so bile zato za Nemce, živeče na Spodnjem Štajerskem, še kako dobrodošle. Nemške stranke in časopisi so zelo očitno sprejeli Darwinovo teorijo kot pomoč pri dokazovanju superiornosti nemške narodnosti nad slovansko.

Na Štajerskem se je z darvinizmom najresneje spopadel član nemške liberalne struje Bartholomeus Carneri (1821–1909), filozof in pesnik, med letoma 1861 in 1883 poslanec štajerskega deželnega zbora in od leta 1870 tudi poslanec državnega zbora, kjer je s svojimi dolgimi govori spravljal v obup slovenske poslance. Kot poslanec se je zavzemal za nemško prevlado znotraj avstro-ogrske državne tvorbe.⁴⁵ Vošnjak ga v svojih spominih prav zaradi nenaklonjenosti do Slovencev imenuje »Jeremias von Wildhaus« in ga prikaže kot hromega in sključenega človeka, podobnega kakemu satiru.⁴⁶

Carneri je kot filozof nase prvič opozoril z delom *Sittlichkeit und Darwinismus*, ki je izšlo leta 1871 na Dunaju. V treh knjigah je dokazoval, da je politična svoboda mogoča samo z moralno svobodo državljanov, zato je etično držo, h kateri mora težiti celotna skupnost, mogoče doseči le in zgolj z resnico in svobodo. Carneri si je za osnovo vzel evolucijsko teorijo, ki jo je uporabil pri razvoju družbe znotraj državne tvorbe. V enakost narodov ali spolov ni verjel, temveč gre pri njem za izraz medsebojnih odnosov, med katerimi ima vsak svojo dolžnost.⁴⁷ Podobno se je darvinizma oprijel pri narodnem vprašanju. Slovanske želje po večji avtonomnosti oziroma prepoznanju slovenskega jezika je argumentiral s prilagodljivostjo bolj razviti nemški kulturi, do stopnje katere se manjši narodi ne bodo nikoli povzpeli. Zato je po njegovem edina pot k njihovem razvoju tako nerazvite kulturne krajine kot nedohranjenega intelektualnega razvoja podreditev nemški kulturi.⁴⁸ Slovanom je obenem vehementno predlagal, da naj se naslonijo na višjo kulturo Germanov, ki jih bo dvignila na raven civilizacije, kot je človek dvignil opico.⁴⁹ V etični družbi gre za nenehen boj med delom, pravico in inteligenco, kar nazadnje posamezno družbo pripelje na višjo civilizacijsko raven. Rast posameznika kot družbe je mogoča samo v nenehnem boju oziroma uravnavanju med Kapitalom, Delom in Močjo.⁵⁰

Ne gre spregledati Carnerijevega pacifizma, za katerega se je dosledno zavzemal že v svoji prvi knjigi. Smrtna obsodba nas vrača v čas privilegijev, kjer država prevzame vlogo nadčloveka. Boj za obstanek mora potekati med moralnimi ljudmi, za katere je kategorični imperativ mir; smrtna obsodba je tako negacija napredka civilizirane družbe. Smrtno obsodbo sme oblast uporabiti zgolj v primerih, ko ni nobene druge rešitve.⁵¹

⁴⁵ Schwarz, *Carneri zu Eben - und Bergfelden, Bartholomäus Ritter von*, str. 151.

⁴⁶ Vošnjak, *Spomini*, str. 203.

⁴⁷ Carneri, *Sittlichkeit und Darwinismus*, str. 378.

⁴⁸ Prav tam, str. 437.

⁴⁹ Prav tam, str. 439.

⁵⁰ Prav tam, str. 508.

⁵¹ Prav tam, str. 304.

Darvinizem med Slovenci

Prvi med Slovenci se je z Darwinom javno soočil in o njem podal temeljito analizo Janko Serbec (1834–1909), eden največjih narodnih buditeljev na slovenskem Štajerskem. Junija 1870 je bil v *Slovenskem gospodarju* objavljen članek v dveh delih z naslovom *O Darwinovem nauku*.⁵² Serbec je zavrnil Darwinov nauk o naravnem izboru in boj za obstanek, iz katerega je Darwin izpeljal gradualistični razvoj napredovanja živali, kar je že pred tem uveljavil njegov starejši prijatelj in mentor Lyell v geologiji. Serbecovo razumevanje in neodobravanje sta seveda pričakovana in v sozvočju s številnimi kritikami, ki so se oprijele Darwina tako za časa njegovega življenja kot po njegovi smrti, ko je teorija naravnega izbora poniknila za naslednjih 50 let, teorija spolnega izbora pa za naslednje stoletje.

Temeljni očitek Darwinu je seveda boj za obstanek, iz katerega izhaja preživetje najmočnejšega oziroma preživetje tistega, kot Serbec pravilno ugotavlja, »kader je kateri razdelek doma v prav ugodnem kraju«,⁵³ torej tisti, ki se najbolje prilagodi okolju. Drugi glavni očitek, razlikovanje človeka od živali, ga do neke mere postavi na stran Darwinovega učenca Alfreda Russlla Wallacea (1823–1913). Ta je zvesto sledil naravnemu izboru, vendar le do točke, ki se dotika živalskega naravnega izbora. Wallace namreč ni mogel sprejeti teze, da je človek prav tako proizvod naravnega procesa, izhajajoč iz živali, torej opice. Zato se je v tem primeru odmaknil od naravnega izbora ter posegel po naravni teologiji, po kateri je Bog tista končna avtoriteta, ki potegne končno ločnico med svetom živali in svetom človeka. Serbeca je sicer zmotila že sama teorija naravnega izbora, saj ni verjel v dokazovanje o prehodu iz nižje v višjo vrsto, temveč »da še nikoli ni postalo novo višje plemo iz starih plemen nižje vrste, temuč le novi razdelki so postali v taistem plemenu«,⁵⁴ razlika je le v stopnji razvoja znotraj določene vrste in ne v prehajanju iz ene v drugo.

Serbecovo razumevanje in argumentiranje Darwinovega nauka je bilo pričakovano. Darwinov nauk je pomenil popoln preobrat in odmik od nemškega idealizma, ki se je takrat prek Hegla, Fichteja in Schelinga uveljavil v razsvetljeno-romantično in vse bolj sekularizirano usmerjeni meščanski nomenklaturi. Nemška filozofska šola je prek razumevanja »*Absoluta*« nadomestila vsemogočnega Boga, ki se pomakne v abstraktno sfero. Serbec je videl Darwinovo delo kot odgovor, kot nasprotje nemškemu idealizmu, vendar pa je šel Darwin v svojem razumevanju praktično še dlje in se je deklariral za agnostika.⁵⁵ Temeljno Serbecovo nesprejemanje Darwina je izhajalo iz golega boja za preživetje, »za lastno življenje in pokončanje nasprotnikov«. ⁵⁶ Serbec kot eden glavnih agitatorjev slovenske narodne zavesti v Mariboru, ustanovitelj in prvi predsednik Čitalnice leta 1861 ter eden izmed idejnih vodij ustanovljenega časopisa *Slovenski narod* se je v svoji politični karieri zavzemal

⁵² Slovenski gospodar, 23. 6. 1870, IV, št. 25, in 30. 6. 1870, IV, št. 26.

⁵³ Slovenski gospodar, 23. 6. 1870, IV, št. 25, str. 99.

⁵⁴ Slovenski gospodar, 30. 6. 1870, IV, št. 26, str. 103.

⁵⁵ Glej: Wuketits, *Der stille Revolutionär*.

⁵⁶ Slovenski gospodar, 23. 6. 1870, IV, št. 25, str. 99.

za enakopravnost slovenskega naroda znotraj monarhije. Sam se je sicer izrekal proti tako imenovanemu Mariborskemu programu,⁵⁷ ki so ga sprejeli staroslovenci leta 1865 na pobudo Andreja Einspielerja (1813–1888), v katerem so zahtevali združitev Koroške, Štajerske, Kranjske in avstrijske Primorske v enotno politično tvorbo, imenovano Notranja Avstrija. Aktualna sta bila dva načrta, že omenjeni načrt po tako imenovanem zgodovinskem pravu, ki se je po Sernečevem mnenju preveč naslanjal na češki zgodovinski program, in drugi, ki se je po naravnem pravu zavzemal za priznanje lastnega jezika in kulture.

O Sernečevi naklonjenosti in razumevanju naravnega prava je mogoče sklepati prav iz nasprotovanja rasnim teorijam, ko pravi: »*Tedaj Darwinov nauk nič drugega ni, ko strašno ponižanje človeškega rodu, in velika pomota sedajnega časa. Tudi praktični nasledki tega nauka niso kaj drugega, ko krivica. Človeški rod je res razdeljen po narodnostih, vendar ima vsak narod v sebi vse lastnosti, ki mu dajejo človeško dostojnost. Naravno je, da vsak narod po svoji duhni moči, po svoji deželi itd. nekaj drugega ljubi, da si je vsak izvolil drugo delo. Zavržljiva pa še nobeden narod ni višjega ali nižjega razdelka v človeškem plemenu, temuč enaki so si narodi pred Bogom, naj bodo tudi enaki pred postavo. Narodi bolj razviti nimajo pravice preganjanja manj razvitih narodov; naj jih učijo in naj se od njih naučijo, kar imajo ovi dobrega in blagega.*«⁵⁸ Enakost torej temelji na medsebojnem razumevanju in spoštovanju drug drugega.

Sernec je v interpretaciji Darwina sicer deloma padel pod vpliv rasističnih izpeljank Darwinove teorije, ki jih je Darwin ostro zavračal, jih je pa sprejemal in vključeval Carl Vogt. Ta je sprva želel prevesti Darwinovo delo *The Origin of Species*, a mu Darwin, ki je poznal njegova rasistična načela, tega ni dopustil. Sernec je pri interpretaciji Darwinovega dela *Origin of Species* imel na voljo dva prevoda v nemški jezik. S prvim iz leta 1860, torej dve leti po izidu originala, oziroma z dodatkom se Darwin prav tako ni strinjal. Dodatek je vehementno napisal nemški paleontolog Heinrich Georg Bronn (1817–1895), a je kljub temu zelo pripomogel k seznanjanju z naravnim izborom v nemških deželah in še posebno vplival na Ernsta Haeckla, ki je darvinizem populariziral v nemško govorečem svetu. Drugi, izboljšani prevod je delo Juliusa Victorja Carusa (1823–1903), s katerim je Darwin soglašal. Tako Vogt kot Haeckel sta bila izrazito naklonjena rasističnim teorijam, ki so odpirale pot »večvredni« severnoevropski rasi, ki je takrat pod vplivi kolonialne politike prevladovala »med tako imenovanim omikanim svetom«,⁵⁹ kot se je cinično izrazil Sernec.

Sernec je sicer ločeval med Darwinom samim in njegovimi učenci, ko je napisal: »*Ovi nauk je tudi imel svoje nasledke v narodnih zadevah. Darwinovi učenci nas namreč tudi učijo, da ima človeški rod svoje razdelke po narodih, in da so ovi razdelki močnejši ali slabiji, kakor pri živalih. Močnejši narod tedaj tudi slabejega preganja; seveda je to po Darwinu samo naravna postava, ne pravica močnejega naroda, ker pomen pravice se sploh ne da razviti iz Darwinovega nauka. Ali nekte-*

⁵⁷ Lončar, Dragotin. *Dr. Janko Sernec*, v: *Sodobnost*, 1935, III, št. 2, str. 124.

⁵⁸ Slovenski gospodar, 30. 6. 1870, IV, št. 26, str. 104.

⁵⁹ Prav tam, str. 103.

rim je zadosti, da imajo za se naravno postavo in da jo rabijo neusmiljeno, zlasti proti Slovanskemu narodu, to občutimo dobro zlasti mi Slovenci.»⁶⁰ Za Serneca je kal vzkllila prav iz Darwinovega naravnega izbora. »Če je človek prepričan, da drugega nič ni, nego zlahtna živina, potem začne tudi tako živeti kakor živina. Kaj je takemu za Boga mar, ali za pravico, za resnico in lepoto? Glej, da se Tebi dobro godi in Tvojemu rodu, preganjaj vsakega, kdor ti je na potu! Krepi si svoje moči, pa le zavolj samega sebe, vživaj, kar si moreš pridobiti; kar ni prepovedano, to je dopuščeno; kar je prepovedano, to pa stori skrivaj, če se ti ljubi.«⁶¹

Po drugi strani pa je Sernec zelo dobro razumel neizprosni boj, ki vodi tudi v nove vojne in asimilacijo številčno manj razvitih, kjer ni prostora za moralo, ki je v Darwinovem primeru prepuščena človekovi svobodni volji, odločitvi posameznika, ki mora sam priti do spoznanja, kako nemoralni smo.

Sernečev drugi temeljni očitke je nesprejemanje razvoja človeka kot ene izmed razvojnih stopenj živalskega sveta: »*Da bi se mogel človeški rod kedaj ločiti od roda opic. Darwin popolnoma pozabi, da je nam odprt novi svet, v kterelega nobena žival še pogledati ne more. To je svet duha.*«⁶² Človek premore razum, čut za literaturo, glasbo, estetiko, ki je žival ne premore. Sernec je na aktualni svet gledal skozi percepcijo preteklosti kot stopnje razvoja in napredka sveta in se pri tem naslanjal na Heglovo *Fenomenologije duha* (1807). Pisec je skeptičen tudi v Darwinovem dokazovanju živalskih razvojnih stopenj: »*Živina ima le voljo po telesnem nagibu in po telesni navadi [...] Dobra je tedaj beseda, če rečemo, da človek ima tudi duh razum telesno duše, živina pa ima le dušo. Duh je v nas posebno bitje [...] Pri vsaki priložnosti pa spoznamo, da je duhno in telesno bitje v nas popolnoma združeno v eno celoto. Ravno ta lastnost, da smo duhnotelesno bitje, nas loči popolnoma od celega živalstva. Obe bitji ste tudi potrebni k temu, da je človek razvil jezik, da more povedati svoje misli, svoje čuti in svojo voljo po telesni moči. Živina nima jezika, ne zna govoriti, ker nima duhnega sveta v sebi.*«⁶³

Sernec v svojem članku ne kaže samo gneva do Darwina, temveč do celotnega razvoja, kamor je zašel »*tako imenovan omikan zahodni svet*«, o katerem Sernec vse bolj dvomi, kar ga verjetno samo še bolj utrdi v prepričanju o povezanosti s slovanskimi narodi. Zahod je na eni strani ponujal rasistične izpeljave »*Nadnaroda*«, ki ima vso pravico, da si podredi šibkejšega. Sistem, v katerem prevladuje sekulariziran, vse manj verujoč svet, je Sernecu kot intelektualcu, ki se je na Dunaju srečal tudi s Heglovo kritiko revolucije in jo spoznal, vse bolj odtujen.

Sernečeva pot k priznanju slovenskega naroda je bila torej zmerna, postopna, prek rasti duha, na katerem naj počiva kultura slovenskega naroda. V tem kontekstu je treba razumeti ustanavljanje številnih društev, ki so gojila narodno zavest, čitalnic, pevskih zborov, gledališč in časopisov z liberalno konservativno naravnostjo kot držo, ki jo Sernec zastopa prek načel, udejanjenih v časopisu *Slovenski narod*. Zato ni prav nič presenetljiv zaključek, v smislu razsvetljenske manire pogleda v

⁶⁰ Prav tam.

⁶¹ Prav tam.

⁶² Slovenski gospodar, 30. 6. 1870, IV, št. 26, str. 103.

⁶³ Prav tam, str. 104.

nebo kot simbolike, takrat za Serneca še optimistične prihodnosti,⁶⁴ ko pravi, da »bestijalnega Darwinovega nauka sramovalo se bode vse pravo človeštvo, in ko se bodo zdramili Darwinovi učenci, v roke si bomo zopet segli ž njimi in ponosno gledali v nebo, kamor je obrnjeno le človeško oko!«⁶⁵

Dokaj pomenljiv članek, v katerem je Darwinova teorija obvisela med vrsticami, lahko preberemo v otroški reviji *Vertec*,⁶⁶ časopisu za slovensko mladino, ki ga je urejal učitelj Ivan Tomšič. Prva številka je izšla na novega leta dan leta 1871. Tomšič je bralce v uvodu nagovoril s člankom »V stvarjenju sveta se nam kaže modrost in vsemogočnost stvarjenje božje«. V vsebinskem delu je avtor trčil ob samo srž problema glede podobnosti med človekom in gorilo, ki je prav takrat razdvajala evropsko strokovno in laično javnost. »Med vsemi živalmi, ki nam je našteva prirodopisje, so opice človeku, kar se tiče telesne njegove postave in obnaše, gotovo najbolj podobne. Ako je pa bolj natanko opazujemo, našli bomo vendar, da ta podobnost ni ravno toliko, kakor nekteri ljudje navadno mislijo. Opice so razun lica in dlani po vsem životu kosmate. Glava je okroglasta kakor človečja, toda čelo je nizko in nazaj stlačeno, ustnice so ozke in težke, nos je potlačen in čeljusti molé naprej, tako da je zares ves obraz le bolj živinski [...] Izmed obilne versti opic naj omenimo tukaj le bolj ob kratkem azijskega Orang-utana ali tako imenovanega divjega moža, ki je človeku še najbolj podoben. Kedar doraste, visok je čez 4 čevlje in po vsem životu z dolgimi rujavimi dlakami obrasen. Prednji tenki roki mu segate do pod kolen. Repa nima, pa tudi možnjic nima v ustih, kakor jo imajo skoraj vse druge opice. Po ravnem prav nerodno hodi po zadnjih rokah, v prednji roki pa vzame palico, da se na njo opira. Azijski Orang-utan živi posamezen v velikih gozdih na otokih Borneo in Sumatra. Najrajše se plazi po drevesih, ki mu dajejo sadje in listje za hrano. Ta opica je prav pohlevna in mirna žival; pred človekom ne beži, le kedar je v nevarnosti, brani se prav dobro s kamenjem in oklestki, ki je za ljudmi meče. V mladosti se pusti ukrotiti, privadi se človeka in se marsikaj nauči.«⁶⁷

Avtorjeva črtica je izšla še pred Darwinovo dokončno izpeljavo in potrditvijo prehoda in dokaza o človeku kot najpopolnejši živalski vrsti, kar je eksplicitno dokazoval šele v delih *The Descent of Man* (1871) ter *The Expression of the Emotions in Man and Animals* (1872), vendar je prej omenjena razprava v Angliji potekala v šestdesetih letih 19. stoletja. Prispevek za mladino se seveda ne spušča v podrobnosti, ali orangutan poseduje *hippocampus minor*, se ga pa posredno dotakne s fizično primerjavo med človekom in orangutanom. Zanimiva je tudi primerjava z jetijem, ki je takrat že očitno buril domišljijo otrok na Spodnjem Štajerskem.

⁶⁴ Zaradi nenačelnega, utilitarističnega ravnanja pri Slovenskem gospodarju, pri snovanju slov. posojilnice v Mariboru in zlasti še v politiki, ki je leta 1873 privedla do razkola med staro- in mladoslovenci, je Janko Sernec demonstrativno odložil poslanski mandat in se umaknil iz javnega življenja ter ostal zvest le svojemu pravniškemu poklicu in svoji družini. Glej: SBL X, str. 293–294.

⁶⁵ Slovenski gospodar, 30. 6. 1870, IV, št. 26, str. 104.

⁶⁶ Vertec, 1. 1. 1870, I., št. 1, str. 12–14.

⁶⁷ Prav tam, str. 12.

*Slovenski narod*⁶⁸ se je z Darwinom prvič soočil v povezavi s fiziološkimi lastnostmi ženskih možganov in navduševanjem nad češkimi ženami. Na splošno je veljalo, da so ženski možgani za »tri do štiri lote lažji kakor pri možkih, kar so dokazali vsi učenjaki novejšega časa, zlasti tudi sloveči profesor in anatom Rokitsky na Dunaji, medtem ko možgani čeških žena dosegajo enako težo kot moški možgani, čemu se je čudil že Darwin.⁶⁹ Temu dejstvu gre pripisati tudi njihovo duhovitost. Očitno je bilo prisotno navduševanje mladoslovencev nad češkim zgodovinskim narodom kot idealom, saj imajo celo češke ženske enake možgane kot odrasli moški na Kranjskem ali Štajerskem.

Svojo argumentacijo darvinizma je podal tudi »Atila« Vošnjak v *Letopisu Matice Slovenske* leta 1885. V prispevku *Socijalni problem in kmetski stan* se je dotaknil vseh aktualnih ideologij, ki so poganjale tedanjo družbo: »Zemlja, delo in kapital so troji faktorji za pridelovanje novih dober. Zemlja daje človeku tiste snovi, iz katerih ustvarja z delom razne pridelke in kdor ne rabi vseh za vsakdanje potrebe, nabira si jih in postane kapitalist. Sčasoma pa si je kapital podjarmil zemljo in delo in se množil brez truda po storjenem delu družih, ki morajo njemu izročiti bogate zaklade zemlje in dela, sami pa pogrešajo za življenje potrebnih sredstev.«⁷⁰ Tako kmet kot obrtnik in tudi delavec so postali sužnji kapitala, ki vlada posameznikom pod praporom liberalnega kapitalizma. Največje zlo so delniške družbe, ki ne živijo od dela, temveč od obresti kapitala.⁷¹

Vošnjaka je skrbelo »stoletje iznajdeb«, ki je z izumi prišlo v domove družin, po drugi strani pa človeško delo, ki izgublja vrednost. Položaj delavca je primerjal s časom sužnosti »egipčanske ali rimljanske dobe«.⁷²

V rešitvi socialnega problema se je Vošnjak dotaknil tudi takrat zelo aktualnega dela Thomasa Roberta Malthusa *An Essay on the Principle of Population*, ki ga je Malthus izdal anonimno že leta 1798, Vošnjak pa je citiral nemški prevod. Malthus je izpostavil tezo, da čezmerna množitev prebivalstva vodi v revščino in pomanjkanje. Naraščanje prebivalstva je vodilo v pavperizacijo družbe, vse dokler ne izbije uboštvo. Po Malthusovi teoriji za uboštvo niso krive slabe socialne razmere, ampak naravni zakoni, po katerih je določena hierarhična lestvica družbenih slojev, torej tistih, ki vladajo, oziroma tistih, ki upravljajo kapital, in tistih, ki kapitalu služijo. Vošnjak se je temu odločno uprl ter izpostavil, da je kriva zgolj »nejednaka razdelitev« kapitala.⁷³

Malthusovi teoriji je sledil Darwin, ki je v delu *Origin of Species* dokazoval, da obstanejo zgolj močnejši, pri čemer razvoj poteka od najnižjega jajca do najvišjega živečega organizma – človeka. Vošnjak je povzemal že uveljavljene argumente proti darvinizmu, ki so dokazovali nezmožnost človekovega razvoja iz opice. Skrbi ga, podobno kot Serneca že pred tem, uničenje oziroma popolna

⁶⁸ Slovenski narod, 4. 1. 1873, VI, št. 3.

⁶⁹ Prav tam.

⁷⁰ Vošnjak, *Socijalni problem in kmetski stan*, str. 1.

⁷¹ Prav tam, str. 6.

⁷² Prav tam, str. 48.

⁷³ Prav tam, str. 64.

podreditev šibkejših narodov. Vošnjak se je tukaj naslonil na krščansko usmiljenje, ki je v stoletjih ponudilo izhod iz marsikatere krize.

Prav tako sta mu bila tuja tako liberalizem kot tudi socializem. Slednji se je po Vošnjaku rodil prav iz liberalizma, »s katerim ima enake nazore o veri in o neomejeni svobodi individuva, le da prihaja na temelji enakosti in svobode do drugih sklepov, kakor liberalizem. Po načelih liberalizma ima vsak človek tudi neomejeno svobodo, kopičiti si kapitale, kolikor more. Socializem pa enakost in svobodo tako razumeva, da se morajo vsa dobra enako razdeliti in da nikdo ne sme služiti drugemu človeku.«⁷⁴

Vošnjak je videl rešitev socialnega problema in kmečkega stanu v omejitvi kapitala, v solidarnosti podjetij in služenju skupni blaginji. Kot glavne probleme je izpostavil privatiziranje železnic, borzno vrenje in delniške družbe. Rešitev je videl v šolskem sistemu, temelječem na krščanskem duhu, v kmetijstvu pa ustanovitev zadrug, ki bi presegle individualizacijo poklica, naslonitev nanje in povezovanje.⁷⁵

Vošnjak je dobival informacije in namige o najnovejših ideoloških gibanjih najverjetneje prek še enega štajerskega čudežnega otroka, Pavla Turnerja (1842–1924), ki je v Angliji prišel v stik s Charlesom Dickensom (1812–1870)⁷⁶ in idejami Johna Stuarta Milla (1806–1873), zelo dobro pa mu je bilo poznano tudi Malthusovo delo. Turner se je v nasprotju z Vošnjakom strinjal z Malthusovimi izpeljavami pavperizacije družbe na račun rasti prebivalstva, zato je celo sam predlagal regulacijo porodov, ki jo mora voditi razumno življenje.⁷⁷

Katoliška protiofenziva

Sredi sedemdesetih let 19. stoletja, v času razhajanj med mladoslovenci in staroslovenci,⁷⁸ je katoliška stran enačila in obtoževala mladoslovence, predvsem njihovega neformalnega vodjo Josipa Vošnjaka (1834–1911), z liberalnim taborom v dunajskem parlamentu. Očitala jim je sprejemanje agnostičnih in rasističnih Darwinovih, Vogtovih in Büchnerjevih nauk ter s tem zavračanje papeževe nezmotljivosti in vpeljavo brezverskih šol po Haecklovem modelu. Slednje lahko pripišemo že omenjeni ofenzivi liberalcev tako v političnem kot javnomnenjskem miselnem svetu v takrat zelo ranljivi habsburški monarhiji. Postalo je običajna praksa, da so liberalce oziroma mladoslovence pogosto enačili z darvinističnimi teorijami in njihovimi izpeljankami.

⁷⁴ Prav tam, str. 68.

⁷⁵ Prav tam, str. 73.

⁷⁶ Zanimivo, da je prav Charles Dickens podal eno prvih recenzij dela *Origin of Species* v časniku *All the Year Around*, 7. 7. 1860; glej: Michler, *Darwinismus und Literatur*, str. 108.

⁷⁷ Baš, dr. Pavel Turner, str. 51.

⁷⁸ Vošnjak v svojih spominih navaja: »O Mladoslovcih so najprej začeli govoriti nemški časniki, ki bi bili radi videli, da bi se med Slovenci razvnel hud razpor.« Glej tudi: Melik, *Razcep med staroslovenci in mladoslovcenci*, str. 85–98; Vodopivec, *Od Pohlinove slovnice do slovenske države*, str. 81–94.

V *Kmetijskih in rokodelskih novicah*⁷⁹ zasledimo oster članek proti »Atili« Vošnjaku, kot ga poimenujejo, ki da hoče »Kristusa iz oltarja poriniti, in Darwina na njegovo mesto povzdigniti«. ⁸⁰ Avtor je oster tudi do Radoslava Razlaga (1779–1880), ki da zavrača avtonomijo Slovencev in se prodaja judovskemu liberalizmu, vodilo mladostlovcem pa sta postala goljufiga in sleparstvo.

Leta 1877 je v *Zgodnji Danici*,⁸¹ katoliškem cerkvenem listu, izšla temeljita kritika Darwinovega nauka. Gre za čas, ko je Darwin že napisal vsa svoja temeljna dela, ki so bila prevedena tudi v večino tedanjih svetovnih jezikov. Avtor je v uvodu poudaril, da je darvinizem zgolj ena izmed izpeljank materializma in liberalizma,⁸² ki sta se takrat uveljavljala v evropskih državnih tvorbah. Izpostavljene so temeljne Darwinove teze o nastanku in izvoru človeka, o naravnem izboru, o boju za obstanek. Pisec se je omejil predvsem na kritiko vere in npravnosti, ki sta lastna samo človeku. Dokazovanje o Bogu in veri izpelje na podlagi sanj, ki jih doživijo in razvijajo tudi ljudstva, ki nimajo stika z evropsko civilizacijo. Gre za vero bodisi v enega ali v več bogov, odvisno od razvoja uma in domišljije. »Čut verskega častenja je pa zelo sestavljen, namreč: iz ljubezni, popolnega podverženja pod višje skrivnostno bitje, iz strahu, spoštovanja, hvaležnosti, upanja v prihodnost«. ⁸³ Avtor Darwinu očita predvsem pomanjkanje dokazovanja in velik prepad med svetom duhov in vero v Boga kot Stvarnika. Gre seveda za temeljno distinkcijo, Darwin v dokazovanju uporablja metafiziko, avtor pa izhaja iz kreacionistične interpretacije nastanka sveta, kot pomenljivo zaključi tudi prvi del razprave: »Proč tedaj s tako pasjo vero«. ⁸⁴ Argumenti iz *Zgodnje Danice* se zelo približajo že omenjenemu Wallaceu, ki prav tako ni verjel v prehajanje med živalsko in človeško vrsto in s tem puščal odprto pot Božji volji.

Proti koncu osemdesetih let 19. stoletja je v *Kmetijskih in rokodelskih novicah*⁸⁵ izšel članek, ki je Darwina obravnaval v kontekstu poljedelstva, uvajanja in nastanka novih poljščin. Avtor je zavnil darvinistične poglede na vpeljavo novih vrst rastlin in njihovo izboljšavo. Darvinizem in poljedelske prakse so bili nasploh pogosta tema vpeljave raznih novosti in teorij ter očitno priljubljeno čtivo. Sklepati gre, da so avtorji sicer načeloma zavračali Darwinovo teorijo o napredku, a njegove izpeljave o izboljšavi plemenskih živalskih vrst in odsvetovanje križanja so opisovali zelo nazorno. Darwin se je zelo veliko posvečal spremembi podnebja, ki vpliva na čas cvetenja in življenjski način, ki še izraziteje vpliva na živali. Prav gotovo so si z zanimanjem prebrali njegova dognanja o domačih racah, katerih krilne kosti

⁷⁹ Kmetijske in rokodelske novice, 29. 7. 1874, XXXII, št. 30.

⁸⁰ Prav tam, str. 235.

⁸¹ J. M., *Terđitev Darwinova o nastanku vere in npravnosti*, v: *Zgodnja Danica*: katoliški cerkveni list, 25. 5. 1877, 30, št. 21, in *Zgodnja Danica*, 1. 6. 1877, 30, št. 22.

⁸² J. M., *Terđitev Darwinova o nastanku vere in npravnosti*, v: *Zgodnja Danica*: katoliški cerkveni list, 25. 5. 1877, 30, št. 21, str. 161.

⁸³ Prav tam.

⁸⁴ Prav tam, str. 162.

⁸⁵ Fr. Jaroslav: *Težave prvega poljedelstva. De Candolle in Darwin*, v: *Kmetijske in rokodelske novice*, 46, št. 47, str. 375–377.

tehtajo manj v razmerju z okostjem, nožne pa več od primerljivih kosti divje race. To spremembo gre pripisati dejstvu, da domača rasa dosti manj leti, hodi pa več od svoje divje prednice.⁸⁶

Zelo obširno analizo darvinizma je podal Anton Brecelj (1875–1943)⁸⁷ v *Katoliškem obzorniku*. Brecelj je za razreševanje temeljnih eksistenčnih vprašanj uporabil Sokratovo metodo osmih pogovorov med mladim zdravnikom Vinkom, »okuženim« z darvinizmom, in profesorjem Božidarjem, ki je mladega zdravnika na koncu pripeljal na prava pota.

Breclj oziroma Vinko je pri dokazovanju evlucijske teorije uporabil izpeljave Ernesta Haeckla, Oskarja Schmidta, Lamarcka, Thomasa Henryja Huxleyja, Herberta Spencerja. Pri dokazovanju je razčlenjeval razlike med panteisti oziroma nemškimi idealisti Fichtejem, Heglom in Schellingom, materialisti Carlom Vogtom, Ludwikom Büchnerjem, danskim fiziologom Jacobom Moleschottom, Victorjem Carusom ter socialistoma Karlom Marxom (1818–1883) in Friedrichom Engelsom (1820–1895). Najbolj pereče vprašanje je bilo seveda vprašanje o nastanku človeštva in prvih oblikah živali.

Božidarja je v izpeljavi najbolj zmotilo materialistično oziroma monistično dojemanje sveta, ki ga je takrat v naš prostor najbolj intenzivno vpeljeval Ernest Haeckel in prek njega že omenjeni Bartholomäus Carneri,⁸⁸ namreč »proti izkušnji in prepričanju vsega človeštva so začeli posamezniki trditi, da je samo to resnično, kar doznavamo s čutili, in tajili so najvažnejšo in za človeka značilno zmožnost njegove duše, da spoznava tudi nadčutne resnice; zanikovali so, da mora biti spoznavalni osebek sam netelesen in netvarinski, ker spoznava netvarinske in nadčutne ideje, tajili so, da biva poleg čutnega sveta še drugi, popolnejši, nadčutni.«⁸⁹ Pri tem se opre na Otta Hamanna (1857–1925), sprva Haecklovega učenca, ki je s svojimi spoznanji popolnoma zavrgel darvinistične izpeljave in prišel do ugotovitve, da si ne moremo razlagati Stvarstva brez nadnaravne moči, torej brez Boga.⁹⁰

Takratna znanost se je očitno zedinila, da je celica praorganizem, iz katerega so se razvile vse druge tvorbe, kar so privzeli tudi teologi. Problem se pojavi, ko se pojasnjuje izvor same celice. Vinko oziroma Haeckel se je v dokazovanju naslonil na najnovejša geološka dognanja, ki so prav tako sprejela evlucijsko teorijo postopnega napredka in prilagajanja, kjer pride do prehoda med neživo in živo naravo, torej med rudnino in celico. Božidar je to seveda gladko zavrnil, saj je mrtva snov sama po sebi mrtva, vsak organizem pa deluje po nekem smotru. »Rudnina se sama iz sebe nič ne izpremeni. Organizmi pa imajo bistveno lastnost, da se množé ali plodé.«⁹¹

⁸⁶ Darwin, *O nastanku vrst*, str. 21.

⁸⁷ Breclj je študiral medicino v Gradcu, kjer je bil dve leti tudi zaposlen, nato v Gorici in Ljubljani. Ob darvinizmu je pisal še o zdravstvenih razmerah v Sloveniji in raznih strokovnih vprašanjih. Glej: SBL I, str. 57.

⁸⁸ O dopisovanju med Haecklom in Carnerijem glej: Carneri, *Haeckel, Jodl, Bartholomaeus von Carneri's Briefwechsel mit Ernst Haeckel und Friedrich Jodl*, Leipzig, 1922.

⁸⁹ A. B., *Darvinizem*, v: *Katoliški obzornik*, 1897, št. 3, str. 246.

⁹⁰ Prav tam, str. 249. Podrobneje v: Hamann, *Entwicklungslehre und Darwinismus*.

⁹¹ Prav tam, str. 340.

Vinko se v obrambo nasloni na bistvo Darwinovih izpeljevanj 19. stoletja: spremenljivost, ki poteka povsem naključno, dedovanje, po katerem se lastnosti prenašajo iz roda v rod, ter umetni plemenski izbor, kjer človek s svojim umom izbira pripravne organizme za pleme.⁹² Boj za obstanek je Vinko prilagodil na socialno gibanje, ki pretresa zlasti »kulturne narode«, v kontekstu boja proletariata in postopnega izboljšanja njegovih pravic v razmerju do kapitalizma.⁹³

Božidar je apliciral, *»da naravni in spolni plemenski izbor, tj. činitelj, ki bi isto opravljal, kar dela v umetni reji človek s svojim umom, je gola izmišljotina; izpremenljivost in podedljivost, dasi podprti z raznimi nedokazanimi in neverjetnimi podmenami, nista nikakor mehanična, ampak v prvi vrsti teleologično, smotreno delujoča činitelja, torej se je Darwinu popolnoma ponesrečil poskus, materijalizem vnesti v biologične vede, tj. z mehaničnimi in kemičnimi silami razložiti postanek reda v naravi, postanek prvih organizmov in njih razvoj. Vsa природа in zdrav razum nasprotuje darvinizmu, največji blodnji modernega veka, ki je vir drugim, osodepolnim zmotam.«*⁹⁴

Božidar se je v naslednjih pogovorih dotaknil skupnih točk evlucijske teorije in Razodetja oziroma Stvarjenja, po kateri je Bog ustvarjal svet postopoma, po korakih, vsako živo bitje posebej. Pri tem zelo nazorno zavrne materialistično izpeljavo razumevanja sveta, po katerem so vse rastline in živali umetno sestavljeni mehanizmi, ki ne delujejo po nobenem smotru, kar je predstavljalo tudi glavno oviro materialistom. Božidar se pri tem opre na dognanja ruskega naravoslovca Karla Ernsta pl. Baerja, ki je razvil samosvojo evlucijsko teorijo, po kateri razvoj poteka skokoma in ne postopoma prek 14 tisoč rodov, kot je to potrebno pri Darwinu. Baer se pri evlucijski teoriji nasloni na vplive okolice, pri tem pa upošteva geografske značilnosti, v katerih živijo posamezne rastline ali živali. Ob okolici je bistvenega pomena še težnja po razvoju, ki pride iz organizma samega, ter s tem ovrže Darwinovo evlucijsko pot, ki se dogaja popolnoma slučajno, brez načrta.⁹⁵

Božidar je v nadaljevanju popolnoma ovrigel materializem oziroma njegovega »sinčka« darvinizem. Pri tem se je oprl na dognanja nemškega psihologa Du Bois Reymonda, ki je spoznal pomanjkanje materialistične razlage sveta. Življenje lahko izhaja zgolj iz življenja.⁹⁶ Du Bois Reymond je ob vprašanju, od kod izvira prvo življenje, skomignil z rameni in odgovoril z znamenito prisposodbo *»ignoramus et ignorabimus«*, s katero je priznal omejenost znanstvenega mišljenja druge polovice 19. stoletja.

Katoliški obzornik je darvinizem še naprej sistematično zavračal. Leta 1898 se je v četrti številki o razvoju človeka razpisal Francišek Lampe (1859–1900). Ostro je zavrnil primerjave med človekom in opico ter sočasno zelo priljubljene izpeljave človeka ne samo iz opice, temveč sorodstvenih človeških vrst, takrat prepoznanih kot kretene ali idiote, pritlikavce, pretirano poraščene ljudi in človeško

⁹² Prav tam, str. 353.

⁹³ Prav tam, str. 355.

⁹⁴ Prav tam, str. 369.

⁹⁵ Anton Breclj, *Darvinizem*, v: *Katoliški obzornik*, 1898, št. 3, str. 226.

⁹⁶ Prav tam, str. 217–218.

vrsto z repom.⁹⁷

Brecelj je svoje obširno podajanje in razčlenjevanje darvinizma sklenil leta 1899, ko je v članku *Darwinizem in človek* popolnoma zavrnil primerjave in izpeljave človeka iz opice.⁹⁸

Katoliški obzornik je z razpravami o darvinizmu nadaljeval leta 1905. Tokrat je pod peresom Bogumila Remca (1878–1955) nastal članek z naslovom »*O sodobnem stanju descendenčne teorije*«. V njem se je naslanjal na Brecljeva dognanja, večji poudarek pa je dal novolamarkizmu, s katerim se je evlucijska teorija približala teološkimi izpeljavami: »*descendenčna podmena, ki je koncem prošlega stoletja z darvinizmom začela izgubivati tla, je zopet oživila. Podpira jo novolamarkizem. S tem spoznanjem se pa širi vedno bolj tudi zavest, da razvojna ali stalnostna podmena ni v nobenem nasprotju z vero. Zato pa resni znanstveniki puste vero pri miru, da, še celo izrecno priznavajo, da novolamarkizem vodi do vere.*«¹⁰⁰

Neuničljiv trn v peti katoliške provenience je bil nemški darvinist Ernst Haeckel, ki ga je v *Katoliškem obzorniku* napadel Franc Terseglav (1882–1950) in zavrnil njegovo izpeljavo iz *resnice, lepega in dobrega*, ki pa ne more obstajati brez nadsvetovnega uma, ki ga lahko imenujemo Boga ali absolutna substanca.¹⁰¹

Pereče vprašanje nastanka človeške vrste je pripeljalo tako daleč, da je v razpravo posegel še ljubljanski škof Anton Bonaventura Jeglič (1850–1937), ki se je z delom *Ali Boga Stvarnika res ni treba* odzval na predavanja »Prosvete« v Mestnem domu v Ljubljani, ki jih je povzemal *Slovenski narod*. V ciklusu predavanj, pri katerih so slabo polovico navzočih poslušalcev predstavljale dame, se je Pavel Grošelj (1883–1940) spraševal o izvoru človeka, o nastanku vesolja ter o izredno aktualni temi »*O koncu sveta*«. Kritiziral je dogmatične verske resnice o skorajšnji apokalipsi, ki nimajo nobene realne osnove. Temi o koncu sveta se ni mogel izogniti, saj se je glede na delovanje Sonca bližala ledena doba, v kateri bosta Zemlja prekrila sneg in led ter uničila vse življenje, vendar bo iz tega vzniknil nov začetek.¹⁰² Grošelj se je kot mlad študent biologije na Dunaju posvečal še izobraževalnemu sistemu na Dunaju, kjer se je srednješolska mladina seznanjala z naravoslovnimi vedami, biologijo, kemijo in fiziko, ki so odpirala vprašanja o nastanku in izvoru človeka.¹⁰³

⁹⁷ F. Lampe: »Človek - opica, pa "človek - rojen zločinec«, v: *Katoliški obzornik*, 1898, št. 4, str. 310. O repatih izrastkih pri človeku se razpiše Anton Brecelj v osmem pogovoru, glej: A. B. *Darwinizem in človek*, v: *Katoliški obzornik*, 1899, št. 1, str. 34.

⁹⁸ Glej A. B., *Darwinizem in človek*, v: *Katoliški obzornik*, 1899, št. 1 in št. 3.

⁹⁹ Bogumil Remec, *O sodobnem stanju descendenčne teorije*, v: *Katoliški obzornik*, 1905, št. 1–4.

¹⁰⁰ Bogumil Remec, *O sodobnem stanju descendenčne teorije*, v: *Katoliški obzornik*, 1905, št. 4, str. 333.

¹⁰¹ Franc Terseglav, *Pravi in nepravi monizem*, str. 321–328, ter *Še enkrat Haeckel kot filozof*, str. 405–407, oba v: *Katoliški obzornik*, 1905, št. 4.

¹⁰² *Predavanja »Prosvete« v mestnem domu*, str. 2–3, v: *Slovenski narod*, 10. 1. 1905, XXXVIII, št. 7, 13. 1., št. 10, 17. 1., št. 13, 18. 1., št. 14.

¹⁰³ *Naše srednje šole in moderno prirodoznanstvo*, v: *Slovenski narod*, 26. 1. 1905, XXXVIII, št. 21, in 27. 1., št. 22.

Jeglič se je v svoji razpravi omejil na štiri temeljna vprašanja: *O nastanku in razvoju sveta*, *O nastanku in razvoju življenja na zemlji*, *O izvoru človeka* ter *O svetopisemskem sporočilu*. Jeglič se je pri tem naslonil na Breclja in Remca in ju povzemal. Za osnovno življenjsko tvorbo je priznaval celico, evolucijski razvoj pa se mu je zdel združljiv s svetopisemskim stvarjenjem sveta in življenja. Pri tem se je oprijel izpeljav Ericha Wasmanna (1859–1931), jezuitskega duhovnika, ki je zagovarjal nepretnost posameznih oblik živih bitij.¹⁰⁴

Darvinizem z naravnim izborom ter bojem za obstanek je po naglem vzponu in številnih interpretacijah in reinterpretacijah ostal v ozadju prikladnejših teorij lamarkizma in raznih izpeljank rasističnih teorij. A same razprave so z večjo vneto slovenski prostor ponovno ogrevale ob prelomu 19. v 20. stoletje.

Podobno je ugotavljal tudi avtor v *Domu in svetu*,¹⁰⁵ v katerem je v rubriki »Zanimivosti« podal temeljne postavke darvinizma: »Nekdaj, še pred kakimi 10 leti, je imel med učenjaki – prirodoslovci veliko veljavo Darwin in njegov nauk — darvinizem. Dandanes so veliki učenjaki ta nauk popustili, ker so spoznali, da je napačen. Vendar se nahaja še tu pa tam kak učenjak nižje vrste, kateremu Darwinovi nauki jako ugajajo, da jih zato tudi drugim priporoča.«¹⁰⁶ Avtor se je v nadaljevanju dotaknil bistva Darwinove teorije, s poudarkom na naravnem izboru in izpopolnjevanju vrst iz generacije v generacijo. Darwin je med drugim zavrnil tudi biblično razlago nastanka sveta ter v naslednjih knjigah izpostavil, da je človek izšel iz opice.

Pisec omenja tudi Darwinove somišljenike, Wallacea, Lyella, Huxleyja ter Louisa Agasizza (1807–1873), znamenitega švicarskega paleontologa, ki pa se je Darwinu vendarle postavil po robu, kakor tudi znameniti francoski naravoslovec Cuvier, Agasizzov somišljenik, ki je zavrnil Darwinov nauk. Drugače je bilo v Nemčiji, kjer je Darwinu »cvetela tem lepša pšenica«.¹⁰⁷ Tam so ga sprejeli in povzemali Haeckel, Vogt, Bücher, Caspari, Jäger, ki so delovali na področju naravoslovja, teologije, medicine in filozofije. Avtor se je posebno ustavil pri Haecklu, ki je brez argumentov izpeljeval človeka iz opice. Poudarja, da je Darwin vedno dokazoval prehod med enakimi vrstami, torej znotraj določene vrste, nikoli pa ne prehoda mačke v psa in podobno. Pisec zaključuje v duhu časa, ko pravi, da je »darwinizem bil 'znamenje časa', to se pravi, ljudje so si želeli takih naukov in jih zato z veseljem pozdravili. Med učenjake je bila zašla navada, zagovarjati in hvaliti darvinizem. A dandanes? Sedaj odmeva le še tu in tam Darwinovo ime, nikakor pa nima več onega slovesa, kakor nekdanj.«¹⁰⁸

¹⁰⁴ Bonaventura, *Ali Boga Stvarnika res ni treba*, str. 48–55.

¹⁰⁵ *Dom in svet*, 1891, IV, št. 7.

¹⁰⁶ Prav tam.

¹⁰⁷ Prav tam.

¹⁰⁸ Prav tam.

Približevanje darvinizmu

Prelom stoletij je prinesel nove interpretacije Darwinove teorije, od katere so tedaj minila slaba štiri desetletja. Povezane so z obeležitvijo Darwinove smrti 19. 4. 1882. Leta 1901 se je v *Slovenecu*¹⁰⁹ pisec hudoval nad člankom v častniku *Jug*, v katerem je avtor popolnoma pomešal naravoslovne pojme in ni ločeval med evolucijsko teorijo, naravno selekcijo in bojem za obstanek. Pisec se nad člankom v *Jugu* hučuje, saj ne premore kritične distance do Darwina, obenem pa mu očita pomanjkanje naravoslovnega znanja.

Ostro nasprotovanje Darwinovi teoriji je postopoma ponehalo. Priznali so mu predvsem velik napredek v naravoslovju, teoriji boja za obstanek ter naravnega izbora sta postali skorajda sprejemljivi, vendar so menili, da jih Darwin ni popolnoma dokazal, saj je gradil zgolj na predpostavkah ter se prepuščal srečnemu naključju. Nemške rasistične izpeljave so že ločevali od darvinizma. Darwinu je bila priznana velika sistematičnost pri umeščanju in interpretiranju živalskih vrst.¹¹⁰

Ob 25. obletnici smrti se je mnenje o Darwinovem nauku in vplivu na razumevanje nastanka vrst postopoma umirjalo. V *Slovenskem narodu*¹¹¹ se takole razpišejo: »Dne 19. aprila 1882. se je odigrala v Dawnu pri Beckenhamu (Kent) žaloigra, ki je pretresla ves svet. Ta dan so se namreč končale življenjske preosnove v enem največjih naravoslovcev, v univerzalnem geniju, ki je s svojim razumom, s svojimi znanstvenimi razpravami in razkritji povzročil velikanski preobrat v naravoslovju in filozofiji. Umrl je Charles Darwin. Letos torej obhajamo 25 letnico prehitre smrti tega duševnega velikana in ob tej priliki se mi zdi dobro in pravično, se nekoliko ozreti po njegovem delovanju in življenju.«¹¹² Pisec je razumel probleme, ki so nastali s pojavom darvinizma, razhodom med vero, znanostjo in filozofijo. Avtor se je distanciral od Vogtovih in Haecklovih izpeljav in napačnih interpretiranj, Darwinovim teorijam o izvoru človeka pa napovedoval »*novo pot, pot, ki pelje do smotra in zmage.*«¹¹³

Spravljivo, če ne celo navdušeno pisanje se je nadaljevalo v *Učiteljskem tovarišu*¹¹⁴ kot temeljnem glasilu »avstrijskega jugoslovanskega učiteljstva«. V njem je bila poudarjena Darwinova pomembnost za sistematizacijo bioloških vrst ter njegov prispevek k naravoslovju s teorijo o naravnem izboru, izvoru človeka, spolnem odbiranju ter o evolucijski teoriji, ki so jo proti koncu prvega desetletja 20. stoletja že sprejeli. Avtor P. Močnik Darwina primerja z »*Newtonom biologije*«, zato ni naključje, da je pokopan ob njegovem boku v Westminsterski katedrali. Revolucionarne trditve Darwinove teorije so postopoma dobile svoje mesto ob boku geoloških interpretacij nastanka Zemlje, ki so Darwina pravzaprav samo napeljale k novim odkritjem. »*Niso bile popolnoma nove njegove misli, smo rekli*

¹⁰⁹ Slovenec, XXIX, št. 78, 5. 4. 1901.

¹¹⁰ Dom in svet, XXII, št. 3, str. 144.

¹¹¹ Slovenski narod, XL, št. 124, 31. 5. 1907.

¹¹² Prav tam.

¹¹³ Prav tam.

¹¹⁴ Učiteljski tovariš, IL, št. 9, 26. 2. 1909.

zgoraj. Že 1. 1802. je izgovoril Jean Lamarck v svojih *Betrachtungen iiber die lebenden Naturkorper*, mogočno idejo o nestanovitnosti in spreminjanju vrst; isto je dokazoval 1. 1809. v svojem delu *Philosophie Zoologique*.¹¹⁵

V *Slovenskem pravniku*¹¹⁶ so leta 1908 objavili obsežen prispevek dr. Milerja, ki je v zagovor sociologiji podal temeljito analizo različnih socioloških teorij, pri tem pa se je dotaknil tudi darvinizma kot zaključenega filozofskega sistema, ki ga je Darwin izpeljal v svojih temeljnih delih.

Podporo darvinistični evolucijski teoriji ter s tem povezanih Haecklovih izpeljank je podal še en štajerski rojak, Davorin Trstenjak (1848–1921),¹¹⁷ ki je sicer večino svojega življenja preživel na Hrvaškem. Trstenjak se je kot pedagog ukvarjal predvsem s sodobno vzgojo in vpeljavo naravoslovnih predmetov v izobraževalni sistem. Leta 1908 je napisal delo *Svobodna šola*, ob koncu prve svetovne vojne, leta 1918, pa še *Darvinizam u uzgoju*, v katerem se nasloni predvsem na interpretacije šolskega sistema Ernesta Haeckla. Haeckel je v interpretacijo monizma vključil tudi razvoj šolstva, ki mora gledati v prihodnost. Pri tem se mora opirati na sociologijo in lepoto narave, ki spodbuja poetično in teološko izkustvo. Monistična morala se naslanja na univerzalnost svoje vrste, zato je višja od cerkvene morale.¹¹⁸ Merilo dobre šole ni kvantiteta, temveč kvaliteta podajanja znanja. Haeckel se je šolskega sistema lotil v delu *Der Monismus als Band zwischen Religion und Wissenschaft*, izdanem leta 1892, v katerem se je zavzel za mladino, ki mora v svoji rasti sprejeti monistično etiko kot vzgojo k lepemu. Gre za poudarek znamenite Haecklove triade *das Wahre, das Gute, das Schöne*, ki ji mora 20. stoletje zgraditi oltarje.¹¹⁹ Trstenjak je prilagodil evolucijsko teorijo in boj za obstanek gojenju dobrega, ki v nenehnem boju izpodriva zlo. V razvoju otroka se spodbuja občutek za pravičnost, sočutje, ljubezen do bližnjega in druge pozitivne vrline, ki bodo človeštvu omogočile napredek.¹²⁰

Trideseta leta 20. stoletja: vzpon novih teorij

Pozitivno so se izrekli tudi pristaši revije *Proletarec*,¹²¹ ki so prevzeli vlogo mladoslovencev ter v kritiki katolikov privzeli darvinizem kot del boja za enakopravnost.

Temeljna izhodišča darvinizma je pred drugo svetovno vojno podal eden najvidnejših intelektualcev svojega časa, Vladimir Bartol (1903–1967), ki je v

¹¹⁵ Prav tam.

¹¹⁶ Slovenski pravnik, XXIV, št. 9 in 10, 15. 10. 1908.

¹¹⁷ Davorin Trstenjak se je rodil na Krčevini pri Ormožu. Osnovno šolo je obiskoval na Humu, gimnazijo v Varaždinu in Zagrebu. Služboval je po različnih hrvaških šolah ter se vključeval v reševanje in posodobitev šolskega sistema. Njegov opus šteje nad 50 knjig ter več kot 750 člankov, večinoma posvečenih pedagogiki. Glej: SBL XII, str. 192–195.

¹¹⁸ Trstenjak, *Darvinizam u uzgoju*, str. 6.

¹¹⁹ Michler, *Darwinismus und Literatur*, str. 440.

¹²⁰ Prav tam, str. 18.

¹²¹ Proletarec, XXIII, št. 1075, 19. 4. 1928.

reviji *Življenje in svet*¹²² povzel temeljne interpretacije razumevanja darvinizma v 19. stoletju. V Darwinu je videl nadaljevanje mehaničnomonističnega pojmovanja življenja, ki se je uveljavilo prav z Darwinovimi učenci, obenem pa je lucidno napovedal, da bo prav eksperiment v laboratoriju določil našo nadaljnjo usodo.

Darwin je s svojo evlucijsko teorijo pretrgal z razlago znamenitega francoskega naravoslovca Cuvierja, ki je zagovarjal tezo o nespremenljivosti organskih bitij. Z evlucijsko teorijo, do katere se je dokopal s sistematičnim opazovanjem živih bitij, je vzpostavil verigo med najvišjo in najnižjo formo, človeka pa postavil na vrh piramide. Bartol je poudaril Darwinovo sklicevanje na razum v primeru nastanka novih vrst. Gre za umetno izbiro,¹²³ čemur sledi naravno in spolno odbiranje, kar privede do boja za obstanek in preživetje najprimernejše vrste.

Bartol je nadaljeval s teorijami, ki sledijo Darwinu. Haeckel je dokazoval darvinizem na podlagi raziskovanja embrionalnega razvoja vretenčarjev, med katerimi je opazil podobnosti. Tako je zasledil, da ima človeški, pasji in kokoški embrio v nekem stadiju zametke škrg, kakor jih opazamo pri žabjih in ribjih ličinkah. Gre za tako imenovani ontogenetični zakon, razvoj posameznega individuuma. August Weissman (1834–1918) je poskušal podobno dokazati pri boju za obstanek, ki se predpostavlja že v embrionalnem razvoju.

Kritike najdejo prve izjeme, recimo pri človeški ribici: zakaj ima zakrknjene oči? Po Darwinu so se ohranile tiste živali, ki so imele najslabše razvite oči. Prav tako nastopi primer pri izbiri samic, ki izbirajo (pavjega) samca z najlepšim perjem. Gre za teorijo spolnega izbora, ki jo prav zaradi te zagate Darwin tudi razvije.¹²⁴

Bartol je pravilno sklepal in interpretiral Darwina, ko je v zagovoru proti vsem skeptikom poudaril, da izbira poteka popolnoma pasivno, slučajno, na podlagi sreče in naključja. Evlucija torej ni nujna, je pa pričakovana. Gre za temeljni razloček med rasistično izpeljavo, ki so jo povzeli nemški ideologi, in Darwinom, ki pa zaradi smrti ni mogel na zagovor svoje teorije. Izjeme se dogajajo, vendar jih neprilagajanje okolju postopoma izloči in potisne na obrobje. Ne gre za genetsko napako oziroma razvoj, ampak za naravni razvoj, ki se dogaja tisočletja.¹²⁵

Kot Darwinovega predhodnika navaja Lamarcka kot očeta evlucije, vendar je svojo teorijo prilagodil potrebi, vaji, ki je prispevala k nadaljnjemu razvoju, kot povzema Bartol. Darwin se je problema lotil s sistematičnim dokazovanjem, Lamarck je posplošil in sklepal. Hugo de Vries (1848–1935) je v osemdesetih letih 19. stoletja prišel do evlucijske teorije s pomočjo mutacij, ki so se dogajale pri posameznih organskih bitjih. V tridesetih letih 20. stoletja je spet opazen vzpon neolamarckizma.¹²⁶

Bartol je v zaključku poudaril pomen znanstvenih raziskav, ki se jih je lotil nemški biolog Hans Adolf Eduard Driesch (1867–1941). Driesch je prišel do zaključkov, s katerimi je ovrgel Weissmannovo predestinirano teorijo, po kateri

¹²² *Življenje in svet*, VII, št. 1, 2. 7. 1933.

¹²³ Prav tam, str. 3.

¹²⁴ *Življenje in svet*, VII, št. 2, 9. 7. 1933, str. 30.

¹²⁵ Prav tam, str. 31.

¹²⁶ Prav tam, str. 33.

je vse zapisano že v genih, in potrdil, da je možnost razvoja popolnoma odprta. Nova tvorba je odvisna od oblike in velikosti osebka. Gre za teorijo harmonično-ekvipotencialnih sistemov, s čimer je rušil do tedaj uveljavljeno monoteistično mehanizirano pojmovanje sveta in izpostavljaval avtonomnost in enkratnost vsakega živega bitja, ki se udejanja prek lastne duše. Svoja dognanja je objavil šele leta 1899 v delu *Philosophie des Organischen*, v katerem je prekinil s Haecklovo tradicijo in interpretacijo Darwina ter ponudil lastni pogled na razvoj organskih bitij. Pri tem je seveda naletel na številne kritike in negodovanja, saj je resno trčil ob problem enakopravnosti vseh živih bitij, s čimer je bila omajana nemška rasna teorija, na kateri je slonel imperializem 19. in 20. stoletja.¹²⁷

Slovinci so se z Darwinom srečevali prek različnih ideoloških usmeritev. Med redke izjeme sta spadala Janko Sernec, ki je že na začetku sedemdesetih poudarjal ločevanje med darvinizmom in njegovimi nesrečnimi izpeljavami, ki so dale moralno in znanstveno podlago vzpona nacionalizmom 20. stoletja, in na drugi strani Vladimir Bartol, ki je v Darwinu videl nadaljevanje Descartesovega mehanizirajočega sveta, kateremu je nasproti postavil individualno avtonomno dušo, ki si je sposobna sama najti prostor pod svobodnim soncem. Druge analize so se osredotočale na boj med staro- in mladoslovinci, med liberalnim in katoliškim taborom, ki so vsak na svoj način iskali možnosti za prepričevanje svoje volilne baze.

Viri in literatura

Časopisni viri

Blatter aus Krain, 1861
 Dom in svet, 1891, 1910
 Katoliški obzornik, 1897–1899, 1905
 Kmetijske in rokodelske novice, 1868, 1874
 Laibacher Zeitung, 1871
 Letopis Matice Slovenske, 1885
 Marburger Zeitung, 1876
 Popotnik, 1909
 Proletarec, 1928
 Slovenski gospodar, 1870, 1974
 Slovenski narod, 1870, 1873, 1907
 Slovenski pravnik, 1908
 Slovenec, 1901
 Sodobnost, 1935
 Učiteljski tovariš, 1909
 Vertec, 1871
 Zgodnja Danica, 1877
 Življenje in svet, 1933

Literatura

Bartholomäus Carneri, *Sittlichkeit und Darwinismus*, Wien, Leipzig, 1903.
 Baš, Franjo, dr. Pavel Turner, Časopis za zgodovino in narodopisje, XXX, 1935, št. 1-2.

¹²⁷ Življenje in svet, VII, št. 3, 15. 7. 1933.

- Bertha von Suttner, *Die Waffen nieder!*, Knaur, 1989.
- Carneri, Haeckel, Jodl, *Bartholomaeus von Carneri's Briefwechsel mit Ernst Haeckel und Friedrich Jodl*, Leipzig, 1922.
- A Darwin Selection* (ur. Mark Ridley). FontanaPress, 1994.
- Bruckmüller, Ernst, *Nove raziskave zgodovine avstrijskega meščanstva*, v: *Zgodovinski časopis*, letnik: 45, št. 3 1991, str. 369–391.
- Cronin, Helena, *The Ant and the Peacock*, Cambridge University Press, 1991.
- Cain, Joe, *Introduction – Human Evolution after Origin of Species*, v: Darwin, Charles. *The Expression of the Emotions in Man and Animals*. London: Penguin Books, 2009.
- Čuček, Filip, *Uspeli spodnještajerskih Slovencev v Taaffejevi dobi: gospodarske, socialne, kulturne in politične razmere na Spodnjem Štajerskem v času Taaffejeve vlade (1879–1893)*, Zgodovinsko društvo Celje, 2008.
- Darwin, Charles, *The Expression of the Emotions in Man and Animals*. London: Penguin Books, 2009.
- Darwin, Charles, *O nastanku vrst: z delovanjem naravnega odbiranja ali ohranjanje prednostnih ras v boju za preživetje*. Ljubljana: ZRC SAZU, 2009.
- Darwin, Charles, *Dnevnik raziskovanj s področja prirodoslovja in geologije v deželah, obiskanih med plovo ladje Nj. V. Beagle okoli sveta*, ZRC SAZU, Ljubljana 2013.
- Der Darwinismus – Streit* (ur. Bayertz, Kurt, Gerhard, Myriam, Jaeschke, Miriam), Felix Meiner Verlag, Hamburg, 2012.
- Der Ignorabimus – Streit* (ur. Bayertz, Kurt, Gerhard, Myriam, Jaeschke, Miriam), Felix Meiner Verlag, Hamburg, 2012.
- Der Materialismus – Streit* (ur. Bayertz, Kurt, Gerhard, Myriam, Jaeschke, Miriam), Felix Meiner Verlag, Hamburg, 2012.
- Gould, Jay Stephen, *Darwinova revolucija*. Ljubljana: Krt, 1991.
- Habjanič, Oskar. »Času neprimerna premišljevanja«, v: *Slovenke v dobi moderne*. Ljubljana: Muzej novejšje zgodovine Slovenije, 2012.
- Hamann, Otto, *Entwicklungslehre und Darwinismus*, Jena, 1892.
- Hobbes, Thomas, *Leviathan*. Oxford University Press, 2008.
- Kuntner, Matjaž, *Darwin, Nastanek vrst in evolucija*, v: Darwin, Charles, *O nastanku vrst: z delovanjem naravnega odbiranja ali ohranjanje prednostnih ras v boju za preživetje*. Ljubljana: ZRC SAZU, 2009.
- Jeglič, Anton Bonaventura, *Ali Boga Stvarnika res ni treba: olikanim slovenskim krogom, posebno onim v Ljubljani*, Ljubljana, 1905.
- Kuntner, Matjaž, *Darwin, Nastanek vrst in evolucija*, v: *O nastanku vrst: z delovanjem naravnega odbiranja ali ohranjanje prednostnih ras v boju za preživetje*. Ljubljana: ZRC SAZU, 2009.
- Melik, Vasilij, *Razcep med staroslovenci in mladoslovenci*, v: *Zgodovinski časopis* 26 (1972), št. 1-2, str. 85–98.
- Michler, Werner, *Darwinismus und Literatur: Naturwissenschaftliche und literarische Intelligenz in Österreich, 1859–1914*, Böhlau, 1999.
- Slovenski biografski leksikon*, Gspan, Alfonz (ur. Geslo: Janko Sernek st., (avtor: Savnik Roman), X. zvezek, Ljubljana, 1967.
- Slovenski biografski leksikon*, Gspan, Alfonz in Petre, Fran (ur. Geslo: Davorin Trstenjak, (avtor: Ljubomir Andrej Lisac), XII. zvezek, Ljubljana, 1980.
- Mill, Stuart John, *O svobodi*, Ljubljana: Krt, 1994.
- Slovensko meščanstvo: od vzpona nacije do nacionalizacije (1848–1948)* (ur: Jože Dežman, Jože Hudales, Božidar Jezernik), Celovec: Mohorjeva družba, 2008.
- Polajnar, Janez, »Pfu! To je gerdo!«, *K zgodovini morale na Slovenskem v dobi meščanstva*,

- Celje: Zgodovinsko društvo, 2008.
- Schwarz, Albert, »*Carneri zu Eben – und Bergfelden, Bartholomäus Ritter von*, v: *Neue Deutsche Biographie* 3, 1957, str. 151.
- Smiles, Samuel, *Self – Help*, Boston: Ticknor and Fields, 1866.
- To in ono o meščanstvu v provinci* (ur. Tatjana Badovinac, Rolanda Fugger Germadnik), Pokrajinski muzej Celje, 1995.
- Valenčič, Jožef, *Vzgoja in omika ali izvir sreče*. Ljubljana: Narodna tiskarna, 1899.
- Vodopivec, Peter, *Od Pohlinove slovnice do samostojne države: slovenska zgodovina od konca 18. stoletja do konca 20. stoletja*, Modrijan, 2007.
- Vošnjak, Josip, *Spomini*, Slovenska matica, Ljubljana, 1982.
- Sprengel, Peter, *Darwin in der Poesie: Spuren der Evolutionslehre in der deutschsprachigen Literatur des 19. und 20. Jahrhunderts*, Königshausen & Neumann, 1998.
- Trstenjak, Davorin, *Darvinizam u uzgoju*, Zagreb, 1923.
- Wright, Robert, *Moralna žival*. Ljubljana: Mladinska knjiga, 2008.
- Wuketits, M. Franz, *Charles Darwin: Der stille Revolutionär*, München 1987.
- Žnidaršič, S. Sabina, *Ora et labora – in molči ženska*. Ljubljana: cf, 2000.

SUMMARY

Darwinism in Slovenia

Oskar Habjanič

In the nineteenth century, Jean Baptiste Lamarck (1744–1829), Charles Darwin (1809–1892) and Ernst Haeckel (1834–1919) in France, England and in Germany paved the way to theories of evolution that marked an entire century. Darwin's interpretation served as a stepping stone for various racial theories that the European imperialistic superpowers used eagerly in their colonialist plans and division of the world. The German majority in the Slovene ethnic territory included Darwinism into its own derivatives of the cultural, political and economic hegemony. German periodicals printed on a regular basis contributions by prominent materialists such as Vogt, Büchner and Haeckel. Prominent Darwinists, who were recognised also outside the Monarchy, included Bartholomäus Carneri, who lived at Viltuš and in Maribor. Carnieri's derivation of society is based on Darwin's struggle for survival, he interpreted it in the direction of progress towards an ethical society. A constant struggle between work, right and intelligence occurs in the ethical society, which takes it to a higher civilizational level. In his dispute with the Slovenes, he argues for the thesis that some nations shall never make progress and in their inferiority they are to assume the culture of the more developed nations that shall bring them to a higher level.

The first Slovene to confront Darwin publicly and conduct a thorough analysis was Janko Sernec, who published an article entitled *O Darwinovem nauku* (On Darwin's theory) in two instalments in the *Slovenski gospodar* in 1870. Sernec rejected Darwin's theory of natural selection and the struggle for survival from which Darwin derived the gradualist evolution of species, which had been previously introduced in geology by his older friend and mentor Lyell. The main criticism aimed at Darwin is of course the struggle for survival and the resulting survival of the fittest or of the most adaptable individual. The other main criticism, the distinction of man from animals, puts him up to a certain degree on the side of Darwin's disciple who followed faithfully the natural selection, however, merely to the point concerning the natural selection of animal species by Alfred Russell Wallace, the never-to-be author of natural selection and a sharp critic of sexual selection. In his article, Sernec expresses anger not only towards Darwin but

also towards the misguided direction of the entire evolution of the “so called civilised Western world”, of which Serbec is more and more doubtful, and thereby probably more strengthened in his belief of the connectedness of the Slavic nations. In mid 1870s, in the period of discrepancies between the *Mladoslavenci* (Young Slovenes) and *Staroslavenci* (Old Slovenes) movements, the Catholic side accused Young Slovenes, their non-formal leader Josip Vošnjak (1834–1911) in particular, of identifying themselves with the liberal camp in the Viennese parliament and of the acceptance of agnostic and racist Darwin’s, Vogt’s and Buchner’s theories and therefore of rejection of Pope’s infallibility and introduction of irreligious schools. It became common practice for liberals and Young Slovenes to be equated with Darwinian theories and their derivatives. Positive opinions were also voiced by sympathisers of the periodical *Proletarec*, who assumed the role of Young Slovenes and in the criticism of the Catholics accepted Darwinism as a part of the struggle for equality.

The fundamental basis of Darwinism prior to World War II was presented by Vladimir Bartol (1903–1967), one of the most prominent intellectuals of his time, who summarised fundamental interpretations of the comprehension of Darwinism in the periodical *Življenje in svet* in the nineteenth century. He saw Darwin as a continuation of the mechanical monistic comprehension of life that established itself through Darwin’s disciples and, concomitantly, he predicted lucidly that our fate would be decided by a laboratory experiment.

Goranka Kreačič

Po sledih hrvaških plemenitih Šufflay Otruševskih v Sloveniji

KREAIČIČ Goranka, pred. učiteljica um. zgodovine, SI-1352 Preserje, Jezero 34, goranka.kreacic@guest.arnes.si

Po sledih hrvaških plemenitih Šufflay Otruševskih v Sloveniji

Zgodovinski časopis, Ljubljana 70/2016 (153), št. 1-2, str. 128–161, cit. 118

1.01 izvorni znanstveni članek: jezik Sn. (En., Sn., En.)

Nastanku pričujočega članka je botroval splet okoliščin. Po nenavadnem naključju je bilo odkrito še živeče slovensko potomstvo Filipa Aleksandra pl. Šufflaya Otruševskega (1794–1882) z gradu Brlog pri Ozlju na Hrvaškem. Šufflayi (Sufflei, Schufflei) so prišli v Samobor, ko je mestni graščini gospodaril štajerski krajiški general, hrvaški ban in baron Krištof Ungnad. Ta je pripeljal okoli leta 1565 pet družin, izurjenih rudarjev s »švabskega« Württemberga, katerih potomci še danes živijo okoli obmejnega mesta Samobor. Med njimi so bili tudi Šufflayi in Doltharji (Dolthaller). Šufflayi so skupaj z Doltharji dobili avstrijsko plemstvo leta 1675.

Zgodba se začne okoli leta 1855, ko se Antonija, roj. Fux/Fuchs, hči bogatega meščana Karla Fuchs, lastnika Črnomaljskega dvorca in soproga Danijela Šufflaya st. iz Bubnjarcjev, preseli s tremi majhnimi otroki k materi v Metliko. Njena mati je bila vdova polkovnika in ravnatelja vojaške šole v Palmanovi, Tadeuša Wanke pl. Lenzenheima.

Od Filipovega vnuka Danijela (1850–1906) lahko sledimo potomcem po ženski liniji vse do danes. Njegovo potomstvo je bilo po porokah povezano tudi z nekaterimi znanimi Slovenci, kot so pisatelj in politik Ivan Pucelj, združni delavec, politik in pisatelj Miloš Štibler, novinar Gregor Pucelj ter slikarka Kamila Volčanšek.

Ključne besede: plemiči Šufflay Otruševski, Fux/Fuchs, Wanka pl. Lenzenheim, Ivan Pucelj, Miloš Štibler

KREAIČIČ Goranka, teacher of Art History, SI-1352 Preserje, Jezero 34, goranka.kreacic@guest.arnes.si

Tracing Descendants of the Croatian Nobles Šufflay of Otruševac in Slovenia

Zgodovinski časopis (Historical Review), Ljubljana 70/2016 (153), No. 1-2, pp. 128–161, 118 notes

Language: Sn. (En., Sn., En.)

The paper at hand stems from a fortunate turn of events. By an unusual coincidence, descendants of Filip Aleksander Noble of Šufflay from Otruševac (1794–1882) from the castle Brlog at Ozalj in Croatia were discovered. The Šufflay (Sufflei, Schufflei) family arrived in Samobor in the period when the town castle was in the hands of a Styrian general, Ban of Croatia and Baron Christoph Ungnad. Around 1565, he brought five families, well-trained miners from the Swabian Württemberg, whose descendants still live around the border town Samobor, including the Šufflays and the Dolthars (Dolthallers), both of whom were granted the Austrian noble title in 1675.

The story begins around 1855 when Antonija, née Fux/Fuchs, the daughter of a wealthy citizen from Metlika, owner of the Črnomelj castle Karl Fuchs, and the wife of Daniel Šufflay Senior from Bubnjarci (Croatia), relocated with her three young children to her mother in Metlika. Her mother was the widow of an Austrian-Hungarian colonel and headmaster of the military school in Palmanova Thaddäus Wanka of Lenzenheim.

Descendants of the lawyer Daniel Šufflay (1850–1906), the son of Antonia and grandson of Filip, can be traced on the female line up to the present day. Through his daughter Ema, his descendants were linked by marriage to some well-known Slovenes, such as the author and politician Ivan Pucelj, the cooperative worker, politician and author Miloš Štibler, the journalist Gregor Pucelj and the painter Kamila Volčanšek.

Key words: the Šufflays of Otruševac, Fux, Wanka of Lenzenheim, Ivan Pucelj, Miloš Štibler

Uvod

Nenavadna pota in naključja lahko spremljajo neko čisto resno delo, kot je denimo raziskovanje zgodovine nekaterih družin. Ko sem vrsto let raziskovala neko hrvaško družino starega fevdalnega plemstva, sem uporabila večino dostopnih virov in praktično vso relevantno literaturo. Pri raziskovanju sem uporabljala tudi izsledke znanega hrvaškega zgodovinarja in arhivarja Emila Laszowskega. Pisal je o marsičem, toda moje polje zanimanja je bilo omejeno na obmejno hrvaško plemstvo ob Kolpi. Ko sem ugotovila, da tudi Laszowski izhaja iz teh krajev, sem se lotila še branja njegovih življenjepisnih črtic. Ne nazadnje so njegovi predniki naseljevali nekaj krajev (Bubnjarci pri Metliki ter grad Brlog pri Ozlju), kjer so živele družine, ki so bile predmet mojega zanimanja. Dobro se spominjam, kako je opisoval svojega deda in maminega očeta Filipa pl. Šufflaya, pravnika, veleposestnika in lastnika gradu Brlog, ki je s svojim vnukom govoril samo latinsko. Potem je arhivar v HDA (Hrvaški državni arhiv) Mario Stipančević natančno preučil arhivsko gradivo, ki ga je zapustil Laszowski, ga uredil in dokumentiral njegov fond v HDA in objavil knjigo ter nekaj člankov na to temo.

Nedavno sem se pogovarjala s svojo prijateljico, in to ob smrti njene mame. Vprašala sem namreč, od kod prihaja, ker sem vedela, da ni Brežičanka, kamor se je poročila in kjer je živela. Lahko si je predstavljati presenečenje, ki me je obšlo, ko je prijateljica izjavila, da je mama prišla v Brežice obiskat svojo teto Ivi Pucelj, poročeno de Costa, ter ob tem mimogrede dodala, da je mama med drugim tudi Šufflayeva.

Ni kaj dosti vedela o njih, kot tudi ni vedel Jože Javoršek, ko je vzel pl. Šufflaye alias pl. Križe in njihovega zeta Ivana Puclja za lajtmotiv svoje prve in druge knjige spominov na Slovence. V svojih zapisih omenja Šufflaya kot zavednega Slovenca, kar je nedvomno bil, a vendar Javoršek ni vedel ne od kod prihaja ne kdo pravzaprav je, čeprav nekje v prvi knjigi omenja, da ga je vedno zanimala ta skrivnost.

Zahvaljujoč zapiskom, rodoslovnim stebлом in zapisom E. Laszowskega v Hrvaškem državnem arhivu o posameznih Šufflayih ni bilo težko slediti njihovi zgodovini v preteklost, to je do 16. stoletja, ko se prvič omenjajo. Pravzaprav je bil Emil Laszowski (1868–1949) bratranec velikolaškega posestnika in sodnika Danijela pl. Šufflaya (1850–1906), prapradeda moje prijateljice.

Ko sta v zgodbo stopila še Šufflayev »plebejski« zet Ivan Pucelj, pisatelj in politik iz prve polovice 20. stoletja, ter njegov zet Miloš Štibler, zadružnik, politik in publicist, je postalo jasno, da je to zgodba, ki jo je vredno raziskati.

Čeprav je bilo o Puclju veliko napisanega, saj je bil tudi večkratni minister v različnih vladah Kraljevine SHS in Kraljevine Jugoslavije, torej pomemben politik tega obdobja, ni naš namen še enkrat osvetliti njegovo politično in literarno delovanje. Tokrat je samo del neke nadvse zanimive družinske zgodbe, ki se vleče od 16. stoletja do današnjih dni. Tako Šufflayi kot tudi Ivan Pucelj in Miloš Štibler so pripadali drugim časom, drugim državam in ureditvam, imeli so svoja prepričanja, enkrat čislana, drugič blatena. Vendar so vsi del narodove zgodovine, aktivni udeleženci pomembnih dogodkov, in ne le nemi pričevalci časa, v katerem so živeli. Verjamemo, da se bo cenjeni bralec, ki bo segel po pričujočem članku, tega tudi zavedal. Njemu prepuščamo sodbo, ali je bilo vredno to zgodbo raziskati in zapisati.

Šufflayi iz Otruševca pri Samoborju

Na začetku 16. stoletja je na samoborskem gradu gospodoval kranjski plemič in trgovec L. Gruber, ki je v bližnjo vas Rude naselil leta 1530 prve saške rudarje. Tam je bil velik rudnik bakra, last gospodarjev samoborskega gradu, ki je nehal delovati šele v 19. stoletju. Polovica gradu je bila v lasti barona in poveljnika Vojne krajine Ivana Ungnada, barona Sovneškega (1493–1564), pristaša protestantizma, ki je leta 1530 izgnal frančiškane iz Samoborja, ščitil protestantske pridigarje v Kočevju in Metliki itd.¹

Ko se je Ivan Ungnad leta 1556 odpovedal vsem dolžnostim in se umaknil v protestantski Württemberg, je prepustil upravljanje svojega premoženja na Hrvaškem sinovoma Ludviku in Krištofu. Slednji je nadaljeval očetovo pot krajiškega poveljnika in pozneje postal celo hrvaški ban. Ko sta se Gruber in Krištof Ungnad sprla, je slednji izgnal Gruberjeve rudarje. Verjetno ni naključje, da je pripeljal leta 1565 prav iz Württemberga, kjer je takrat živel njegov oče, pet družin izurjenih rudarjev. Viri beležijo, da so bili med njimi tudi Šufflayi (Sufflei, Schufflei) in Doltharji (Dolthallerji). Obe družini sta dobili v času Leopolda I. (1658–1705) plemstvo in se pozneje povezali tudi prek poroke Antona Šufflaya in Ane Dolthar.

Šufflayi so dobili plemstvo leta 1675. Prepis plemiške listine z grbom je v fondu E. Laszowskega v HDA, grb in opis grba pa je objavljen tudi v *Siebmacher's Grosses und allgemeines Wappenbuch*. V tem času je plemstvo pridobilo tudi veliko število drugih hrvaških družin.

Razlog je preprost: to je čas, ko sta se Hrvaška in Slavonija osvobajali turške oblasti, in tiste, ki so se posebej izkazali v bojih s Turki, je cesar nagradil s plemstvom. Zato je glavni motiv na veliki večini grbov, ki so bili takrat podeljeni, po-

¹ Ivan Ungnad, baron Sovneški. Slovenska biografija.

vezan z vojskovanjem. Tako bi lahko sklepali, da je eden od Šufflayev sodeloval v pomembnih bojih s Turki in se pogumno bojeval, posledica pa je bila podelitev plemstva. Tudi glavni motiv na grbu kaže na ta izvor, toda zdi se, da so Šufflayi dobili plemstvo po drugi poti. Znano je namreč, da je bil prvi plemiški Šufflay uslužbenec pri grofih Erdödy v Samoborju in ga je morda grof nagradil za zvesto služenje tako, da ga je predlagal cesarski pisarni za napredovanje v plemiški status.² To je bila stalna praksa. V 18. in 19. stoletju so dunajski monarhi podeljevali plemstvo visokim državnim uslužbencem, zlasti sodnikom in predvsem vojaškim častnikom, in to po 30-ih letih službe in zvestobe cesarju. Ker so Šufflayi takrat živeli na posestvu Otruševca, ki je danes del Samoborja, so dobili naziv od Otruševca (*von Otruševca*).

Plemstvo so dobili poleg nosilca Matije Šufflaja iz Otruševca še njegova žena Ana, sinova Janez in Martin, hči Marija, bratje Štefan in Peter in njihovi otroci ter Jurij Dolthar.³ Da je poleg družinskih članov dobila plemstvo tudi oseba iz druge družine, ni nobena posebnost. Stoletje pozneje sta se družini Šufflay in Dolthar združili še s poroko. Ana, roj. Dolthar, se je poročila z Antonom, potomcem Matije pl. Šufflaya, samoborskega meščana, ki, zanimivo, ni vedel za družinsko plemiško listino, ki se je z generacijami izgubila pri enem od potomcev.

Filip Aleksander Šufflay Otruševski (1794–1882)

Čeprav sta imela zakonca Anton Šufflay in Ana, roj. Dolthar, več otrok, je za zgodovino velikolaških Šufflayev najbolj pomemben njun sin Filip Aleksander Šufflay Otruševski (1794–1882), pravnik in vodja pisarne pri pravniku Danijelu Baboku pl. Vukšinečkemu.⁴ Poročil se je njegovo petnajstletno nečakinjo Barbaro in šel na povabilo grofa Adelpa Petazzija za upravitelja grofovega posestva Ribnik. Ker je tam dobro delal, je pridobil grofovo zaupanje, zato ga je ta imenoval za inšpektorja in dvornega sodnika – *Hofrichter*.⁵

Bil je izjemno sposoben in preizkušal se je v različnih poslih ter zelo pospešil in moderniziral poslovanje posestva Ribnik. Petazzijevi so mu zaradi tega izdali dve diplomii, kjer so navedene njegove zasluge za uspešno gospodarjenje na posestvu. Filipovo delo ni ostalo neopaženo tudi v širšem okolju. Tako ga je bavarska vrtnarska družba – *Praktische Gartenbau Gesellschaft* imenovala za rednega člana.⁶ Prav tako je bil član slovenskega *Kmetijskega* in *Hrvatsko-slavonskog gospodarskog društva*.

² To možnost predlaga Stipančević v *Neznani svijet Emila Laszowskog*, str. 30.

³ Isti.

⁴ HR HDA–806–16. 2.

⁵ Stipančević, *Neznani svijet Emila*, 2014, str. 37.

⁶ HR HDA–806–16. 2. 3, škatla 88.

Zaradi izjemno cenjenega dela pri grofu je bil tudi dobro nagrajen ter je leta 1837 kupil veliko posestvo z gradom Brlog pri Ozlju.⁷ Tudi na svojem posestvu je dobro gospodaril. Predvsem je izsuševal močvirno zemljišče, obnovil stari mlin na Kolpi, zgradil žago in obnovil samo graščino ter njena gospodarska poslopja. Posest in gradič v Bubnjarcih pa so dobili s poroko Filipovega sina Daniela st. z Julijano Smičiklas, hčerko pokojnega lastnika.

Čeprav je bil Filip Šufflay »vzoren ekonom«,⁸ je imel dosti časa tudi za druge reči. Gojil je rože, predvsem vrtnice, imel zaposlenega tudi vrtnarja, imel pa je tudi ogromno knjižnico s področja prirodoslovja, alkimije, medicine in okultizma. Znano je namreč, da se je ukvarjal z alkimijo s pomočjo kemije in elektrike.⁹ V severnem delu gradu je imel dobro opremljen laboratorij, v katerem je izvajal eksperimente. Iskal je kamen modrosti, poskušal proizvajati zlato iz drugih kovin ter vztrajal pri izdelavi *perpetuum mobila*.¹⁰

Po političnem prepričanju je bil zmerni »madžaron«, kot pravijo na Hrvaškem pristašu unije z Madžarsko. Pozneje je sprejel pod vplivom svojega vnuka Emila Laszowskega ideje pravaškega politika Starčevića, vendar ni spremenil svojega političnega mota, da bodo obstali le, če bodo ostali v uniji z Ogrsko »*Extra Hungariam non est vita*«. Po njegovi smrti je prišlo do nesoglasij med dediči in posestvo se je počasi razprodalo.

⁷ Risbo gradu Brlog si je mogoče ogledati v knjigi Lopašić, *Gradovi oko Kupe*, 1895, str. 83.

⁸ Popis fevdalnih posestev iz leta 1848 pravi, da je imelo posestvo Brlog 45 kmetij in 126 podložniških družin (Popović, Popis imanja Zagrebačke županije, 28 (1995), str. 284. Zemlja, ki jo je užival kmet, se je imenovala v hrv. terminologiji selište – ali sesija (*sessio colonialis*). Vsaka sesija je bila sestavljena iz t. i. notranjega zemljišča, to je stanovanjska hiša z gospodarskim delom ter obhišnim vrtom in sadovnjakom, ter zunanjega, ki je obsegal obdelovalno zemljo in travnike. Stoletje poprej je imela posest Brlog 9 vasi in 94 kmetij – sesij. Te so bile v povprečju dosti manjše kot drugod na Hrvaškem. Ena sesija je merila le 12,81 orala zemlje (1 oral je 0,57 hektarjev). (Kekez, *Urbarijalni nameti*, 2006, str. 86, 88. Natančen opis posestva Brlog, ki je zelo dobro gospodarilo, beremo tudi v zapisih E. Laszowskega: imeli so 120 hektarjev površin, zasajenih s poljedelskimi proizvodi, naslednjih 8 je bilo zasajenih s krompirjem, 5 pa z blitvo in zeljem. Imeli so 34 hektarjev vinogradov in 60 hektarjev slivovih nasadov, bili so proizvajalci dobrega in znanega vina in žganja. Poleg tega so imeli ribnik, kjer so gojili ribe, čeprav je bila tudi Kolpa vir te hrane. Velik delež prihodkov je prinašal lov v posestniških gozdovih, ki so obsegali 500 hektarjev. Za tiste čase so imeli tudi veliko živine: vsaj 50 krav, 29 volov, svinje in merino ovce. Ustrežno temu so imeli tudi veliko zaposlenih, teh je bilo okoli 30 (Stipančević, *Neznani svijet Emila*, 2014, str. 42).

⁹ Isti, str. 43. Še danes znajo domačini povedati, da so jim stari starši pripovedovali, da je imel stari »grof« Šufflay brloški govor pred svojimi podložniki in je napovedal, da bo konec sveta leta 2000, ker se bodo narodi sprli med seboj in jih bo vse uničil ogenj (Vitez, *Bubnjarci na Kupi*, 1998, str. 37).

¹⁰ Zdi se, da je Filipov vnuk Emil Laszowski, ki je odrasel na gradu Brlog, podedoval nekaj dedovih alkimističnih nagnjenj. Ni iskal kamna modrosti v fizični obliki kot stari oče, temveč je poiskal božansko modrost v duhovni sferi in raziskoval teozofijo. Njegovi zapisi o teozofiji so tudi del njegovega fonda v HDA.

Slika 1: Filip Aleksander Šufflay iz knjige *Stipančević, M. Neznani svijet Emila Laszowskog*. Zagreb: Hrvatski državni arhiv, 2014.

Filip Šufflay Otruševski je imel veliko otrok z ženo Barbaro Babok Vukšinečki. Znan je Filipov vnuk in sin najmlajše hčere Sidonije,¹¹ že omenjeni Emilij pl. Laszowski Szeliga (1868–1949), pravnik, zgodovinar in arhivar v Zemeljskem arhivu (danes Hrvaški državni arhiv – HDA), ter drugi vnuk Nikola,¹² sin prezgodaj umrle hčere Emilije, por. pl. Tomašić, pravnik, doktor znanosti, minister in hrvaški ban, podaljšana roka ogrskega predsednika vlade Khuena Hedervaryja. Oba sta bila bratranca velikolaškega sodnika Danijela Šufflaya ml. (1850–1906).

Danijel st. Šufflay (1823–1859)

Filipov in Barbarin najstarejši (preživeli) sin je bil Danijel st. (27. 6. 1823–28. 3. 1859), ki je dobil ime po materinem stricu. Bil je rojen v Ribniku in Laszowski piše, da sta bila njegova botra ob krstu stari stric Danijel Babok Vukšinečki, ces. odvetnik v Zagrebu, in Ana, grofica Petazzi, lastnica gospostva Ribnik.¹³

¹¹ Za nas je gotovo zanimiv podatek, da je oče vpisal Sidonijo leta 1856, kot prej tudi tri starejše hčere, v strogo šolo sester uršulink v Škofji Loki (Stipančević, *Neznani svijet Emila*, 2014, str. 30).

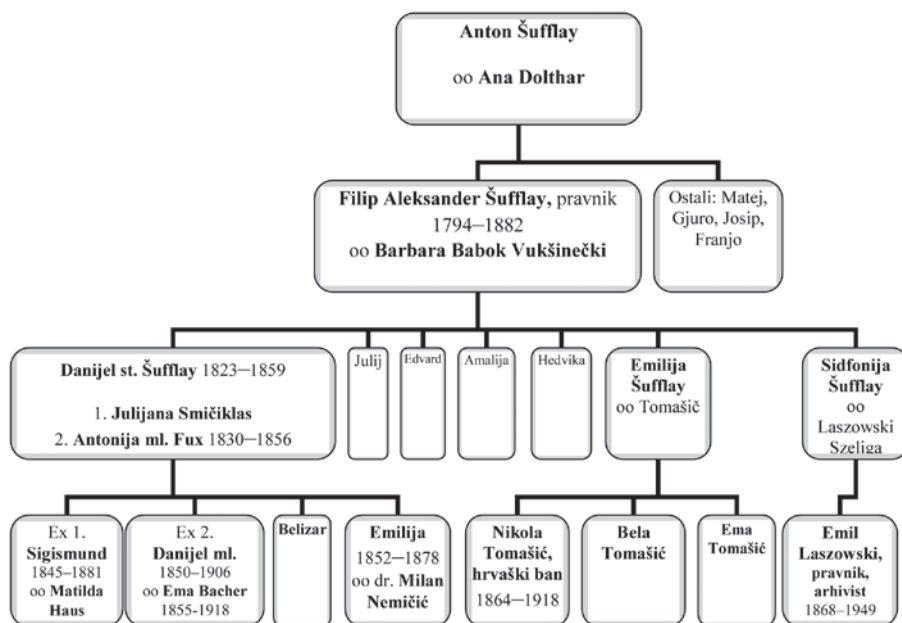
¹² Dr. Nikola Tomašić (1864–1918) iz plemiške družine Tomašičev, pravnik in prevajalec iz klasičnih jezikov. Vredno je omeniti, da je prevedel iz stare grščine *De administrando imperio* Konstantina VII. Porfirogeneta, a izida ni doživel. Po prvi vojni je njegov bratranec E. Laszowski rokopis uredil in objavil v *Vjesniku kr. državnog arkiva* leta 1928. Tomašić je bil redni profesor politične ekonomije in dekan Pravne fakultete v Zagrebu. Kasneje je bil minister in nato še hrvaški ban (1910–1912), znan tudi kot »ban znanstvenik«. Ustanovil je *Stranko narodnog napretka*, s katero je na volitvah pogorel. Potem se je iz politike umaknil.

¹³ HR HDA–806–16. 2. Daniel Šufflay (1823–1859). Ker boter Danijel Babok ni bil pri-soten ob krstu, je imel nekoga, ki ga je nadomestil.

Danijel je umrl mlad, v 36. letu življenja. Poročil se je dvakrat. S prvo ženo Julijano, roj. Smičiklas (1828–1846), je imel samo enega sina, Sigismunda (Žigo) Metela Roberta (1845–1881). Julijana je bila hči prejšnjega lastnika Bubnjarcev. Eno leto po rojstvu Žige Sigismunda je Julijana umrla, Danijel pa se je naslednje leto poročil drugič, z meščansko hčerjo Antonijo, roj. Fuchs/Fux iz sosednje Metlike.

Danijel je osnovno šolo končal v Karlovcu in kot odličnjak nadaljeval šolanje v Zagrebu. Iz zapisov E. Laszowskega izvemo,¹⁴ da je živel pri botru in materinem stricu Danijelu Baboku. Po stričevi smrti je živel s pomočjo štipendije iz stričevega fonda v plemiškem samostanu (konviktu) v Zagrebu. Tudi gimnazijo je končal z odličnim uspehom in pod okriljem svojega strica dr. Josipa Šufflaya začel študirati pravo, kjer je bil slednji profesor. Bajе je bil pod zelo strogim nadzorom in je tako končal študij z odličnim uspehom.

Po končanem študiju je šel naravnost v Brlog¹⁵ in se poročil z Julijano Smičiklas, ki je po rojstvu Sigismunda Žige umrla. Laszowski je tudi zapisal, kako je prišlo do te poroke, in sicer pod naslovom *Romantična priča iz Pokuplja: otmica polovinom 19. stoljeća*.

Štiri generacije pl. Šufflay Otruševskih iz Samoborja. V članku sledimo potomcem Danijela st. Šufflaya in njegove druge soproge Antonije Fux iz Metlike. V zadnji vrsti vidimo bratrance in sestrične ter njihove zakonce, ki jih tudi omenjamo v pričujočem članku. Emilija Šufflay, por. Nemičić, je imela sina Felixa, ki je pozneje na željo očeta študiral pravo. Ker je vedno želel študirati medicino, je po končanem študiju prava dvignil svoj delež dediščine od stare mame Antonije st. Fux in šel študirati medicino na Dunaj. Študij je dokončal, a je umrl mlad in brez potomstva. Potomci Danijela Šufflaya ml. iz Bubnjarcev in Eme Bacher iz Novega mesta so predstavljeni v diagramu št. 2, kjer je predstavljena njihova povezava z družino češkega izvora Wanka pl. Lenzenheim in belokranjskimi Fuxi.

¹⁴ HR HDA 806–16. 8.

¹⁵ Fotografijo dvorca Bubnjarci iz 1880 si je mogoče ogledati na <http://en.wikipedia.org/wiki/Bubnjarci>.

Kmalu po smrti prve soproge se je Danijel zagledal v mlado Antonijo Fux, hčer veleposestnikov iz sosednje Metlike. Laszowski pravi, da je bila Antonija zelo slaba mačeha malemu Sigismundu Žigi. Klicala ga je »Vlahom« samo zato, ker je bila njegova mati Julijana grkokatoliške vere kot večina uskoških naseljencev pogorja Žumberk, od koder so izhajali njeni predniki. Bil je poln uši in ni živel v družinskih sobanah, temveč v sobi s služkinjo, ki je tudi skrbela zanj. Ko je prišel stari Filip Šufflay na obisk in videl, kaj se dogaja, je vzel malega Žigo k sebi na Brlog, kjer je odraščal v varnem in ljubečem okolju.

Toda njegov oče Danijel je bil očitno zelo grob človek in mlada Antonija je grdo ravnala s pastorkom, ker je bila v tem zakonu zelo nesrečna. Že v šoli je bil težko obvladljiv in zato ga je stric Josip Šufflay med študijem držal tako strogo. Kljub temu da je Laszowski iz Danijelove prve poroke z Julijano Smičiklas naredil romantično zgodbo, je dejstvo, da je dekle ugrabil, saj so njeni sorodniki nasprotovali tej poroki.

V zapisih dalje beremo, da je drugo ženo Antonijo tepel in ji enkrat tako poškodoval nogo, da je dolgo okrevala. Njegova surovost je ostala zabeležena tudi v ljudskem pripovedovanju. Poleg dvorca je stal stolpič, s katerega je Danijel z daljnogledom opazoval delo svojih tlačanov na poljih. Zvečer so bili surovo tepeni, če so po gospodarjevem mnenju preveč počivali. V kleti je imel celo prostor, v katerem je bila naprava »galge«,¹⁶ s katero je kaznoval kmete, ki so prihajali na tlako. Ta prostor naj bi obstajal vse do leta 1918, ko je bil dvorec porušen.

Antonijina mati, Antonija st. Fux, roj. Wanka pl. Lenzenheim, je bila takrat vdova in že drugič poročena s Felixom Hessom, c. in kr., postnim mojstrom iz Metlike. Večkrat je med obiski ostro posredovala in pozneje pripovedovala, da je imel Danijel ljubice in da je tudi pil. Zato ga je Antonija ml. zapustila in se vrnila k materi v Metliko, kjer je leto zatem umrla, stara komaj 26 let.

Zadnji lastnik posestva in dvorca Bubnjarci je bil dr. Milan Nemičić, prvič poročen z Emilijo, sestro velikolaškega sodnika Danijela Šufflaya, in drugič z Matildo, roj. Haus, vdovo Sigismunda Žige Šufflaya, Danijelovega in Emilijinega polbrata. Ko so Nemičići odšli v Avstrijo, se je posestvo začelo prodajati po delih.

Belokranjski veleposestniki Fuchs/Fux in avstrijski častniki češkega rodu Wanka pl. Lenzenheimi

Emilij Laszowski je vestno zbiral podatke tudi o družinah, ki so bile v sorodu s Šufflayi. Zato je njegov fond v HDA vir tudi za raziskovanje drugih družin. V našem primeru smo imeli srečo in tam odkrili tudi nekaj podatkov o družini Fuchs/Fux,¹⁷ kakor je to zapisal E. Laszowski.

Fuxovi naj bi bili star meščanski rod, ki izvira iz avstrijske Štajerske.¹⁸ Plemstvo naj bi dobila brata Nikolaj in Viktor leta 1582. Iz te družine Fux naj bi

¹⁶ Vislice.

¹⁷ HR HDA–806–16. 2. 9. Fux.

¹⁸ HR HDA–806–16. 9. Fux. V virih je priimek enkrat zapisan kot Fux, drugič pa Fuchs.

izhajal tudi znani skladatelj Johann Josef Fux, ki se je rodil nekje na Štajerskem leta 1660 in umrl na Dunaju leta 1735. V 16. in 17. stoletju se je družina razvejala na več linij, od katerih se je ena ustalila v Gradcu. Karl Fux, ki se je rodil leta 1799, je bil pravnik v Gradcu, a je prišel v Metliko, kjer je bil poštni mojster in tu tudi umrl leta 1844.¹⁹ Naslov in službo poštnega mojstra so imeli že od 16. st. visoki mestni uradniki. Karlov sin Emanuel, ki se je rodil 12. maja 1835 v Gradcu, je bil od 11. do 15. leta na vojaški šoli (*Militär Erziehungs Institut*) v Palmanovi, kjer je bil poveljnik (*Festungscmandant*) njegov stari oče po materini strani Tadeuš pl. Lenzenheim (*Thadeus, Edler von Lenzenheim*). Emanuel Fux je kot Fuchs vpisan 1853. tudi kot podporočnik regimenta št. 58. Tu je vpisanih še nekaj oseb s priimkom Fux, a zdi se, da je Laszowski samo našteval osebe z istim priimkom, kjerkoli jih je že našel.²⁰

Ali je kaj od tega resničnega in če je, kaj naj bi to bilo? Ti podatki o družini Fux se razlikujejo od podatkov, ki smo jih zasledili v slovenskih virih in na terenu. Nekateri podatki pa se ujemajo.

Dejstvo je, da so imeli Fuxovi posestva na Kranjskem v neposredni bližini hrvaških Bubnjarcev, saj so bili doma iz Metlike. Tako se omenja Črnomaljski dvorec, znan tudi kot *Freydangov* ali *Fuchsov dvorec*, ki je bil v družinski lasti od 1827 do 1864.²¹ Leta 1827 ga je kupila Frančiška Šebenik, poštna mojstrica v Metliki. Frančiška Šebenik je bila prvič poročena z Jakobom Fuxom,[□] ki je imel danes že izginuli gradič Okljuk (Doblice) pri Črnomlju. Frančiška, prvič poročena Fux, drugič poročena Šebenik, je bila očitno uspešna in gospodarna ženska. V drugem zakonu je kupila leta 1827 že omenjeni Črnomaljski, Freydangov ali Fuchsov dvorec (*Hof Tschernembl*) za 17.000 goldinarjev. Nekaj let zatem, 1835, je kupila na dražbi še Črnomaljski grad (*Tschernembl*) za 30.000 goldinarjev.²² Leta 1836 pa se omenja kot lastnica še enega posestva, in sicer dvorca *Schwerschak Hof/Sveržaki, Žveršaki* pri Metliki.²³

Črnomaljsko gospostvo Fuxovih je imelo 81 kmetij, Fuxov dvorec (znan tudi kot Rožičev grad) v katastrski občini Loka pa je imel 35 kmetij.²⁴ Skupno število kmetij iz samo teh dveh posestev je za več kot enkrat presehalo velikost kmetij na brloškem posestvu Šufflayevih.

¹⁹ Visoki mestni uradniki so imeli že od 16. st. naziv in službo poštnega mojstra. Sedež pošte je bil običajno tudi domovanje poštnih mojstrov.

²⁰ V bistvu je Laszowski vzel peto Siebmacherjevo knjigo grbov, kar sicer navaja, in med vsaj desetimi različnimi grbi Fuxovih izbral tistega, kjer se omenjata brata Nikolaj in Viktor z Dunaja. Bila sta geografsko najbližje, ostali so iz oddaljenejših krajev. Dejstvo pa je, da so po glavnem motivu v grbu – kaj pa drugega kot lisici – verjetno vsi v sorodu in da so se zelo razvejali. Ker pa do zdaj nismo našli trdnih dokazov, da bi belokranjski Fuxi izvirali iz v Siebmacherju omenjene družine, se temu vprašanju ne bomo več posvečali.

²¹ Kos, *Urbarji za Belo krajino*, 1991, knj. 1, str. 75.

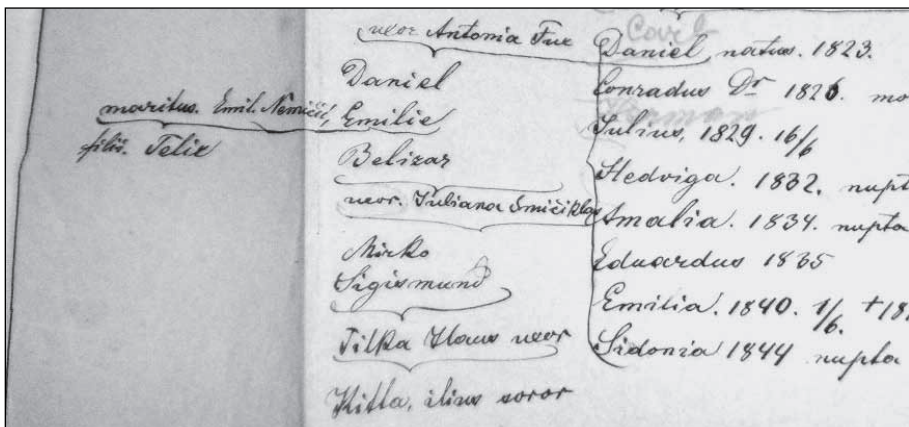
²² *Ista*, str. 126. Ob tem velja poudariti, da je treba razlikovati med dvema zgradbama: ena je Črnomaljski grad, druga je Črnomaljski dvorec (Fuchsov dvorec).

²³ Schiviz, *Der Adel in den Matriken*, 1905, str. 505. Avtor napiše na koncu knjige seznam lastnikov posestev v letu 1836 in navaja, da je Frančiška Šebenik v tem letu lastnica Sveržakov, Črnomaljskega dvorca in Črnomaljskega gradu, str. 505.

²⁴ Kramarič, *Črnomelj v daljini*, 1999, str. 46, 49.

Po smrti Frančiške Šebenik leta 1840 so podedovali Črnomaljski (v lit. Fuchsov) dvorec njeni otroci iz prvega zakona: Karl st. Fux, Barbara, por. Mihič, in Frančiška, por. Sladovič, vendar sta sestri še istega leta svoja deleža prepustili bratu Karlu st., poštnemu mojstru v Metliki. Ko je leta 1844 Karl st. Fux umrl, so dvorec podedovali njegovi otroci, in sicer Antonija ml., Karel ml., Emanuel,²⁵ Ludvik in Egidij.²⁶

Ali je bil res Karl st. Fux rojen leta 1799 v Gradcu, kot navaja Laszowski? Kje je dobil ta podatek, ne vemo, vendar je vsekakor netočen.²⁷ Še danes, več kot 170 let po Karlovi smrti, je mogoče videti njegovo nagrobno ploščo pri Treh Farah (Rosalnice) na severni steni prezbiterija spodnje cerkve Lurške Matere božje. Deli besedila so nečitljivi, vendar nam je uspelo razbrati pomembne podatke. Karl Fux se je rodil 9. aprila 1802 in umrl 5. decembra 1844. Podatek o datumu Karlove smrti je identičen tudi pri Laszowskem. Tako vsaj vemo, da gre za isto osebo. Identičen je tudi podatek o njegovem poklicu. Tako Laszowski navaja, kot tudi napis na nagrobniku in tudi drugi viri, da je bil Karl Fux poštni mojster (*K.K. Postmeister und Gutterbesitzer zu Möttling*). Do zdaj pa nismo odkrili kraja njegovega rojstva.

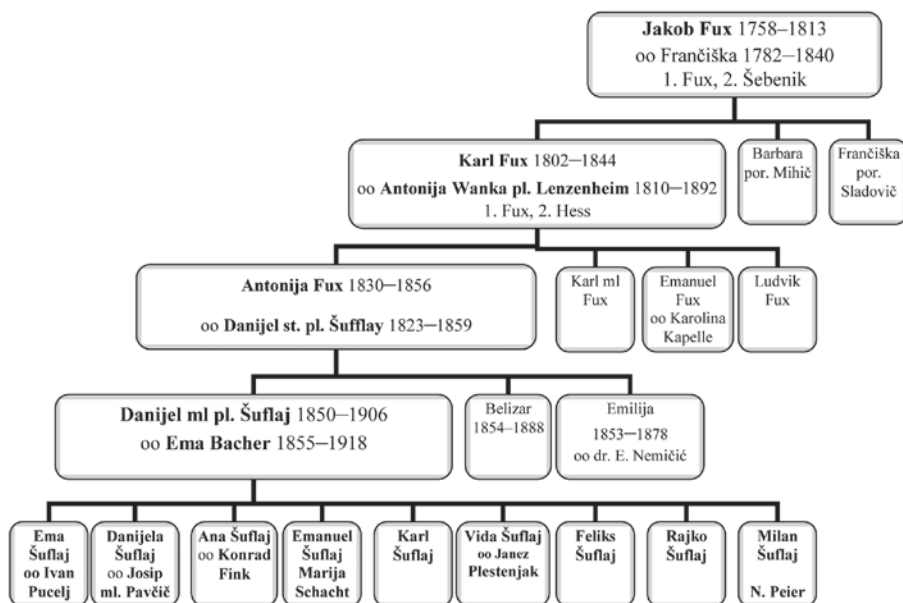
Slika 2: HR HDA–806–16. 2, škatla 90. Izrez iz genealoške skice za rodoslovje družine Šufflay, kjer se že vidijo povezave s Fuchsi/Fuxi, Hausi in dr. Nemičičem. Na levi zgoraj so zapisani Antonia Fux in poleg še Daniel (njen mož) ter pod njim njegovi bratje in sestre (desni stolpec). Nato so naštetni v levem stolpcu otroci A. Fux in D. Šufflaya: Emilija, pri njej se v levem izstopajočem besedilu omenja njen mož dr. Emil Nemičič in njun sin Felix. Nato je napisan Belizar in po zapisu bi sklepali, da je bila pod njim napisana uxor Julijana Smičiklas njegova žena, kar ni res. Julijana je bila mati pod njo zapisanega Mirka Sigismunda oz. Žige Sigismunda Šufflaya in prva žena Danijela st. Šufflaya. Pod Sigismundom je napisana Tilka Haus uxor, to je Matilda Haus, soproga Žige Sigismunda, ki se je po njegovi smrti poročila z vdovcem dr. Nemičičem. Čisto na koncu v levem stolpcu piše Kitta, soror, s čimer je mislil na Matildino sestro, glasbenico in skladateljico Katarino, Kitty von Echerisch, roj. Haus. Obe omenjeni ženski sta bili starejši sestri barona in velikega admirala Antona Hausa.

²⁵ Emanuel naj bi bil poročen po Laszowskem dvakrat. Ime prve žene je napisano nerazločno, morda Netti Tarnić, druga pa je bila Karolina Kapelle.

²⁶ Smole, *Graččine na nekdanjem*, 1982, str. 128.

²⁷ Na drugem mestu, pri skici družinskih povezav pri Fuxih, pa Laszowski pravilno navaja datum rojstva in datum smrti Karla st. Fuxa. HR HDA–806–16. 9.

Toda v Metliki je bil že Karlov oče, Jakob Fux, lastnik gradiča Okljuk. Tega Laszowski ne navaja, vendar je to dejstvo. Poleg Karlovega nagrobnika je pri Treh Farah tudi nagrobnik Karlovih staršev, Frančiške, drugič por. Šebenik, in Jakoba Fuxa. Več kot 200 let je minilo od Jakobove smrti in z njegovega nagrobnika je še vedno mogoče prebrati podatek, da je bilo to 28. decembra 1813. Umrl je v svojem 55. letu, torej je bil rojen leta 1758. Tudi on je bil poštni mojster v Metliki. Frančiška, prav tako poštna mojstrica, je umrla 3. aprila 1840 v 58. letu starosti, torej je bila rojena leta 1782. Kljub drugi poroki je bila pokopana skupaj s prvim možem.

Grafična predstavitev belokranjske družine Fux in potomcev Antonije Fux, por. Šufflay, ter njenega sina Danijela Šufflaya, ki se v Sloveniji vedno piše kot Šufflay. Od Danijelovih otrok sledimo v nadaljevanju le potomcem najstarejše hčere Eme, por. Pucelj.

Belokranjska meščanska družina Fuxovih je bila torej zelo premožna,²⁸ kot vidimo, so se poročali s potomci plemiških družin in zato jih je Laszowski avtomatično uvrstil med plemiče, kar pa niso bili. Zdi se, da bi o zanimivi družini Fuxovih lahko še pisali, saj se v virih omenjajo tudi druge osebe, nekatere med njimi tudi v bizarnih okoliščinah. Takšen je bil denimo Egidij Fux, sin Antonijinega brata Emanuela Fuxa in Karoline Kapelle,²⁹ ki je v starosti skoraj 60 let zaprosil pristoj-

²⁸ Tako se 11. marca 1861 omenja Karl ml. Fux na seznamu stotih veleposestniških volilnih upravičencev, ki so volili 20. marca svoje predstavnike v deželni zbor, volitve pa so potekale po pravkar sprejeti februarški ustavi (Amtsblatt zur Laibacher, 11. marec 1861, št. 5).

²⁹ Karolina je bila hči Johana Kapelle, lastnika Haringove hiše v Črnomlju in M. Zollner iz Metlike.

ne organe (od sodišča do kralja A. Karađorđevića) za službo državnega rablja!³⁰ Frančiškin sin iz prvega zakona in Antonijin oče, Karl st. Fux, je bil poročen z Antonijo st. Wanka pl. Lenzenheim,³¹ hčerko avstrijskega vojaškega častnika Tadeja/Tadeuša Wanke pl. Lenzenheima. Ta družina, izvirajoča iz Češke, je bila sicer zelo znana v Monarhiji, saj iz nje izvira nekaj visokih častnikov in znanstvenikov. Predikat Lenzenheim sta dobila l. 1832 brata Tadej, major, in Emanuel Wanka, kapetan, in sicer v času vladavine Franca I.³² Čeprav je bilo pred tem lahko dobiti plemiški naslov, je ravno cesar Franc I. zaostрил te pogoje in ni bilo več zadosti 30 let služenja v vojski. Prosilec za plemstvo je moral dokazati, da se je udeležil vsaj enega vojnega pohoda ali bitke.³³ Očitno sta se brata izkazala na vojnih pohodih, saj se omenjata kot aktivna v vojski vsaj še desetletje po letu 1832.

Viri so usklajeni tudi, ko omenjajo Emanuela Fuxa kot sina Karla st., in s tem se ujemajo s trditvijo E. Laszowskega, da je bil poveljnik Tadej Emanuel Wanka pl. Lenzenheim stari oče mladega Emanuela po materini strani.³⁴

Danijel ml. Šufflay/Šuflaj³⁵ (1850–1906)

Prvorojeni sin Danijela st. Šufflaya in Antonije ml., roj. Fux, je bil Danijel Filip Anton Radoslav (10. 6. 1850–1. 5. 1906),³⁶ ces. in kr. sodni svetnik, deželni sodnik

³⁰ Temu je posvečen zanimiv članek: Janković, Egidij Fux, ljudomrznež, 2010, str. 30–38. Vse tri njegove prošnje za rablja so ohranjene in dostopne na spletu. Za nas je zanimivo pričevanje o njegovem otroštvu in mladosti, kjer opisuje kruto ravnanje svojih najbližjih kot tudi izvetje iz družinske dediščine.

³¹ 4. marca 1892 je umrla Antonija st. Fux (drugič poročena Hess), rojena Wanka, Edle von Lenzenheim (Schviz von, Der Adel in den Matriken, 1905, str. 400). Tudi Wanke so bili enostavno oz. nižje plemstvo s predikatom von, tako kot Šufflayi, s to razliko, da so dobili Wanke pravico uporabe častne besede Edler (za ženske Edle).

³² Bäuerle, *Was verdankt Österreich*, 1834, str. 402. Brata Wanka se omenjata pri naštevanju plemstva s posebnimi zaslugami v vojski, in sicer na najnižji plemiški lestvici oz. tistih, ki imajo naziv von ali Edler von ali samo predikat, kar je tu primer z Wankami. A se že Tadejeva hči Antonija omenja kot *Edle von*, da ne omenjamo Emanuelovega sina in Tadejevega nečaka Josepha Wanke von Lenzenheima, feldmaršala, barona in direktorja Vojno geografskega inštituta na Dunaju.

³³ Rugale, Preinfalk, Blagoslovljeni in prekleti. 2. del, 2012, str. 9.

³⁴ Tadej oz Thaddäus Emanuel Wanka von Lenzenheim (Klattau/Klatovy 29. 7. 1781–Gradec 10. 5. 1862) se omenja kot štabni oficir pri štajerskem pehotnem regimentu, ki je imel glavno postajo (Haupt Werbezirks Station) v Mariboru, štab pa v Italiji. Takrat je bil po činu major in komandant drugega pehotnega bataljona (Militär Schem., 1834, str. 188). Da je bil Wanka poveljnik v Palmanovi, dokazuje tudi navedba v Militär Schem. des Österr., 1844, str. 74. Tadej je bil takrat že polkovnik – *oberst*. Natančno zapisano vojaško kariero Tadeja in njegovega nečaka Josepha Wanke von Lenzenheima je mogoče prebrati tudi v Wurzbachovem, *Biographisches Lexikon*, Knj. 35, 1886, str. 68. Od tu so tudi rojstni podatki, saj je Laszowski napačno zapisal, da je umrl v Klatovih, in ne v Gradcu.

³⁵ Ob koncu stoletja se Šufflayi pišejo kot Šuflaj in tako bomo uporabili za Danijela ml. slednji zapis, in ne Šufflay kot za njegove prednike.

³⁶ Pri Laszowskem je zapisan datum Danijelovega rojstva 10. 6. 1850, v Danijelovem mrliskem listu pa 12. 1. 1852 (NŠAL, 1906, str. 3, št. 20). Slednji podatek je napačen.

in posestnik v Velikih Laščah. Kot vidimo, je dobil Danijel ml. prva tri imena po svojih prednikih: prvega po očetu, drugega po dedu Filipu Šufflayu Otruševskem ter tretjega po pradedu Antonu Šufflayu. Poleg Danijela ml. sta imela zakonca še hčer Emilijo (1853–1878) in sina Belizarja Feliksa Ljudevita Petra (1854–1888).

Vse kaže, da je odšla že hudo bolna Antonija umret k svoji materi na Kranjsko. S seboj je vzela tri majhne otroke in doma kmalu umrla. Dve leti za njo je umrl tudi njen mož. Sirote je vzela dolgo živeči *pater familias* Filip Aleksander Šufflay, ki je s skrbno in ljubečo roko bedel nad potomci, vzela skrbstvo nad tremi malimi sirotami najstarejšega sina kot tudi nad Sigismundom Žigo, četrto siroto iz prvega Danijelovega zakona, ki je bil le kakšno leto starejši od svojih polbratov in polsestre.³⁷ Ker je posestvo Brlog njegovega deda Filipa dobro poslovalo in ker je ded živel do leta 1882, je izšolal vse svoje vnuke. Vendar je za otroke zelo skrbela tudi kranjska stara mama Antonija, roj. Wanka pl. Lenzenheim, takrat poročena Hess.

Malo je znanega o njegovem življenju pred prihodom v Velike Lašče, pa tudi sicer. Vemo, da je hodil v *Prvo mestno deško šolo* v Ljubljani,³⁸ kjer piše, da je učenec doma iz Metlike (*aus Möttling*), nato je obiskoval gimnazijo v Novem mestu. Tu piše, da prihaja Danijel iz čezkolpskega Žakanja,³⁹ kar je v bistvu občina, ki so ji pripadali Bubnjarci. Pravo je študiral verjetno v Zagrebu ali Gradcu. Iz njegovega poročnega lista iz leta 1875 izvemo, da je bil po diplomi kandidat za okrožnega sodnika v Novem mestu (*k.k. Kreisgerichts Auskultant in Rudolfswerth*).⁴⁰ Iz poročnega lista izvemo tudi, da sta mu bili poročni priči ujec in materin brat Emanuel Fux (*Privatieur*) in polbrat Sigismund Žiga Šufflay, *Gutbesitzer*, ki je bil takrat še lastnik posestva v Bubnjarcih.

Vendar izvemo iz oporoke njegovega deda Filipa Aleksandra Šufflaya, ki je prav tako v fondu E. Laszowskega v HDA, da je dobil Danijel polovico posestva Šimunec, dediščino njegove babice Barbare, roj. Babok Vukšinečki. Drugo polovico je dobila njegova teta Amalija, por. Kniewald, pod pogojem, da se mora zemlja obdelovati. Če tega ne bi storila, bi njen delež prešel v Danijelove roke. Iz oporoke izvemo, da je bil Danijel takrat že sodnik v Krškem, ki se tu navaja kot Gurfeld, in je bil hkrati tudi overitelj oporoke skupaj s teto Sidonijo, ki je dobila posestvo Brlog.

Ob smrti svojega vnuka Žige Sigismunda leta 1881 je uspelo dobiti večjemu pravniku Filipu Šufflayu od Žigove vdove Matilde polovico posestva Bubnjarci pod pogojem, da ga po njeni smrti izroči Danijelu ml., Žigovemu polbratu. O Danijelovem značaju pove veliko dejstvo, da je kljub dedovemu manevru, ki mu

³⁷ To so bili prvi štirje varovanci svojega deda Filipa Aleksandra. Iz zapisov v fondu E. Laszowskig (HR HDA– 806–16. 2.) zvezmo, da je stari oče prav tako skrbel za vnuka Emila Laszowskega po smrti njegovega očeta in moža najmlajše Filipove hčerke Sidonije, kot tudi za tri otroke prezgodaj umrle hčerke Emilije, por. Tomašič. Tako smo našli sedem sirot iz treh zakonov Filipovih otrok.

³⁸ Fortgang der Schüler an der dreiklassigen Städtischen Knabenschule zu Laibach in zweiten Semester 1861.

³⁹ Programm k. k. Gymnasiums zu Rudolfswerth (Novo mesto). Schlusse des Schuljahres 1866. Laibach, 1866.

⁴⁰ NŠAL: poročna matična knjiga župnije Novo mesto-Kapitelj, zv. 1875, št. 19.

je priskrbel tudi del Bubnarjev, vrnil vse to leta 1882 Žigovi vdovi Matildi, takrat že poročeni z dr. Milanom Nemičičem.

Slika 3: Danijel ml. Šuflaj. Iz družinskega albuma Gregorja Puclja, Šuflajevega pravnuka.

Kdaj točno je Danijel prišel v Velike Lašče, ne vemo, a to je bilo verjetno okoli 1882, saj je služboval v Laščah 24 let. Zdi se, da je živel mirno življenje podeželskega sodnika.⁴¹ Eno leto pred smrtjo je dobil kot deželni sodni svetnik in predstojnik okrajnega sodišča odlikovanje za »marljivo in koristno delovanje v juristični službi«, in sicer viteški križ Franc-Jožefovega reda.⁴²

V upanju, da bomo izvedeli kaj več o Danijelu Šuflaju, bomo navedli dve pisni pričevanji, od tega je eno literarno. Jože Javoršek v svoji knjigi *Spomini na Slovence I, II* večkrat omenja Danijela pl. Šuflaja kot Edvarda pl. Križa.⁴³ O Danijelu Šuflaju, ki je umrl 14 let pred pisateljevim rojstvom, je zapisal:

»Tudi jaz nikdar nisem vedel, kaj je bilo z dr. Križem, čeprav sem včasih hotel od Fortune⁴⁴ zvedeti celó najintimnejše podatke o njegovem življenju, čeprav sem navezal stike celo z njegovimi vnuki in vnučkami, da bi iz njih iztrgal kakršnekoli podatke. Dr. Križ me je mikal kot osebnost in posebnost. Podoben se mi je zdel Cankarjevemu dr. Gorniku iz komedije *Za narodov blagor*, samo da je bil Gornik cepec, dr. Križ pa bister bolj kot najbolj bistri slovenski ljudje tistega časa. Najbrž je imel Fortuna čisto prav, ko ga je sumil, da se v slovensko politiko ne mara vmešavati zaradi svoje ženske, ki mu je prinesla bogastvo in ga zaradi tega držala vse življenje na vajetih.«⁴⁵

⁴¹ Fotografijo stare sodnije si je mogoče ogledati v: Pečnik, *Velike Lašče – Villa Lasis je trg*, 2013, str. 10.

⁴² *Slovenski pravnik*, 21/1905, št. 10–12, str. 347.

⁴³ Javoršek, *Spomini na Slovence I, II*, 1989.

⁴⁴ Janez Fortuna je Ivan Pucelj, mož najstarejše Danijelove hčerke Eme.

⁴⁵ Javoršek, *Spomini na Slovence I, II*, 1989, str. 227, kar pa verjetno ne drži, saj je bil ženin oče zaposlen na sodišču kot diurnist-dnevničar.

Leta 1875 se je Danijel ml. (Filip Anton Radoslav) Šufflay poročil v Novem mestu z domačinko Emo Bacher,⁴⁶ hčerko *diurnista* (dnevničarja)⁴⁷ Janeza Bacherja in Barbare, roj. Furman (Fuhrmann).⁴⁸

Danijel in Ema sta imela devet otrok: Emo, ki se je poročila z Ivanom Pucljem, Danijelo, poročeno s skladateljem in učiteljem Josipom Pavčičem ml., Emanuela, poročenega z Marijo Schacht, Ano, poročeno z velikolaškim učiteljem Konradom Finkom, Karla, ki je umrl leta 1882 v Ameriki, Feliksa, Vido, poročeno Plestenjak, Rajka, poročenega z Albino N. iz Ljubljane, in Milana, ki se je v Apatinu poročil z N. Peier.⁴⁹

Danijelovo politično prepričanje je bilo drugačno kot prepričanje njegovega starega očeta Filipa. Javoršek opisuje politične nazore pl. Šufflaja (v knjigi Edvard pl. Križ), ki naj bi bili najbližje liberalcem, a z njimi ni sodeloval, ker naj bi bili brez programa. Po njegovem mnenju so le-tega imeli klerikalci, ki so poleg vsega še genialni gospodarstveniki (tu je mislil na J. E. Kreka), a jih kljub vsemu ni maral. Vendar nam nekaj da slutiti daljši zapis ob njegovi smrti v Učiteljskem tovarišu:

»Na dan, ko se začinja najlepši mesec v letu, je po dolgotrajni prsni bolezni za vedno preminul tudi najlepši mož v svojem sodnem okraju, najlepši namreč po plemenitosti svojega srca in po svojem neumornem delovanju. Zatisnil je oči c. kr. dež. sodni svetnik v Vel. Laščah Daniel Šufflay. Kako skrben oče je bil rajnik, kako častil in ljubil naš stan, kako je razne učitelje ob raznih prilikah zagovarjal ustmeno in pismeno s svojo vplivno besedo, koliko je svoječasno vsako leto žrtvoval za ubožno in pridno šol. mladino, kaj je storil kot dolgoletni kraj. šolski nadzornik za velikolaško šolo, kakšne zasluge ima kot 24 let službujoči sodnik v okraju, vse presojojajoč s človeškega stališča – o tem, žalibog, na tem mestu ne moremo natančneje govoriti. Pa naj ostane zapisano v srcih mnogobrojne neutolažljive rodovine (dve hčeri imata dva naša tovariša za soprogi⁵⁰), dalje v kroniki velikolaške šole in med prostim ljudstvom, ki mu je izkazovalo veliko spoštovanje in zaupanje. Veličastnega spreveda, kakršnega še niso videle Velike Lašče, se je 3. t. m udeležilo v lepem številu tudi učiteljstvo ter mu zapelo dve žalostinki.«⁵¹

⁴⁶ NŠAL, MKK, zv. 1855, št. 17, str. 127.

⁴⁷ Diurnist oz. dnevničar je bila administrativna služba v državni upravi, nekakšna honorarna zaposlitev. Verjetno je delal Janez Bacher kot t. i. dnevničar na mestnem sodišču v Novem mestu in tam spoznal mladega pravnika Danijela ml. Šufflaja, kandidata za okrožnega sodnika.

⁴⁸ Barbarin zet Danijel ml. Šufflay je objavil 1886 v Slovenskem narodu osmrtnico za svojo taščo Barbaro Bacher (*Slovenski narod*, 19/1886, št. 298).

⁴⁹ O vseh Danijelovih otrocih in njihovih potomcih ne bomo govorili, ker jih tudi nismo vseh izsledili. Že Bojničič pravi ob koncu 19. st. v svoji Veliki knjigi grbov, da potomci družine Šufflay še živijo na Hrvaškem in Kranjskem. Ob popisu prebivalstva v Srbiji leta 2002 so se opredelili kot Slovenci tudi nekateri Šufflaji, kar bi kazalo na morebitno povezavo Emila/Milana Šufflaja s še živečimi nosilci tega priimka v Srbiji (Niškanović, Prezimana Slovenaca, 39/1, 2010, 273–281).

⁵⁰ Tu sta mišljeni Danijela, poročena z Josipom /Jožetom Pavčičem (1870–1949), učiteljem ter pozneje znanim glasbenikom in skladateljem, ki je uglasbil veliko pesmi O. Župančiča (*Enciklopedija Slovenije*. Knj. 8, str. 276), in Ana, poročena s Konradom Finkom. Ana in Konrad sta poučevala na velikolaški osnovni šoli. Pozneje so Finki in Pavčiči živeli v Ljubljani, na Mirju in na Koleziji. Tomaž Pavčič je bil v 70-ih letih 20. st. večkrat državni prvak v badmintonu (Kersnik, *Zgodovinski razvoj badmintona*, 2010).

⁵¹ *Učiteljski tovariš*, 46/1906, št. 21, str. 173.

Ivan Pucelj, politik in pisatelj (1877–1945) Biografske črtice

V hiši Na Griču 29 v Velikih Laščah, »slovenskem Weimarju«,⁵² sta domovala posestnik in mesarki mojster Janez Pucelj ter njegova soproga Frančiška, roj. Tomšič. Tam se jima je prvega junija 1877 rodil sin Ivan. Ukaželjni mladenič, ki je obetal veliko, je že del ljudske šole obiskoval v Starem Logu pri Kočevju, da bi se naučil nemško. V Ljubljani je končal dva razreda gimnazije, a ga je očetova smrt pripeljala nazaj. Moral je prevzeti posle posestva in izučil se je družinske obrti – mesarije. Toda ta mu ni bila namenjena. Njegova goreča ljubezen do Eme, hčere velikolaškega sodnika Danijela pl. Šufflaya, mu je spremenila življenje. Stanovske razlike so onemogočale zaljubljenca življenje tako doma kot v širši domovini. Pogumna dvojica je brez sredstev in skrivaj zapustila domovino in se odpravila onstran Atlantika. Leta 1900 sta se poročila v Jollietu v državi Illinois. Tam se jima je 1902. rodila hči Ema. Po Eminem rojstvu sta se še isto leto vrnila v Velike Lašče. Zakonca sta imela potem še štiri otroke, in sicer Ivano, Ivana, Antona in Francko.

O Ivanovi ljubezni do Eme Šufflay nam je pustil pričevanje Jože Javoršek.⁵³ Že na začetku prve knjige piše, da mu segajo spomini na začetek stoletja, ko so zmagovito živeli ljudje njegovih otroških let in mladosti, in omenja Janeza Fortuno (Ivana Puclja).⁵⁴ Pravi, da je Janez sklenil, da ne bo ne liberalec ne klerikalec, ker so prvi in drugi sperti s pametjo. Omenja, da si je bil neizmerno všeč, ter nadaljuje:

»Stvarnik se je izredno potrudil, ko ga je delal. Izoblikoval mu je ponosno čelo, v visoko dvignjeni očesni odprtini, ki so ju varovale košate obrvi, mu je vdela živahne oči, nos narahlo zakrivil, pohotne ustnice poudaril. Telo je izklesal, kot bi izklesal Herkula. Fortuna je čutil, da ga je Bog namenil za najbolj nenavadna dejanja.«⁵⁵

Javoršek je vsem protagonistom zgodbe spremenil imena. Ivan Pucelj je Fortunov Janez, Ema Šufflay je Alma, Šufflajeви so Križevi, Emin oče Danijel pl. Šufflay pa je Edvard pl. Križ. Zgodba zaljubljenca se je očitno tako globoko usidrala v spomin Laščanov, da so jo pripovedovali še svojim otrokom, in tako je Ivan Pucelj zasedel prvo mesto v Javorškovih spominih na Slovence. Zato je tudi nadaljevanje nadvse zanimivo, nekaj vrstic naprej pa se seznanimo še z Emo oz. Almo.

»Križeva punca! Alma. Sestavljena je bila iz samih tresljajev, in iz samih nitk. Srebrnih. Svilenih. Od časa do časa se je zgostila v dekle z rožnatimi lici, klobučkom na glavi in belo torbico v rokah. Nato se brž spet razpršila, za njo pa je zadišalo po šmarnicah. Prijazni duh se je spet utelesil in prikazal se je temačni obraz resnega dekleta, ki trpi zaradi meščansko vaškega okolja. Njen oče je dvorni

⁵² Tako poimenuje Velike Lašče Pucljev zet Miloš Štibler v svojih zapiskih iz leta 1956, str. 59. Pri tem je verjetno mislil na demokratsko liberalno tradicijo, ki ji je pripadal iz okolice Velikih Lašč izvirajoči Fran Levstik kot tudi Štiblerjev tast Ivan Pucelj. Iz zasebne zbirke družinskih dokumentov Štiblerjeve vnučkinje Kamile Volčanšek.

⁵³ Javoršek, *Spomini na Slovence I, II*, 1989, str. 18–23, 30–34.

⁵⁴ Ivan je bil krščen kot Janez, njegova mati je bila iz hiše Fortunovih.

⁵⁵ Javoršek, *Spomini na Slovence I, II*, 1989, str. 18.

*svétnik Edvard pl. Križ, delničar Južne železnice in posestnik, njena mati češka Dunajčanka.*⁵⁶ *Ti ljudje so za Fortuno v nedosegljivih višavah, saj žive del leta na cesarskem Dunaju, del v Ljubljani, v svojo hišo v Lašče hodijo le na počitnice. Na posestvo. K podložnikom. Strašna družina! Mogočni oče, sitna mati, otroci, med njimi Alma, njegova bodoča žena.*⁵⁷

Nato opisuje Javoršek v otroštvu velikokrat slišano zgodbo o pobegu za-ljubljencev čez lužo in o njihovi vrnitvi v Velike Lašče. Vmes seveda ne pozabi povedati, da je dal po hčerinem izginotju oče Križ prečesati Ljubljano, na Dunaju pa je celo najel detektiva.

Po vrnitvi v Lašče, kar se je zgodilo dve leti kasneje, se je Ivan Pucelj spravil s Šufflayi. Zanimiv je namišljeni dialog med dvornim svetnikom Šufflajem oz. Križem in njegovim zetom Ivanom Pucljem. Javoršek opisuje politične nazore pl. Šufflaya, ki naj bi bil najbližje liberalcem. Tako sodni svetnik in novopečeni zet kramljata o politiki in zdi se, da je Ivana v politiko vpeljal prav njegov tast.

*»Še zblížala se bova. Glej hudiča ... Ni neumen. Z njim bo dobro češnje zobati. Fant ima svojo glavo ... vse kaže, da je pošten. Tega, kar mi je storil, mu sicer ne bom nikoli odpustil, ampak vozil bom z njim lahko, če je res takih misli ... neumen nikakor ni ... to se mu vidi že po nosu ... hudičev je ... seveda ...«*⁵⁸

Slednji Javorškov literarni opis verjetno ni daleč od resnice. Edino, kar se ni uresničilo, je Šufflajevo misel, da bo zobal češnje s svojim zetom. Tega ni dočakal. Sodni svetnik Daniel Šufflay je umrl tri leta po Pucljevi vrnitvi iz Amerike in ni dočakal političnega vzpona svojega zeta.

Čeprav Javoršek trdi, da so vse osebe in dogodki izmišljeni (celo Velike Lašče niso Velike Lašče), danes vemo, da je govoril o resničnih osebah in dogodkih. Če je vmes vtikal kakšno izmišljeno zgodbo in kaj napačnega zapisal,⁵⁹ je kljub temu to še vedno edino zapisano pričevanje o družinah Šufflay in Pucelj ter o njihovih potomcih. Marsikatero grenko in krepko je čez Puclja zapisal Javoršek. Vendar je jasno, da je bil Pucelj Javorškov mladostni vzornik in ideal. A njegove »izdaje«, ko je Pucelj vstopil v Živkovićevo vlado, ni mogel preboleti in zato je v sklepnem delu druge knjige pretrgal vezi s svojim duhovnim učiteljem ter šel svojo pot.

Ivan Pucelj alias Janez Fortuna, njegova družinska zgodba ter politična kariera so glavna tema Javorškove prve in druge knjige o spominih na Slovence, ki opisujeta dogodke do začetka druge svetovne vojne. V drugi knjigi stopi v zgodbo še ena oseba. To je Miloš Štibler, zadružnik, publicist in politik, ki mu Javoršek nadene ime Nikolaj Baranga. Poročil se je s Pucljevo najstarejšo hčerko Emo. O tem bomo pisali v poglavju o M. Štibleju.

⁵⁶ Vse se zdi, da je Javoršek vendarle nekaj izvedel o Šufflajeve prednikih, a je te namenoma pripisal sodnikovi soprogi. Bacherjevi niso bili znana češka družina z Dunaja, to je bila rodbina Wanka pl. Lenzenheim, katere potomka je tudi Šufflajevo babica Antonija.

⁵⁷ Isti, str. 19.

⁵⁸ Isti, str. 32.

⁵⁹ Gotovo so vsi dialogi med Fortuno/Pucljem in pl. Križem/Šufflajem izmišljeni. Čeprav vemo, da je Danijel Šufflay umrl 1906, ga Javoršek omenja kot živega še med prvo svetovno vojno in veliko pozneje.

Preden bomo opisali Ivana Pucelja kot pisatelja in politika, bomo zaključili še z enim pričevanjem o njegovem zadnjem letu življenja. Leta 1944 so ga v Ljubljani Nemci aretirali. Nato so ga 16. 12. 1944 odpeljali v Dachau. Zadnje pričevanje o Ivanu Pucelju je ohranjeno v dveh pismih duhovnika in jezikoslovca dr. Jakoba Šolarja.⁶⁰ Ta v pismu vdovi Emi piše, da je Ivana spoznal šele, ko so ju odpeljali skupaj iz sodnih zaporov na kolodvor in od tam v Dachau. V taboriščni bolnišnici je Šolar delal kot strežnik in kmalu izvedel, da sta bila pripeljana dva bolnika – dr. Andrej Gosar in Ivan Pucelj. Slednji je imel visoko vročino in vsi znaki so kazali, da ima tifus. To se je izkazalo kot pravilna diagnoza in odpeljali so ga v bolnišnico v »*outer camp hospital*«. Zato ga Šolar ni več videl. Tam so bili samo bolniki s tifusom in obiski niso bili dovoljeni. To je bilo že v času, ko so Američani osvobodili Dachau. Šolar opisuje Pucelja kot enega od najbolj plemenitih ljudi, kar jih je poznal. Bil je plemenitega značaja, dobrega srca, iskrene pobožnosti,⁶¹ bistre pameti in prijetne zgovornosti. Imel je veliko prijateljev med Madžari, Čehi, Rusi, Ukrajinci in še posebej »Holandci«. Nato vdovi sporoča, da je Ivan umrl v bolnišnici sam, pozabljen od vseh in da je takoj, ko je to izvedel, opravil sv. mašo zadušnico za pokoj njegove duše.

Drugo pismo dr. Šolarja je datirano s 23. majem 1946.⁶² Puceljevi vdovi Emi piše, da se Ivana te dni zelo spominja in da ga bo te dni še posebej omenil pri sv. maši. Šolar je bil tudi priča v izjavi, ki jo je dal na Okrajnem sodišču v Grosupljem, kjer piše, da zanesljivo ve, da je minister Pucelj umrl v taborišču v Dachau 25. maja 1945 v oddelku *outer camp hospital*.⁶³

Ivan Pucelj ni pokopan ne v Nemčiji ne v družinski grobnici v Velikih Laščah. V mrlškem listu so zapisali Američani njegov priimek kot Pucelli. Zato so ga Italijani odpeljali, misleč, da je umrl njihov rojak. Grob Ivan Pucelja ni znan, je pa nekje v Italiji.

⁶⁰ Jakob Šolar. Pismo vdovi Emi Pucelj, 20. julij 1945. V zasebni zbirki njenega vnuka Gregorja Pucelja.

⁶¹ Ker smo Puceljev svetovni nazor dodobra spoznali prek Javorška in tudi po njegovi politični poti, se nam o tej Šolarjevi trditvi poraja močan dvom. Kot pravi Javoršek, je njegov oče (v knjigi Habakuk) zelo pazil, da ga ne bi kakorkoli okužili liberalci ali še slabši ljudje. Med te »slabše ljudi« je štel tudi svojega soseda Janeza Fortuno (Javoršek, knj. I, II, str. 110). Že stari Pucelj naj bi bil liberalec in Levstikov prijatelj, ki je od njega sprejel sokolska izročila (isto, str. 111). Vse to je nadaljeval tudi njegov sin Ivan: »*Tudi Fortuna je bedel nad sokolstvom. Ampak tudi na telovadnem in narodnoosvobodilnem območju naj bi Orli spodnesli Sokole. Začela se je ločitev duhov. Orli Sokolov niso samo sovražili, ampak so jih tudi sramotili. Sramotili so jih z nečistniki (kurbirji, prešuštniki in brezverci). Po Laščah so začeli Sokoli hoditi kot kužna bitja. Vse se jih je izogibalo*« (isto).

⁶² Jakob Šolar. Pismo vdovi Emi Pucelj, 23. maj 1946. V zasebni zbirki njenega vnuka Gregorja Pucelja.

⁶³ Oblak, *Ivan Pucelj, življenje*, 1999, str. 10.

Ivan Pucelj kot pisatelj

Ivan Pucelj je bil politik v prvi polovici 20. st., a je imel tako kot večina politikov iz prvega političnega obdobja Slovencev izkušnje z literarnim ustvarjanjem.⁶⁴ Pisateljsko pot je začel kot 19-letni mladenič leta 1896 v *Rodoljubu* (številke od 18 do 21) pod psevdonimom Srečko Laščan. Odlikujejo ga realistične zgodbe, kot je denimo *Ob mrtvaškem odru*.⁶⁵ Vzgojno poučna kmečka snov je opazna v črtici *Pred sodiščem*, kjer se vidi vpliv Kersnikove povesti *Očetov greh*.⁶⁶ V zgodnjem obdobju je objavljajal podlistke v *Slovenskem narodu*.

V Ameriki je začel Ivan Pucelj pisati za izseljenske časopise, kot sta *Nova domovina*, *Amerikanski Slovenec*, ter v glasilo *Komar – Moskito*, kjer je objavil lepo število humoresk, ki jih odlikuje šaljiva pripoved in zdrav humor.⁶⁷

Po vrnitvi iz Amerike je največ objavljajal v *Ljubljanskem zvonu*, in to pesmi, »slike«, novele, ki kažejo vplive začetka moderne. Največ izvirnosti kaže v prozi, najbolj suveren je v poeziji.⁶⁸

Zelo uspešen je pri »slikah« iz kmečkega življenja, manj pri novelah in povestih z meščansko tematiko. Novelo *V bedi*, pripovedi *Krivda in usoda* ter *Za Zabavo* in povest *Radi trme* je napisal pod psevdonimom Laščan Hugon Mrak. Pod pravim imenom je napisal povesti *Hugon Mrak*, *Na kolesu*, *Očiščenje* in *Ciganka Aza*. Slodnjak pravi, da sta oba urednika, Aškerc in Govekar, očitno favorizirala samouka, realističnega epigona Ivana Pucelja Laščana. ... Zato je v *Zvonu* z *Bežkovim blagoslovom* izhajal namesto *Župančičevih pesmi Puceljev epski cikel iz vsakdanjosti*. S to spretno aplikacijo vsebinskih in stilnih elementov *Stritarjevih socialnih podob* in *vaških balad* v smislu *nove struje* se je pač lažje strinjal kakor z *najnovejšimi deli modernistov* ...⁶⁹

Pucelj je pisal poezijo manj pogosto kot prozo, a vendar odlikuje njegove pesmi lirična ljubezenska tematika z vplivi ljudskega pesništva.⁷⁰

Šele leta 1937 je Pucelj objavil svojo prvo in edino samostojno publikacijo – *Vesela pisarija*. Časopis iz njegovi stranki nasprotnega tabora je izid knjige pospremil z žalitvami in negativnim odnosom do avtorja. Pucelj, ki se po avtorju vrstic s politiko od priložnosti do priložnosti še ukvarja, si ni na jasnem, ali naj bolj hvali pok. Štefana Radića, s katerim je jedel golaž v Krškem, ali predsednika JNS Živkovića, s katerim sta v Beogradu jedla ražnjiče in čevapčiče. Ob tem anonimni pisec vrstic pravi, da je vseeno bolje, da se Pucelj ukvarja s pisanjem kot pa s politiko.⁷¹ Ob 130-letnici njegovega rojstva je izdala občina Velike Lašče (leta 2007) ponatis *Vesele pisarije*.

⁶⁴ Marušič, *Sto slovenskih politikov*, 2002, str. 156.

⁶⁵ Oblak, *Ivan Pucelj, življenje*, 1999.

⁶⁶ Ista, str. 25.

⁶⁷ Ista, str. 33.

⁶⁸ Ista, str. 34.

⁶⁹ Slodnjak, *Zgodovina slovenskega slovstva*. Knj. 4, 1963, str. 89.

⁷⁰ Oblak, *Ivan Pucelj, življenje*, 1999, str. 39.

⁷¹ Domači odmevi. Literat Frence Feržov. *Slovenec*, 65/1937, št. 153, str. 2.

Ivan Pucelj je znal prisluhniti izjemnim domačim dogodkom in jih zaokrožiti v imenitne pripovedi, iz katerih veje ljubezen do Lašč. Posebej gorak je »fajmoštram«, a nikoli žaljiv. S temi besedami zaključuje analizo Pucljevih literarnih stvaritev M. Oblak in dodaja, da je njegove humoreske treba ponatisniti, saj se je dobro kdaj zazreti tudi v preteklost in svoje korenine, ter se vpraša, kaj se zgodi z narodom, ki izgubi kontinuiteto in tradicijo.⁷²

Ivan Pucelj kot politik

Po vrnitvi iz Amerike se je začel Ivan Pucelj ukvarjati tudi s politiko. Njegovi politični nazori so bili obrnjeni v liberalno smer in tako je deloval pred prvo svetovno vojno v *Narodno napredni stranki – NNS*. Kot pripadnik bogatejšega kmečkega sloja iz liberalnega tabora⁷³ je po nekaj neodvisnih (in neuspešnih) kandidaturah njegovo politično pot prekinila 1. svetovna vojna, ki jo je preživel kot intendant v zaledju Soške fronte.

Po koncu vojne, leta 1919, se je priključil na novo ustanovljeni *SKS – Samostojni kmetijski stranki* in bil v 20-ih letih njen najvidnejši predstavnik. Slednja je bila poskus liberalnega tabora, da pridobi tudi podeželsko prebivalstvo.⁷⁴ Svoje programske usmeritve je objavljala v svojem glasilu *Kmetijski list*, katerega urednik je bil Ivan Pucelj od 1923. do 1925. leta, naslednjih sedem let pa je bil njegov izdajatelj.

Že na prvih volitvah so doživeli velik uspeh, gotovo tudi zaradi izjemnih retoričnih sposobnosti Ivana Puclja, in dobili osem poslanskih sedežev v ustavodajno skupščino. Tako je postala SKS druga najmočnejša stranka v Sloveniji. Njen program je bil objavljen v *Kmetijskem listu*.⁷⁵ Imel je 19 členov in v njem beremo, da bodo le-ti nadaljevali boj za notranje »ujedinenje našega troimenega naroda«,⁷⁶ da bodo varovali verski čut slovenskega ljudstva, da si bodo prizadevali za gradnjo zveznih cest in železnic, zahtevajo ustanavljanje dovolj sirotišnic, bolnišnic in ubožnic, zavzemali se bodo za starostno in nezgodno zavarovanje najmanjših kmetijskih posestnikov in kmetijskih delavcev itd.⁷⁷

Leta 1921 je bila sprejeta vidovdanska ustava, s katero je bil uzakonjen centralizem in unitarizem. Vseh osem poslancev SKS je glasovalo za sprejem ustave.⁷⁸ Vidovdanska ustava je uveljavila kot osnovno narodnostno načelo nacionalni unitarizem, ki je imel Slovence, Hrvate in Srbe za tri »plemena« enotnega jugoslovanskega naroda.⁷⁹

⁷² Oblak, *Ivan Pucelj, življenje*, 1999, str. 58.

⁷³ Steinbacher, *Liberalizem na slovenskem podeželju*, 2012, str. 42.

⁷⁴ Ista.

⁷⁵ *Kmetijski list*, 1/1919, št. 1, str. 1-2. Program se lahko bere tudi pri Programi političnih strank, organizacij, 1998, str. 30–31.

⁷⁶ Isto, člen 5.

⁷⁷ Isto, člen 7, 9, 19, 15.

⁷⁸ To so bili B. Vošnjak, I. Majcen, I. Mermolja, I. Pucelj, I. Urek, J. Kušar, J. Rajar in J. Drofenik (Perovšek, *Liberalizem in vprašanje*, 1996, str. 201).

⁷⁹ Istri, str. 294, 205.

Leta 1925 pa je šla SKS v drugo smer: odločno so zahtevali sporazum, ki bo na temelju popolne gospodarske, politične, verske in socialne enakopravnosti vseh državljanov, s katerim bodo priznali narodno suverenost in uvedbo široke zakonodajne samouprave posameznih pokrajin.⁸⁰

Takrat se je namreč SKS združila s *Slovensko republikansko stranko kmetov in delavcev*, ki je podpirala to novo usmeritev SKS. Nova stranka, *Slovenska kmetijska stranka*,⁸¹ je zdaj zagovarjala federalizem, Ivan Pucelj pa je bil eden od najostrejših zagovornikov enakopravnosti Slovencev v jugoslovanskem parlamentu.⁸²

Razlaga za tako novo, avtonomistično politično smer SKS, je v bistvu preprosta. Zaradi glasovanja za sprejetje vidovdanske ustave so jih volivci na naslednjih parlamentarnih volitvah »nagradili« samo z enim poslanskim mandatom, ki ga je dobil Ivan Pucelj. Stranka se je znašla v slepi ulici in edina pot iz tega je bila nova programska in politična forma. V drugi polovici dvajsetih let je postala SKS izviren nosilec slovenskega avtonomizma liberalne smeri.⁸³ Nove poglede je zapisal tudi v članku *O sporazumu*.⁸⁴ V bistvu je *Kmetijski list*, s septembrom 1925 *Kmetijski list*, vir tedanje Puceljeve politične misli. Njegov najtesnejši sodelavec D. Marušič je na prvem kongresu Slovenske kmetijske stranke v Ljubljani jasno razkril nacionalni značaj novega kmečkega gibanja na Slovenskem.⁸⁵ Takrat se je Ivan Pucelj odločno zavzemal za pravice slovenskega jezika in je na skupščinskih sestankih govoril le slovensko.⁸⁶

Po dolgem bojevanju s skupščinskimi odbori mu je le uspelo: 13. junija 1928 je dosegel, da je bil zapisnik prebran v slovenskem jeziku, Slovenska ljudska stranka pa mu je oporekala iskrenost in govorila, da je to hinavstvo in demagogija, Stjepan Radić pa je vzkliknil: »Po 10-ih letih!«⁸⁷

Še decembra 1928 je Pucelj zapisal, »da mora slovenski narod doseči v okviru sedanjih državnih meja svojo samostalnost, svojo lastno državnost, popolno svobodo in neodvisnost ...«⁸⁸

Leta 1929 je kralj uvedel diktaturo in SKS se je ponovno pridružila centralistični opciji. Kljub temu preobratu v politiki SKS je treba »liberalnim kmetijcem priznati, da so se v drugi polovici dvajsetih let in zlasti po sporazumu na Bledu skupaj s Slovensko kmetijsko stranko v resnici edini med legalnimi slovenskimi političnimi organizacijami dosledno zavzemali za nacionalno emancipacijo ter

⁸⁰ Isti, str. 222.

⁸¹ Tudi strankarsko glasilo je ustrezno spremembi imena stranke spremenilo svoj naziv. Sprva *Kmetijski list* je sredi l. 1925 postal *Kmetijski list.*, isti.

⁸² Steinbacher, *Liberalizem na slovenskem*, 2012.

⁸³ Perovšek, *Liberalizem in vprašanje*, 1996, str. 224.

⁸⁴ Pucelj, O sporazumu. *Kmetijski list*, 7/1925, št. 22, str. 1.

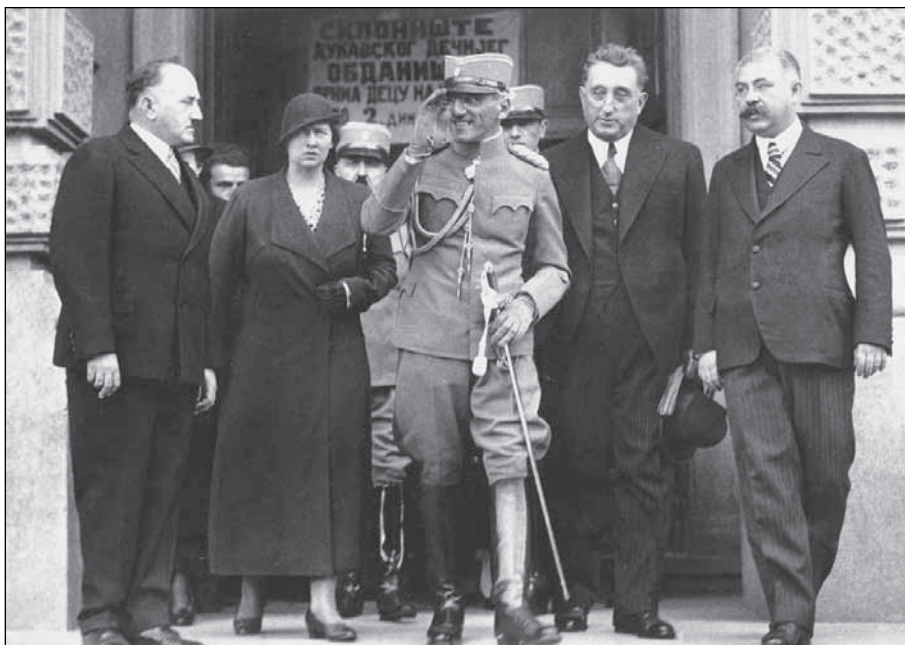
⁸⁵ Perovšek, *Liberalizem in vprašanje*, 1996, str. 225.

⁸⁶ Isti, str. 226. O tem radikalnem Puceljevem boju za slovenski jezik v skupščini je zanimivo brati tudi na naslednjih straneh knjige, kjer je svoj odnos zaostрил do te mere, da je zahteval od predsedujočega neke seje, da razume slovensko ter da se zapisniki pišejo posebej v cirilici, latinici in slovenskem jeziku. Teh predlogov, kot tudi naslednjih, skupščina ni sprejela.

⁸⁷ Isti, str. 228.

⁸⁸ Pucelj, Božič 1928, *Kmetijski list*, 10/1928, št. 51, str. 1.

suveren in enakopraven položaj slovenskega naroda v jugoslovanski državi. Tako so gotovo prispevali k ohranjanju in razvijanju tiste slovenske narodno-politične volje, ki je v prvem desetletju jugoslovanske države zahtevala slovensko avtonomijo. Predstavljali pa so tudi tisto politično silo, ki je do leta 1929 zagotavljala kontinuiteto slovenskega liberalnega avtonomizma in na ta način v drugi polovici dvajsetih let vzdrževala povezanost liberalnega tabora s tedaj že splošno uveljavljeno avtonomistično opredelitvijo v narodno politični zavesti takratnih Slovencev.»⁸⁹

Slika 4: Kralj Aleksander in kraljica Marija, na kraljevi desni strani s klobukom v roki Ivan Pucelj. Iz družinskega albuma Kamile Volčanšek.

V svoji dolgi politični karieri je bil Ivan Pucelj minister za kmetijstvo v Pašičevi (1921–1922) ter v Uzunovičevi vladi (1926). Nekaj mesecev med letoma 1931 in 1932 je bil minister brez listnice v Živkovičevi vladi, leta 1934 pa minister za socialno politiko in narodno zdravje v različnih vladah. Med leti 1935 in 1939 je bil član Senata Kraljevine Jugoslavije.

Bogato politično kariero je dopolnjeval tudi z večkratnim poslanskim mandatom v Narodni skupščini Kraljevine SHS, in sicer v letih 1923, 1925 in 1927, ter v narodni skupščini Kraljevine Jugoslavije med leti 1931 in 1935. Prejel je tudi pet državnih odlikovanj:⁹⁰ leta 1924 kr. Karađorđevo zvezdo četrte (IV.) stopnje, leta 1925 odlikovanje Sv. Save prve (I.) stopnje, leta 1926 odlikovanje Belega orla četrte (IV.) stopnje, leta 1930 odlikovanje Jugoslovanske krone tretje (III.) stopnje ter leta 1932 še enkrat enako odlikovanje, a tokrat prve (I.) stopnje.

⁸⁹ Perovšek, *Liberalizem in vprašanje*, 1996, str. 230.

⁹⁰ SI AS 1388. Arhiv Republike Slovenije: Pucelj, Ivan 1872–1963 (Fond).

Ob začetku druge svetovne vojne se je vrnil v Ljubljano. Maja 1941 je bil imenovan v trinajstčlansko konzulto (posvetovalni svet – op. a.) italijanskega visokega komisarja E. Graziolija. Z dr. Natlačenom je že v avgustu odstopil s tega položaja.

Miloš Štibler, združnik in publicist (1882–1969) **Biografske črtice**

Že na začetku druge zgodbe Javorškovih Spominov na Slovence spoznamo v osebi Nikolaja Barange Miloša Štiblerja.

»V skupščini se je okoli Slovencev sukal eleganten človek nedoločljive starosti. V obraz je bil temen kakor cigan, a vendar ne tako hudo, da bi ga človek prisodil v drugo raso, poteze je imel nadvse plemenite, čelo jasno, obrvi močne in goste, nosil pa je tudi lepo prstrižene brke. Lasje, ki si jih je dal striči na kratko, so kazali na plešavost. Njegov oče je bil Romun ali Cincar ali nekaj takega ... mati pa Slovenka iz Laškega na Štajerskem, zato je tekoče govoril slovensko in celo trdil, da se počuti Štajerca. Vlada mu je naročila, naj se ukvarja s Slovenci, ki se v Beogradu ne znajdejo; vsekakor je bil zaupna osebnost najvišjih političnih krogov. Pisal se je Nikolaj Baranga.«⁹¹

Seveda ta literarni opis nima zveze z resničnostjo, kot tudi marsikaj drugega ne, kar je zapisal Javoršek. Po drugi strani pa je v njegovih spominih marsikaj resničnega. Javoršek je bil nedvomno močno čustveno povezan z družinama Pucelj in Štibler. Če je pisatelju verjeti, je bil izbranec Štiblerjeve starejše hčerke Bože. Božica je imela res, kot omenja Javoršek, kostno tuberkulozo in je umrla stara komaj 17 let.⁹²

Miloš (krščen kot Mihael Stibler) Štibler je bil seveda Slovenec, in ne sin potomca balkanskih staroselcev, kar naj bi bili Cincarji, v jugovzhodnem zgodovini-pisju bolj znani kot Vlahi. Rodil se je 16. septembra 1882 na Fali pri Mariboru na naslovu Ruta (*Greuth*) 7. Njegov oče je bil Gašper Štibler, pristen štajerski kmet, mati pa je bila Jožefina, roj. Gradišnik.⁹³

Milošev življenjepis je izjemno bogat, njegovo javno delovanje pa je komaj pregledno. Maturiral je na klasični gimnaziji v Mariboru, kjer se je vključil v združno gibanje. Zavzemal se je za narodno in gospodarsko enakopravnost Slovencev na Štajerskem. Komaj dvajsetleten je sodeloval pri ustanovitvi hranilnic v Vuhredu, Limbušu, Ribnici na Pohorju, Muti in Vuzenici. Potem je začel študirati slavistiko na Dunaju, toda slabe gmotne razmere so botrovale prepisu na krajši študij, na višjo združno šolo (*Genossenschaftschule*) v Darmstadtu, ki ga je končal s pomočjo štipendije celjske Zadržne zveze. Študijsko se je potem izpopolnjeval še na Češkem, Danskem in v Nemčiji. Bil je član SKS (Samostojne kmečke stranke) in tam spoznal svojega bodočega tasta Ivana Puclja.

⁹¹ Javoršek, *Spomini na Slovence I, II*, 1989, str. 282.

⁹² Pričevanje Gregorja Puclja, ki je ob tem dodal, da mora biti nekje v družinski zapuščini shranjen Javorškov govor, ki ga je imel na pogrebu Bože Štibler. Bil pa je Javoršek takrat še zelo mlad, verjetno ob koncu srednje šole.

⁹³ NŠAM: RMK Sv. Marija v Puščavi 1875–1893, str. 38.

Med leti 1908 in 1918 je bil revizor in tajnik Zadružne zveze v Celju, med prvo svetovno vojno je bil v vojaški šoli, služil je v bolnišnici v Celovcu, bil pri 47. peš. polku v Mariboru, po koncu vojne pa je odšel na Dunaj, kjer je delal kot revizor in referent jugoslovanskih zadružnih zvez Glavne zveze avstrijskih kmetijskih zadrug. Leta 1919 je bil že v Beogradu, kjer je bil do 1922 šef kabineta ministra za kmetijstvo, med drugim tudi šef kabineta pri svojem bodočem tastu Ivanu Pucelju. Naslednjih pet let, med 1923 in 1928, je bil zadružni referent Velikega županstva v Ljubljani, kratek vmesni čas je bil leta 1926 ponovno šef kabineta kmetijskega ministra. Do leta 1928 je bil predavatelj na zadružni šoli v Ljubljani, nato je šel istega leta ponovno v Beograd, kjer je bil do 1929 načelnik oddelka za zadružništvo pri ministru za kmetijstvo. Če primerjamo obdobje, ko je bil Pucelj minister, vidimo, da je Štibler spremljal tasta v dveh vladah, v katerih je Pucelj deloval, in sicer v Pašičevi (1921–1922) in Uzunovičevi (1926). V tridesetih letih je Pucelj ministroval še v drugih vladah, toda njegovega zeta in njegove desne roke tokrat ni bilo več poleg. Polnih 16 let, od leta 1929 do leta 1945, je delal Miloš Štibler v Privilegirani agrarni banki v Beogradu, in sicer kot šef oddelka za kreditiranje zadružništva.⁹⁴

Po koncu druge svetovne vojne je delal kot svetovalec pri Inicativnem združnem odboru *Sje* in se zatem vrnil v Ljubljano, kjer je do upokojitve leta 1950 delal pri Republiški zvezi kmetijskih zadrug. Svoj zadnji članek je napisal leta 1969 v 87. letu življenja, in sicer *Nekaj o rancah in flosarjih v pohorskem Podravju*, nastal pa je po pripovedi o žagarju Janezu Dovjaku.⁹⁵

Miloš Štibler se je leta 1922 poročil s Pucljevo najstarejšo hčerko Emo. Javoršek ga omenja kot zaželenega ženina pri beograjskih gospodičnah, ki pa je bil še pri svojih 40-ih letih samski. Javoršek ni vedel, kot tudi njegovi potomci ne, da je bil Štibler že enkrat poročen. Leta 1913, 24. julija, se je v Mariboru poročil z Marijo Aleksandro Frančiško Havliček.⁹⁶ Kaj se je z njima potem zgodilo, nismo raziskovali, vsekakor pa je bila poroka z dvajset let mlajšo Emo Pucelj Štiblerjeva druga poroka.

Umetniško in publicistično udejstvovanje

Že kot dijak je sodeloval v gledaliških predstavah. V Celju, kjer je deloval nekaj let, je bil izjemno aktiven: bil je eden od najvidnejših članov Sokola.⁹⁷ Imel je svojo pesniško skupino, povabil je generala in pesnika Rudolfa Maistra k sodelovanju in ta je bil potem njihov mentor.⁹⁸ Svoje ljubezni do gledališča ni opustil,

⁹⁴ Štibler, Miloš (1882–1969). SBL – Slovenski spletni biografski leksikon. ZRC SAZU.

⁹⁵ Isto.

⁹⁶ NŠAM: RMK Sv. Marija v Puščavi 1875–1893, str. 38. To je kasnejši pripis v RMK. Sicer je bila poroka vpisana pri župnijskem uradu sv. Marije v Mariboru.

⁹⁷ Bil je predsednik društva »Sokolski dom«, ki so ga ustanovili ob priložnosti začetka gradnje Gaberskega Sokolskega doma.

⁹⁸ Štibler, Miloš (1882–1969). SBL – Slovenski spletni biografski leksikon.

tudi v Celju je nastopal v Narodnem domu. Zelo si je prizadeval za ustanovitev celjskega Dramskega društva, kar mu je tudi uspelo. V Beogradu je bil predsednik Slovenskega prosvetnega društva Ivan Cankar.⁹⁹ Po drugi svetovni vojni je igral in sodeloval v Ljubljani v Delavskem prosvetnem društvu Svoboda Bežigrad.

S publicistiko se je začel ukvarjati v gimnazijskih letih. Že takrat je objavljajl v slovenskih, srbskih in nemških časopisih.¹⁰⁰ Pisal je članke o zadružništvu, denimo *Napake v poslovanju naših zadrug*,¹⁰¹

Leta 1924 je ustanovil visokošolski časopis *Mladina*, ki so ga naslednje leto prevzeli napredni študentje Srečko Kosovel, Bratko Kreft in drugi. V prvem letniku je mogoče prebrati nekaj prispevkov, ki jih je Miloš podpisal s polnim imenom in priimkom. V njih se obrača na srednješolce s prispevkoma *Dijak in politika*¹⁰² in *Dijak in počitnice*.¹⁰³

V prvem prispevku omenja razloge, zakaj naj bi se dijaki morali seznanjati in se učiti o vseh pojavih življenja, posebno političnega. Nekoč bodo sami poklicani, da se odločajo o političnih vprašanjih in imajo o vsem svojo sodbo, zato se morajo seznanjati z vsemi dejavniki, ki v politiki soodločajo. Morajo se seznanjati z gospodarstvom, vero, narodnostjo, zgodovino, filozofijo, šolstvom, ureditvijo države in še in še. Ob tem kaže poudariti, da Štiblerjev članek ni cenena agitacija, saj že na začetku pove, da naj se mladi ne bi takoj vključili v politične stranke. Pravi, da to ni potrebno, še manj pa koristno. Šele takrat, ko bo mlad človek dodobra spoznal vse dejavnike, ki sooblikujejo politiko, bo lahko oblikoval svojo sodbo in takrat bo lahko odločal, kateri politični stranki naj bi se priključil.

Zelo zanimiv je tudi njegov drugi prispevek. V njem primerja počitnice v času Avstrije in Kraljevine Jugoslavije, torej pred in po prvi svetovni vojni. Omenja, da so se dijaki v predvojnem času udeleževali predvsem na dveh področjih: eno so bila potovanja, drugo dijaško prosvetno in manjšinsko (narodnoobrambno) delovanje. Zlasti pri slednjem so bili predvojni dijaki pravi vzor: med počitnicami so sestankovali, obravnavali različna vprašanja, mnogo se je govorilo o tem, kako bi lahko sodelovali pri prosvetnem delu med narodom. Dijaki so začeli ustanavljati ljudske knjižnice in bralna društva, prirejati poljudna predavanja, uprizarjati gledališke predstave itd. Pri tem se sprašuje, kaj delajo »današnji« dijaki in ugotavlja, da je glede potovanj, spoznavanja novih krajev in ljudi enako, kot je bilo prej, glede prosvetnega dela pa so povojni slovenski dijaki daleč zaostali za svojimi predvojnimi tovariši. Ni več prosvetnega dela, ki bi bilo namenjeno dijakom samim oz. njihovi izobrazbi, in ni več delovanja med narodom. Zato Štibler nagovarja dijake, naj začnejo delovati med narodom, naj ustanavljajo knjižnice, naj prirejajo predavanja in poučne tečaje, naj snujejo gledališke predstave, koncerte itd. Več izobrazbe, več prosvete kmetu in podeželskim ljudem – to naj postane počitniško geslo slovenskega dijaštva.

⁹⁹ *Priseljevanje in društveno življenje*, str. 166.

¹⁰⁰ Isto.

¹⁰¹ *Zadruga*, 19/1911, št. 5, str. 121–126.

¹⁰² *Mladina*, 1/1924–1925, št. 2, 3, 4, str. 19, 20, 21.

¹⁰³ *Mladina*, 1/1924–1925, št. 7–10, str. 86, 87.

Štibler je seveda objavil tudi veliko drugih člankov. Vseh ne bomo niti naštevali, kaj šele predstavili. To je tema, ki bi jo bilo treba podrobneje obdelati in objaviti.

Štiblarjeva publicistika sega tudi na področje združništva. Omenimo najpomembnejše sestavke: razpravi *Kriza v slovenskem združništvu*¹⁰⁴ in *Razmišljanja o konzumnih zadrugah*,¹⁰⁵ knjige *Slovenci, čuvajmo svoje posojilnice!: poljudna razprava o važnosti posojilnic*,¹⁰⁶ *Združništvo*¹⁰⁷ in *V domovini ročdelskih združnih pionirjev itd.*¹⁰⁸

Poleg nešteti aktivnosti je bil tudi predavatelj na različnih tečajih, od tistih s politično in gospodarsko vsebino do predavanj na kmetijskih in združnih tečajih.

Iz *Javorškovih Spominov na Slovence I, II* je razvidno, da sta pustila Puclj in Štibler velik vtis v pisateljevem življenju. Če je Puclja imel za vzor in mu celo pripisal, da je glasoval za vidovdansko ustavo nezavedno, saj se je dneve in dneve pred tem boril s svojo vestjo, pa je Štibler tista črna senca, ki je Puclja ves čas napeljevala na »stranpota«.

Kljub temu da zvali Javoršek vso krivdo za Pucljevo sodelovanje tudi v vladah v času diktature kralja Aleksandra na Nikolaja Barango oz. Miloša Štiblerja, je iz branja življenjepisa slednjega mogoče jasno ugotoviti, kdaj se je nehal ukvarjati s politiko in prešel na gospodarstvo, na bančni sektor. To je bilo leta 1929. Miloš Štibler je pripadal tisti prvi generaciji Slovencev, ki so že leta 1919 odšli v Beograd gradit novo državo, v katero so tako verjeli. V Beograd je odšel naravnost z Dunaja, kjer je bil v letih 1918 in 1919 referent jugoslovanskih združnih zvez Glavne zveze avstrijskih kmetijskih zadrug. Vse njegove zapise, ki so nastali med leti 1956 in 1963, preveva to prepričanje.¹⁰⁹ O kralju Aleksandru piše, da je bil sprva zelo vesten in sodelovalen vladar. Za vsako malenkost se je posvetoval z ministri. Vse to pa se je kmalu spremenilo, kar je doseglo višek z uvedbo 6. januarske diktature. To je Štiblerja zelo prizadelo in v svojih *Beležkah* napiše takole:

»In še enkrat se mi je kralj zameril in sicer takrat, ko je dr. Žerjav bil zadnjikrat pri njemu v avdienci. Tudi to je bilo leta 1929. Kralj je namreč klical k sebi vidne politike iz cele države, da bi od njih zvedel, kako sodijo o njegovem razveljavljanju državne ustave. Ob tej priliki bi tudi videl, s katerimi ljudmi bi mogel opravljati svojo politiko. Tako je prišel k njemu tudi dr. Žerjav, ena najbistrejših političnih glav, kar smo jih Slovenci v stari Jugoslaviji imeli. V razgovoru pravi kralj, da misli na »amputacijo«, to je na odcepitev Slovenije od Jugoslavije. V Sloveniji so namreč gospodovali klerikalci pod vodstvom dr. Korošca. Vodili so čisto vatikansko politiko. Ker pa je bil Vatikan že od nekdaj največji sovražnik Jugoslovanov, tudi

¹⁰⁴ Štibler, *Kriza v slovenskem združništvu*, 1911.

¹⁰⁵ Razpravo je mogoče dobiti v NUK-u tudi v obliki separata, čeprav je izšla v *Koledarju nabavljalnih zadrug državnih uslužbencev v Sloveniji*. Ljubljana, 1928.

¹⁰⁶ Štibler, *Slovenci, čuvajmo svoje posojilnice!*, 1913.

¹⁰⁷ Štibler, *Združništvo*. Knj. 1, 2, 3, 1931–1933. Prvi in drugi del sta v Pucljevi zapuščini v Arhivu RS.

¹⁰⁸ Štibler, *V domovini*, 1935.

¹⁰⁹ Miloš Štibler je šele v 74. letu začel pisati dnevnik pod naslovom *Beležke*, ki je še vedno v zasebni lasti. V njem večkrat obžaluje, da tega ni storil že prej.

njegova politika ni mogla biti všeč onim, ki so Jugoslavijo ljubili. To so bili predvsem Srbi, torej jedro jugoslovanskega prebivalstva. Klerikalna politika Vatikana je privedla do tega, da se je pri Srbih začelo misliti na »amputacijo«, na odcepitev Slovenije od Jugoslavije. Kajti po odcepitvi Slovenije bi Srbi in jugoslovansko misleči Hrvatje imeli veliko večino v državi in za sicer okrnjeno Jugoslavijo ne bi bilo več resne nevarnosti.

To odcepitev je dr. Žerjavu omenil tudi kralj. Žerjav pa mu pravi: »Veličanstvo, če tako mislite potem ne spadate na položaj, na katerem se nahajate«. Kralj plane, dvigne roko in pokaže Žerjavu vrata. Žerjav se onesvesti in se zgrudi v naslonjač-fotelj pri kraljevi mizi. Kralj pokliče takoj ljudi, ki nudijo Žerjavu pomoč. Ko se osvesti, spregovorita s kraljem še par besed, na kar Žerjav odide.«¹¹⁰

Slika 5: Miloš Štibler okoli leta 1960. Iz družinskega albuma Kamile Volčanšek.

Kamila Volčanšek, slikarka

Kamila Volčanšek je prapraprapravnukinja Karla st. Fuchsa iz Metlike in Antonije, roj. Wanka pl. (*Edle von*) Lenzenheim, iz Češke, praprapravnukinja Danijela pl. Šuflaja st. iz Bubnjarccev in Antonije, roj. Fux, iz Metlike, praprapravnukinja Danijela ml. Šuflaja in Eme Bacher iz Novega mesta, pravnukinja njune hčere Eme, roj. Šuflaj, in Ivana Pucelja iz Velikih Lašč ter vnukinja Eme, roj. Pucelj, in Miloša Štiblerja s Fale pri Mariboru. Njena mati Duša je prišla nekoč po drugi vojni, ko so se Štiblerji vrnili iz Srbije v Slovenijo, na obisk k svoji teti Ivi de Costa, roj. Pucelj, predmetni učiteljici za prirodopis, zemljepis in kemijo na meščanski šoli

¹¹⁰ Štibler, Miloš. *Dnevnik*. Neobjavljen rokopis, 1956. Iz zasebne zbirke družinskih dokumentov Štiblerjeve vnukinje Kamile Volčanšek.

dr. Radoslava Razlaga v Brežicah.¹¹¹ Tam je spoznala mladega slikarja¹¹² in gostilničarjevega sina Vladimira Volčanška iz Šentlenarta pri Brežicah, se poročila in ostala.

Volčanški so stari rod, ki na teh področjih živi že stoletja.¹¹³ V času narodnega boja proti nemški prevladi v Brežicah zasledimo Kamilinega starega očeta Janeza/Ivana Volčanška v popisu zavednih Slovencev, ki so imeli slovenske napise. Oglas v *Posavski straži* pod geslom *Svoji k svojim* navaja »naše« trgovce, obrtnike in gostilničarje, ki poslujejo v slovenskem jeziku in imajo tudi zunanje napise v slovenščini. Zato vabi Slovence, naj koristijo usluge samo navedenih obrtnikov, trgovcev in gostilničarjev.

Kamilin stari oče in očetov oče Janez (roj. 1883), sin posestnika in gostilničarja Janeza Volčanška (roj. 1861) iz Brezine 50, se je leta 1919 poročil s Kamilo Štumberger. Tako je dobila Kamila ime po svoji babici in očetovi mami. Kamila Štumberger¹¹⁴ je bila hči davčnega nadupravitelja, odbornika posojilnice in nekdanjega lastnika usnjarne v Predmestju 12¹¹⁵ ter sestra avstro-ogrskega mornariškega časnika, poveljnika Pomorske oblasti južnega Jadrana v Kraljevini Jugoslaviji in izumitelja Miroslava Štumbergerja.

Brežiški gostilničarji so bili statusno in gmotno bliže trgovcem kot obrtnikom. Sodili so v zgornji del lestvice družbenih slojev. Tudi zunanost gostiln je kazala na premoženje njenih lastnikov. Pred drugo svetovno vojno so imele tak »imeniten« videz samo štiri gostilne: Kórent v Narodnem domu, Deržičeva gostilna in gostilna Cirnski v Brežicah ter Volčanškova na železniški postaji v Šentlenartu.¹¹⁶ V njegovo gostilno so zahajale lovske in druge zaključene družbe ter potniki, ki so čakali na vlak.

¹¹¹ *Izvestje* državne meščanske šole dr. Radoslava Razlaga v Brežicah za šolsko leto 1935/36. Brežice 1936, str. 11.

¹¹² Po pripovedovanju njegovega ujca Miroslava Štumbergerja naj bi Vladimir študiral slikarstvo v Zagrebu. Podatka nismo preverjali.

¹¹³ Avtorica članka je za razlago zaprosila dr. Silva Torkarja z ZRC SAZU. Po njegovem mnenju je priimek Volčanšek vezan na krajevnoimensko podstavo, in sicer na vas Volčje v bizeljsko-sremiškem področju brežiške občine. Priimek je nastal iz pridevniške oblike volčanski, ta pa iz imena prebivalcev Volčjega. Ime vasi Volčje se leta 1309 zapisuje še brez »j«, torej kot Woltsche ali Wultsge. Danes je to vas Volčje pri Sromljah (Kos, *Srednjeveški urbarji*, 1939, str. 74, 114). Leta 1500 pa se pojavi prvič zapisano kot Woltschie. Ta »j« je sekundarni, kar se vidi tudi iz priimka Volčanšek, ki bi se sicer glasil Volčjanšek. Različica priimka Volčanšek je Volčanjšek. Oba priimka sta največkrat zastopana v spodnjeposavski regiji, Volčanški pa so v matičnih knjigah zapisani v obeh različicah. Avtorica članka se je pogovarjala s prebivalci spodnjega Posavja in izvedela, da je Vučje ljudsko poimenovanje za Volčje. Zato morda ni odveč, če bi obema različicama priimka dodali še en spodnjeposavski priimek, in sicer Vučajnk.

¹¹⁴ Po nekaterih razlagah naj bi bil priimek Stumberger samo ponemčeni slovenski priimek Strmbregar.

¹¹⁵ *Ista*, str. 44.

¹¹⁶ Počkar, *Dve gasi*, 2005, str. 44.

O Vladu, edinemu sinu gostilničarja¹¹⁷ Ivana Volčanška in Kamile, roj. Štumberger, vemo zelo malo. Že kot otrok je bil bolehen, a lep deček, ki je bil prava umetniška dušica vse od majhnega. Mati Kamila je umrla zgodaj in oče je kmalu zatem zaprosil za roko Ljudmilo Poljanšek, najstarejšo hčer mestnega pekovskega mojstra. Ljudmilini sorodniki so malega Vlada – Lalijsa opisovali kot »*Ein herzliches aber sehr delikates kind*«. ¹¹⁸ Umrl je samo tri mesece po rojstvu hčere Kamile, star 27 let.

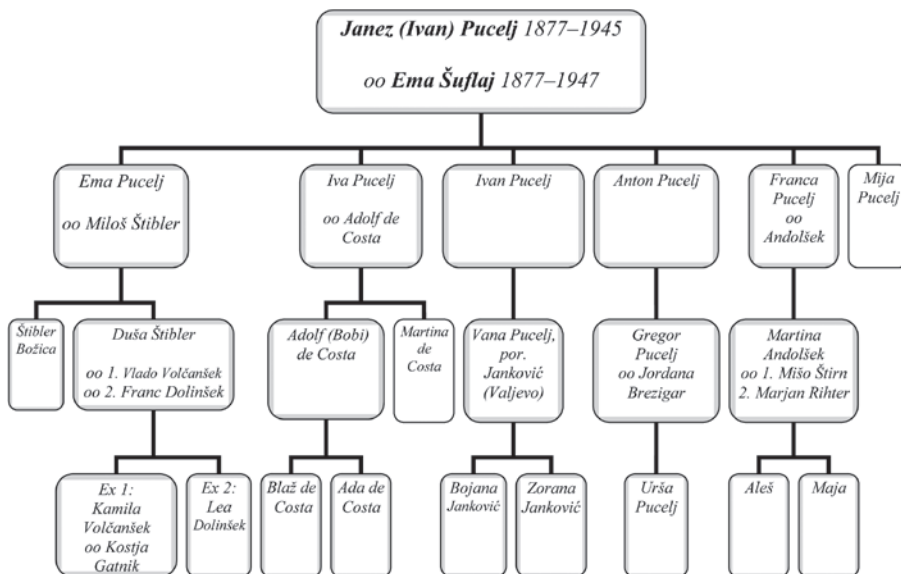
Gregor Pucelj, novinar

Gregor Pucelj je prapravnuk Karla st. Fuchsa iz Metlike in Antonije, roj. Wanka pl. (*Edle von*) Lenzenheim, pravnuk Danijela pl. Šufflaja st. iz čezkolpskih Bubnjarcev in Antonije, roj. Fux, iz Metlike, pravnuk Danijela ml. Šufflaja in Eme Bacher iz Novega mesta, vnuk njune hčere Eme, roj. Šufflaj, in Ivana Puclja iz Velikih Lašč ter sin Antona Puclja in Marije, roj. Kervina. Marija Pucelj, roj. Kervina, je bila Ljubljanka in je imela že pred poroko službo v Ljubljani v Kemofarmaciji in tudi po poroki je živela v Ljubljani. Anton Pucelj je od svojega očeta Ivana podedoval kmetijo in je kljub končani klasični gimnaziji in trem semestrom prava v Zagrebu prevzel skrb za velikolaško domačijo in tam tudi kmetoval. Tako je živel Gregor Pucelj med tednom z materjo v Ljubljani, konce tedna pa so preživljali v Velikih Laščah ali pa je oče prihajal v Ljubljano. V Ljubljani je z njimi živela Gregorjeva teta Ema Štibler Pucelj, ki je skrbela tudi za nečakovo vzgojo, in kot se je Gregor spominja, ga je učila lepega vedenja in ga neredko tudi natepla.

Že od začetka novinarske poklicne poti je bil zaposlen od leta 1977 pri dnevnem časniku *Delo* v Ljubljani. Po pripravištvu je bil sprva novinar-začetnik v lokalni (ljubljski) redakciji. Nato je bil novinar-specialist v notranjepolitični redakciji in pozneje tudi v gospodarski redakciji, bil pa je tudi urednik ljubljanske redakcije. Od leta 1988 je bil urednik priloge *Znanost* pri časniku *Delo*. Vsa ta leta se je ukvarjal tudi z okoljevarstvenim novinarstvom, predvsem ga je zanimala problematika odpadkov, onesnaževanje zraka, voda in tal, ukvarjal se je tudi z jedrsko problematiko oziroma z vplivi jedrskih elektrarn in vseh vrst jedrskih odpadkov na okolje in zdravje ljudi.

¹¹⁷ Včasih so bile bolj imenitne gostilne zabeležene kot hoteli, same gostilničarje pa matične knjige imenujejo z različnimi imeni (Hotelier, Gastwirth), tudi restavraterji (mišljeno kot restavracija – restavraterji). Tako je zapisan leta 1932 Ivan Volčanšek st. iz Brezine kot gostilničar, njegov sin Ivan ml. iz Šentlenarta pa restavrater. Ista, str. 44, 47.

¹¹⁸ Žokalj Jesih, PpP, 2014, str. 115.

Skica za družinsko drevo potomcev Ivana Puclja in Eme, roj. Šufflaj. Pucljev

Uredniško delo je opravljal do upokojitve konec leta 2015. Gregor Pucelj je tudi član izvršnega odbora Slovenskega združenja znanstvenih novinarjev (SZZN), ki je včlanjeno v Evropsko združenje znanstvenih novinarjev (EUSJA).

Viri in literatura

Viri

Pisni viri

HR HDA – 806–16.2. 3. Obitelj Šufflaj. Škatla 88. Armal iz leta 1675.

HR HDA – 806–16. 2. 8. Obitelj Šufflaj. Škatla 90. Daniel Šufflaj ml. (1850–1906).

HR HDA – 806–16. 2. 9. Fux. Škatla 90.

NŠAL: matična knjiga krščenih župnije Novo mesto–Kapitelj, zv. 1855.

NŠAL (Nadškofjski arhiv Ljubljana): PMK Novo mesto–Kapitelj, zv. 1875.

NŠAL: matična knjiga umrlih župnije Velike Lašče, zv. 1906, str. 3, št. 20.

NŠAM (Nadškofjski arhiv Maribor): RMK Sv. Marija v Puščavi 1875–1893.

SI AS 1388. Arhiv Republike Slovenije. Pucelj Ivan, 1872–1963 (Fond).

Šolar, J. Pismo vdovi Emi Pucelj, 20. julij 1945. Zasebna zbirka Gregorja Puclja.

Šolar, J. Pismo vdovi Emi Pucelj, 23. maj 1946. Zasebna zbirka Gregorja Puclja.

Štibler, Miloš. *Dnevnik*, 1956. Rokopis. Iz zasebne zbirke družinskih dokumentov Štiblerjeve vnukinje Kamile Volčanšek.

Ustni viri

Gregor Pucelj, Velike Lašče

Kamila Volčanšek, Ljubljana

Časopisni viri

- Amtsblatt zur Laibacher Zeitung*, 11. marec 1861.
- Gostilničar*, 17/1930, št. 5.
- Izvestje državne meščanske šole dr. Radoslava Razlaga v Brežicah za šolsko leto 1935–1936*. Brežice, 1936.
- Kmetijski list*, 1/1919, št. 1, str. 1–2.
- Posavska straža*, 1/1907, št. 27–29.
- Programm k. k. Gymnasiums zu Rudolfswerth (Novomesto)*. Schlusse des Schuljahres 1866. Laibach, 1866.
- Domači odmevi. Literat Frence Feržov. *Slovenec*, 65/1937, št. 153, str. 2
- Pucelj, Ivan, Božič 1928, *Kmetijski list*, 10/1928, št. 51, str. 1.
- Pucelj, Ivan, O sporazumu. *Kmetijski list*, 7/1925, št. 22, str. 1.
- Slovenski narod*, 19/1886, št. 298.
- Slovenski pravnik*, 21/1905, št. 10–12, str. 347.
- Štibler, Miloš, Dijak in politika. *Mladina*, 1/1924–1925, št. 1, str. 3–4.
- Štibler, Miloš, Dijak in počitnice. *Mladina*, 1/1924–1925, št. 7, 8, 9, 10, str. 85–86.
- Zadruga*, 19/1911, št. 5, str. 121–126.
- Učiteljski tovariš*, 46/1906, št. 21, str. 173.

Elektronski viri

- Admiral Anton Haus (1851–1917). URL: http://www2.arnes.si/~jbarov/anton_haus_vse.html (1. 5. 2015)
- Bäuerle, Adolf, *Was verdankt Österreich der beglückenden Regierung Kaiser Franz des Ersten*. Wien, 1834. URL: (8. 6. 2015) http://www.europeana.eu/portal/record/9200386/BibliographicResource_3000044841541.html
- Bubnjarci: fotografija dvorca. URL: <https://en.wikipedia.org/wiki/Bubnjarci> (20. 6. 2015)
- Cvitanović, Hrvoje in Vladimir, Znameniti karlovački liječnik dr. Milan Nemičić (1844–1930). *Liječnički vjesnik*, št. 5–6, 2010. URL: <http://hrcak.srce.hr/63583> (1. 5. 2015)
- Egidij Fux, URL: <http://www.smrtnakazna.rs/en-gb/topics/theexecutioners/egidijfux.aspx> (24. 5. 2015)
- Fortgang der Schüler an der dreiklassigen Städtischen Knabenschule zu Laibach in zweiten Semester 1861. URL: <http://www.dlib.si/preview/URN:NBN:SI:DOC-GSHNAINA/0547bbd3-bded-430f-aa5c-efa4bd92a3ab?&language=eng> (12. 5. 2015)
- Gabrski sokolski dom. <http://ook.knjiznica-celje.si/zgodilo/sokolski.htm> (27. 4. 2015)
- Katarina von Escherich (http://de.wikipedia.org/wiki/Katharina_von_Escherich) (1. 5. 2015)
- Kekez, Hrvoje, Grbovnice (Armales) cara Leopolda. I. *Zbornik Odsjeka povij. znan. Zavoda povij. znan. Hrvat. akad. znan. umijet.* (Zagreb), 23 (2005), str. 215–243. URL: <http://hrcak.srce.hr/file/11236> (14. 10. 2012)
- Kersnik, Maja, *Zgodovinski razvoj badmintona v Sloveniji*. Diplomsko delo. Ljubljana, 2010. URL: <http://www.badminton-zveza.si/stran/13-Zgodovina-badminton-a-v-Sloveniji> (19. 5. 2015)
- Militär Schematismus des Österreichischen Kaiserthums*. Wien, 1834. URL: (16. 5. 2015) <https://books.google.si/books?id=zhlfAAAAcAAJ&pg=PA188&lpg=PA188&dq=Wanka+von+Lenzenheim>
- Militär Schematismus des Österreichischen Kaiserthums*. Wien, 1844. <https://books.google.si/books?id=3pJgAAAAcAAJ&pg=PA74&lpg=PA74&dq=Wanka+von+Lenzenheim&source=bl&ots=j4KDeEnDJs&sig=2KsKrYdLFjMeMUKlMgDJ00TpvZs&hl=sl&sa=X&ei=28tgVc6EBcOSU5CwfgG&ved=0CEEQ6AEwBg#v=onepage&q=Wanka%20von%20Lenzenheim&f=false> (URL: 23. 5. 2015)

- Niškanovič, Miroslav, Prezimena Slovenaca u Srbiji na početku 21. veka. *Traditiones*, 39/1, 2010, str. 273–281. URL: (19. 5. 2015) http://isn.zrc.sazu.si/files/file/Traditiones/Traditiones_39_1_separati/273_pdfsam_Traditiones_39-1_web.pdf
- Pečnik, Barbara, Velike Lašče – Villa Lasis je trg postala. [elektronski vir]: 100. obletnica podelitve trških pravic / Barbara Pečnik ; [prevodi arhivskih dokumentov Senta Tehovnik Kolar]. Butična izd. El. knjiga. Velike Lašče: Javni zavod Trubarjevi kraji, 2013. URL: (8. 6. 2015) http://www.trubarjevikraji.si/images/vsebina/zaloznistvo/Villa_Lasis_je_trg_postala_e-knjiga.pdf
- Pucelj, Ivan (1877–1945). SBL – Slovenski spletni biografski leksikon. ZRC SAZU. URL: <http://www.slovenska-biografija.si/oseba/sbi473263/> (17. 4. 2015)
- Pucelj, Ivan (Laščan). Radi trme. Ljubljanski zvon, 1899, str. 36–46. URL: [dLib.si: www.dlib.si/stream/URN:NBN:SI:DOC-KWUUQW7S/...2a62.../PDF](http://www.dlib.si/stream/URN:NBN:SI:DOC-KWUUQW7S/...2a62.../PDF) (17. 04. 2015)
- Slovenska biografija. URL: <http://www.slovenska-biografija.si/oseba/sbi746531/> (23. 4. 2015)
- Pucelj, Ivan (1877–1945). SBL – Slovenski spletni biografski leksikon. ZRC SAZU. URL: <http://www.slovenska-biografija.si/oseba/sbi473263/> (17. 04. 2015)
- Steinbacher, Nina, *Liberalizem na slovenskem podežlju. Politični profil Ivana Pucelja*. Diplomsko delo. Maribor, 2012. URL: <https://dk.um.si/Dokument.php?id=49097> (17. 04. 2015)
- Stipančević, Mario, *Analitički inventar. Osobni arhiv Emilij Laszowski 1651-1952*. Zagreb: Hrvatski državni arhiv, 2010. URL: http://arhinet.arhiv.hr/_Pages/PdfFile.aspx?Id=1132 (23. 4. 2015)
- Štibler, Miloš (1882–1969). SBL – Slovenski spletni biografski leksikon. ZRC SAZU. URL: <http://www.slovenska-biografija.si/oseba/sbi667221/> (17. 04. 2015)

Literatura

- Bojničić, Ivan, *Der Adel von Kroatien und Slavonien. Nürnberg. Siebmacher's Grosses und allgemeines Wappenbuch: in einer neu, vollständig geordneten und reichvermehrten Auflage: mit heraldischen un historisch-genealogischen Erläuterungen*. Bd. 4, Abt. 13. Nürnberg: Von Bauer und Raspe, 1899.
- Enciklopedija Slovenije*. Knj. 8. Ljubljana: Mladinska knjiga, 1994.
- Enciklopedija Slovenije*. Knj. 10. Ljubljana: Mladinska knjiga, 1996.
- Enciklopedija Slovenije*. Knj. 13. Ljubljana: Mladinska knjiga, 1999.
- Janković, Ivan, Egidij Fux, ljudomrznež iz Metlike in kandidat za krvnika. *Zgodovina za vse*, letnik, 1, 2010, str. 30–38.
- Javoršek, Jože, *Spomini na Slovence I, II*. Ljubljana, 1989.
- Kekez, Hrvoje, Urbarijalni nameti i katastarstki popis selišta na vlastelinstvu Brlog u 18. stoljeću. *Povijesni prilozi* 30, 2006, str. 79–102.
- Kos, Dušan, *Urbarji za Belo krajino in Žumberk (15.–18. stoletje)*. Ljubljana: Slovenska Akademija znanosti in umetnosti, 1991.
- Kos, Milko, *Srednjeveški urbarji za Slovenijo. Urbarji salzburske nadškofije*. Viri za zgodovino Slovencev I. Ljubljana, 1939.
- Kramarič, Janez, *Črnomelj v daljni in bližnji preteklosti*. Črnomelj, 1999.
- Lopašić, Radoslav, *Gradovi oko Kupe i Korane. Mjestopisne i povjesne crtice*. Zagreb: Matica hrvatska, 1895.
- Marušič, Branko, *Sto slovenskih politikov*. Ljubljana: Prešernova družba, 2002. (Sto slovenskih; knj. 24).
- Oblak, Marija, *Ivan Pucelj, življenje in delo*. Diplomaska naloga. Ljubljana, 1999.

- Perovšek, Jurij, »V zaželeni deželi«. *Slovenska izkušnja s Kraljevino SHS / Jugoslavijo 1918–1941*. Ljubljana: inštitut za novejšo zgodovino, 2009.
- Perovšek, Jurij, *Liberalizem in vprašanje slovenstva*. Ljubljana: Modrijan, 1996.
- Programi političnih strank, organizacij in združenj na Slovenskem v časi Kraljevine SHS (1918–1929)*. [izbral in uredil Jurij Perovšek]. Ljubljana: Arhivsko društvo Slovenije, 1998.
- Počkar, Ivanka, Dve gasi, dva policaja, sto obrtnikov: življenje mestnih obrtnikov od sredine 19. stoletja do druge svetovne vojne na primeru Brežic. Brežice: Društvo za ožvitev Brežic; Krško: Valvasorjev raziskovalni center; Ljubljana: ZRC SAZU, 2005.
- Popović, Štefanija, Popis imanja Zagrebačke županije u doba ukidanja feudalnih odnosa. *Radovi Zavoda za hrvatsku povijest* (Zagreb). 28 (1995), str. 282–298.
- Priseljevanje in društveno delovanje Slovencev v drugih delih Jugoslovanskega prostora. Zgodovinski oris in sedanost*. [uredila Janja Žitnik Serafin]. Ljubljana: Inštitut za slovensko izseljenstvo in migracije ZRC SAZU, 2014.
- Rugale, Mario, Preinfalk, Miha. *Blagoslovljeni in prekleti. 2. del. Po sledih mlajših plemiških družin na Slovenskem*. Ljubljana: Viharnik, 2012.
- Schiviz von Schivizhoffen von L. *Der Adel in den Matriken des Herzogtums Krain*. Görz, 1905.
- Slodnjak, Anton, *Zgodovina slovenskega slovstva*. Knj. 4. Ljubljana: Slovenska matica, 1963.
- Stipančević, Mario, *Neznani svijet Emila Laszowskog*. Zagreb: Hrvatski državni arhiv, 2014.
- Smole, Majda, *Graščine na nekdanjem Kranjskem*. Ljubljana: Državna založba Slovenije, 1982.
- Štibler, Miloš, *Kriza v slovenskem zadružništvu*. Celje: Zvezna tiskarna, 1911.
- Štibler, Miloš, *Zadružništvo*. Ljubljana; Kmetijska matica, 1931–1933.
- Štibler, Miloš, *V domovini ročdelskih zadružnih pionirjev*. Ljubljana: T. M. Hrovatin, 1935.
- Štibler, Miloš, *Slovenci, čuvajmo svoje posojilnice! Poljudna razprava o važnosti posojilnic*. Celje: Zadružna zveza, 1913.
- Žokalj Jesih, Bojana: *PpP: parna pekarna Pogačar*. Ljubljana: Forma 7, 2014.
- Vitez, Mirko. *Bubnjarci na Kupi*. Karlovac: Boljitak, 1998.
- Wurzbach, Constantin, *Biographisches Lexikon des Kaiserthums Österreich*. Knj. 35. Wien: 1886.

SUMMARY

Tracing Descendants of the Croatian Nobles Šufflay of Otruševac in Slovenia

Goranka Kreačič

The paper traces the descendants of a well-known noble family from the Croatian town of Samobor in Slovenia. By an unusual coincidence, descendants of Filip Aleksander Noble of Šufflay from Otruševac (1794–1882) from the castle Brlog at Ozalj in Croatia were discovered. The Šufflay (Sufflei, Schufflei) family arrived in Samobor in the period when the manor was in the hands of a Styrian general, Ban of Cratia and Baron Christoph Ungnad. Around 1565, he brought five families, well-trained miners from the Swabian Württemberg, whose descendants at present still live around Samobor, including the Šufflays and the Dolthars (Dolthallers). Both families, the Šufflays and the Dolthars, were granted the Austrian noble title in 1675; a century later, the families were also linked by marriage. Anton Šufflay and Ana, née Dolthar, are ancestors of all Šufflays mentioned in the text at hand.

The Slovene story of the Šufflays begins around 1855 when Antonia, née Fux/Fuch, daughter of a wealthy citizen from Metlika, the owner of the Črnomelj castle Karl Fuchs, and

wife of Daniel Šufflay Senior from Bubnjarci (Croatia), for reasons unknown relocated with her three young children to her mother in Metlika. She died the following year and her three children, who two years after their mother's death lost their father as well, were placed under guardianship of their grandfather Filip Aleksander Šufflay. Since their grandfather was from the other side of the river Kolpa, he sent his children and grandchildren to schools in Carniola. All daughters were educated by the Ursulines in Škofja Loka, his grandson Daniel Junior attended primary school in Ljubljana and *gimnazija* in Novo mesto.

Castle Brlog at Ozalj, the residence of Filip Aleksander Šufflay, and the estate including the castle Bubnjarci along the river Kolpa, where his son Daniel Senior lived, belonged administratively to the estate Ribnik. The parish church of St. Elias at Lipik was located in the immediate vicinity. The Šufflays considered it to be too remote, so they attended masses in Metlika that was in the proximity of Bubnjarci, where Daniel Šufflay Senior met Antonia, the daughter of the owner of a large estate Karl Fux from Metlika and Antonia, née Wanka Noble of Lenzenheim. The Wankas were an Austrian military family of Bohemian origin who were ennobled around 1830.

Daniel's and Antonia's eldest son was Daniel Šufflay Junior. He was a lawyer who began his career as a judge in Novo mesto, where he met and married Eva, the daughter of the *Diurnist* (officer receiving daily pay) J. Bacher. Until his death in 1906, Daniel was a district judge in Velike Lašče. His eldest daughter is Ema, whose descendants can be traced until the present day on the female line.

Šufflays descendants are linked by marriage to several well-known Slovenes, such as the author and politician Ivan Pucelj, the cooperative worker, politician and author Miloš Štibler, the journalist Gregor Pucelj and the painter Kamila Volčanšek. Ivan Pucelj was as a member of the well-off liberally oriented peasantry one of the most important Slovene politicians of the first half of the twentieth century. During his long political career, he was Minister of Agriculture in the Pašič (1921–1922) and Uzunović governments (1926). For several months between 1931 and 1932, he was appointed Minister without Portfolio in the Živković government, in 1934 Minister for Social Policy and National Health in various governments. Between 1935 and 1939 he was a member of the Senate of the Kingdom of Yugoslavia. He also wrote prose and poetry. Miloš Štibler was Pucelj's son-in-law and his political right arm up to 1929. He was an author himself, a journalist and a cooperative worker. He left politics in 1929 and helmed the cooperative loan department of the bank *Privilegirana agrarna banka* in Belgrade. After World War II, he came to Slovenia where he resumed his writing, social and cultural activities. He wrote his last article in 1969 when he died at the age of 87. The paper also mentions Kamila Volčanšek, Pucelj's great-granddaughter and Štibler's granddaughter, along with the journalist Gregor Pucelj, who is Pucelj's grandson.

Jernej Mlekuž

»Oblastva morajo korigirati spokorništvo burno živeče aleksandrinke.«

Časopisne resnice o aleksandrinkah in aleksandrinstvu do prve svetovne vojne

MLEKUŽ Jernej, dr., Znanstvenoraziskovalni center SAZU, SI-1000 Ljubljana, Novi trg 2, mlekuz@zrc-sazu.si

»Oblastva morajo korigirati spokorništvo burno živeče aleksandrinke.« Časopisne resnice o aleksandrinkah in aleksandrinstvu do prve svetovne vojne

Zgodovinski časopis, Ljubljana 70/2016 (153), št. 1-2, str. 162–185, cit. 78

1.01 izvirni znanstveni članek: jezik Sn. (En., Sn., En.)

Članek odgovarja na vprašanje, kakšne resnice o aleksandrinstvu in aleksandrinkah je utrjevalo in širilo slovensko časopisje na koncu 19. in začetku 20. stoletja. Pri analizi besedil se omeji na dve skupini člankov, ki zelo artikulirano in izdelano odražata odnos do pojava. V prvem primeru je predstavljen katoliški diskurz, ki pojav obsoja in graja, predvsem zato, ker je poguben za družino in vero. V drugem primeru je analiziran liberalni odnos, ki je prav tako kot klerikalen moralističen in obtoževalen, a s to razliko, da je v ospredju skrb za častitost in čistost naroda. Debata o aleksandrinkah torej ni monolitna, a tudi opazno ne sega zunaj dveh stebrov razpravljanja: vere in narodnosti.

Ključne besede: aleksandrinke, ženske, migracije, slovensko časopisje, klerikalni diskurz, liberalni diskurz

MLEKUŽ Jernej, PhD, Research Centre of the Slovenian Academy of the Sciences and Arts, SI-1000 Ljubljana, Novi trg 2, mlekuz@zrc-sazu.si

“The Authorities Must Rectify the Repentance of an *Aleksandrinke* with a Wild Life”. Newspaper Truths on *Aleksandrinke* and *Aleksandrinstvo* before World War I

Zgodovinski časopis (Historical Review), Ljubljana 70/2016 (153), No. 1-2, pp. 162–185, 78 notes

Language: Sn. (En., Sn., En.)

This text answers the question what truths were spread about *aleksandrinstvo* and the *aleksandrinke* (the Alexandrian women) in the Slovene press at the end of the nineteenth and the beginning of the twentieth century. We have limited ourselves to two groups of articles, which probably best articulate a specific attitude towards the phenomenon. The first group represents the Catholic, conservative view of *aleksandrinke* and chides the phenomenon, mostly because it is damaging to the family and the religion. The second group shows the attitude of the selected liberal press towards *aleksandrinstvo*, which could be—just like the conservative stance—very moralistic and accusing, with the difference that its interests were virtue and purity of the nation. The debate on *aleksandrinke* was thus not monolithic, yet it did not noticeably extend beyond the two pillars of discourse: religion and nation—both heavily seasoned with moralising.

Key words: *aleksandrinke*, women, migration, Slovene press, liberal discourse, conservative discourse

Uvod¹

Naslov besedila je primer »debele jezikovne napake v deležniku« iz »družinskega lista« *Mladika* iz leta 1932 – torej že debelo desetletje stran od obljubljenega obdobja zanimanja. Že druga napaka!? Zdi se, da bomo imeli v tem besedilu opraviti z napakami in iskanjem resnice. A ne bi se mogli bolj zmotiti! Namen tega besedila ni, da bi resnico postavil nasproti laži, pomoti, odtujeni zavesti, iluziji, ideologiji, jo torej osvobodili oblasti. Poskušali bomo pokazati prav to, kako je resnica neizbežno prepletena z oblastjo, kako se znotraj diskurzov – teh, po Foucaultu, »nosilcev specifičnih učinkov oblasti« – oblikujejo učinki resnice.² Kajti resnica, kot pravi Foucault, »ni zunaj oblasti«, »ni nagrada svobodnim duhomom, plod dolgotrajne odmaknjenosti, niti privilegij tistih, ki se jim je uspelo osvoboditi«. ³ In kaj v resnici je resnica, če ne oblast? Zastavili bomo torej vprašanje uporabe, delovanja oblasti/resnice, in ne njene resničnosti.⁴

V besedilu torej odgovarjamo na vprašanje, kakšne resnice o aleksandrinstvu in aleksandrinkah je utrjevalo in širilo slovensko časopisje, ta, če si izposodimo Foucaultov izraz, »aparatus vednosti«⁵ ali temu besedilu primernejši »aparatus resnice«. Slovensko časopisje – z besedami Ivana Prijatelja »instrument, ki je pri kulturnem in civilizacijskem preporodu slovenskega ljudstva v narod od [...] šestdesetih let [19. stoletja] igral glavno vlogo«⁶ – je namreč od 19. stoletja, kot razkrivajo

¹ Nekateri deli razprave so bili objavljeni tudi v angleškem jeziku: The newspaper images of aleksandrinke and the national imagination. *From Slovenia to Egypt: Aleksandrinke's Trans-Mediterranean Domestic Workers' Migration and National Imagination*. Göttingen: V&R unipress, 2015, str. 173–192.

² Foucault, *Vednost – oblast – subjekt*, str. 30.

³ Foucault, *Vednost – oblast – subjekt*, str. 72, 73.

⁴ V naši analizi bo šlo predvsem za nabor, dokumentiranje interpretacij, resnic. Diskurz, kot pravi nekoliko zaletavo eden od Foucaultovih spraševalcev, ne potrebuje nobene interpretacije, nikogar, ki bi mu dodelil pomen (glej Foucault, *Vednost – oblast – subjekt*, str. 61). Takšno početje – dokumentiranje interpretacij, resnic – je torej v nasprotju z iskanjem, odkrivanjem nespremenljivih, večnih resnic. Takšno početje implicira, podpira, postavlja prav nasprotni projekt: rušenje, uničevanje idealnih pomenov in večnih resnic. Pri tem pa se neizbežno soočimo z analizo oblastnih razmerij. Ko slišimo govoriti o pomenih, vrednotah, resnicah, se nam zrcalijo oblastna razmerja, gospostvo, oblast.

⁵ Foucault, *Vednost – oblast – subjekt*, str. 35.

⁶ Cit. v Marušič, *Slovenski periodični tisk*, str. 223.

številni avtorice in avtorji, zelo pomembno oblikoval in širil tudi, kot jim lahko na tem mestu rečemo, »spolne resnice«.⁷

Aleksandrinstvo – izseljevanje žena in deklet pred prvo svetovno vojno in po njej predvsem iz Goriške v večinoma takrat svetovljansko mesto Aleksandrijo, kjer so opravljale delo hišnih pomočnic, sobaric, kuharic, varušek in tudi dojljic, vzgojiteljic in guvernant – je v zadnjem desetletju ali dveh povzročilo pravo eksplozijo tako raziskovalnega⁸ kot tudi širšega zanimanja (številni dokumentarci, literarna in publicistična dela, razstave, umetniške uprizoritve idr.).⁹ Kljub poplavi zanimanja za aleksandrinstvo in aleksandrinke pa je zanimanje za časopisne podobe tega pojava povsem izostalo. Ta raziskovalna odsotnost javnega, oblastnega pogleda na pojav je presenetljiva, saj če se vrnemo k razumevanju resnice, te časopisne resnice niso bile »napačna, lažna zavest«, temveč so na takšne ali drugačne načine vplivale tudi na aleksandrinstvo samo in na dejanska življenja aleksandrink. Rečeno s Foucaultom: so sistematično formirale objekte, o katerih so govorile.¹⁰

⁷ Glej Vodopivec, *Kako so ženske*; Jogan, *Seksizem v vsakdanjem življenju*; Verginella, *Ženska obrobja*; Mihurko-Poniž, *Evine hčere*; Testen, *Hišne pomočnice* idr.

⁸ Makuc, *Aleksandrinke*; Miklavčič-Brezigar, *Od Goriške do Afrike*; Koprivec, *Aleksandrinke – življenje v Egiptu*, *Egiptovski otroci*, *Pričevanja otrok aleksandrink*, *Podoba aleksandrinke dojlje*, *Migracije otrok aleksandrink*, *Dediščina aleksandrink*; Škrlič, *Komaj sem čakala*; Kalc, *Aleksandrinke*; Mihurko-Poniž, *Reprezentacije aleksandrink*; Baskar, *Spremna študija* idr. Najpodrobnejši pregled tega raziskovalnega zanimanja bržkone ponujata Verginella (*Aleksandrinke med mitom*) in Milharčič Hladnik (*Aleksandrinke between Past*).

⁹ Osrednji bazen ženske migracije v Egipt so bili nekateri kraji na Goriškem in Vipavskem, manj na Krasu in v Istri, kjer je bila agrarna posest majhna, zadolženost pa velika. Po uvedbi zemljiške odveze (1849), novih dednopravnih norm pa tudi zaradi postopnega demografskega porasta se je na Goriškem in Vipavskem povečalo razslojevanje. V zadnjem desetletju 19. stoletja pa je k slabšanju gospodarskih razmer prispevala še kriza v vinogradništvu (grozdna plesnoba ali peronospora in trtna uš). Številne kmečke družine so bile tako prisiljene iskati resurse zunaj lastnih agrarnih skupnosti, in žensko delo v bližnjih mestih (predvsem v Trstu in Gorici, kjer so se zaposlovale kot hišne pomočnice, kuharice, varuške in tudi kot dojljice, vzgojiteljice in guvernante) je že od 18. stoletja, predvsem pa v 19. stoletju za številna dekleta predstavljalo možnost za pridobitev sredstev za poroko oziroma za nakup *bale* (Verginella, *Aleksandrinke med mitom*, str. 154, 155; Kalc, *Le migranti di ieri*; Kalc, *Vidiki razvoja prebivalstva*, str. 1–24). – Gradnja in odprtje Sueškega prekopa leta 1869 sta spodbudila naselitev evropskih podjetnikov in trgovcev v Aleksandriji in Kairu, ki so potrebovali pomoč pri hišnem delu in negi otrok. Še zlasti Aleksandrija je kot pristanišče postala središče večletne trgovske diaspore in evropske elite, ki je s kapitalom ali z znanjem sodelovala pri egiptovski modernizaciji, s tem pa so se odprle tudi številne možnosti za manj donosne poklice, kot je bilo recimo hišno delo. Bistveno boljše plačilo in odprtje novih plovnih poti med Trstom in Aleksandrijo ter Trstom in Port-Saidom v sedemdesetih letih 19. stoletja je zvalo v Egipt tudi več deklet z Goriškega in Vipavskega (Verginella, *Aleksandrinke med mitom*, str. 155). Po podatkih zdravnika Karola Pečnika je bilo leta 1902 v Egiptu 5.300 slovenskih izseljencev, od tega 5.000 »služkinj«. Po mnenju Pečnika so Slovenke in Slovenci predstavljali 65 odstotkov vseh priseljencev iz Avstro-Ogrske (Pečnik, *Slovenci v Egiptu*, str. 28).

¹⁰ Diskurzov po Foucaultu ne smemo razumeti zgolj kot skupin znakov, verige označevalcev, mehanizmov označevanja. Diskurzi so seveda sestavljeni iz znakov, »toda tisto, kar počnejo, je več kot le raba teh znakov za označevanje« (Foucault, *Arheologija vednosti*, str. 55). Treba jih je razumeti kot »prakse, ki sistematično formirajo objekte, o katerih govorijo« (Foucault, *Arheologija vednosti*, str. 55), »kot nasilje, ki ga prizadenemo stvarem« (Foucault, *Vednost – oblast – subjekt*, str. 18). Diskurzi torej ne odražajo nekega »naravnega« bistva stvari, temveč jih šele *konstruirajo*. Stvari so nam tako vedno dostopne prek različnih diskurzov.

To »sistematično formiranje objektov« s strani »oblastev« oziroma »korigiranje oblastev« lahko v širšem zgodovinskem okviru razumemo kot obliko discipliniranja družb v Evropi od 18. stoletja, ko je stekel vse bolj učinkovito nadzorovan proces prilagajanja med produktivnimi dejavnostmi, komunikacijskimi procesi in delovanjem oblastnih razmerij.¹¹ Z Benedictom Andersonom bi torej lahko rekli, da je bilo časopisje – ta v obravnavanem obdobju bržkone najpomembnejši, najglasnejši »aparatus resnice« – tudi pomemben aparat »oblastnega korigiranja«. Seveda je težko ali celo nemogoče ovrednotiti časopisno moč in obseg časopisnega »korigiranja« oziroma discipliniranja in konstituiranja aleksandrink. Nedvomno so discipliniranje aleksandrink v obravnavanem obdobju veliko intenzivneje izvajale »tradicionalne institucije«: družina, vaška/lokalna skupnost in Cerkev. Časopisje je imelo pomembno mesto kvečjemu pri konstituiranju pojava v širši (beroči) javnosti, ki pa vsaj na podlagi podatkov o pismenosti najbrž ni bila zanemarljiva.¹²

»Aleksandrinke so v istini srečni stvorovi«

Nabor zbranih člankov o aleksandrinkah obsega okoli 25 enot, ki se bolj ali manj neposredno dotikajo pojava, in okoli 15 enot, ki pojav le omenijo ali se ga na hitro dotaknejo.¹³ Članke mi je uspelo zbrati s pomočjo iskanja po geslih v Digitalni knjižnici Slovenije (DLIB)¹⁴ in z zelo prijazno gesto kolega Alekseja Kalca, ki mi je dal na razpolago seznam člankov, zbranih na temo izseljevanja Slovenk in Slovencev v Egiptu, in z dodatnim iskanjem na v časopisju referirane članke. Takšen »suh« nabor gradiva seveda ne more gojiti ambicij po kakšni pretirani sistematičnosti in kvantificiranju.

Nabor člankov je pokazal, da gre v večini primerov za nekakšne grozde vsebinsko ali tematsko med seboj povezanih člankov, ki jih aktivira neki »problem«, dogodek ali/in avtor in ki se pojavijo v relativno omejenem časovnem obdobju. Tako lahko od leta 1884, ko se pojavi prvi znani članek o aleksandrinstvu, najdemo naslednje skupke člankov: leta 1890 moralistično-obtoževalni članek »Rak na telesu primorskega ljudstva«, objavljen v goriškem časopisu *Soča*, sproži odziv v liberalni goriški *Novi Soči* in tržaški *Edinosti*, ki do pojava zavzameta bolj umirjeno, manj

¹¹ Glej npr. Foucault, *Vednost – oblast – subjekt*, str. 113.

¹² Avstrijski osnovnošolski zakon, ki je šolsko obveznost vpeljal leta 1869, je kljub nedosledni in pomanjkljivi izvedbi uspešno dvigoval raven pismenosti med slovenskim prebivalstvom. Na ozemlju današnje Slovenije je bilo leta 1880 med prebivalstvom nad 10 let še 39 odstotkov nepismenih, leta 1890 25 in leta 1900 samo še 15 odstotkov (Drnovšek, *Pot slovenskih izseljencev*, str. 52). Seveda številke o pismenosti še ne povedo, koliko, kaj in kako so ljudje brali časopisje. Na osnovi »pisem bralcev«, dopisnikov iz manjših krajev, naklad časopisov idr. lahko sklepamo, da časopisje v obravnavanem obdobju nedvomno ni bilo razširjeno le med meščanko in/ali izobražensko elito.

¹³ V primeru, da daljše članke v več delih, objavljene v več številkah, štejemo kot več enot in da ponavljajočih se člankov v različnih časopisih ne štejemo kot samostojnih, novih enot.

¹⁴ Iskal sem po naslednjih geslih: »aleksandrinke«, »aleksandrovanje«, »aleksandrinstvo« in zelo omejeno in nesistematično »Aleksandrija« (ki po obsegu člankov močno prekaša preostala gesla).

obtoževalno držo, na kar se ponovno odzoveta pisec prvega članka in zagovornik zadnjega; leta 1897 se v *Soči* pojavi serija »izvirnih dopisov iz Aleksandrije« zdravnikar Karola Pečnika, v katerih med drugim predstavi tudi svoje nekoliko drugačne poglede na aleksandrinstvo, kar zbode pisca daljšega članka v klerikalnem goriškem *Primorskem listu*; leta 1903 je *Soča* objavila članek z naslovom »Trgovina z deklety v Avstriji«, ki v veliki meri problematizira in obsoja pojav aleksandrinstva in ki je nastal na podlagi istoimenskega članka v *Neues Wiener Wochen Journal* (*Sočin* članek dobesedno povzemata »kranjska« *Slovenski narod* in *Rodoljub* ter »ameriški« *Glas naroda*); leta 1910 je v osrednjem slovenskem liberalnem časopisu *Slovenski narod* izšel daljši članek v štirih delih (gre, kot piše na začetku članka, za prevod članka iz zadrškega *Narodnega lista*); na ta članek se v istem letu v goriški, takrat liberalni *Soči* naveže serija člankov Andreja Gabrščka o njegovi misiji v Egipt (o njegovi misiji leta 1907 je v slovenskem tržaškem in goriškem časopisju objavljenih več notic).¹⁵ K temu seznamu bi lahko dodali še več člankov ali skupin člankov, ki se aleksandrinstva le dotaknejo, ga omenijo, se vanj obregnejo, a se mu temeljiteje ne posvetijo.¹⁶

Po prvi svetovni vojni je člankov bistveno manj. S prihodom fašizma na oblast (1922) je bilo namreč veliko slovenskega časopisja v Kraljevini Italiji ukinjenega, slovensko časopisje iz »matice« pa je o pojavu, tako kot v avstro-ogrskem obdobju, bolj redko in skopo pisalo.¹⁷ Tako je leta 1932 slovensko časopisje v takratni Kraljevini Jugoslaviji objavilo tri članke, ki med drugim omenjajo knjigo Franceta Bevka *Žerjavi*, »v kateri opisuje pisatelj prvič problem naših Aleksandrink, motiv Lepe Vide v novi obliki« oziroma »obravnava prvič v slovenski literaturi vprašanje naših Aleksandrink. To so ona nesrečna dekleta ali žene, ki odhajajo iz naše solčne Primorske v Aleksandrijo kot dojilje, a jih po večini zadene »sreča« zelo dvomljive vrednosti«. ¹⁸ Po dveh letih sledita še dve relativno obsežni novici, ki govorita o tem, kot lahko preberemo v odebeljenem podnaslovu ene, kako »[k]rjni sorodniki Karoline Prahove, ki je frančiškanom v Jeruzalemu zapustila milijone, zahtevajo revizijo njene oporoke«. ¹⁹ V istem letu so aleksandrinke omenjene še v »družinskem listu« *Mladika*, v prilogi »O nekaterih jezikovnih grehah«, in sicer kot prvi primer »debele napake v deležnikih«: »Oblastva morajo korigirati spokornišvo burno živeče Aleksandrinke«. ²⁰ S to »debelo napako« se nabor znanih člankov konča. Časopisje torej pojavu aleksandrinstva pozornosti ni posvečalo ravno pogosto. A kadar mu je, ni o njem, kot bomo slišali tudi v

¹⁵ »Samostojni« članek je tako izšel le še leta 1897 (o ustanovitvi zavetišča za služkinje v društvu Sloga) in leta 1904 (izvirni dopis o gospodarskih, verskih, družbenih, društvenih in narodnih razmerah med Slovenci in še zlasti Slovenkami v Egiptu).

¹⁶ Iz tega razloga je tudi težko podati točno število zbranih oziroma najdenih člankov.

¹⁷ Konec prve svetovne je odprl povsem novo poglavje v razvoju slovenskega periodičnega tiska na Goriškem. Ta je bil dovolj razgiban in tudi s prihodom fašizma na oblast (novembra 1922) ni povsem zamrl (Marušič, *Slovenski periodični tisk*, str. 229).

¹⁸ Domače novosti, *Domovina*, 4. 8. 1932, str. 7.

¹⁹ Milijoni Karoline Prahove, *Jutro*, 9. 10. 1934, str. 3. Trije članki v izseljenskem ameriško-slovenskem časopisju dobesedno povzemajo omenjeni novici.

²⁰ O nekaterih jezikovnih grehah, *Mladika*, 1934, št. 12, str. 466.

nadaljevanju, skoraj nikoli razpravljalo mlačno in zaspano, temveč glasno in strastno.

V nadaljevanju prispevka se bomo, glede na to, da je obdobje po prvi svetovni veliki bolj skopo, »suho«, posvetili le obdobju pred prvo svetovno vojno. In tudi v tem obdobju ne bomo pod drobnogled postavili vseh člankov, ampak se bomo omejili le na dva grozda člankov, ki bržkone najglasneje in jasno odražata neki specifični ter izdelani odnos do aleksandrink in aleksandrinstva. V prvem delu bomo predstavili primer katoliško navdahnjenega odnosa do aleksandrinstva, ki pojav obsoja in graja, in to predvsem zato, ker je poguben za družino in vero. V drugem poglavju pa bomo prikazali odnos liberalnega časopisja do aleksandrinstva, ki je znalo biti, prav tako kot klerikalno, zelo moralistično in obtoževalno, a s to razliko, da je bila pri liberalnem hujskastvu v ospredju skrb za častitost in čistost naroda. Ob tem oziroma znotraj tega liberalnega diskurza bomo predstavili še misijo »rodoljuba« Andreja Gabrščka v Egipt, ki govori o tem, naj odnosa do aleksandrinstva ne razumemo le v okvirih lokalnih liberalno-klerikalnih razlik in razprtij, temveč so ta odnos krojile tudi nekatere širše družbene in kulturne okoliščine in diskurzi.

Naslov pričujočega poglavja, ki je iztrgan iz prve znane časopisne novice o aleksandrinkah v *Soči* iz leta 1884, zato bržkone prinaša »lažno« podobo o prevladujočem odnosu do aleksandrinstva. Vsaj za večino piscev – proizvajalcev resnic o aleksandrinkah te niso bile »v istini srečni stvorovi«. A kot že rečeno, naše zanimanje je usmerjeno v to, kako se znotraj diskurzov, teh, po Foucaultu, »nosilcev specifičnih učinkov oblasti«, »ki sami na sebi niso niti resnični niti lažni, proizvedejo učinki resnice«. ²¹ Poglejmo torej, kakšne resnice o teh »srečnih stvorovih« je proizvajal takratni glasni »aparatus resnice«.

»Rak na telesu primorskega ljudstva«

Pod gornjim naslovom je leta 1890 v goriški *Soči* – časopisu, ki je po obdobju političnega slogaštva na Goriškem leta 1889 prešel v katoliške roke in v njih ostal do leta 1893, ko ga je ponovno prevzela manj konservativna struja²² – v dveh številkah časopisa izšel nepodpisan članek, ki je sprožil širšo časopisno debato. Poglejmo si, kaj je ta »rak na telesu primorskega ljudstva«: »*Pisalo se jo o tem in govorilo, vendar neodpustljiva je naša malomarnost nasproti zlu: malomarnost nas primorskih Slovencev. Ta malomarnost, ako ne bode kmalu leka, bode se maščevala nad vero, npravstvenostjo in narodnostjo primorskega našega ljudstva: a mi, ki smo molčali, bomo kedaj – odgovor dajali. Mislim znano aleksandrovanje naših deklet in komaj pred enim letom poročenih mladih žensk. Smemo biti nasproti temu smrtnemu zlu ravnodušni? Ne. Ker aleksandrovanje je pogubno za žene, za moža, za otroke, za občino, za državo, za cerkev, da, tudi za premoženje.*«²³

²¹ Foucault, *Vednost – oblast – subjekt*, str. 30, 63.

²² Glej Marušič, *Slovenski periodični tisk*.

²³ Rak na telesu primorskega ljudstva I, *Soča*, 28. 3. 1890, str. 1.

In kaj sploh je »aleksandrovanje«? Če sledimo anonimnemu piscu besedila, ki se razkrije v poznejši polemiki z liberalnim časopisjem, je definirano predvsem s svojo »pogubno«, »škodljivo« naravo: »[A]leksandrovanje škodi ženam [izvirni poudarek] in njihovi npravstvenosti. Starši tožijo čez lahkoživnost svojih otrok, še ko so doma, v kršč. deželi; oče gleda na nje, mati, sosedje, duhovnik pazi nanje in je opomina ... Kaj pa, ko mlado dekle, neizkušeno ide daleč čez morje v trgovinsko, razbrzdano pomorsko mesto, kjer se vse lesketa, vse vabi v zanjke s zgledom! Poleg tega ni se ji treba sramovati, 'saj me noben tukaj ne pozna' ... In mlada žena, dasi poročena, ... ali ni velika nevarnost! In žalostna skušnja nas uči, da padejo mnoge in so v drugem stanu povračajo ... da, zginejo celo, da možje ne vedo več zanje!! Resnica. Poznam take slučaje! 'Ušla je.' 'Živi na vero' [živi na koruzi], tako se glasi. Lep poduk in zgled otrokom, ko slišijo kaj takega o svoji materi!«²⁴

Do obdobja moderne, torej do začetka devetdesetih letih 19. stoletja, so v slovenskem javnem diskurzu kraljevala besedila, kot pokaže Katja Mihurko-Poniž, v katerih so se avtorji, največkrat s katoliškim pedigrejem, »čutili priklicane z ne malo mizoginije in nestrpnosti ošteti ženske, ki niso sledile večnim zapovedim, in posvariti vso javnost pred naraščajočim zlom, ki ga predstavljajo samovoljne in premalo pokorne sodobnice.«²⁵ V to zadnjo skupino so bile vključene, kot lahko beremo v obravnavanem dopisu s pomenljivim naslovom, tudi aleksandrinke, ta rakova oziroma »rak-širajoča bitja«. V številnih moralističnih spisih, ki so v drugi polovici 19. stoletja obravnavali družinsko življenje in vloge zakoncev, je mogoče opaziti odločno nasprotovanje kakršnikoli obliki samostojnosti žensk.²⁶ In v to skupino moralističnih spisov lahko uvrstimo tudi omenjeno besedilo. Nepodpisani avtor, kot bomo videli v nadaljevanju, duhovnik, zavezan konservativnim, katoliškim vrednotam, z angažiranim moralističnim besednjakom, ki je značilen tudi za drugo katoliško navdahnjeno časopisju takratnega časa, ni eksotičen primerek svoje vrste in tudi ni glas vpijajočega v puščavi: »Aleksandrovanje škodi pa ženskam tudi na veri: V Aleksandriji se većinoma Mohamedani, Judi, razkolniki in nebroj drugih izpovedanj. Gotovo pomanjkanje poduka v krščanskem nauku. To pa gotovo ne vtrje našim Aleksandrinkam vere, niti ne moremo trditi, da bi vrnivše se kaj bolj goreče kakor popred izpolnjevale cerkvene in božje zapovedi. Dekleta, ko se vrnejo, obiskujejo vse plese, ponočujejo in si iščejo izmej mnogih častivcev svojih 'napoleonov' [francoski zlatniki in srebrniki, v času Napoleonovega vladanja s podobo Napoleona, ki so jih tudi pozneje, čeprav z drugačnimi podobami, imenovali napoleoni] moža, da se, porodivši čez eno leto zopet vrnejo v Aleksandrijo. Kajti domača hrana, domače delo jim ne gre več v slast, one ki so jedle, posebno če so bile dojilje, samo izbrane jedi, in ki so hodile po svitemu podu in se prevažale v bogatih kočijah poleg bogatih in mogoče tudi lepih gospodov in gospodičev. Naravno, da jim ni scela več po godu mož v blatnem obuvalu, neobut cel teden, diši po gnoj ...«²⁷

A to še ni konec »škode«, »pogube«, ki jo širi »aleksandrovanje«. Aleksandrinstvo namreč ne »škoduje [le] ženam in njihovi npravstvenosti« in ne »škoduje ženskam

²⁴ Rak na telesu primorskega ljudstva I, Soča, 28. 3. 1890, str. 1–2.

²⁵ Mihurko-Poniž, *Evine hčere*, str. 8.

²⁶ Verginella, *Ženska obrobja*, str. 28.

²⁷ Rak na telesu primorskega ljudstva I, Soča, 28. 3. 1890, str. 2.

le na veri«, temveč je pogubno tudi za njihove može in otroke: »*Mej tem ko je ona v Aleksandriji – kaj pa mož in otrok ali otroci doma? 'Možje Aleksandrinci' vržejo redno 'pikoto' in pikoa v kot: in hodi dan za dnem na pošto čakati 'napoleonov'. 'Aleksandrinci' imajo svoj klub: ob nedeljah in če je potreba tudi ob delavnikih se zbero v skupno zabavo in v zavesti svoje narodne probujenosti plešejo z mladino vred 'do belega jutra', da človeku srce kar od veselja poskakuje videč, kako se zanima naše ljudstvo za naša narodna društva ... mej tem pa otroci v strahu tato doma čakajo lačni, brez matere ali se pa potepajo po vasi. Aleksandrovci se redno vržejo na pijačo in mesto da bi za poslano denarje kakor zmenjeno plačal dolg hiši, kupil kos brega, zapiva. Tudi gosto obiskava mesto. Rad je v društvu. Sicer se v Gorici neke vrste hiš – množe. Torej imajo obiskovalcev. Znano je tudi, da mnogi ravno izmej Aleksandrincev je bil obsojen radi nasilstva ... Naravno. Aleksandrovanje odpira prešustvu široka vrata. Žena, ki hoče v Aleksandrijo doječ služiti, zapusti otroče komaj mesec staro in gre. Gostokrat se godi, da ni še v Aleksandriji, in že je pokopan nedolžen črviček!*«²⁸

Moški so v tem klerikalnem diskurzu prikazani kot moralno šibki – kot leni, nagnjeni k pijači, nesposobni skrbni za družino in otroke. Takšno slikanje moških lahko seveda razumemo kot nekakšno retorično figuro znotraj moralnega obsojanja aleksandrinstva – to namreč predstavlja grožnjo širšemu družbenemu redu, saj ne ogroža le samih aleksandrincov, ampak kvari tudi moške in uničuje otroke. A šibkost in moralno oporečnost moških lahko interpretiramo tudi širše v okviru krščanske doktrine oziroma cerkvenega pridobivanja posvetne oblasti. Ekskluzivno cerkveno razpolaganje z institucijo poroke po Tridentinskem koncilu je po Luisi Accati privedlo do omejitve očetove avtoritete in z njo posledično tudi do omejitve vseh oblik posvetne avtoritete. Duhovnik kot neporočen in čist moški je tako pridobil avtoriteto, ki je bila neprimerno večja od avtoritete poročenih moških: lahko se je postavil v vlogo nadzornika očetovega nadzora nad hčerjo in zamejil ženinov vpliv na nevesto. Duhovnikov prevzem posredništva med nevesto, očetom in ženinom je po Luisi Accati radikalno spremenil ravnovesje družbenih odnosov v katoliških deželah.²⁹ Slikanje moških kot moralno šibkih lahko torej razumemo kot vzpostavljanje avtoritete v posvetnih zadevah – še zlasti v sferi družine. Klerikalnega obsojanja aleksandrinstva torej bržkone ne smemo razumeti (le) kot reakcionarni odgovor na grožnjo družinskemu redu in obstoječim odnosom med spoloma, ampak tudi kot vzpostavljanje in demonstriranje cerkvene avtoritete v posvetnem življenju.

A to še ni konec »pogube«, »smrtnega zla« aleksandrinstva: »*Tigra ne zapusti svojega mladiča, da bi tuje dojila – in človeška mati – zapusti. Samogoltnost, lakomnost – oslepljen um in izdira čut. Ako pa ostane živ otrok, zdviha na telesi in duši, ker nima, kdo bi zanje skrbel; nevedni, surovi in hudobni postanejo taki otroci. Kdo mi ne potrdi te žalostne Skušnje? Aleksandrovanje pa zavira množenje otrok, in še mej temi, ko zrasede, dekleta gredo v Aleksandrijo, da kmet ne more dobiti niti ževke ne. One pa, ki so doma, ker jih je malo, dajo si dobro plačati, a tirajo poleg tega – dobro jed zjutraj, opoldne in zvečer. Ni čuda, ako se potem posestnik*

²⁸ Rak na telesu primorskega ljudstva I, *Soča*, 28. 3. 1890, str. 2.

²⁹ Accati, *Pošast in lepota*.

pogreza v dolg! Poznam hišo – iz katere je bilo 4 do 5 Aleksandrovk. Človek bi bil pričakoval, da bodo res kaj imeli: še to, kar so imeli so zapravili! Greh nema blagoslova. Popred so imeli kravo, vole, prasca, a sedaj nič.»³⁰

Prvenstvena naloga ženk je, kot nam zaupa pisec članka, torej reproduktivna. Zapisi v katoliškem tisku so namreč v tem obdobju povečevali materinsko vlogo in poudarjali, da je zanemarjanje materinskih dolžnosti največji greh. Dobra mati se je v korist družini, možu in otrokom odpovedovala svojim interesom in ambicijam, vsakršno udejstvovanje zunaj doma je tako pomenilo zanemarjanje materinskih in družinskih dolžnosti.³¹

Materinstvo je v 19. stoletju pomenilo tudi največji možni prispevek žensk k narodni skupnosti in je bilo predmet povečevanja. Materinski kult je bil v slovenski družbi tako močan, da ga še napredne publicistke niso postavile pod vprašaj. »Materinstvo, ki se realizira predvsem v odpovedovanju lastnim željam in stremljenju k idealom marijanskega kulta,³² predstavlja enega izmed temeljev skonstruirane ženskosti v 19. stoletju in zaznamuje še danes recepcije ženskosti.«³³

V nadaljevanju članka, objavljenem v naslednji številki časopisa, si avtor že takoj na začetku postavi vprašanje: »Kedo bi imel zatreti to aleksandrovanje, ki družine razdira in kakor skušnja kaže ne koristi niti en tisoč od tega kar v npravstvenem oziru škodi?« To naj bi po avtorjevem mnenju počeli država, županstva in Cerkev. Podrobneje predstavljamo le zadnjega »zatrjevalca alkesandrovanja«, komur avtor posveča največ pozornosti: »Kdo naj torej zatre: le cerkev. Kako? Kazati je treba dekletom lepoto čistosti – a ognjusnost nečistosti, polagoma jih je treba opozarjati na nevarnosti za čistost in za vero v daljnem razuzdanem pomorskem mestu ... in staviti jim pred oči, da naš zadnji namen je izveličati dušo a z aleksandrovanjem se dušna sreča telebi v velike nevarnosti, da posvetno blago posebno grešno pridobljeno nič ne izda. Zakonskim ženam je pa treba pojasnovat: svetost in namene sv. zakona: velike nevarnosti zanj, za moža, za otroke, celo za premoženje ako se loči in gre v Aleksandrijo.«³⁴

Dvojica Cerkev – mati, ki v primeru obravnavanega članka povsem zasenči domovino – tretji pogosti element v drugih katoliško navdahnjenih zapisih v

³⁰ Rak na telesu primorskega ljudstva I, *Soča*, 28. 3. 1890, str. 2.

³¹ Mihurko-Poniž, *Evine hčere*, str. 165.

³² Marijino čaščenje je papež podprl v času, ko je postajal proces sekularizacije vse hitrejši in se je moška populacija odločneje izmikala cerkvenemu nadzoru, ko je laizacija iz urbanega sveta prodirala na podeželje in je razsvetljenska dediščina iz intelektualnih krogov prešla na srednje plasti srednjega razreda. Krona mariologije – nauka, ki so ga od 4. stoletja kljub velikim odporom klerikov zagovarjali imakulisti – je bila dogma brezmadežnega spočetja, razglašena leta 1854. Papež je z dokončnim priznanjem Marijinega privilegija poudaril zasluge, ki izhajajo iz čistosti in samskega življenja, in verskemu občestvu postavil za zgled nebeško mater. Za novo dogmo, ki je neporočenim ženskam dajala zgled čistosti, poročenim pa narekovala strogo vzdržnost, se je odločil v času, ko so ženske začele vstopati v poklicno življenje in ko so tudi v časopisju katoliških dežel začeli izhajati prvi članki zagovornikov pravic žensk (Verginella, *Ženska obrobja*, str. 13; več o marijanskem kultu glej Accati, *Pošast in leptotica*).

³³ Mihurko Poniž, *Evine hčere*, str. 56, 57.

³⁴ Rak na telesu primorskega ljudstva II, *Soča*, 3. 4. 1890, str. 1.

tem obdobju –³⁵ je v nadaljevanju članka še veliko bolj izdelana in artikulirana: »Skratka: ker noče država postavno preprečiti rušenja družin – in se občini briniti ne dovoljuje ... mora cerkev učiteljica resnice od znotraj ljudi prepričati in nagniti k dobremu da si bodo sami pomagali: da no bodo več pošiljali tako daleč svojih nedolžnih hčera in žen službovat. [...] Ne delal bi prav ko bi bil kedo celo posredovalec mej aleksandrinkami in sorodniki njenimi v občini, u. pr. da pošilja aleksandrika po županu, župniku denar svojim, a še bolj bi bilo pogrešeno ako bi kdo prijemal darove za cerkev ... kajti če vsem tem dobi pogubno in nekrščansko aleksandrovanje nek nimbus nedolžnosti in privoljenosti kar še druge v Aleksandrijo lože izvabi. Tem darovavkam in posebno oženjenim bi se moralo reči: Bog neče žrtev in darov, pač pa pokorščino da držiš prisego dano pri sklepanji zakona: hočem moža svojega vaigdar podpirati ne le v telesnih ampak tudi duševnih stvarih, hočem mu biti zvesta, hočem skrbeti za otročiče, jih v strahu božjem in veri kršč. skrbno podečevati. A sedaj: več so ti napoleoni, kakor prisega, več kot mož, več kot otroci, več kot vera, več kot tvoja, tvojega moža in tvojih otrok večna sreča ... / *Videant consules!*«³⁶

Poseganje Cerkev v družino in širjenje ideje o možu podrejeni ženi in ljubeznivi materi je v ruralno okolje intenzivneje prodiralo v drugi polovici 19. stoletja, ko je Cerkev zmanjševanje oblasti v javni sferi nadomeščala s pridobivanjem nove avtoritete v sferi družine.³⁷ Slovenski cerkveni pisci so sredi 19. stoletja v publikacijah, ki so bile dobro razširjene po slovenskem ozemlju, širili podobo družine, ki je bila na eni strani koherentna z doktrino potridentinske Cerkev, po drugi strani pa je prevzemala nekatere temeljne značilnosti meščanskega modela družine.³⁸

Prizadevanja cerkvenih in posvetnih oblasti, da bi ženske opustile pridobitne dejavnosti in se posvetile izključno »družinskim poslom« (gospodinjenju in vzgoji otrok), so bila opazna vsepovsod na slovenskem podeželju.³⁹ V drugi polovici

³⁵ V tem obdobju katoliško navdahnjene zapise prežema trojica Cerkev – mati – domovina, v katerih sta odhod matere v tujino in zapustitev domačega ognjišča največkrat povezana tudi z odtujitvijo od Cerkev (glej Mihurko-Poniž, *Evine hčere*, str. 41). O trojici mati – domovina – bog v kontekstu slovensko-koroške manjšinske skupnosti glej Bahovec, *Pomočnica naj je možu*.

³⁶ Rak na telesu primorskega ljudstva II, *Soča*, 3. 4. 1890, str. 1. *Videant consules, ne quid res publica detrimenti capiat*. Naj konzuli poskrbijo, da država ne bo utrpela škode. V zadnjem obdobju Rimske republike je senat s to frazo v primeru nevarnosti dal konzulom absolutno oblast. Prvi del fraze (*videant consules*) se uporablja, ko se nekomu da oblast, da prevzame, uredi zelo važne zadeve.

³⁷ Cerkev je v družbi starega reda nadzorovala predvsem javno sfero, manj pa je vplivala na družinska razmerja.

³⁸ Verginella, *Ženska obrobja*.

³⁹ Stroga delitev dela, ki so jo slovenski cerkveni pisci podpirali z argumentom, da je temeljni pogoj za družinsko srečo, je bila tuja tradicionalni kmečki družini in je bolj ustrezala potrebam oz. modelu meščanske in industrijske družbe. V meščanskih in premožnih družinah je ženska praviloma skrb za materialno blaginjo povsem prepuščala možu, medtem ko se je sama ukvarjala z vzgojo otrok in nadzorom gospodinjskih del. Cerkveni pisci so torej od kmečkega prebivalstva zahtevali, naj se prilagodijo meščanski obliki družine, ki je, kot rečeno, veliko bolj strogo ločevala spolno-gospodarske vloge (Verginella, *Ženska obrobja*, str. 28; za podrobnejši prikaz meščanske družine in ideologije, ki je utemeljevala novo oblike dela, glej Studen, *Ženska naj se drži*; Sieder, *Socialna zgodovina družine*).

19. stoletja so si pisci krščanskih moralnih podukov prizadevali za zelo strogo delitev med spoloma in zaprtje žensk med stene domov. Prestop hišnega praga je bil velika grožnja moralni integriteti družine, ženska samostojnost pa razumljena kot začetek ženske prevlade in na glavo postavljenega sveta.⁴⁰

Članek »Rak na telesu primorskega ljudstva« – ta goreča kritika »na glavo postavljenega sveta«, ta glasni opomin na »grožnjo moralne integritete družine« – ni ostal brez odziva. V liberalni tržaški *Edinosti* je že po objavi prvega dela dopisa v *Soči* (28. 3. 1890) v rubriki »Domače vesti« izšel nepodpisan članek, ki priča, da so obstajali tudi manj »naperjeni«, »preparicirani« pogledi na aleksandrinstvo:⁴¹ »Stara 'Soča' objavila je v zadnji številki članek, naperjen proti »aleksandrovanju« [izvirni poudarki] naših deklet. Tudi mi obsojamo to 'aleksandrovanje' prav odločno in menimo, da je zadnji čas, da kompetentni krogi postavijo jezove nesrečne maniji nekaterih naših deklet: le v Aleksandrijo, le v Aleksandrijo! Ali tudi v tem slučaju se ljuba 'stara' ne more izogniti svoji starej razvadi, kakor hitro se bavi z resnimi stvarmi – skoči namreč čez ojnice. Da na mnogih naših družinah grudi rak v pogubo Avstrije, to je pa vendar – ne zamerite – prepapricirano. Tudi naslednje pisavo v rečenem članku ne moremo odobravati, ker more preje škodovati, nego koristiti v npravstvenem obziru. Taka pisava more vzburiti domišljijo mlade, neizkušene, do lahkomišljenosti morda malo nagnjene in vrhu tega radovedne deklice. [...] Priznavamo, da o tem žalostnem predmetu je treba obravnavati, a stori naj se na svojem mestu in primernim potem, ne pa javno. To je naša misel. Bog ne daj, da bi mi kaj tacega pisali: to bi bil vrišč!«⁴²

Drugi, najbrž še bolj kritičen odziv se pojavi v *Novi Soči* – goriškem liberalnem časopisu kratkega roka (1889–1993).⁴³ A žal o pisanju g. Vodopivca v *Novi Soči* izvemo le posredno (ta izvod časopisa v Sloveniji ni ohranjen). Avtor članka »Rak na telesu primorskega ljudstva« namreč po objavi odziva g. Vodopivca v *Novi Soči* stopi v bran svojemu pisanju: »Le tajite raka a rak bode razjedal naprej: dokler ne bode skoro več leka. [...] Aleksandrovanje onemogočuje skoro vse namene zakona. In tako aleksand. zgovarja g. Vod.[opivec] in g. Gabr.[šček, ki ga bomo mimogrede spoznali v naslednjem poglavju] odobruje. Aleksandrovanje ni le proti kršč. ampak, rekel bi skoraj, tudi proti ... živalsko. Krava muče, ako se ji siloma vzame

⁴⁰ Verginella, *Ženska obrobja*, str. 12. Prizadevanja cerkvenih oblasti, da bi ustavile ali vsaj omejile žensko migracijo v Egipt, seveda niso bile omejene le na časopisne pridige in moraliziranje. Vikar Janez Fiegl iz Bilj se je npr. leta 1871 obrnil na goriški nadškofijski ordinat, da bi preprečil odhod petdesetih žena iz domače fare v Egipt. Na nadrejene je apeliral, naj posežejo pri posvetnih oblasteh, saj bo z odhodom farank ogroženo »njihovo fizično in moralno življenje« in »moralno življenje« preostalih krajanek in krajanov (Makuc, *Aleksandrinke*, str. 23–24).

⁴¹ Čeprav sta imela liberalno in katoliško časopisje do prve svetovne vojne (pa seveda tudi pozneje) zelo pogosto različne poglede na številne politične, družbene, kulturne idr. zadeve, je, kot poudarja Bernard Nežmah (*Časopisna zgodovina novinarstva*, str. 9), problematično časnike obravnavati s shematičnimi ocenami posameznih časnikov, urednikov in časnikarjev. Časniki, kot pokaže Nežmah, namreč niso (bili) monolitni in pospravljeni pod stroge dihotomije, skozi zgodovino so vsaj nekateri doživeli velike spremembe (npr. *Soča*).

⁴² Razne vesti, *Edinost*, 2. 4, 1890.

⁴³ *Nova Soča* je nastala po prevzemu *Soče* s strani klerikalcev – konservativcev (Antona Mahničana in Josipa Tonkliča) leta 1899 (Marušič, *Slovenski periodični tisk*, str. 228).

*tele ... a mati, človeška mati ga radovoljno zapusti!! Teletu, katero je namenjeno za rejo, puste sesati dolgo lastno mater – a otroku človeškemu ne ... ali k večjemu je podtaknejo tuji materi ... Mati kukavica!! To zagovarjate g. Vodopivec!?*⁴⁴

Odziv »malega gospoda« Ignacija Kralja⁴⁵ – tako se namreč podpiše in razkrije na koncu svojega besedila v 21. št. *Soče* avtor članka »Rak na telesu primorskega ljudstva« – v polemiki z liberalnim časopisjem servira tudi nov poudarek: »Doma zapusti mati lastno otroče, a gre dojeti – tuje. Doma zapusti kršč. mati svoje kršč. otroče, a gre dojeti – razkolniško! turško! judovsko!! ... Gospod Vodop. kake pojme imate o materinskem stanu, da zagovarjate aleksandrovanje? Kako ljubezen do nedolžnih črvičev! ... slovenskih, ki se, kaker piščeta brez kleče, potikajo po vasi umazani, surovi, divji, bleđi, zanemarjeni, raztrgani ...«⁴⁶

Ne gre namreč za ljubezen do kakršnihkoli »nedolžnih črvičev«, temveč do »nedolžnih črvičev! ... slovenskih«. Torej se avtor šele v neposredni polemiki z liberalci čuti dolžan pokazati tudi svojo narodno čutečnost, šele na polju političnega boja dvojica mati – Cerkev postane trojica mati – Cerkev – domovina. S Foucaultom bi lahko rekli: »Nobenega možnega izvajanja oblasti ne more biti brez določene ekonomije diskurzov resnice.«⁴⁷

»Rak na telesu primorskega ljudstva« se je torej širil v času, ko so cerkvene avtoritete zahtevale od žensk, naj se predajo poslanstvu materinstva in družine. Gmotno preživetje družine, upravljanje z denarjem, zahajanje v mesto ne spadajo k ženski naravi, to so zadeve moških. A to je hkrati tudi že čas, ko se na Slovenskem pojavi razprava o tem, ali oziroma kako naj se ženske udejstvujejo zunaj doma.⁴⁸ Razprava, ki je potekala, kot sugerira neznan besedilo g. Vodopivca v *Novi Soči* in podrobneje pokaže Petra Testen, tudi v takratnih goriških časopisih.⁴⁹

Članek, ki kot sredstvo propagiranja pravega koncepta ženskosti uporablja kategorične moralne zahteve, graje in prepovedi in ki zelo strogo in ambiciozno slika idealizirane podobe mater in žena in jim pridiga o vsebini in pomenu njihovih dolžnosti, je bržkone zelo nazoren primer katoliško navdahnjenega diskurza – utrjujočega podobo ponižne in pokorne žene, ki je v svojih dejanjih in odločitvah odvisna ter podrejena moškim. Izseljevanje *žensk* je seveda pomenilo hudo nevarnost, da se ta podoba skrha, počí in razbije.⁵⁰

Podoben moralistično-obtoževalni diskurz bomo našli tudi v prvem znanem članku o aleksandrinstvu, objavljenem leta 1884 v *Soči*, in sicer v članku »Ne

⁴⁴ Biljana, 7. maja. (Gospodu J. Vodopivcu v Rimu – v obrambo, članka »Rak na telesu primorskega ljudstva«, *Soča* t. 1. Št. 13 in 14.), *Soča*, 23. 5. 1890, str. 1.

⁴⁵ Ignacij Kralj je bil eno leto kaplan v Biljani, nato prefekt v goriškem deškem semenišču. Po Mahničevih navodilih je prebiral modroslovne, apologetične in zgodovinske knjige ter se vadil v pisanju (Lovrenčič, *Kralj Ignacij*).

⁴⁶ Biljana, 7. maja. (Gospodu J. Vodopivcu v Rimu – v obrambo, članka »Rak na telesu primorskega ljudstva«, *Soča* t. 1. Št. 13 in 14.), *Soča*, 23. 5. 1890, str. 2.

⁴⁷ Foucault, *Vednost – oblast – subjekt*, str. 29.

⁴⁸ Glej Vodopivec, *Kako so ženske na Slovenskem*; Mihurko-Poniž, *Evine hčere* idr.

⁴⁹ Testen, *Hišne pomočnice*.

⁵⁰ O odnosu (Cerkve) do izseljevanja žensk v »času množičnega izseljevanja« glej Drnovšek, *Izseljenske v očeh javnosti*, str. 387–389.

v Aleksandrijo!!«. Članek je leta 1897 v dveh nadaljevanjih izšel v katoliškem *Primorskem listu*, v članku »Slovenci v Aleksandriji«, objavljenem leta 1904 v osrednjem slovenskem klerikalnem časopisu *Slovenec*, pa lahko slišimo tudi že drugačne glasove. In prav enemu med njimi se bomo posvetili v naslednjem poglavju.

»Naša sedanjost in naša bodočnost v Egiptu«

Avtor serije člankov z gornjim naslovom, natisnjenih leta 1910 v precej liberalni *Soči*, je bil, prav tako kot »mali gospod« Ignacij Kralj, *javni mož*. A javni mož, ki je širil drugačne resnice. Andrej Gabršček je bil rodoljub, časnikar, tiskar, založnik, eden od vodilnih slovenskih politikov v Avstrijskem primorju (član političnega društva Sloga, predsednik Izvršnega odbora liberalne Narodnonapredne stranke in še bi lahko naštevali). Februarja 1907 je za tri tedne odpotoval, kot je zapisal v notici v *Soči*, »po važnih opravilih v Egiptu«, ⁵¹ o katerih se je v istem časopisu nato razpisal tri leta kasneje in katere bomo predstavili v nadaljevanju. (Bolj zgoščen in »hladen« opis potovanja v Egipt, njegovih namenov in ciljev, najdemo v knjigi *Goriški Slovenci* v poglavju »Moja pot v Aleksandrijo in Kairo«). ⁵²

Gabrščekove dopise, objavljene leta 1910 v *Soči*, bi lahko v večji meri označili kot nekakšne spomine, najbrž nastale na podlagi »zlobnih obregovanj« v klerikalnem časopisu *Gorica* ⁵³ in pisanja oziroma »bavljenja« dveh časopisov (*Slovenskega naroda* in zadrškega *Narodnega lista*) »z istim vprašanjem«, kot je »gnalo« Gabrščka v Egipt.

Gabršček v nadaljevanju uvodnega pisanja na kratko predstavi poslanstvo svoje misije: »Iz poročil v obeh imenovanih listih je najjasneje dokazana neizogibna potreba, da poklicani činitelji čim prej obrnejo svojo pozornost na Egipt in naše tamošnje kolonije, obenem pa je meni v zadoščenje, da sem se že pred 3 leti temeljito bavil s težavno nalogo, kako odpomoči zlu in ustvariti v Egiptu kolonijo, ki nam bo v čast in bo velikanskega pomena za naš izvoz v Orijent. – Za svoje načrte, izvedene do podrobnostij, pisane in celo tiskane v več jezikih, sem pridobil prve in odločujoče činitelje v Trstu in na Dunaju, pa tudi v Parizu, Londonu, Aleksandriji in Kajiri. – In o teh načrtih zdaj moram govoriti, ker sta izrekla oba imenovana lista [*Slovenski narod* in *Narodni list*], da doslej še nihče ni posvetil Egiptu svoje pozornosti. S tem se oddolžim morda tudi tistim, ki so pričakovali na podlosti v »Gorici« moj stvaren odgovor.« ⁵⁴

Preden predamo besedo Gabrščku, pogledjmo, kaj sta pisala omenjena časopisa oziroma osrednji slovenski liberalni časopis *Slovenski narod*, ki je, kot lahko preberemo na začetku članka, objavljenega v štirih številkah časopisa, ta »zanimiv in važen« članek (le) prevedel v slovenščino. Besedilo se začne kot poziv, apel

⁵¹ Na znanje, *Soča*, 14. 2. 1907, str. 3.

⁵² Gabršček, *Goriški Slovenci*, str. 256–60.

⁵³ Notice o Gabrščkovi misiji v Egipt so bile objavljene leta 1907 v *Edinosti* (Vesti iz Goriške, Aleksandrinke) in *Soči* (Gosp. Andrej Gabršček).

⁵⁴ Naša sedanjost in naša bodočnost v Egiptu, *Soča*, 7. 6. 1910, str. 1.

»bratom Slovincem«, »slovenskim rodoljubom«: »[D]olžnost vseh slovenskih rodoljubov, brez razlike bodi, da razmišljajo o tem in se dogovore, kako bi se dalo v bodoče preprečiti žensko izseljevanje v Egipt. To zahteva narodna čast vseh Slovencev. Takoj in z vso resnostjo opozarjamo drage brate Slovence, da je prvi pogoj za dosego dobrega uspeha v akciji proti ženskem izseljevanju ta, da se izloči vsako strankarstvo in vsaka politična strast, zakaj brez pomena je pri tem politično prepričanje tega ali onega, niti ne velja pri tem ugovor, da pripadajo kraji, iz katerih zlasti ta emigracija, pod vpliv te ali one politične skupine.«⁵⁵

Članek nadaljujeta podrobni opis zgodovine priseljevanja slovenskih deklet v Egipt in »krvava arabska revolucija proti kristjanom« leta 1882, ki prinese »nepopisno gorje in sramotne posledice slovenskega ženskega izseljevanja v Egipt«. Namreč, »[d]o l. 1882 so te omožene ženske večinoma živele vseskozi pošteno in zelo redka je bila tista, ki bi bila zašla na kriva pota«. Po letu 1882 pa se, kot lahko beremo, začne »upropaščenje teh deklet«, se »pričenja nepopisno gorje in sramotne posledice slovenskega ženskega izseljevanja v Egipt«. Ker so dekleta ostala brez službe in sredstev za življenje, so jih stanodajalci »metali na ulico« »in vsak dan so se odpirale nove hiše za upropaščenje teh deklet«. V čigavih rokah so bile in so te hiše? »To bi najbolje mogla opisati kriminalna policija. Vsi izmečki človeške družbe po velikih mestih so se natepli v Aleksandrijo in Kairo po udušenem arabskem uporu in ti elementi so se lotili poleg drugih »častnih« podjetij tudi posla, da so odpirali hotele, prenočišča, zavetišča in spalne dvorane za ženske. V taka stanovanja, smrdeča, gnusna, brez svetlosti in zraka, ker so skrita v najskromnejših in najtesnejših ulicah kjer se ne pojavljajo samo lopovi, razbojniki, dovodniki in prostitutke, so zahajale naša uboga dekleta, ki jih je zla usoda in lakomnost njihovih rodbin dovedla v te kraje. Ta dekleta so, kot beremo v članku, padle v skušnjavo in pozneje v prostitucijo?!«⁵⁶

A to je bil, kot nas opozori nadaljevanje (pa tudi konec) članka v naslednji številki *Slovenskega naroda*, šele začetek »gnilobe«, »strahovite infekcije, ki je okuževala vse ženske«: »To je bil prvi početek padanja prejšnjega vzornega njihovega vedenja in dobrega glasa, ki so ga slovenska dekleta podedovala od svojih starejših predhodnic. / Nahajajoč se enkrat na potu ni zdolh grehu se niso več marale ustaviti, marveč so se vedno globlje pogrezale, dokler niso utonile v luži vsakojakega zla. Od koder ni rešitve. / Te izgubljene žene in dekleta so položile temelj za prvo plast gnilobe v slovenski naselbini. Ta gniloba se je vedno bolj širila in je s svojo strahovito infekcijo okuževala vso ženske, zlasti ona dekleta, ki so prvič stopila na egiptska tla.«⁵⁷

Kot nadaljuje članek, so po zgledu prvih stanodajalcev tudi nekatere Slovenke, »ki so se pogrezale v blato«, začele odpirati zavetišča za brezposelna dekleta. Te slovenske stanodajalke »so nadaljevale žalostni posel drugorazrednih stanodajalcev in imele so uspeha več kakor ti sami. Znale so namreč bolj pretkano izrabljati slovensko prirojeno mehko, nedolžnost, nevednost, slabe strani vzgoje in nrvnosti

⁵⁵ Izseljevanje Slovenk v Egipt I, *Slovenski narod*, 10. 5. 1910, str. 1.

⁵⁶ Izseljevanje Slovenk v Egipt IV, *Slovenski narod*, 14. 5. 1910, str. 2.

⁵⁷ Izseljevanje Slovenk v Egipt IV, *Slovenski narod*, 14. 5. 1910, str. 2.

onih nesrečnic, ki so jim prišle v kremplje.« Tako se je začela »v strahovitih porcijah širiti nemoralnost med slovenskimi dekletki«: »*sifilikomij in porodišnica evropske bolnice imajo vedno v oskrbi več takih žensk, ki sicer same ne plačujejo bolniških stroškov, pač pa jih plačuje konzulat, ki pa jih potem izterjava od rodbin ali pristojnih občin, izmed katerih so nekatere popolnoma upropaščene radi teh neprestanih izdatkov. / Prišli smo tako daleč, da se starejše Slovenke, ki so se tu srečno in pošteno pomožile in tu nastanile, sramujejo povedati, da so slovenskega pokolenja. / Ona peščica Slovencev, ki so se tu naselili šele pred nekaj leti se pred inozemci nikdar ne izdado za Slovence, marveč pravijo enostavno, da so Avstrijci. / Iz obzirnosti do čitateljev in do bratov Slovencev nečemo na drobno opisovati grozot zločinov, ubojev, detomorov in gnusob, ki se doigravajo v slovenski naselbini. Za takšno opisovanje bi bilo potrebno realistično pero Emila Zole. Naglašati pa moramo, da smatramo žensko izseljevanje za narodno katastrofo za Slovence v goriškem in tržaškem okrožju.*«⁵⁸

Čeprav članek pripisuje »dober del te ženske pokvarjenosti temeljnemu pomanjkanju kulture in vzgoje in sebičnemu izrabljanju stanodajalcev«, poudarja, »da je prvi izvor vsega zla v domovini in da je tamkaj treba zdravnika, a ne tu: tu razjeda telo rak, a za to bolezen ni drugega zdravila nego smrt to je prenehanje izseljevanja«.

V nadaljevanju članka se obtožbe, grajanje in moraliziranje združijo z nenavadno »liberalno« razpravo o svobodi: »*Sprožili smo to vprašanje, da o njem izvedo pravi rodoljubi, a žilavi slovenski narod, ta naš ljubljani brat, bo brez dvojbe skoro našel zdravilo temu zlu ... / Prava, resnična socialna svoboda obstoji v tem, da vsak poedinec in vsaka skupina čuti v sebi posebljeno potrebo, da se ne samo bori proti vsakemu tiranstvu in trga okove, ki omejujejo svobodo mišljenja in vesti, marveč da se nevtrudno vpira vsaki gnusobi, predvsem pa pohlepu egoizma, ki prezira čast in človeško dostojanstvo. / A mi smatramo zatirane in egoiste vse tiste, ki gonijo svoje žene in hčerke v tujino samo zato, da jim preskrbljujejo sredstva za razkošno in brezbrizno življenje, ne ozirajoč se za sramoto, ki s tem pada na obraz vsega nedolžnega naroda. / Vsak poedinec ima pravico, da brani svojo čast in to pravico imajo tudi narodi. / Tudi narod slovenski ima pravico, da se z vsemi mogočimi sredstvi upre takim gnusobam. / Družabna svoboda je relativna in omejena; ona sme trpeti individualno svobodo samo dotle, dokler le – ta ne omejuje tuje svobode, tuje časti in vzajemnih družabnih zvez. / A oni ljudje iz goriške in tržaške okolice, ki tirajo na brezdušen način svoje žene in hčere preko morja, omejujejo svobodo in škodujejo časti slovenskega naroda; s tem pa je omejen v svoji svobodi tako narod kakor tudi posameznik.*«⁵⁹

Če smo imeli v klerikalnem diskurzu opraviti s podobami moških kot pasivnih, kot tistih, ki brez žena padejo v vsemogoče skušnjave, je v liberalnem diskurzu njihova vloga precej drugačna. Moški so tu tisti, »ki gonijo svoje žene in hčerke v tujino samo zato, da jim preskrbljujejo sredstva za razkošno in brezbrizno življenje,

⁵⁸ Izseljevanje Slovenk v Egipt IV, *Slovenski narod*, 14. 5. 1910, str. 2.

⁵⁹ Izseljevanje Slovenk v Egipt IV, *Slovenski narod*, 14. 5. 1910, str. 2.

ne ozirajoč se za sramoto, ki s tem pada na obraz vsega nedolžnega naroda«. Moški torej tu niso predstavljeni le kot aktivni, ampak na njih leži tudi krivda za »sramoto nedolžnega naroda«. Ta »liberalna« razprava o svobodi, ki se zmeša in konča s pozivom »zdravemu poštenemu slovenskemu ljudstvu«, »svobodnemu, poštenemu in rodoljubnemu človeku«, da naj prepreči »to strahovito zlo, ki toliko škodi dobremu glasu in ugledu naših bratov Slovencev«, se tako obrača predvsem na moške: »Dolžnost je torej vsakega svobodnega, poštenega in rodoljubnega človeka, a tak je celokupni narod slovenski, da razbije z vso odločnostjo vse predsodke in vse nepotrebno tiranstvo pokvarjenih elementov v poedinih krajih, ker so ti predsodki, ta nasilstva škodljiva ne samo z individualnega, marveč tudi s socialnega in narodnega stališča. / Vsi Slovenci se morajo do zadnjega moža zbrati in združiti v neizprosno borbo proti taki nepotrebni in škodljivi svobodi poedincev, ker je ta svoboda protidružabna, ker je proti narodna, ker zastrepnja dobre navade, ker onečašča narodno ime in izrodjuje pleme, zakaj v taki svobodi posamnikov je kal in seme dekadence. / Priobčili smo to vrsto člankov o izseljevanju Slovenk v Egipt, da pokažemo slovenski javnosti nevarno rak-rano na našem narodnem telesu, za katero je doslej vedel le malokdo. / Primorski rodoljubi, primorsko narodno časopisje naj sedaj s svoje strani stori svojo narodno in socialno dolžnost!«⁶⁰

»Rak-rane« torej niso odkrili in k njenemu zatrtju hujskali le klerikalci, konservativci, temveč, kot smo pravkar slišali, nič manj goreče in zavzeto tudi liberalci, sicer domnevni zagovorniki »svobode«. Pri vprašanju svobode aleksandrink pozivajo »v neizprosno borbo proti taki nepotrebni in škodljivi svobodi poedincev, ker je ta svoboda protidružabna, ker je proti narodna, ker zastrepnja dobre navade, ker onečašča narodno ime in izrodjuje pleme, zakaj v taki svobodi posameznikov je kal in seme dekadence«. A anonimni pisec oziroma prevajalec v *Slovenskem narodu* (kot že rečeno, *Slovenski narod* naj bi zgolj prevedel članek iz zadrškega *Narodnega lista*) odkrije to rano na drugem telesu, kot jo pisec »Raka na telesu primorskega ljudstva«: prvi »na našem narodnem telesu« in drugi »na telesu primorskega ljudstva«, ki ga bržkone vidi ali hoče videti predvsem kot *verno* ljudstvo. Moraliziranje – ki povsem prežema oba članka, v slednjem stoji na okopih vere, v prvem pa je v prvih bojnih vrstah »rodoljubja«. A pri obeh moraliziranje preraste v pravo »moralno paniko« z gorečimi pozivi, moralnimi kategoričnimi zahtevki, grajami in uporabo zelo ekspresivnega in v številnih primerih zelo podobnega, če ne kar identičnega besednjaka: »ustaviti zlo«, »preprečiti zlo«, »rak(-rana) na telesu ...«, »zastrepljanje«, »onečaščenje«, »gnusoba«, »gniloba« itd.

V družbi druge polovice 19. stoletja, ki je razmišljala vse bolj nacionalno, je dobilo (ne)častno obnašanje žensk (ki je bilo seveda v veliki meri povezano z ohranjanjem čistosti krvi) novo težo. Kot piše Marta Verginella, »nacionalno zamišljena družba od žensk ni pričakovala, do bodo s spolno vzdržnostjo ohranjale le čistost svojega telesa in častitost družine, temveč tudi čistost in častitost nacionalne skupnosti, ki so ji pripadale. Nečastno obnašanje mater, sester, žena in hčera je v času vse bolj nacionalno čuteče družbe začelo ogrožati bit naroda in

⁶⁰ Izseljevanje Slovenk v Egipt IV, *Slovenski narod*, 14. 5. 1910, str. 2.

zmanjševati sposobnosti kljubovanja nacionalnemu vplivu. Ženske, ki so prestopile nacionalne meje in zahajale v tuje okolje [...], so pomenile grožnjo narodnega odpadništva.«⁶¹ Kot piše Barbara Henks za nemške gospodinjske pomočnice na Nizozemskem: »Dekleta brez starševskega nadzora so bile stalno izpostavljene skušnjavam, ki niso bile nevarne le zanje, temveč tudi za javno moralo in ugled nemške ženske v tujini.«⁶²

Tudi Gabrščka, h kateremu se vračamo, bi bržkone lahko označili za rodoljuba, za pripadnika skupnosti, ki je razmišljala vse bolj nacionalno in ki se je prepoznavala v konceptu nacionalne častnosti in čistosti. A vendarle njegovega pisanja in odnosa do aleksandrinke ne pojasnimo dobro, če ga opišemo *le* kot »rodoljuba«, ki v *Slovenskem narodu* trosi liberalne, narodno-hujškaške pozive. A da bi bolje razumeli njegov odnos do aleksandrinstva, moramo pogledati njegovo dejavnost, misijo, ki jo opiše v nadaljevanju članka.

Po kratkem izvornem uvodnem besedilu Gabršček dobesedno povzame pisanje *Slovenskega naroda* (izpusti le zadnji del članka, katerega smo v celoti objavili zgoraj). Po tem *copy-paste*, ki, mimogrede, v slovenskem časopisju obravnavanega obdobja ni bil nič nenavadnega,⁶³ spet nadaljuje »izvirne dopise«: »Zadrski 'Narodni List' je brez ovinkov, brez olupšav, da brezobzirno in naravnost drastično opisal našo sramoto v Egiptu. – In ob sklepu apeluje na primorske rodoljube in na narodno časopisje, naj sedaj s svoje strani storijo svojo narodno in socialno dolžnost. [...] 'Narodni List' ni povedal nič takega, kar bi ne bilo neznano. Tekom 21 let svojega delovanja v Gorici sem se moral često baviti s posamičnimi slučajji v Egiptu, ki spadajo v to opisano sliko. Celo na raznih javnih shodih je prišlo v razgovor neko zlo, katero je dobilo značilno ime – aleksandrinstvo. In često so se oglašali starši, ki so iskali pomoči, da bi našli svojo 'izgubljeno hči', često tu doma že omoženo. Koliko je že bilo slučajev, da je bila marsikatera naša ženska izvabljenka iz Egipta dalje v Orient, prodajali so jih od mesta do mesta, kjer so ginile žalostne smrti, naše občine pa so ječale pod težo bolniških stroškov, katere je bilo treba vračati avstrijskim konzulatom itd. itd. Kdo naj opisuje vse to grozno zlo, vso to našo sramoto [izvirni poudarek]?«⁶⁴

Leta 1906, kot piše Gabršček v nadaljevanju, se je »začel temeljito baviti z vprašanjem: Kako odpomoči temu zlu?« In sicer, treba je »paziti, da [dekleta] ne padejo v roke zapeljivcev in zločinskih špekulantov ter ... imeti jih tudi v Egiptu neprestano pod nadzorstvom«. Kot poudarja: »Malo besed, a velikanska naloga!« Gabršček je izdelal »do podrobnosti načrt«, ki vključuje ustanovitev »po obliki povsem nedolžno – podporno društvo, ki pa ima v pravih prikriti najboljše najobsežnejši delokrog«, »dobrega uradnika in zdravnika« v Aleksandriji, »ki dejanski stojita društvu na čelu«, tesno sodelovanje društva s konzulatom in neprestane »dotike z domovino«. Kot lahko beremo v nadaljevanju, je ta skrb za dekleta nerazdružljivo

⁶¹ Verginela, *Ženska obrobja*, str. 16. Za širši konceptualni in zgodovinski okvir v tej smeri glej Yuval-Davis, *Spol in nacija*.

⁶² Henks, *Maids on the Move*, str. 228.

⁶³ Mlekuž, »Ostrupljanje s klobaso«, str. 30–41.

⁶⁴ Naša sedanost in naša bodočnost v Egiptu, *Soča*, 7. 6. 1910, str. 1.

povezana tudi z nadzorom nad njimi: »Ko se odpravlja v Egipt kaka žena ali dekle, ji da župan (učitelj, duhovnik) ta navodila: V Aleksandriji jo bodo že čakali zastopniki našega podpornega društva in jo odvedejo v Azil Franca Jožefa, (ki je bil ustanovljen baš v tak namen in je bil takrat še docela v slovenskih rokah).⁶⁵ Ko nastopi naša ženska kako službo, postane takoj članica podpornega društva in uživa vse dobrote v slučaju bolezni in smrti. Preskrbljene bi bile torej v premnogih takih slučajih, ki sicer vzročajo rodnim občinam velikanske preglavice in troške. Ali kar je neizmerne važnosti ... je nadzorstvo, ki bi ga vršilo naše društvo po svojih organih in tistih, ki bi šli na roko. Naše ženske bi vedele in čutile, da so tudi v tujini pod kontrolo in da utegnejo stariši, sorodniki, domača občina ... izvedeti vsak nedovoljen korak. Doslej se je čutila vsaka ženska prosta, povsem sama zase med tujim svetom, kakor hitro je stopila v Trstu na parobrod. Poslej bi bilo to vse drugače. Z natančnimi navodili bi odšla iz domovine in ves čas bi se čutila v domačem krogu, kjer čuje nad njimi prijazno, pazno, da strogo oko takih organov, ki bi znali vspešno poseči v njihovo usodo.«⁶⁶

Andrej Gabršček je v nadaljnjih dopisih načel debato, ki jo imenuje »kupčevanje s človeškim mesom«. »Odposlanec dunajske »Oesterreichische Liga zur Bekämpfung des Mädchenhandels« [avstrijska liga proti trgovini z dekleti]« predstavi svoje delovanje v smeri uresničitve tega »do podrobnosti izdelanega načrta«. Odposlanec, ki je zelo skritiziral nedelovanje avstrijske vlade na tem področju, je zelo pohvalil Gabrščkov načrt in predlagal vključitev »Lige«, o kateri se je Gabršček na dolgo in široko razpisal (»ker Angleži in Francozje imajo v vsem Orijentu izborna organizacijo proti kupčiji z dekleti«).⁶⁷ »Liga«, kot piše Gabršček, po posredovanju odposlanca, »da [...] na razpolago v Egiptu in na vsem Orijentu ves svoj aparat in svoja zavetišča«. Po tem podrobnem opisu načrta sodelovanja Lige in »našega podpornega društva« podrobno opiše »informacijske korake, pogovore in dogovore z vsemi možnimi krogi v Aleksandriji, Kajiri in celo v Loxoru«, kamor je odpotoval februarja 1907. Obsežen dopis, ki sledi, kaže na to, da je bil Gabršček zelo narodno zaveden, narodno čuteč, »rodoljuben« mož, ki ne le kritizira nedelovanje in brezbriznost avstrijskega konzula v Aleksandriji (sicer Madžara) do slovenske skupnosti, temveč tudi pogosto poudarja »velikansko važnost, ki bi jo imela za nje [»rojake v Egiptu] in za vse Slovence nova organizacija v Egiptu« (poudari pomen organizacije pri učenju slovenskega jezika). Sledi opis delovanja po vrnitvi iz Egipta marca 1907, kjer je, kljub »polno zastalega dela, ki je moralo čakati«, »brez odlašanja nadaljeval v Egiptu dozorele načrte o naših tamošnjih kolonijah«,

⁶⁵ Azil Franca Jožefa, ki je nastal leta 1894 ob finančni podpori bogatejših avstrijskih priseljencev (med pobudniki je bil tudi frančiškanski pater Beniger Snój), je bil namenjen služkinjam iz vse Avstro-Ogrske, toda vanj so se zatekale predvsem migrantke iz Avstrijskega primorja. V njem so se namestile v času brezposelnosti ali bolezni (Verginella, *Aleksandrinke med mitom*, str. 157).

⁶⁶ Naša sedanost in naša bodočnost v Egiptu, *Soča*, 7. 6. 1910, str. 1.

⁶⁷ Gre najverjetneje za International Bureau for the suppression of Traffic in Women and Children – krovno organizacijo združenj za odpravo suženjstva, ki je v Egiptu ustanovila tri podružnice in ki jo je vodila British National Vigilance Association (Biancani, *International Migration and Sex*). O nekaterih dejavnostih avstrijske Lige glej opombo številka 26.

ki pa se ne uresničijo, ker »država pa ni imela 10.000 K za začetek«. Svoj obsežni dopis konča: »Naša mizerija, naša sramota, naša žalost v Egiptu – je velika, pomoč težavna. [...] Naloga, katere sem se bil lotil, je pač tako ogromna, da je treba združenih sil, veliko žrtev in dela, ako jo hočemo izvršiti. Zato apelujem na vse rodoljube, bodisi tega ali onega političskega stremljenja, da s pozornostjo prečitajo moje članke, jih uvažujejo in razmišljajo, kako bi se dali izvršiti lepo in na široko zasnovani načrti – Umeje se, da več oči več vidi, da torej utegne marsikdo imeti še kako dobro misel: Prav, na dan ž njo, razmišljajmo, – delajmo!«⁶⁸

Gabrščkovo misijo v Egipt, ki bržkone nekoliko štrli iz zanimanja za časopisne podobe aleksandrin, objavljam zato, ker kaže, da je bil odnos do izseljevanja žensk, vsaj v določenih krogih, v veliki meri odvisen od nekaterih zgodovinsko zelo specifičnih okoliščin in diskurzov. Takšen diskurz ali bolje skrb buržoaznih reformatorjev širom Evrope je bila od konca 19. stoletja, kot jo Gabršček imenuje, »kupčevanje s človeškim mesom«. Kot piše Francesca Biancani: »Aktivisti, ki so si prizadevali za čistost, in tisti, ki so se borili za odpravo sužnjelastništva, so skupaj oblikovali močno propagandno kampanjo in objavili številne letake in publikacije, ki so prikazovali trgovino v najbolj umazanih in najpoltenejših barvah. Nesrečne ženske in prevarana neumna dekleta, predvidoma dejanski primerki 'šibkih' žensk in spodobnosti ter morale delavskega razreda, so se spremenile v simbol nevarnega političnega in družbenega nereda.«⁶⁹

Vprašanje, v kakšni meri je bil Andrej Gabršček pod vplivom te obsedene skrbi za »kupčevanje s človeškim mesom«, ostaja odprto. A kot priča njegovo podrobno in zelo naklonjeno opisovanje »Lige«, mu ta skrb evropskih buržoaznih reformatorjev, ki jo Judith Walkowitz v primeru Britanije označi za pravo »kulturno paranojo«, najbrž ni bila tuja.⁷⁰ Kot se zdi, se je v primeru tega »velevažnega vprašanja« buržoazna skrb pomešala z njegovo »rodoljubnostjo«, ki pa je zanetila le »goreče« besede oziroma je Gabrščku kljub resnemu angažmaju uspelo le »temeljito pokazati, kje je izvor tega velikega zla in kako bi se dalo to veliko zlo iztrebiti«. ⁷¹ Če si na koncu vendarle dovolimo nekoliko širši pogled na Gabrščkovo misijo, potem lahko pritrdimo Foucaultovemu produktivnemu razumevanju oblasti. Oblast ne le graja in prepoveduje, ne govori le, česa ne smemo, ampak nam tudi omogoča, da lahko stvari počnemo.⁷² In Gabrščkova misija je bržkone zelo dober primer za to.

⁶⁸ Naša sedanost in naša bodočnost v Egiptu, 14. 6. 1910, *Soča*, str. 1.

⁶⁹ Biancani, *International Migration and Sex*, str. 109–133.

⁷⁰ Walkowitz, *Prostitution and Victorian Society*, str. 247.

⁷¹ Naša sedanost in naša bodočnost v Egiptu, *Soča*, 31. 5. 1910, str. 1. Ni odveč omeniti, da je Gabršček (kar najbrž njegov angažma postavlja v povsem drugo luč) pod psevdonimom Roščin v *Slovanskem svetu* leta 1894 objavil serijo člankov z naslovom »Žensko vprašanje«, v katerih se je zavzemal za žensko izobraževanje, za drugačno vzgojo deklet in odpravo dvojne morale v meščanskih zakonih (glej Mihurko-Poniž, *Evine hčere*, str. 174).

⁷² Oblast je po Foucaultu (*Vednost – oblast – subjekt*, str. 114) »celotna struktura delovanj, ki merijo na možna delovanja; oblast spodbuja, inducira, zapeljuje, lajša in otežuje; v skrajni točki prisiljuje ali popolnoma prepove; vendar je vselej način delovanja na delujoči subjekt ali na delujoče subjekte na temelju njihove dejavnosti ali sposobnosti zanjok«.

Zaključek

Odgovor na v uvodu zastavljeno vprašanje je prej podoben naključnim skicam kot pa pregledni in sistematični razstavi del. Te ekspresivne, ne prav številne skice, ki smo jih razstavili, govorijo o tem, da so bile aleksandrinke »javni problem«, ki je zakuhal vroče razprave in ki so ga različni *pisci*, *javni možje* različno problematizirali. Debata o aleksandrinkah torej ni bila monolitna, a tudi ni opazno segla zunaj dveh temeljnih stebrov razpravljanja: vere in narodnosti – obeh močno zabeljenih z moraliziranjem. Katoliški diskurz je pojav obsojal in grajal predvsem zato, ker je bil poguben za družino in vero. Za katoliško navdahnjene pisce, javne možje, ki so poveličevali materinsko vlogo, je bila prvenstvena naloga žensk reproduktivna, zanemarjanje materinskih dolžnosti in s tem vsakršno udejstvovanje zunaj doma je pomenilo velik greh. Liberalen diskurz, ki je bil prav tako kot klerikalen moralističen in obtoževalen, pa je skrbela predvsem častitost in čistost naroda. V nacionalno zamišljeni družbi so bile ženske, ki so prestopale nacionalne meje, grožnja narodni čistosti.

S Foucaultom lahko rečemo, da je »politična ekonomija resnice« vedno predmet političnih razprav in družbenih konfrontacij.⁷³ Ali, kot pravi Lisbet van Zoonen, spol je vedno podvržen boju za definicije. A ta boj seveda ne pomeni, kot poudarja avtorica, da so vanj vključeni enakovredni nasprotniki, saj imajo različni družbeni akterji in skupine različno moč (samo)definiranja.⁷⁴ Razprava o aleksandrinkah je bila seveda razprava moških (tudi v anonimnih člankih je znan spol pisca). Če smo rekli, da so bile aleksandrinke »javni problem«, potem to pomeni, da so bile »moški problem«. Časopisje je bilo, kot izrazito javno polje, polje moških. In ženske so bile tisti del prebivalstva, o katerem so se v javni debati dolgo, skoraj vse do konca 19. stoletja, izražali le moški.⁷⁵ V »to politično ekonomijo resnice« torej niso bile vključene aleksandrinke oziroma so bile njen objekt, in ne subjekt.

Toda koliko so bili moški pisci tudi subjekti te »politične ekonomije resnice«? Vsakdo, ki je pisal o aleksandrinstvu, je moral določiti nekakšen *vis-a-vis* položaj pojavu. Vsak pisec, *moški* subjekt, ki se je izjavljal o pojavu, je seveda to počel na svojevrsten in enkraten način. A nič od tega se ne zgodi v abstraktnem. Vsaka izjava se je, poleg tega, da se je priključila drugim izjavam, občinstvom,

⁷³ Foucault, *Vednost – oblast – subjekt*, str. 63. »Politična ekonomija resnice« je v sodobnih družbah po Foucaultu zaznamovana z naslednjimi potezami: resnica sloni na znanstvenem diskurzu in institucijah, ki ga proizvajajo; podvržena je neprestanemu političnemu in ekonomskemu spodbujanju; je opredeljena z ogromno razširjenostjo in potrošnjo (skozi izobraževalne in informacijske aparate); producira se pod nadzorom velikih političnih in ekonomskih aparatov (univerza, vojska, tisk, mediji); je predmet političnih razprav in družbenih konfrontacij (t. i. ideološki boji). (Foucault, *Vednost – oblast – subjekt*, str. 73)

⁷⁴ Zoonen, *Feminist media studies*, str. 39.

⁷⁵ Glej Vodopivec, *Kako so ženske*; Mihurko-Poniž, *Evine hčere*. Kot že rečeno, se debata dogaja že v času, ko so začele ženske stopati v javno življenje in se tudi oglašati v časopisih (glej Vodopivec, *Kako so ženske*; Mihurko-Poniž, *Evine hčere*; za časopisje na Goriškem glej Testen, *Hišne pomočnice*). Mimogrede, od leta 1897 pa je v bližnjem Trstu izhajal tudi prvi ženski časopis *Slovenka*.

institucijam idr., nanašala, sklicevala na določen predhodni diskurz, na določen režim samoumevnosti, vednosti, resnice. Če torej parafraziramo Marxa: Ljudje, moški, delajo svojo lastno resnico, toda ne delajo je, kakor bi se njim zljubilo, ne delajo je v okoliščinah, ki so si jih sami izbrali, temveč v okoliščinah, na kakršne so neposredno zadeli, kakršne so bile dane in ustvarjene s tradicijo.⁷⁶ Diskurzi se, kot je vztrajal Foucault, manifestirajo in artikulirajo znotraj objektivnih (z)možnosti, njihova produkcija se neizbežno opira na institucionalno in drugo objektivno osnovo. Krepi in uvaja jo cel sistem dejavnosti, institucij, področij, praks idr., ki se v različnih situacijah različno aktivirajo, vedejo, odzivajo.⁷⁷ Odnos do aleksandrinstva »rodoljuba« Andreja Gabrščka govori tudi ali predvsem o tem, da razpravljanja o aleksandrinstvu ne smemo razumeti le v togih diskurzivnih okvirih, torej v okvirih liberalno-klerikalnih razlik. Ta odnos so krojile, kot kaže misija »rodoljuba«, tudi številne družbene, kulturne in druge okoliščine.

Začetno vprašanje vprašanje iz zadnjega odstavka torej lahko prevedemo, razširimo v naslednje: kakšna »oblastva so *morala* korigirati spokornišvo burno živeče Aleksandrinke«? A če s Foucaultom »oblastva«, oblast razumemo kot *nekaj*, kar »nima bistva, nima neke substance, da bi se dalo izluščiti njen »kaj«, a kljub temu deluje, je zgolj v delovanju«,⁷⁸ potem je to vprašanje *napačno* zastavljeno. Oblast torej ni nekaj celovitega in koherentnega, njeno bistvo je v delovanju, v njenih učinkih. Torej, »[o]blastva morajo korigirati spokornišvo burno živeče Aleksandrinke«. *Videant concules!*

Viri in literatura

Časopisni viri

- Domače novosti, *Domovina*, 4. 8. 1932, str. 7.
 Članom in prijateljem Vodnikove družbe, *Domovina*, 5. 5. 1932, str. 1.
 Razne vesti, *Edinost*, 2. 4. 1890.
 Vesti iz Goriške. Aleksandrinke, *Edinost*, 19. 2. 1907, str. 3.
 Vesti iz Goriške. Aleksandrinke, *Edinost*, 1. 3. 1907, str. 3.
 Milijoni Karoline Prahove, *Jutro*, 9. 10. 1934, str. 3.
 O nekaterih jezikovnih grehah, *Mladika*, 1934, št. 12, str. 466.
 Ne v Aleksandrijo!., *Primorski list*, 10. 5. 1897 in 20. 5. 1897, str. 66–67 in str. 74.
 Slovenci v Aleksandriji, *Slovenec*, 26. 11. 1904.
 Izseljevanje Slovenk v Egipt I., *Slovenski narod*, 10. 5. 1910, str. 1–2.
 Izseljevanje Slovenk v Egipt IV., *Slovenski narod*, 14. 5. 1910, str. 2.
 Dopisi. Iz goriške okolice, *Soča*, 18. 7. 1884, str. 2.
 Domače in razne novice, Trgovina z dekleti v Avstriji, *Soča*, 31. 10. 1903, str. 2.
 Rak na telesu primorskega ljudstva I, *Soča*, 28. 3. 1890, str. 1–2.
 Rak na telesu primorskega ljudstva II, *Soča*, 3. 4. 1890, str. 1.
 Iz goriške okolice, *Soča*, 6. 6. 1890, str. 1–2.

⁷⁶ Marx, *Izbrana dela*, str. 452. Resnica je pri Marxu zgodovina.

⁷⁷ Foucault, *Arheologija vednosti*, str. 28.

⁷⁸ Dolar, *Vednost – oblast – subjekt*, str. VII–XXXV, XVII.

- Biljana, 7. maja. (Gospodu J. Vodopivcu v Rimu – v obrambo, članka »Rak na telesu primorskega ljudstva«, »Soča t. 1. Št. 13 in 14.«, *Soča*, 23. 5. 1890, str. 1–2.
- Na znanje, *Soča*, 14. 2. 1907, str. 3.
- Gosp. Andrej Gabršček, 7. 3. 1907, str. 2.
- Naša sedanost in naša bodočnost v Egiptu, *Soča*, 31. 5. 1910, str. 1–2.
- Naša sedanost in naša bodočnost v Egiptu, *Soča*, 7. 6. 1910, str. 1–2.
- Naša sedanost in naša bodočnost v Egiptu, *Soča*, 14. 6. 1910, str. 1–2.

Literatura

- Accati, Luisa, *Pošast in lepotica. Oče in mati v katoliški vzgoji čustev*. Ljubljana: Studia humanitatis, 2001.
- Anderson, Benedict, *Zamišljene skupnosti. O izvoru in širjenju nacionalizma*. Ljubljana: Studia humanitatis, 2003.
- Bahovec, Tina, »Pomočnica naj je možu ne samo v družini, marveč tudi v večjem, narodnem življenju«. Podobe koroških Slovenk in Slovencev v medvojnem času. *Zgodovina za vse, vse za zgodovino* 11, 2, 2004, str. 83–100.
- Baskar, Bojan, Spremnja študija. Od aleksandrink do Aleksandrije. *Dediščina aleksandrink in spomini njihovih potomcev*. Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU, 2013, str. 135–152.
- Biancani, Francesca, International Migration and Sex Work in Early Twentieth-Century Cairo. *Globalization and the Making of the Modern Middle East*. London: I. B. Tauris, 2014, str. 109–133.
- Dolar, Mladen, Spremnja beseda. *Vednost – oblast – subjekt*. Ljubljana: Krt, 1991, str. VII–XXXV.
- Drnovšek, Marjan, *Pot slovenskih izseljencev na tuje, Od Ljubljane do Ellis Islanda – otoka solza v New Yorku, 1880–1924*. Ljubljana: Založba Mladika, 1991.
- Drnovšek, Marjan, Izseljenske v očeh javnosti. *Ženske skozi zgodovino: zbornik referatov 32. zborovanja slovenskih zgodovinarjev, Celje, 30. september – 2. oktober 2004*. Ljubljana: Zveza zgodovinskih društev Slovenije, 2004, str. 383–393.
- Foucault, Michel, *Vednost – oblast – subjekt*. Ljubljana: Krt, 1991.
- Foucault, Michel, *Arheologija vednosti*. Ljubljana: Studia humanitatis, 2001.
- Gabršček, Andrej, *Goriški Slovenci. Narodne, kulturne, politične in gospodarske črte*. Ljubljana: samozaložba, 1932.
- Henks, Barbara, Maids on the Move. *Women, Gender and Labour Migration. Historical and Global Perspective*. London in New York: Routledge, 2001, str. 224–241.
- Jogan, Maca, *Seksizem v vsakdanjem življenju*. Ljubljana: Fakulteta za družbene vede, 2001.
- Yuval-Davis, Nira, *Spol in nacija*. Sophia: Ljubljana, 2009.
- Kalc, Aleksej, Le migranti di ieri: Caratteri delle migrazioni femminili della Venezia Giulia tra continuità e mutamento. *Il lavoro femminile tra vecchie e nuove migrazioni: Il caso del Friuli Venezia Giulia, (Saggi)*. Roma: Ediesse, 2009, str. 43–58.
- Kalc, Aleksej, Aleksandrinke: Izstopajoči pojav na kompleksnem migracijskem prizorišču. *Po aleksandrijskih poteh*. Trst: Edizioni Università di Trieste, 2011, str. 199–219.
- Kalc, Aleksej, Vidiki razvoja prebivalstva Goriške-Gradiške v 19. stoletju in do prve svetovne vojne. *Acta histriae* 21, 4, 2013, str. 1–24.
- Kalc, Aleksej, 2015. Migration Movements in Goriška in the Time of Aleksandrinstvo. *From Slovenia to Egypt: Aleksandrinke's Trans-Mediterranean Domestic Workers' Migration and National Imagination*. Göttingen: V&R unipress, 2015, str. 49–72.
- Koprivec, Daša, Aleksandrinke – življenje v Egiptu in doma. *Etnolog* 16, 2006, str. 97–115.
- Koprivec, Daša, Egiptovski otroci in njihove varuške aleksandrinke. *Etnolog* 18, 2008, str. 167–186.
- Koprivec, Daša, Pričevanja otrok aleksandrink o življenju v Egiptu v prvi polovici 20. stoletja.

- Etnolog* 19, 2009, str. 99–116.
- Koprivec, Daša, Podoba aleksandrinke do jilje. *Historični seminar* 9. Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU, 2011, str. 55–73.
- Koprivec, Daša, Migracije otrok aleksandrink od tridesetih do šestdesetih let 20. stoletja. *Slovensko izseljenstvo v luči otroške izkušnje: Kulturnozgodovinski vidik*. Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU, 2011, str. 43–52.
- Koprivec, Daša, *Dediščina aleksandrink in spomini njihovih potomcev*. Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU, 2013.
- Lovrenčič, Joža, Kralj Ignacij. V: *Slovenski biografski leksikon 1925–1991. Elektronska izdaja*. Ljubljana, SAZU. <http://nl.ijs.si/fedora/get/sbl:1262/VIEW/>, 2009.
- Makuc, Dorica, *Aleksandrinke*. Gorica: Goriška Mohorjeva družba, 1993.
- Marušič, Branko, Slovenski periodični tisk na Goriškem. *Jadranski koledar 1987*. Trst: ZTT, 1988, str. 223–232.
- Marušič, Branko, *Primorski čas pretekli: prispevki za zgodovino Primorske*. Koper, Trst, Gorica: Lipa, Založništvo tržaškega tiska, Goriški muzej, 1985.
- Marx, Karl, *Izbrana dela v petih zvezkih. III zvezek*. Ljubljana: Cankarjeva založba, 1979, str. 445–574.
- Mihurko Poniž, Katja, *Evine hčere: konstruiranje ženskosti v slovenskem javnem diskurzu 1848–1902*. Nova Gorica: Založba Univerze v Novi Gorici, 2009.
- Mihurko Poniž, Katja, Reprezentacije aleksandrink v prozi Marjana Tomšiča. *Dve domovini* 34, 2011, str. 47–62.
- Miklavčič-Brezigar, Inga, Od Goriške do Afrike v spomin na aleksandrinke. *Zgodovina v šoli* 12, 1–2, 2003, str. 26–31.
- Milharčič Hladnik, Mirjam, Aleksandrinke between Past and Present. *From Slovenia to Egypt: Aleksandrinke's Trans-Mediterranean Domestic Workers' Migration and National Imagination*. Göttingen: V&R unipress, str. 11–38, 2015.
- Mlekuž, Jernej, »Ostrupljanje s klobaso«. Nekaj ugrizov v klobčič kranjske klobase in narodnega ponosa, zvit v slovenskem časopisju od pomladi narodov do konca prve svetovne vojne. *Zgodovina za vse, vse za zgodovino* 20, 1, 2013, str. 30–41.
- Nežmah, Bernard, *Časopisna zgodovina novinarstva. Na Slovenskem med letoma 1797–1789*. Ljubljana: Študentska založba, 2012.
- Pečnik, Karol, Slovenci v Egiptu. *Koledar družbe sv. Mohorja* 28, 1902, str. 51–57.
- Sieder, Reinhard, *Socialna zgodovina družine*. Ljubljana: Studia humanitatis, ZRC SAZU, 1998.
- Studen, Andrej, Ženska naj se drži kuhalnice. *Historični seminar*. Ljubljana: ZRC SAZU, 1994, str. 149–164.
- Škrlj, Katja, Komaj sem čakala, da zrastem in postanem aleksandrinke: Demitizacija aleksandrink. *Krila migracij: Po meri življenjskih zgodb*. Ljubljana, Založba ZRC, ZRC SAZU, 2009, str. 143–189.
- Testen, Petra, *Hišne pomočnice – žensko delo v mreži narodnih in socialnih odnosov na Goriškem v 19. in 20. stoletju*. Ljubljana: Oddelek za zgodovino, Filozofska fakulteta v Ljubljani [doktorska disertacija], 2010.
- Škrlj, Katja, Komaj sem čakala, da zrastem in postanem aleksandrinke: Demitizacija aleksandrink. *Krila migracij: Po meri življenjskih zgodb*. Ljubljana, Založba ZRC, ZRC SAZU, 2009, str. 143–189.
- Verginella, Marta, *Ženska obrobja: Vpis žensk v zgodovino Slovencev*. Delta: Ljubljana, 2006.
- Verginella, Marta, Aleksandrinke med mitom in resničnostjo. *Le rotte di Alexandria, Po aleksan-*

- drijskih poteh*. Trst: Edizioni Università di Trieste, 2011, str. 163–176.
- Vodopivec, Peter, Kako so ženske na Slovenskem v 19. stoletju stopale v javno življenje: prispevek k zgodovini žensk v slovenskem prostoru (1848–1900). *Zgodovina za vse, vse za zgodovino* 1, 2, 1994, str. 30–44.
- Walkowitz, Judith, *Prostitution and Victorian society: Women, class, and the state*. Cambridge, New York: Cambridge University Press, 2001.
- Wingfield, Nancy, Destination: Alexandria, Buenos Aires, Constantinople; “White-Slavers” in Late Imperial Austria. *Journal of the History of Sexuality* 20, 2, 2001, str. 291–311.
- Zoonen, Liesbet van, *Feminist media studies*. London, New Delhi: Thousand Oaks, Sage, 1994.

SUMMARY

“The Authorities Must Rectify the Repentance of an *Aleksandrinka with a Wild Life*”.

Newspaper Truths on *Aleksandrinke* and *Aleksandrinstvo* before World War I

Jernej Mlekuž

This text answers the question what truths were spread about *aleksandrinstvo* and the *aleksandrinke* in the Slovene press at the end of the nineteenth and the beginning of the twentieth century. The newspaper truths, as we study them in this paper, uncover how within the discourses, according to Foucault “carriers of specific effects of the authority”—which in themselves are neither true nor untrue, effects of truth are produced. With this “production of truth” we have limited ourselves to two groups of articles, which probably best articulate a specific attitude towards the phenomenon. The first group is based on the article “*The Cancer on the Body of the Primorska People*”, published in 1907 in the Gorica’s conservative paper *Soča*, representing the catholic, conservative view of the *aleksandrinke* and chides the phenomenon, mostly because it is damaging to the family and the religion. The second group shows the attitude of the selected liberal press in 1919 (*Slovenski narod* and *Soča*) towards *aleksandrinstvo*, which could be—just like the conservative stance—very moralistic and accusing, with the difference that its interests were virtue and purity of the nation. Alongside with the liberal discourse, we present the mission of the “patriot” Andrej Gabršček to Egypt, which explains that the attitude towards *aleksandrinstvo* is not to be understood strictly in the scope of the local liberal-conservative disputes, because it was shaped by some wider social and cultural circumstances and discourses, e.g. in Gabršček’s case at the end of the nineteenth and the beginning of the twentieth century the concerns of the European bourgeois reformers about the white slave trade. The debate on *aleksandrinke* was thus not monolithic, yet it did not noticeably extend beyond the two pillars of discourse: religion and nation—both heavily seasoned with moralising.

Žiga Koncilija
Vpliv vojnih razmer na žensko
kriminaliteto – Sodni spisi Deželnega
sodišča v Ljubljani (1914–1916)

KONCILIJA Žiga, dr., asist., SI-1000 Ljubljana
Na Jami 11, zigak80@gmail.com

Vpliv vojnih razmer na žensko kriminaliteto – Sodni spisi Deželnega sodišča v Ljubljani (1914–1916)

Zgodovinski časopis, Ljubljana 70/2016 (153), št. 1-2, str. 186–204, cit. 68

1.01 izvorni znanstveni članek: jezik Sn. (En., Sn., En.)

Vloga žensk, kot ekonomskega in socialnega temelja družb v zaledju, se v času prve svetovne vojne bistveno okrepi. Nekatere ženske pa so v težkih medvojnih razmerah poskušale preživeti tudi s kršitvami zakonov, zato lahko v tem času opazujemo splošni porast ženske kriminalitete. Najznačilnejša za izredne razmere so bila t. i. protidržavna kazniva dejanja. Najpogosteje so bila ženska kazniva dejanja povezana s preskrbo, zato tudi večje število deliktov tatvin, draženja cen, skrivanja pridelkov, goljufanja z vojaškimi podporami in množičnih protestov. Odredbam vojnega absolutizma so se ženske zoperstavljale s ponarejanji dokumentov ali z upiranjem rekvizicijam. Spreminjanje družbenih vrednot v vojnem času pa se zrcali v kaznivih dejanjih, povezanih s prostitucijo, zanemarjanjem otrok in mladoletnim prestopništvom.

Gljučne besede: prva svetovna vojna, represija, ženske, ženska kriminaliteta.

KONCILIJA Žiga, PhD, Assistant, SI-1000 Ljubljana Na Jami 11, zigak80@gmail.com

The Impact of War Circumstances on Women's Criminality – Court Records of the Provincial Court in Ljubljana (1914-1916)

Zgodovinski časopis (Historical Review), Ljubljana 70/2016 (153), No. 1-2, pp. 186–204, 68 notes

Language: Sn. (En., Sn., En.)

The role of women as an economic and social basis of societies in the background was strengthened significantly in the period of World War I. In those difficult war circumstances some women broke the law in order to survive, therefore a general increase in women's criminality during World War I is noticeable. The main characteristic of the state of emergency were the so-called anti-state criminal offences. Women's offences were most frequently associated with providing basic necessities, so a large number of thefts, increases in prices, hiding agricultural produce, frauds involving military benefits or even protests can be observed. Women stood up to the decrees of war absolutism by forging documents or putting up resistance to requisitions. The modification of social values in war time is reflected also in offences associated with prostitution, child neglect and juvenile delinquency.

Key words: World War I, repression, women, women's criminality

Preden so 28. junija 1914 v Sarajevu odjeknili usodni strelji, ki so smrtno ranili avstro-ogrškega prestolonaslednika Franca Ferdinanda in njegovo soprogo Sofijo Hohenberg ter s tem zanetili prvo globalno morijo, so prihajale ženske navzkriž z organi avstro-ogrškega represivnega aparata predvsem v povezavi s »tradicionalnimi« kaznivimi dejanji, značilnimi za relativno mirna in stabilna obdobja družb na prelomu 19. in 20. stoletja.¹ Ženske so se, sicer v primerjavi z moškimi relativno redkeje, pojavljale kot storilke kaznivih dejanj, ki jih je v svojih členih opredeljeval takrat veljaven avstrijski Kazenski zakon o hudodelstvih, prestopkih in pregreških z dne 27. maja 1852;² predvsem različnih oblik obrekovanj, tatvin, goljufij, preteпов, t. i. zločinov iz strasti, umorov in detomorov. Še večkrat pa so, v takrat spolno izrazito neenakopravni družbi, nastopale v vlogah žrtev kaznivih dejanj.³ Začetek prve svetovne vojne in fenomen totalnosti njenega značaja, ki se je posredno ali neposredno dotaknil vseh ravni takratnih družbeno-političnih sistemov, pa je prinesel spremembe tudi na področju kriminalitete in s tem ožje – ženske kriminalitete. V večini vojskujočih se držav lahko opazamo podobne trende rasti določenih kaznivih dejanj, v katerih nastopajo ženske kot storilke, zlasti tistih, povezanih s preskrbo, še resnejši izziv pa je z napredovanjem vojne predstavljala ženska kriminaliteta v državah centralnih sil. Roesner npr. ugotavlja, da je bila stopnja ženske kriminalitete v Nemčiji višja zlasti v obdobju prve svetovne vojne in v letih ekonomske krize med 1920–1925.⁴ Natančnejši statistični podatki, razvidni iz spodnje tabele in grafa, to dejstvo še dodatno potrjujejo. Zlasti je očiten porast kaznivih dejanj po letu 1915 v segmentih tatvin ali prejetanja ukradenih stvari, pri čemer je šlo pogosto za živila. Samo kazniva dejanja manjših tatvin so tako narasla z 18.199 primerov v letu 1913 na 37.735 v letu 1917, kar predstavlja rast za 107%. Medtem ko se je število večjih tatvin povečalo z 963 primerov v letu 1913 na kar 2942 v letu 1917, kar je pomenilo 205% porast.⁵

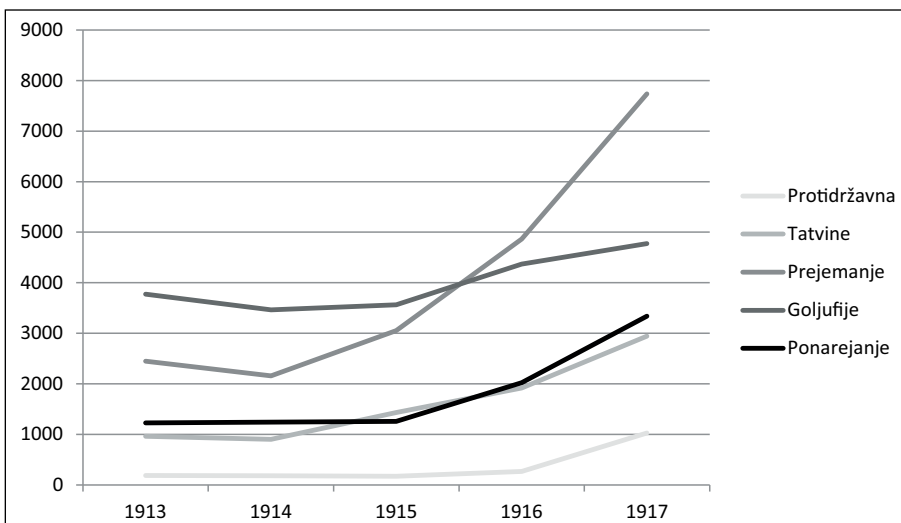
¹ Več o tem glej v: Šelih, Ženske, kazensko pravo. Zemljič, *Oris ženske deviantnosti. »Žena kot zločinka«*, Slovenski narod, 21. 8. 1903 in 24. 8. 1903.

² Šlo je le za prečiščeno in dopolnjeno izdajo kazenskega zakona iz leta 1803. Več o tem glej v: Melik, *Razvoj kazenskega prava*, str. 185–200.

³ Kot primer naj omenim oris morilskega pohoda Huga Šenka. Glej v: Studen: *Rabljev Zamah*, str. 157–201.

⁴ V: Elster, Lingemann, *Handwörterbuch der Kriminologie*, str. 581.

⁵ Ute, *The War From Within*, str. 201–202. Tudi v: Von Koppenfels, *Die Kriminalität der Frau*, str. 14, 33.

Graf: Porast ženske kriminalitete v Nemčiji 1913–1917 (Vir: Daniel, *The War from Within*, str. 201, 202).

	Protidržavna kazniva dejanja	Tatvine manjše/ večje	Prejemanje ukradenih stvari	Goljufige	Ponarejanje dokumentov
1913	187	18199/963	2446	3774	1228
1914	181	19572/902	2159	3461	1241
1915	171	21176/1433	3054	3563	1257
1916	268	25453/4862	4862	4371	2022
1917	1028	37735/2942	7734	4774	3337

Tabela 1: Porast ženske kriminalitete v Nemčiji 1913–1917 (Vir: Daniel, *The War from Within*, str. 201, 202).

Delne vzroke lahko iščemo v dejstvu odtegnitve oz. vpoklica večjega dela moške populacije, s čimer se breme znosnega delovanja in preskrbe družbe v zaledju prenese pretežno na žensko populacijo. Po drugi strani pa gre povečanje določenih oz. pojav novih oblik kaznivih dejanj pripisati tudi ostrejši represiji oblastno-upravnih struktur. Za vsakokratne vladajoče politične elite je namreč značilno, da v zaostrenih političnih, ekonomskih in socialnih razmerah, kakršne nastanejo npr. ob izbruhu vojne, večino svojega napora usmerijo v konsolidacijo oblasti in mobilizacijo vseh razpoložljivih sredstev, kot temeljna predpogoja za obvladovanje notranjepolitičnih kriz in predvsem uspešno vodenje vojne. Na sistemski ravni se to najočitneje odraža v uvajanju avtoritarnih oblik vodenja; npr. krepitvi ideološko-represivnih aparatov (zlasti sodstva, tajnih služb, policije in seveda vojske) ter uvajanju različnih regulativno-represivnih zakonov, odredb ali določil. S tako preoblikovanim aparatom se lahko oblast, prek implementacije

različnih oblik državnega nasilja, katerih skupni imenovalac je pogosto omejevanje človekovih pravic in temeljnih svoboščin, učinkoviteje loti homogenizacije vladajočega telesa, kolektivne manipulacije, discipliniranja in s tem totalitarnega obvladovanja družbe ter njenih resursov. Tovrstne težnje lahko opazamo tudi v Avstro-Ogrski ob vpeljavi t. i. vojnega absolutizma.⁶

Ne preseneča torej dejstvo, da tudi sodni spisi arhiva Deželnega sodišča v Ljubljani iz obdobja prve svetovne vojne⁷ odražajo novo represivno realnost, ki se na področju ženske kriminalitete, pač glede na spremenjeno, oz. bolje rečeno okrepljeno, vlogo žensk v vojnih razmerah,⁸ odražajo predvsem v relativnem porastu pojavnosti žensk kot storilk kaznivih dejanj (zlasti kaznivih dejanj povezanih s preskrbo), pojavu novih »netradicionalnih« oz. za izredne razmere značilnih kategorij kaznivih dejanj, pa tudi v spremembi motivov za kršenje zakonov in drugih oblastnih odredb oz. določil. Iz tabele in opazovanih kategorij kaznivih dejanj je jasno razviden porast, in sicer 27 primerov v letu 1914, 43 primerov v letu 1915 na 75 primerov v letu 1916, kar predstavlja 177% porast kaznivih dejanj, v katerih nastopajo ženske kot storilke kaznivih dejanj.

	1914	1915	1916
Protidržavna propaganda, žaljenje cesarja	2	3	3
Tatvine (denar, predmeti, živila)	18	18	35
Goljufanje s hrano (draženje, skrivanje)	0	12	12
Ponarejanje dokumentov	1	3	11
Goljufanje s podporo	0	1	4
Pomoč pri izogibanju vpoklica	6	1	0
Prostitucija	0	2	7
Detomor	0	3	3
Ženske kot žrtve nasilja	19	4	6
Skupaj (ženske kot storilke kaznivih dejanj)	27	43	75

Tabela 2: Število primerov ženske kriminalitete Deželnega sodišča v Ljubljani v letih 1914–1916 (Vir: ARS, AS 307 – Deželno sodišče v Ljubljani).

Za najbolj značilna kazniva dejanja izrednih razmer sicer veljajo t. i. politični delikti,⁹ torej kazniva dejanja, ki jih oblast deklarira kot izrazito grožnjo obstoju in enotnosti državne ureditve ter njenemu vojnemu naporu. Čeprav je bila najostrejša politična represija v obdobju vojnega absolutizma usmerjena proti moški populaciji,¹⁰

⁶ Fischer, *Slovenska novejša zgodovina*, str. 146. Svoljšak, *Slovenci v primežu*, str. 109.

⁷ Za prva tri leta vojne je gradivo dobro ohranjeno, v letih 1917 in 1918 pa se kvaliteta in kvantiteta bistveno zmanjšata in sta, razen redkih izjem, neprimerni za znanstveno obdelavo.

⁸ Več o tem glej npr. v: Irena Selišnik: *Ženske v zaledju*.

⁹ Več o tem glej v: Bavcon, *Kaznenopravna zaščita države*.

¹⁰ Več o tem glej v: Pleterski, *Prva odločitev Slovencev*. Pleterski, *Politično preganjanje Slovencev*. Kermavner, *O aretacijah Slovencev*. Pleterski, *O številu slovenskih justificirancev*.

zlasti proti vidnejšim političnim in intelektualnim osebnostim (npr. Ivan Cankar, Ivan Hribar, France Grafenauer, »preporodovci«), je del politične represije zajel tudi žensko populacijo. Že sama analiza prijav politične represije avstro-ogrskih oblasti nad Slovenci, ki ga je po koncu vojne sprožila nova Deželna vlada za Slovenijo, npr. izkazuje, da je bilo med 83 prijavljenimi primeri devet žensk. Natančnejša identifikacija nam razkrije, da so bile le-te izpostavljene policijskemu in sodnemu pregonu predvsem na osnovi obtožb srbofilstva in kršenja javnega reda in miru (zlasti žaljenja cesarja in protidržavne propagande). Tako je bila npr. 17-letna dijakinja Josipina Premrov, sestra »preporodovca« Vladimirja Premrova, obsojenega na t. i. veleizdajniškem procesu,¹¹ zaradi srbofilstva obsojena na 10 mesecev ječe in izključena iz vseh šol. Ivanka Burja, strežnica iz Ljubljane, je zaradi obtožb srbofilstva preživela osem mesecev v preiskovalnem zaporu v Ljubljani in Gradcu. Marijo Šeme iz Ljubljane, ženo železniškega uslužbenca Avgusta Šemeta, pa so dva meseca policijsko nadzorovali.

Težje kazniva so bila dejanja srbofilstva v povezavi s kršitvami členov javnega reda in miru, zlasti npr. žaljenje cesarja (64. oz. 65. člen kazenskega zakonika). Adela Bebler, soproga vojaškega nadoficirja iz Idrije, je bila zaradi obsodb srbofilstva in kršitve 65. člena kazenskega zakonika zaprta eno leto, takoj zatem pa še šest tednov internirana (oboje v Gradcu) in nato konfinirana v Hollabrunnu v trajanju treh mesecev in pol. Milo Mohorič, soprogo veleposestnika iz Sežane, je doletela povsem enaka usoda, kar kaže na verjetnost, da sta očitana kazniva dejanja storili skupaj. Zaradi žaljenja cesarja je bila Olga Urek, kontoristka iz Ljubljane, obsojena na zaporno kazen šestih mesecev v Gradcu, ravno tam so jo še nadaljnje tri mesece in pol zadržali v internaciji, po vrnitvi v Ljubljano pa je bila konfinirana še naslednjih 14 mesecev. Fani Hayne, služkinja iz Žužemberka, je bila zaradi obtožb žaljenja cesarja in dezertiranja soproga tri mesece internirana v Ljubljani, šest mesecev pa je bila nato zaprta v Mariboru. Učiteljica Karolina Luschitzka, roj. Medic, soproga zdravnika iz Ljubljane, pa je bila ovađena, da je ob neki ruski zmagi »zabavljala čez Avstrijo«. Povrhu so jo preganjali še zaradi nekega pisma, ki ga je leta 1912 pisala svojemu bratu Josipu Medicu v Pulj in v katerem naj bi »izražala svoje veselje nad srbskimi zmagami«. Zaradi slednjega je bila julija in avgusta 1915 v preiskovalnem zaporu v Ljubljani in Gradcu, bila nato do konca leta konfinirana v Ljubljani, med 26. decembrom 1915 in 15. januarjem 1918 pa v Hollabrunnu.¹²

Zelo odmeven je bil primer pregona učiteljice Leopoldine Kos iz Nove vasi pri Rakeku, mdr. je bila njena zgodba objavljena v časopisu, »jugoslovanski« poslanci pa so zaradi primera Kos podali interpelacijo zoper celotno vlado. Marca 1915 se je namreč Kosova, skupaj z drugimi kolegi učitelji, družila v gostilni, kjer so se med drugim pogovarjali o padcu trdnjave Przemysl, večkrat pa so tudi trknili s kozarci in nazdravili z »Živijo«. Ob sosednji mizi sedeč stražnik je takšno »slavljenje padca

¹¹ Več o tem glej v: Ponikvar, *Preporodovci proti Avstriji*.

¹² Natančneje gre za seznam »ugotavljanja vojnih zločinov AO oblasti«, vir, ki je iz več razlogov relativno nezanesljiv, nam pa le ponudi določen vpogled v politično represijo vojaškega absolutizma. Podrobneje glej v: Matič, *Prispevek k vprašanju političnega preganjanja Slovencev*.

trdnjave« razumel kot protidržavno dejanje in Kosovo ovadil. 19. aprila 1915 je bila nato suspendirana, aretirana in predana ljubljanskemu deželnemu sodišču, kjer jo je jetniški ravnatelj Rabitsch pomenljivo pozdravil z besedami: »Trebalo se je Vam ukvarjati s politiko. Zapomnite si, če ste nedolžni, boste sedeli 6 tednov, če pa ste krivi, celo večnost.« 7. maja 1915 je bila preiskava zoper Kosovo ustavljena kot brezpredmetna, kljub temu jo je oblast šikanirala še naprej. Nadaljnjih 14 mesecev je ostala suspendirana oz. bila v disciplinarni preiskavi, s tem prikrajšana za učiteljsko plačo, ki pa ji tudi kasneje ni bila nikoli povrnjena. C. kr. Deželni šolski svet v Ljubljani je namreč ob koncu preiskave zahtevo o povračilu sredstev zavrnil s sklepom, »da sicer učiteljica ni kriva, da pa se le ni korektno obnašala, ker je bilo mogoče dvomiti o njenem patriotizmu«. ¹³

Več drugih primerov sodnih spisov nakazuje še na širši obseg nerivoze oblasti ob vprašanih protidržavnih kaznivih dejanjih. Tako je npr. sodišče 50-letno hotelirjevo ženo Frančiško Paternost iz Postojne obsodilo na šest tednov ječe, ker je ob splošni mobilizaciji vojaštva julija 1914 javno izrekla: »Tako pa ne smete, Srbi so naši bratje, ne boste jih pobili.« Sodišče je takšne izjave razumelo kot »napeljevanje ljudi k zakonu prepovedanim dejanjem glede na bodočo vojno monarhije s Srbijo«, s čimer je povzročila pregrešek zoper javni red in mir po 305. členu kazenskega zakonika. ¹⁴ 15-letna dijakinja Angelika Langerholc, hči železničarskega čuvaja iz Medvod, je bila zaradi hudodelstva razžalitve cesarskega rodu (64. člen) obsojena na dva meseca ječe, ker je na kopališču v Medvodah komentirala sarajevski atentat z besedami: »Prav je, da so prestolonaslednika umorili, ko bi bila jaz na mestu njih, bi ga bila še drugače, ker je tako dijake in Srbe zatiral.« ¹⁵ 29-letna Katarina Ferjančič iz Mavč pa naj bi avgusta 1916 »skušala omajati patriotična čustva« poslušalcev s tem, ko je javno na vasi glasno opozarjala; »da prisega vojakov novincev pred Bogom nima veljave in sicer zato ne, ker je prisiljen«. Čeprav je obdolženka v svojo obrambo poskušala pojasniti, da s temi nepremišljenimi besedami »ni ničesar hudega mislila«, ji je sodišče za pregrešek zoper »javni pokoj in red« (305. člen) prisodilo kazen 14 dni zopora z obrazložitvijo, »da se pri nas vsakdo prav dobro zaveda pomena vojaške prisige posebno še v teh resnih časih«. ¹⁶

Ozračje vsesplošne vojne »histerije« nam odslikavata naslednja dva primera. Katarina Vidic, sobarica v hotelu Stadt Wien v Šelenburgovi ulici št. 7 v Ljubljani, ¹⁷ je 28. septembra 1914 policijskemu agentu Francu Možini ovadila Louiso Bram, sicer ženo zobozdravnika Ludvika Brama z Dunaja. Vidičeva je trdila, da je Bramova meseca junija 1914 nekaj časa stanovala v istem hotelu. Ko je drugi dan po sarajevskem atentatu pospravljala v sobi pri Bramovi, ji je ob priliki rekla; »da so Srbi zelo hudobni ljudje, ker so našega prestolonaslednika in njegovo soprogo umorili«. Bramova pa naj bi nato »z veseljem« odgovorila: »So že vedeli zakaj so

¹³ Slovenski narod, 5. 3. 1918.

¹⁴ ARS, SI AS 307, 1914, šk. LIX, Vr 840.

¹⁵ ARS, SI AS 307, 1914, šk. LIX, Vr 864.

¹⁶ ARS, SI AS 307, 1916, šk. IV, Vr 593.

¹⁷ Gre za današnjo Slovensko ulico in hotel, ki je bil kasneje porušen, stal pa je na mestu današnje Name.

ga, je že prav napravil Princip, ko ga je umoril, saj tega prestolonaslednika niso marali na Dunaju, bili so vsi višji čez njega, jaz že vem, saj sem na Dunaju. On tudi ni bil oženjen, imel je iste otroke nezakonske z umorjeno soprogo. Jaz vem ker občujem z vsim boljšim krogom na Dunaju.« Nadalje naj bi Bramova izrekla še več razžaljljivih besed, s čimer jo gre po mnenju Vidicove »smatrati naši državi nevarno in mogoče lahko, da izvršuje ogleduštvu«. Žal se razen ovadbe ni ohranil noben drug dokument, zato lahko o nadaljnjih ukrepih zoper Louiso Bram le špekuliramo.¹⁸ Zanimiv pa je tudi primer, ko so poskušali posamezniki nekatere občutljive vojne razmere izkoriščati za medsebojna obračunavanja. Tako je npr. 41-letna Ivana Rešek iz Trboj januarja 1916 po krivem pisno ovadila svojo užitkarico češ, »da je veliko govorila zoper cesarja. Je rekla, da je naš presvitli cesar stara šema. Je rekla, da smo stari ljudje vsi neumni, cesar je pa tudi star, je pa še bolj neumen, ker se vojskuje.« Zaradi hudodelstva obrekovanja, torej kaznivega dejanja po 209. členu kazenskega zakonika, je bila obsojena na relativno visoko zaporno kazen štirih mesecev težke ječe.¹⁹

Poleg za izredne razmere najbolj značilnih kaznivih dejanj političnih deliktov se ženske večkrat pojavljajo v sodnih spisih, povezanih s kaznivimi dejanji kršenja različnih odredb vojnega absolutizma. Kot izrazito nepatriotično dejanje oz. sabotiranje vojnega napora monarhije se je npr. razumelo nudenje pomoči pri izogibanju vojaškemu vpoklicu. Ta kazniva dejanja najdemo predvsem okoli začetka vojne. 56-letna Marija Kvas, posestnica iz Domžal, je bila npr. 12. maja 1914 v imenu Njegovega Veličanstva cesarja spoznana za krivo pregreška po 5. členu kazenskega zakonika in obsojena na pet dni strogega zopora, ker je dala »potrebni denar za pot« skupini fantov, ki naj bi se vojaški suknji izognili z emigracijo v Ameriko.²⁰ 44-letna Mara Petek iz Vinice na Dolenjskem pa je bila obsojena na teden dni strogega zopora, ker naj bi aprila 1914 svojega sina napeljevala k izogibanju vpoklicu s tem, da mu je »izročila za potovanje v Ameriko potrebni denar ter mu kupila od neke Hrvatice tujo prehodnico.«²¹ V povezavi s kaznivimi dejanji izogibanja vpoklicu oz. nudenja pomoči naj omenim še en zelo zanimiv primer. Iz obsodbe 29-letnega delavca Jožefa Cerarja iz Sela lahko beremo, da se je ta do začetka decembra 1913 izdajal in obnašal kakor ženska ter se s tem, po mnenju tožilstva »posluževal zvijačnih spletk, da bi se odtegnil zakoniti vojni dolžnosti«. Nadalje v obrazložitvi piše, da je bil Cerar ob rojstvu krščen in vpisan kot ženska pod imenom Marija Cerar, saj »baje tudi po telesnem razvoju ni bilo mogoče dognati pravega spola«. Tožilstvo mu je tako očitalo, da ko je Cerar dopolnil mobilizacijsko starost, je sam natančno vedel, da je moškega spola. Kljub temu pa naj bi se namenoma še naprej izdajal za žensko ter je končno v ženski obleki decembra 1913 tudi odpotoval v Ameriko, kjer je bil nato aretiran in prepeljan v domovino. Cerar se je sicer zagovarjal, da si iz sramežljivosti ni upal priznati pravega spola. Obtožba pa ga je bremenila, da se je s svojimi dejanji namerno izognil trem nabornim datumom. Kljub vsemu je

¹⁸ ARS, SI AS 307, 1914, Vr. 967-14.

¹⁹ ARS, SI AS 307, 1916, šk. XVIII, Vr 28.

²⁰ ARS, SI AS 307, 1914, šk. XIV, Vr 224.

²¹ ARS, SI AS 307, 1914, šk. XXXIX, Vr 406.

sodišče po opravljeni glavni razpravi aprila 1914 razsodilo oprostilno, saj je razumelo njegov položaj, namreč, da se je Cerar čutil in dejansko celo življenje živel kot ženska in da se s tem pač ni namerno izogibal vojaškemu vpoklicu.²²

S ponarejanji identifikacijskih dokumentov in prepustnic so ženske kljubovale odredbam o omejitvah gibanja. Razglas št. 29 c. kr. Deželnega predsednika na Kranjskem z dne 5. septembra 1915 je npr. določal, da ima »država v sedanjem času zlasti vsled velike nevarnosti vohunstva največji interes na tem, da potujejo v vojnem okolišu le zanesljive osebe kateri interes se da varovati edino le po strogi kontroli potovanja. Država ima torej pravico preprečiti potovanje ljudi, ki nimajo za to potrebnih, vsem prepisom odgovarjajočih legitimacij.« 72-letna Marija Notar iz Škofje Loke in 52-letna delavka Ana Kopač iz Preske pa sta novembra 1915 v Medvodah kršili omenjeno odredbo, ko sta se orožnikom na vlaku iz Medvod v Ljubljano izkazale z neveljavnimi identifikacijskimi potrdili. Ker sta po mnenju sodišča storili hudodelstvo goljufije po členu 197, s čimer naj bi torej »škodovali državi na njeni pravici iz vojaških ozirov nadzorovati potnike,« sta si obe prislužili 10-dnevno ječo.²³ 72-letna Neža Medja iz Spodnje Sorice pa je bila obsojena na 14 dni ječe, ker je 3. avgusta 1915 ponaredila prehodno dovoljenje jeseniške orožniške postaje.²⁴

Težak finančni oz. gmotni položaj so si poskušale nekatere žene vpoklicanih vojakov mdr. izboljšati s kršitvami oz. z goljufijami pri prejemanju državnih podpor, namenjenih ženskam ali vdovam vpoklicanih vojakov. Tak je bil primer 44-letne Ane Lakota, žene tovarniškega delavca z Jesenic. Njen mož je bil mobiliziran ob izbruhu vojne, s čimer je bila Ana upravičena do državne podpore v višini dveh kron in 45 vinarjev dnevno. Konec maja 1915 je bil mož odpuščen iz vojske z obrazložitvijo, da je nujno potreben kot delavec Kranjske industrijske družbe na Jesenicah. Ker pa Ana moževe vrnitve ni naznanila pristojnim organom, jo je sodišče spoznalo za krivo, da je s tem zakrivila hudodelstvo goljufije po členu 197 in 200 kazenskega zakonika. S svojim ravnanjem je tako »izrabljala zmoto državnih organov glede njene opravičenosti sprejemati preskrbninske prispevke povodom mobilizacije svojega moža vsled česar naj bi država trpela škodo«, zato jo je sodišče obsodilo na kazen 14 dni ječe.²⁵ Podobna usoda je doletela 57-letno Marijo Skubic iz Šmartnega pri Litiji. Njen mož France Skubic je bil na podlagi zakona o vojnih dajatvah 22. marca 1915 vpoklican kot »črnovojniški delavec«. Od aprila 1915 je bila tako Marija v skladu z zakonom upravičena do dnevnega prispevka za preživljanje v višini dveh kron in 10 vinarjev. Ker pa se je po mnenju sodišča »poslužila pomote nižje imenovanih oblasti s tem, da je skoravno se je bil njen mož že koncem avgusta 1915 vrnil iz vojne službe, še do 1. septembra 1916 pri c.kr. davčnem uradu v Litiji dvigala vzdrževalne prispevke,« je bila obsojena zaradi hudodelstva goljufije na kazen šestih tednov ječe.²⁶ 73-letna Urša Smolej iz

²² ARS, SI AS 307, 1914, šk. LVI, Vr 255.

²³ ARS, SI AS 307, 1916, šk. III, Vr 34.

²⁴ ARS, SI AS 307, 1915, šk. XLII, Vr 586.

²⁵ ARS, SI AS 307, 1916, šk. X, Vr 230-16.

²⁶ ARS, SI AS 307, 1916, šk. XIX, Vr 682-16.

Kranjske Gore je bila upravičena do državne podpore za svojega sina, ki je bil v vojni, katero je izplačeval C. kr. davčni urad v Kranjski Gori. Marca 1915 pa se je sin vrnil domov kot invalid, ustreljen v nogo in slep na eno oko. Tudi Smolejeva ni njegove vrnitve naznanila pristojnim organom in bila s tem obtožena goljufije, saj naj bi do februarja 1916 »podporo naprej prejemala in tako nezakonito preveč dobila«. Na glavni razpravi se je Smolejeva razumljivo zagovarjala, »da si ni bila svestna nobene krivice«. Bolj pa je sodišče prepričalo dejstvo, da se je sin vrnil ranjen, s čimer je bil njegov prispevek k preskrbi družine sedaj veliko manjši in je Smolejevo 15. julija 1916 ob koncu glavne razprave oprostilo.²⁷ 19. avgusta 1916 je podobna usoda doletela 31-letno Marijo Eržen iz Leskovca, ki jo je bremenila obtožba, da je »v namenu oškodovati državo na premoženju, avgusta 1914 v plačilni poli izdani od okrajne komisije za preživljanje pre naredila vsoto pristojne podpore z ene krone 40 vinarjev v dve kroni 40 vinarjev,« s čimer naj bi oškodovala c. kr. Davčni urad v Škofji Loki v vsoti nad 200 kron. Sodišče jo je na koncu oprostilo predvsem zaradi olajševalnih okoliščin težkega gmotnega položaja, dejstva, da »je obiskovala le zasilno šolo, zna le slabo brati in pisati« ter predhodne nekaznovanosti.²⁸ 19-letna delavka z Viher, Terezija Šetrajčič, pa je tako goljufala z vojaškimi podporami, da se je pod drugim imenom izdajala za ženo vpoklicanega vojaka. S tem si je nezakonito pridobila več kot 200 kron.²⁹

Najpogostejša kazniva dejanja iz fonda Deželnega sodišča v Ljubljani, v katerih se pojavljajo ženske kot storilke kaznivih dejanj, so bila razumljivo tista, ki so se dotikala vprašanj preskrbe.³⁰ Preskrbovalni sistem avstro-ogrske monarhije je namreč začel kazati slabosti že v letu 1914, ko se je začel totalni spopad, kar je dejansko pomenilo mobilizacijo vseh razpoložljivih sredstev za vojni napor in može na fronti in pa krizo zaledja. Glede na to, da so postale ženske ob odsotnosti moških v razmerah vojnega gospodarstva ekonomski in socialni temelj družbe, so bile v boju za preživetje sebe in svojih družin tako mnogokrat prepuščene le lastni iznajdljivosti.³¹ Razmere so od njih zahtevale nadčloveške napore pri zagotavljanju najosnovnejših dobrin, del njih pa je lastne strategije preživetja udeleževal tudi s kršitvijo zakonov in odredb. Zato ne preseneča, sploh zaradi podaljševanja vojne in s tem vedno hujšim pomanjkanjem in bedo, da so tatvine in goljufije, povezane s preskrbo, najpogostejša ženska kazniva dejanja tega obdobja. Večinoma je šlo za manjše ali večje tatvine (hrane, oblek, obutev, denarja) posameznic ali tatinskih združb ter različnih vrst goljufij, ki segajo od zviševanja oz. navijanja tržnih cen, finančnih prevar, goljufanja z nakaznicami do skrivanja pridelkov pri odredbah o obveznih odkupih.

27-letna kurjačeva žena, Marija Bernik iz Domžal, je bila npr. zaradi tatvine 250 kron, devetih jajc, štirih litrov fižola, pol litra žganja in »en par šolnov,« torej

²⁷ ARS, SI AS 307, 1916, šk. XXV, Vr 331-16.

²⁸ ARS, SI AS 307, 1916, šk. XXV, Vr 340-16.

²⁹ ARS, SI AS 307, 1915, šk. II, Vr 119-15.

³⁰ O preskrbi glej več npr. v: Petra Svovljšak, »Leta strahote«. Himmelrecih, *Namesto zemlje črni kruh*. Brodnik, *Preskrba Ljubljane*.

³¹ Selišnik, *Ženske v zaledju*, str. 188–195. Daniel, *The War from Within*, str. 189–206.

zaradi povzročitve hudodelstva tatvine po členih 171, 173 in 174 kazenskega zakonika, obsojena na tri mesece težke ječe.³² 36-letna Neža Prešeren z Bleda je bila skupaj z možem obsojena hudodelstva soudeležbe pri tatvini (185. in 186. člen kazenskega zakonika), ko sta aprila 1916 v Lescah pridobila tri vreče pšenične moke od dveh vojakov, ta dva pa sta moko ukradla iz vojaškega dobavnega rezervnega skladišča v Lescah. Neža je bila obsojena na šest tednov ječe, v obupu napisana prošnja sodišču za odložitev kazni pa nam razkriva težke razmere, s katerimi so se soočale številne ženske med prvo svetovno vojno: »Mati sem šestih otrok v starosti od dveh do 11 let in ker smo revni, si pri otrocih ne morem držati deklet. Moj mož je radi kazni ravno v tej kazenski zadevi izgubil službo pri državni železnici ter je moral v vojake. Da preživim sebe in svojo deco sem navezana zgolj na svoje roke. Sedaj je še obilo poljskega dela in možnosti pripraviti si kaj živil za zimo in pomlad. Imam doma kravo in par prašičev, katerih živali nima drugi opravljati, kakor le jaz.«³³ 34-letna Ana Mlekuž iz Stare Fužine je skupaj z mladoletnima otrokoma 13-letno Angelo in 11-letnim Alojzijem aprila 1915 poskušala ukrasti 40 kg slanine, 23 kg sladkorja, kilogram masti, dva kg prekajenega mesa, pet kg koruzne moke, pet kg ječmena, kilogram ječmenove moke, mernik krhljev in hrušk, osem jajc in 53 klobas v skupni vrednosti 210 kron. Pri tem so bili vsi trije zasačeni in aretirani, Mlekuževa pa postavljena pred sodišče. Po opravljeni glavni razpravi je sodišče 21. avgusta 1915 Ano obsodilo na dva meseca težke ječe, in to navkljub njenemu zagovoru, da je zaradi mobilizacije moža morala sama preskrbeti njenih osem otrok, torej je kaznivo dejanje »storila v veliki sili, ko je primanjkovalo vsled vojnih razmer na vseh koncih in krajih živil ... otroška beda je premagala vse pravne pomisleke in materino srce se je žalibog vdalo vedno večjim skušnjavam preskrbeti nedolžni rodbini živeža, četudi na nepošten način.«³⁴ Šivilji, 21-letna Marija Kuzmin in 22-letna Ivana Tolloi, sta bili po opravljeni glavni razpravi spoznani za krivi, da sta spomladi in poleti 1916 v Ljubljani; »kot tatinski tovarišici vzeli domobranski vojašnici, kamor sta bili za delo najeti, iz posesti vojaškega erarja ukradli večje količine rjuh, brusac, servetov, čevljev, blaga, platna in jedilnega pribora«. Zaradi hudodelstva tatvine sta bili obsojeni vsaka na dva meseca težke ječe.³⁵ Pravo tatinsko združbo pa so tvorile Emilija Pintar, Angela Smrečnik, Lucija Žižič in Jožefa Bregar, ki so bile obsojene, da so svojemu delodajalcu ukradle večjo količino različnih predmetov (čevlje, uhane, verižice, zapestnico) v skupni vrednosti več 1000 kron in bile obsojene na kazni težke ječe od šestih tednov do kar enega leta in pol.³⁶

Zelo pogosto so se, zlasti kmečke ženske, znašle pred sodiščem zaradi kaznivega dejanja zatajevanja pridelkov. Tako je bila npr. 31-letna Marija Albreht iz Hotedršice spoznana za krivo, da je decembra 1914 kljub dolžnosti, naloženi po razglasu C. kr. Deželne vlade, »nalašč zatajila v svoji posesti odnosno hrambi najmanj 1500 kg krompirja« in bila, zaradi pregreška po 6. členu cesarskega ukaza z dne 1. avgusta

³² ARS, SI AS 307, 1915, šk. XLII, Vr 534.

³³ ARS, SI AS 307, 1916, šk. VI, Vr 429.

³⁴ ARS, SI AS 307, 1915, šk. XLVI, Vr 442.

³⁵ ARS, SI AS 307, 1916, šk. VI, Vr 394.

³⁶ ARS, SI AS 307, 1916, šk. VII, Vr 481.

1914 obsojena na tri dni zapora, poostrenega s postenjem.³⁷ 33-letna Ivana Žakelj iz Žirov je bila obsojena na dva dneva zapora, ker je nalašč zatajila v svoji posesti in hrambi se nahajajočih 200 kg pšenice in 80 kg ovsa.³⁸ 58-letna Marija Železnik iz Jastrobelj pa je bila obsojena na 24 ur navadnega zapora, »ker je nalašč zatajila oblastvu v svoji posesti se nahajajoče zaloge neobhodno potrebnih reči, namreč 100 kg rži in 275 kg ječmena«.³⁹

Težje kazniva so bila kazniva dejanja, ki so bila poleg prikrivanja pridelkov združena še z upiranjem, napadi na uradne osebe ali kaznivimi dejanji kršenja javnega reda in miru. Na tri tedne zapora je bila npr. 20. decembra 1915 obsojena 45-letna Frančiška Rogelj iz Trboj. 15. septembra 1915 se je namreč v Trbojeh izvajalo popisovanje žita in mlinskih izdelkov, ki ga je sicer Deželna vlada za Kranjsko odredila na podlagi cesarskega ukaza z dne 21. junija 1915. Na večer tega dne je prišla popisna komisija tudi v hišo Rogljevih ter »tu revidirala zaloge žita, pri čemer se je konstatiralo, da so Rogljevi več 100 kg pšenice utajili, vendar se je že takrat Rogljevim zaplenilo 100 kg pšenice«. Drugi dan je ista komisija zopet prišla k Rogljevim, pri čemer se je ob ponovnem merjenju pšenice Frančiška Rogelj »razhudila« in popis poskušala preprečiti. Pri tem »je kričala, da nobeden drug ne bo pšenice meril, kakor jaz,« prišla za roko zaupnika in ga potisnila vstran. Nato pa je komisijo, dva orožnika in zaupnika še ozmerjala z besedami; »Barabe, svinje, tatovi, lumpi, udarite me, če me hočete, vsaj me ne smete.« S tem je po mnenju sodišča, poleg kaznivega dejanja skrivanja pridelka, zakrivila še prestopok zoper javne uslužbenke in naredbo (312. člen kazenskega zakonika). Pri odmeri kazni se je kot oteževalno okoliščino upoštevalo, da se je »žalitev zgodila dejansko in z besedami«. Olajševalna pa je bila okoliščina, da je morala Rogljeva skrbeti za dva otroka in voditi gospodinjstvo, s čimer »bi torej zavoljo trpeža zakonito določenega zapora vtegnil priti pridobitek obtoženke in njene nedolžne rodbine v nered«.⁴⁰ Uršula Mihelič iz Šmartnega ob Savi pa je bila obtožena škodovanju vojnega napora monarhije s tem, da je julija 1915 ob odredbi o vojnih dajatvah nagovarjala svojega moža, da naj prelomi »svojo po predpisu ustanovljeno dolžnost opravljati dela za oboroženo moč monarhije«. Ob obisku občinskega uradnika je možu namreč dejala: »Tega norca poslušaj, ti ne boš napregel, konje pusti v hlevu na gmah, ti si neumen, ki ga poslušaj«.⁴¹

Poleg skrivanja pridelkov pogosto naletimo tudi na kazniva dejanja draženja cen. 50-letna Neža Mulej iz Sela pri Bledu je po mnenju sodišča »izrabljala vsled vojne nastale izredne razmere saj je zahtevala za liter mleka, torej za nepogrešljivo potrebščino, čezmerno ceno za 42 odstotkov«. V svoj zagovor je sicer dejala, »da je morala v moževi odsotnosti sama ali mesto nje hčer pobirati mleko pri dobaviteljnih in da je morala tudi sama mleko voziti na Savo. Če se tedaj upošteva delo in izgubo časa, cena naj ne bi bila čezmerna«. Kljub temu je bila novembra 1916, zaradi

³⁷ ARS, SI AS 307, 1915, šk. XVII, Vr. 179.

³⁸ ARS, SI AS 307, 1915, šk. XVII, Vr. 187.

³⁹ ARS, SI AS 307, 1915, šk. XVII, Vr. 203.

⁴⁰ ARS, SI AS 307, 1915, šk. I, II, Vr. 717.

⁴¹ ARS, SI AS 307, 1915, šk. XXVI, Vr. 570.

pregreška po 18. členu cesarskega ukaza z dne 21. avgusta 1916, obsojena na štiri dni strogega zapora poostrelega z enim trdim ležiščem.⁴² 29-letna trgovka s sadjem Marija Stele iz Štepanje vasi je bila obtožena prestopka draženja, ker je v juniju 1916 v Ljubljani »izrablja izredne razmere, povzročene z vojnim stanjem za neobhodno potrebne reči, namreč črešnje, očitno čezmerne cene, namreč eno krono 60 vinarjev za kilogram zahtevala«.⁴³ 62-letna Marija Balič iz Vodice je 7. avgusta 1915 na trgu v Spodnji Šiški tako goljufala, »da je polič ovsa za liter tedaj rabila pičlejše mero mesto pravilne«. Že prej, 7. julija 1915, pa je ravno tam prodajala jajca po 14 vinarjev za komad, »zahtevala torej izrabljajoč vsled vojne nastale izvanredne razmere za neobhodno potrebna živila očitno čezmerno ceno«. Zaradi hudodelstva goljufije (197. in 199. člen) ter prestopka (7. člen cesarske naredbe z dne 1. avgusta 1914) je bila po opravljeni glavni razpravi 18. julija 1915 spoznana za krivo in obsojena na šest tednov ječe, poostrene z enim postom vsakih 14 dni.⁴⁴ 64-letna gostilničarka Jožefa Dolinšek pa je zakrivila pregrešek draženja s tem, da je meseca aprila 1916 »izrabljala izredne vojne razmere« in v svoji krčmi za liter piva zahtevala čezmerno ceno 88 vinarjev. Kljub zagovoru, »češ, da je slišala od gostov in drugih ljudi, da se je cena piva zvišala,« je bila 13. junija 1916 spoznana za krivo in obsojena na tri dni strogega zapora.⁴⁵ Nekoliko drugačno obliko goljufanja pa si je privoščila gostilniška družina iz Mojstrane. 65-letna Marija Rabič in njeni hčerki, Kristina ter Marija ml., so bile namreč obtožene, da so junija 1915 v svoji gostilni »vedoma prodajale meso neogledane svinje, ki je bilo človeškemu zdravju škodljivo«. Natančneje jih je obtožnica bremenila, da je domača svinja verjetno poginila na »rudečici«. Osumljenke pa so nato, »drob poginjene svinje zakopali, meso pa so uporabile v gostilni za gulaš ter ta gulaš prodajale vojakom, ki so bili tam nastanjeni«. Petega aprila 1916 so bile osumljenke spoznane za krive in obsojene na kazen strogega zapora od treh do 14 dni.⁴⁶ Goljufalo pa se je lahko tudi z živilskimi nakaznicami. Tak je bil primer iz Ljubljane, ko je po ovadbi neke članice VII. krušne komisije mestni tržni nadzornik Adolf Ribnikar strogo posvaril stranko iz Spodnje Šiške, ki je prejela štiri krušne izkaznice namesto dveh, ker sta bila njena brata vpoklicana v vojsko, sestra pa jih pri krušni komisiji ni odjavila.⁴⁷

Vprašanja preskrbe so bila nasploh tako pereč problem skozi celotno obdobje vojne, da so se ženske začele v svojih zahtevah povezovati in protestirati ter s tem iz intime prehajale v javni prostor. Ali kakor ugotavlja Ute Daniel, upor kot strategijo preživetja so ženske »razumele kot samopomoč in se jim je zdel povsem legalno opravičljiv predvsem zato, ker so po njihovem mnenju oblasti zanemarile svojo dolžnost, da bi pravično in zadovoljivo poskrbele za celotno družbo«.⁴⁸ Iz prve polovice vojne naj omenim enega izmed takšnih protestov, ki se je zgodil 8.

⁴² ARS, SI AS 307, 1916, šk. IV, Vr 562.

⁴³ ARS, SI AS 307, 1916, šk. VI, Vr 346.

⁴⁴ ARS, SI AS 307, 1915, šk. XXI, Vr 510.

⁴⁵ ARS, SI AS 307, 1916, šk. IX, Vr 258.

⁴⁶ ARS, SI AS 307, 1916, šk. XXVII, Vr 3.

⁴⁷ Brodnik, *Preskrba Ljubljane*, str. 303.

⁴⁸ Daniel, *The War from Within*, str. 197.

maja 1915 v Ljubljani. Tega dne se je pred vladno palačo zbralo okoli 70 žensk iz občine Dobrunje. Ženske so protestirale in nameravale poslati deputacijo k deželnemu predsedniku, ki naj bi izposlovala dobavo žita ali moke na imenovano občino. Ker pa policija na Bleiweisovi ulici ni dopustila zbiranja večjih množic ljudstva, so stražniki ženske pozvali, naj se razidejo. Večina je to storila, pozivu pa so se uprle Josipina Erjavec, Marija Jančar, Karolina Videgar, Antonija Cankar in Ana Jeriha. Še več, Jančarjeva in Erjavčeva sta se »začeli pripraviti ter kričati, da se pustijo raje zapreti, nego da bodo odšle«. Videgarjeva pa je celo dejala, »da bodo ženske vse zbile«. Upornice so bile aretirane in zaradi pregreška zoper »javni pokoj in red« v smislu 283. člena kazenskega zakonika postavljene pred sodišče. Po opravljeni glavni razpravi so bile nato obsojene vsaka na nekaj dni strogega zapor. ⁴⁹ Protesti zaradi draginje ali pod sloganom »Kruha in miru!« postanejo večji in odmevnejši zlasti v zadnjih dveh letih vojne. ⁵⁰ Najodmevnejše demonstracije so se npr. v Ljubljani zgodile 24. aprila 1918, ko je med 500 in 600 žensk ter otrok pri deželnem glavarju zahtevalo boljšo preskrbo. Protesti so se sprevrgli v hujše nemire, s protiavtstrijskimi vzkliki in izgredi pa je imel »upor lačnih« tudi močan politični značaj. ⁵¹

Poleg kaznivih dejanj, povezanih s preskrbo, ki so sicer najbolj značilna za razmere vojnega absolutizma oz. vojnega gospodarstva in v katerih najpogosteje najdemo ženske, nam tudi številni drugi sodni spisi odslukavajo svojevrstno medvojno realnost in kažejo na neposredne ali posredne učinke vojne ter različne družbene procese in s tem usode žensk. Na proces erozije tradicionalne vloge družine ⁵² kot temeljne družbene celice in s tem povezanih vrednot npr. kaže povečanje primerov kaznivih dejanj, povezanih z »vojaško« prostitucijo ⁵³ in zunajzakonskimi spolnimi praksami ter s posledicami le-teh. 59-letni posestnik in vdovec Janez Pegan iz Malih Brd je bil npr. zaradi zvodništva obsojen na pet mesecev težke ječe, ker je dal svojim hčeram Mariji, Uršuli in Ani, ki so izvrševale nečisto obrt prostitucije v domači hiši, redno prebivališče in »potuho«. V obrazložitvi obtožnice lahko beremo, »da so se ljudje vže dle časa zgražali, da dekleta gizdavo oblečena okolu pohajkujejo, ter nič ne delajo, dasi dohodki malega posestva takega življenja ne dovoljujejo«. Sum pa je postajal toliko večji, »ko so ljudje opazovali, da obiskujejo po noči in po dnevu redno vojaki hišo, da se dekleta tudi izven hiše z vojaki pečajo in okolu hodijo«. Sodišče je Pegana 13. maja 1916 spoznalo za krivega hudodelstva sovodstva po 132. členu kazenskega zakonika in ga obsodilo na pet mesecev težke ječe. Pri odmeri kazni je sodišče kot oteževalno okoliščino upoštevalo »nerodnost«, da so se stvari godile dolgo časa, in mladoletnost ene izmed hčera. Kot olajševalno okoliščino pa je sodišče razumelo »po sedanjih razmerah povzročeno in v naših

⁴⁹ ARS, SI AS 307, 1915, šk. XIX, Vr 317.

⁵⁰ Selišnik, *Ženske v zaledju*, str. 192–194. Grayzel, *Women and the First World War*, str. 79–95.

⁵¹ Več glej v: Pleterski, *Prva odločitev*, str. 233–238.

⁵² Ute npr. ugotavlja, da v Nemčiji med leti 1913–1918, zlasti po 1915, upada število poročenih žensk. V: Daniel, *The War from Within*, str. 136.

⁵³ O prostituciji glej npr.: Sluga, »*Vtakni ga, ja*«. Cvelfar, »No, zdaj pa če imaš denar«. Grayzel, *Women and the First World War*, str. 69–77. Ute, *The War from Within*, str. 138–147.

krajih sedaj vladajočo splošno demoralizacijo«. ⁵⁴ V povezavi s prostitucijo je bila aretirana tudi 22-letna delavka iz Vodmata Marija Bosler. Stražnik Alojzij Lavrenčič je nameraval 16. junija 1915 Boslerjevo aretirati, »ker naj bi se v parku Tabor ponoči z vojaki okoli vlačila«. Ker je stražnik ni želel izpustiti zgolj z opozorilom, se je uprla, »proti stražniku tolkla, brcala ter ga vgriznila v prst«. Zaradi napada na državni organ je bila nato aretirana in postavljena pred sodišče, kjer se je morala zagovarjati zaradi hudodelstva javne nasilnosti po 81. členu kazenskega zakonika in bila ob koncu razprave obsojena na tri mesece težke ječe. ⁵⁵

Večja raznovrstnost odnosov, zlasti med ženskami in vojaki, kot posledica dinamičnosti pretoka ljudi na območjih spopadov se je mdr. kazala tudi v porastu števila zunajzakonskih otrok. ⁵⁶ Več primerov zanemarjanj otrok in detomorov, ki so bili deloma posledica takšnih zvez, nam slikajo težke medvojne razmere, s katerimi so se soočale prenekaterne ženske v zaledju. 26-letna Ana Demšar iz Hotovelj je bila obtožena pregreška zoper varnost življenja (335. in 376. člen), ker je julija 1914 zvečer pustila svojega dve leti in pol starega sinčka Jožefa dlje časa brez nadzora, otrok je odšel do bližnje reke in utonil. Sodišče jo je ob koncu razprave, deloma tudi zaradi dejstva, »da ima četvero malih otrok in kot gospodinja veliko opravkov, tako da sama ne more ves čas nadzorovati vseh otrok,« in dejstva, da bi zaporna kazen pomenila hud udarec za njo in njene otroke, oprostilo. ⁵⁷ 19-letna šivilja Jožefa Slamnjak iz Ljubljane je bila obtožena, da je »postala noseča od nekega vojaka ter se je ves čas trudila svojo nosečnost prikriti,« ob rojstvu pa je »otroka položila na samotni kraj ter mu zavila ruto okolu vratu, da bi se zadušil«. 12. avgusta je bila spoznana za krivo hudodelstva poskusa detomora (8. in 139. člen kazenskega zakonika) in bila obsojena na šest mesecev ječe. ⁵⁸ 25-letna posestnikova hči Marjeta Štefančič iz Hrač pa »je imela v jeseni lanskega leta ljubavno razmerje z nekim vojakom, ki ni ostalo brez posledic«. 7. avgusta 1916 je nato »proti svojemu nezakonskemu otroku moškega spola z namenom ga usmrtiti ob porodu z vtikom prsta v njegovo grlo tako ravnala, da je iz tega otrokova smrt nastala«, s čimer je zakrivila hudodelstvo detomora (139. člen kazenskega zakonika). Na zaslišanju je svoje ravnanje opravičevala z besedami, »da je to storila v namenu, prikriti svojo sramoto«. 2. septembra 1916 je bila po opravljeni glavni razpravi spoznana za krivo in obsojena na tri leta težke ječe. ⁵⁹ Nadvse tragična pa je bila usoda 28-letne tovarniške delavke Elizabete Mlinarič iz Pristave. Zaradi nasilnega očeta je z rosnimi 16 leti odšla od doma in imela dva zunajzakonska otroka z dvema različnima očetoma. Ob nizki plači in skromnih preživninah se je le stežka prebijala skozi življenje. Ob izbruhu vojne sta bila oba očeta njunih otrok

⁵⁴ ARS, SI AS 307, 1916, šk. XV, Vr 214.

⁵⁵ ARS, SI AS 307, 1915, šk. XLI, Vr 416.

⁵⁶ Daniel npr. ugotavlja, da je v Nemčiji število rojstev upadlo, zlasti po letu 1915, relativno pa se je nekoliko povečala stopnja zunajzakonskih rojstev. Več glej v: Daniel, *The War from Within*, str. 136.

⁵⁷ ARS, SI AS 307, 1914, šk. XLVII, Vr 702.

⁵⁸ ARS, SI AS 307, 1915, šk. X, Vr 455.

⁵⁹ ARS, SI AS 307, 1916, šk. XIII, Vr 441-16.

vpoklicana in ker ni priskrbela sodnega potrdila za očetovstvo enega izmed njiju, je bila upravičena do državne podpore le za enega otroka. Kljub nadčloveškim naporom, ki so razvidni iz njenega zagovora, da bi uspela poiskati ugodno rešitev za lastno preživetje in dobrobit svojih otrok, je povsod naletela na zaprta vrata. 9. maja 1915 je svojega devet mesecev starega otroka vrgla v Savo. Kljub priznanju, da je to storila namenoma iz obupa in da je želela skočiti v Savo skupaj z njim, pa zaradi drugega otroka tega ni storila, jo je sodišče zaradi hudodelstva umora (134. in 135. člen kazenskega zakonika) obsodilo na najstrožjo mogočo kazen – smrt z obešenjem.⁶⁰

Realnost medvojne t. i. »družbe brez očetov« (ang. fatherless society) ni pomenila samo, da so se morale matere pogosto same spoprijemati s kruto vojno realnostjo bede in pomanjkanja, temveč je odsotnost moških v vzgojnih procesih posredno pomenila tudi večjo izpostavljenost otrok ulici in posledično povečani stopnji mladoletnega prestopništva.⁶¹ Oblastni organi, kolikor so se sicer s problematiko mladoletnega kriminala sploh ukvarjali, so uvajali ukrepe, kot je bil npr. ta, ko je »reško mestno zastopstvo izdalo razglas, s katerim se zabranjuje dečkom in deklicam do 15. leta pohajanje po ulicah in trgih in to v svrhu varovanja javnega reda in tuje lastnine. Ta odredba je bila izdana proti razuzdani mladini, ki je pokazala, da bi rada zlorabila sedanje dogodke, da bi poškodovala tujo last, kradla in ropala.«⁶² Analiza sodnih spisov Deželnega sodišča v Ljubljani pa nam postreže z več primerov mladoletnega kriminala. 16-letna Franciška Bajda iz Štepanje vasi je bila npr. obtožena, da je junija 1915 iz neke hiše ukradla 290 kron in zlat prstan.⁶³ 17-letni posestnikov sin Ignacij Krt iz Gorenje vasi je bil obtožen, da je januarja 1916 Marijo Sirc, »nad katero mu po zakonih ne gre nobena oblast, v uživanju njene osebne slobode oporeval s tem, da jo je siloma spravil na tla, se vrgel na njo, ji vzdignil krilo ter jo dalj časa trdno na tleh držal in davil«. Hkrati ji je ob tem še grozil z umorom, s čimer je bil obtožen »hudodelstva javne posilnosti z brezoblastnim vtesnovanjem osebne svobode in z nevarnim pretenjem«. Sodišče ga je spoznalo za krivega hudodelstev po 93. in 99. členu kazenskega zakonika ter ga obsodilo na tri mesece težke ječe.⁶⁴ 14-letni hlapec Ernest Podjed z Olševka pa je bil obsojen, da je avgusta 1916 na Brdu v nekem prepiru Franciško Škofic z nožem zabodel v roko tako, »da se ji je vsled tega najmanj za 20 dni zdravje pokazilo in zmožnost svoj poklic opravljati odvezla ter da se ji je težko pohabljenje naklonilo«. S tem je po mnenju sodišča zakrivil hudodelstvo težke telesne poškodbe (152. člen) in bil 5. januarja 1917 obsojen na tri tedne ječe.⁶⁵

Pogosto žalostne godbe, ki se rišejo ob branju sodnih spisov, predvsem pa množica kaznivih dejanj, v katerih ženske nastopajo v vlogah žrtev (različne oblike

⁶⁰ ARS, SI AS 307, 1915, šk. XLV, Vr 379.

⁶¹ Daniel, *The War from Within*, str. 152-171.

⁶² »Pametna odredba policije«, *Edinost*, 29. 5. 1915.

⁶³ ARS, SI AS 307, 1915, šk. XLVI, Vr 437.

⁶⁴ ARS, SI AS 307, 1916, šk. III, Vr 29.

⁶⁵ ARS, SI AS 307, 1916, šk. I, Vr 517.

verbalnega in fizičnega nasilja, posilstva, v skrajnih primerih celo pedofilija), slikajo težko medvojno družbeno realnost. Kljub odsotnosti mož in sinov in že tako vseprisotnem nasilju nedaleč stran na bližnjih frontah je bilo tradicionalno patriarhalno okolje ženski pogosto neprijazno. Čeprav nasilje nad ženskami ni neposredna posledica vojnih razmer, pa ob množici takšnih kaznivih dejanj mimo njih le ne moremo. Kot storilci kaznivih dejanj pogosto nastopajo moški, ki so bili prestari za vpoklic v vojsko. 71-letni berač Janez Benčina je npr. septembra 1916 na Rakeku grozil z umorom Mariji Martinčič, s čimer si je nakopal obtožbo povzročitve hudodelstva »javne posilstva z nevarnim pretenjem (99. člen kazenskega zakonika)«. Kot je v svojo obrambo zatrjeval, je imel s 24-letno Martinčičevo ljubezensko razmerje, pri čemer ji je obljubil, da se bo z njo poročil in ji daroval razne obleke. Ker pa je opazil, da govori Martinčičeva z vojaki, je bil »silno razdražen radi tega« in je zahteval, da mu vrne obleke, ob tem pa vpil: »Da bodeta oba »hin«, da ji bo prerezal trebuh ali vrat«. 20. septembra 1916 je bil spoznan za krivega in obsojen na štiri mesece težke ječe.⁶⁶ 69-letni Jurij Vidmar iz Rovt je bil v svoji domači vasi znan kot »zelo surov in nasilen človek, posebno jezo pa ima na svojo ženo Marijo Vidmar, ker je ta izročila svoje posestvo svoji hčeri, ne da bi izgovorila tudi za svojega moža prevžitka«. Zato ji je nekega dne aprila 1916, »večkrat z umorom žugal in je bilo žuganje takošno, da je zamogla Marijana Vidmar glede na razmere in osebne lastnosti ter na znamenitost zažuganega zlega po pravici v strahu biti«. Natančneje je takrat od nje zahteval, naj mu prinese jedi, in ko se je ta napotila, da ustreže moževi želji, jo je ta vrgel na posteljo in jo »dregal z neko pilo tako, da jo je na desni kolčnici lahko poškodoval. Ko se ji je pa posrečilo, mu pilo vzeti, vihtel je nad njo odprt nož ter jo pritiskal k postelji.« S tem je po mnenju sodišča zakrivil hudodelstvo posilstva z nevarnim pretenjem in prestopok proti telesni varnosti. 21. oktobra 1916 je bil obsojen na 14 mesecev težke ječe.⁶⁷ 57-letni Janez Kotar, posestnik iz Cveteža, je bil 10. julija 1915 spoznan za krivega, ker je svojo ženo »udaril s sekiro, koso in palico ter jo vrgel ob tla in z nogami teptal, tako ravnal, da je po tem dejanju Ivana Kotar vsled otrpnjenja možganov ob življenje prišla«. Zaradi najhujšega zločina, ki ga lahko moški stori zoper žensko, je bil obsojen na le 11 let težke ječe.⁶⁸

Arhivsko gradivo sodnih spisov Deželnega sodišča v Ljubljani med letoma 1914 in 1916 predstavlja zelo zanimiv vpogled v delovanje takratne družbe in odpira številna zanimiva vprašanja. Na eni strani lahko na sistemski ravni razberemo, čemu je vojni absolutizem in njegov represivni aparat posvečal največ pozornosti; torej katera kazniva dejanja so bila v vojnih razmerah najpogostejša oziroma katera kazniva dejanja je oblast najostreje sankcionirala. Po drugi strani pa nam vsebine dokumentov ponujajo dragocen vpogled v intimo vsakdanjega življenja žensk, njihove strategije preživetja in motive za kršenje zakonov. Do neke mere kažejo na porast ženske kriminalitete v razmerah prve svetovne vojne, žal pa lahko o nekaterih vrstah ženske kriminalitete in njene dinamike, ob odsot-

⁶⁶ ARS, SI AS 307, 1916, šk. XVII, Vr 503.

⁶⁷ ARS, SI AS 307, 1916, šk. XI, Vr 270.

⁶⁸ ARS, SI AS 307, 1915, šk. XLI, Vr 372.

nosti virov, statističnih podatkov in analiz, zgolj domnevamo. Popolnejšo sliko vprašanj ženske kriminalitete na celotnem slovenskem območju nam bodo lahko ponudile šele komparativne analize sodnih spisov drugih deželnih sodišč, časovne primerjave s predvojno ali povojno žensko kriminaliteto, morebitne statistične analize, študije posameznih primerov in druge zgodovinske znanstvene metode, zamejene z ohranjenostjo oz. dostopnostjo virov.

Viri in literatura

Viri

Arhiv Republike Slovenije, fond SI AS 307 – Deželno sodišče v Ljubljani, 1749–1945.

Edinost, 29. 5. 1915.

Slovenski narod, 21. 8. 1903, 24. 8. 1903, 5. 3. 1918.

Literatura

Bavcon, Ljubo (et al.): *Kaznenopravna zaščita države i njenog društvenog uređenja – Politički delikt*. Zagreb: Globus, 1987.

Brodnik, Vilma: *Preskrba Ljubljane med I. svetovno vojno*. Prispevki za novejšo zgodovino, letn. XXIX, št. 2 (1989), str. 281–323.

Cvelfar, Bojan: »No, zdaj pa če imaš denar, daj ga sem, potem se pa hitro z menoj spolsko združi«: k zgodovini tajne prostitucije v Ljubljani na začetku stoletja. *Zgodovina za vse*, letn. I, št. 2 (1994), str. 11–29.

Daniel, Ute: *The War from Within – German Working-Class Women in the First World War*. Oxford, New York: Berg Publisher, 1997.

Elster, Alexander in Lingemann, Heinrich: *Handwörterbuch der Kriminologie, 2. Band*. Berlin, Leipzig: Verlag von Walter de Gruyter & co., 1936.

Fischer, Jasna (gl. ur.): *Slovenska novejša zgodovina 1848–1992, 1. knjiga*. Ljubljana: Mladinska knjiga, 2006.

Grayzel, Susan R.: *Women and the First World War*. New York, London: Longman, 2002.

Himmelreich, Bojan: *Namesto žemlje črni kruh – Organizacija preskrbe z živili v Celju v času obeh svetovnih vojn*. Celje: Zgodovinski arhiv, 2001.

Kermavner, Dušan: *O aretacijah Slovencev med I. svetovno vojno*. *Zgodovinski časopis*, letn. XXVII, št. 3-4 (1973), Ljubljana, str. 343–376.

Koppenfels, Sebastian: *Die Kriminalität der Frau im Kriege*. Leipzig: Wiegandt, 1926.

Matić, Dragan: *Prispevek k vprašanju političnega preganjanja Slovencev med I. svetovno vojno*. *Prispevki za novejšo zgodovino*, letn. XXXII, št. 1-2 (1992), str. 201–220.

Melik, Jelka: *Razvoj kazenskega prava na Slovenskem od 1848 do danes*. Kambič, Marko in Budna Kodrič, Nataša (ur.): *Malefične svoboščine Ljubljančanov – Ljubljanski kazenski sodni red 1514*. Ljubljana: Zgodovinski arhiv, 2006, str. 185–200.

Pleterski, Janko: *O številu slovenskih justificirancev v prvi svetovni vojni*. *Zgodovinski časopis*, letn. XXIV, št. 1-2 (1970), str. 93–97.

Pleterski, Janko: *Prva odločitev Slovencev za Jugoslavijo: politika na domačih tleh med vojno 1914–1918*. Ljubljana: Slovenska matica, 1971.

Pleterski, Janko: *Politično preganjanje Slovencev v Avstriji 1914–1917. Poročili vojaške in vladne komisije. Zvezek 1 in 2*. Ljubljana: Arhivsko društvo Slovenije, 1979.

Ponikvar, Adolf: *Preporodci proti Avstriji*. Ljubljana: Borec, 1970.

- Selišnik, Irena: Ženske v zaledju vojnih zubljev. Vodopivec, Peter (et al.): *Velika vojna in Slovenci*. Ljubljana: Slovenska matica, 2005, str. 185–198.
- Sluga, Miha: »Vtakni ga, ja, ma ne prav v vsak lajben« – Nekaj drobcev o spolnem življenju avstro-ogrskih vojakov med prvo svetovno vojno. *Zgodovina za vse*, letn. 18, št. 2 (2011), str. 5–19.
- Studen, Andrej: *Rabljev Zamah – K zgodovini kriminala in kaznovanja na Slovenskem od 16. do začetka 21. stoletja*. Ljubljana: Slovenska matica, 2004.
- Svoljšak, Petra: »Leta strahote«. Drnovšek, Marjan (gl. ur.): *Slovenska kronika XX. Stoletja*. Ljubljana: Nova Revija, 1997, str. 149–151.
- Svoljšak, Petra: *Slovenci v primežu avstrijske cenzure*. V: Vodopivec, Peter (et al.), *Velika vojna in Slovenci*. Ljubljana: Slovenska matica, 2005, str. 109–127.
- Šelih, Alenka: Ženske, kazensko pravo in kriminaliteta: storilke kaznivega dejanja detomora in umora v spisih Deželnega sodišča v Ljubljani (1899–1910). Verginella, Marta (ur.): *Dolga pot pravic žensk: pravna in politična zgodovina žensk na Slovenskem*. Ljubljana: Univerza v Ljubljani, Filozofska fakulteta, 2013, str. 213–230.
- Zemljič, Igor: *Oris ženske deviantnosti na začetku 20. stoletja in odmevi nanjo v slovenskem časopisu*. Ljubljana: Univerza v Ljubljani, Filozofska fakulteta, 1998.

SUMMARY

The Impact of War Circumstances on Women's Criminality – Court Records of the Provincial Court in Ljubljana (1914-1916)

Žiga Koncilija

The beginning of World War I and the phenomenon of the totality of its character that directly or indirectly touched upon all levels of then-current social-political systems affected also criminality, and consequently, women's criminality. Partial causes thereof can stem from withdrawal or enlistment of the majority of the male population, whereby the burden of society's tolerable activity and providing basic necessities in the background is substantially transferred to the female population. On the other hand, the increase or emergence of certain new criminal offences can be attributed to a stricter repression exerted by the governmental-administrative structures. The analysed records from the archives of the Provincial Court in Ljubljana from the period of World War I thus reflect the new repressive reality that is in the sphere of women's criminality in terms of the modified, or rather the strengthened role of women in war circumstances reflected mostly in a relative increase of instances of women as criminal offenders (especially criminal offences associated with providing basic necessities), in the emergence of new "non-traditional" categories of criminal offences that are typical of emergencies, along with the change of motives for violation of laws and other orders or stipulations issued by the authorities. The so-called political delicts, i.e. criminal offences declared by the authorities to represent a distinct threat to the existence, the unity of the system of government and its military effort, are the most characteristic offences committed in emergency circumstances. In spite of the fact that the strictest political repression in the period of war absolutism was directed at the male population, especially at prominent political individuals and intellectuals, a part of political repression included also the female population. Women were charged with Serbophilism, Russophilism, throwing insults at the Emperor and other forms of anti-state conduct. Along with

political delicts women occur in court records in connection with criminal offences associated with violations of various orders of war absolutism, such as assistance in avoiding enlistment, forgery of identification documents, resistance to requisitions, etc. Since women—in absence of men—in the circumstances of war economy became the economical and social basis of the society, they were many a times left to their own ingenuity in their struggle to provide for themselves and their families. Superhuman efforts were necessary for women to provide the most basic goods; some of them sought survival strategies in violation of laws and orders. It is hardly surprising, especially if taking into consideration the longevity of war and the related poverty and distress, that thefts and frauds associated with supplying basic necessities are the most frequent criminal offences committed by women in that period. We are mostly dealing with minor or major thefts (of food, clothing, footwear, money) committed by individuals or gangs of thieves, and various forms of frauds, ranging from increasing or forcing up market prices, financial and money order frauds, to hiding produce following orders on surrendering thereof, and mass protests. Next to offences associated with supplying provisions, which are most typical of war absolutism or war economy and are most frequently committed by women, numerous other court records also depict a specific wartime reality and point to direct and indirect impacts of war, along with various social processes, and consequently, women's fates. The erosion of the traditional role of the family as an elementary social unit and the related values, is demonstrated, for instance, by an increase in offences associated with "military" prostitution and extramarital sexual practices. An increased variety of relations between women and soldiers, in particular, as a consequence of the dynamism of the flow of people in areas of combat resulted, among other things, also in an increase of the number of children born out of wedlock. Instances of child neglect and infanticide stemming from such relationships depict challenging war circumstances which many a woman was faced with. The reality of the so-called wartime "fatherless" society meant not only that mothers were often forced to face the cruel reality of dire poverty on their own, moreover, absence of men in the upbringing of children also brought about an increased exposure of children to "the street" and, consequently, an increase in juvenile delinquency rate. Tragic stories unfolding in the court records, but mostly a multitude of criminal offences in which women are victims (various forms of verbal and physical violence, rape, in extreme cases also paedophilia) depict a cruel wartime social reality. In spite of the absence of men and sons and along with the omnipresent violence in the immediate vicinity on the near-by fronts, the traditional patriarchal environment was often not friendly towards women. Archive materials of the Provincial Court in Ljubljana between 1914 and 1916 provide a highly interesting insight into the operation of the then-current society and open numerous interesting questions. On the one hand, we can on a systematic level learn what war absolutism and its repressive machinery focused on; which criminal offences were the most frequent during the war or which criminal offences were sanctioned most severely by the authorities. On the other hand, the contents of the documents provide a valuable insight into intimate everyday lives of women, their survival strategies and motives for violation of the law.

Filip Čuček

K zgodovini češkoslovaško-jugoslovanskega koridorja (češko-slovenski zorni kot)

ČUČEK Filip, dr., znanstveni sodelavec, Inštitut za novejšo zgodovino, SI-1000 Ljubljana, Kongresni trg 1, filipc@inz.si

K zgodovini češkoslovaško-jugoslovanskega koridorja (češko-slovenski zorni kot)

Zgodovinski časopis, Ljubljana 70/2016 (153), št. 1-2, str. 206–225, cit. 78

1.01 izvorni znanstveni članek: jezik Sn. (En., Sn., En.)

Na podlagi parcialnih študij ter arhivskih in časopisnih virov je avtor poskušal analizirati vznik ideje o češkoslovaško-jugoslovanskem koridorju pred prvo svetovno vojno, njen razvoj med njo kakor tudi njen konec na pariški mirovni konferenci. Zamisel o teritorialni povezavi obeh držav se je oblikovala med prvo svetovno vojno v glavah intelektualcev, med katerimi je imel pomembno vlogo češki profesor Tomáš G. Masaryk. Geneza tega projekta sicer ni najbolj jasna, ideja pa je najverjetneje nastala v okviru načrtov slovanske federacije (Karel Kramář). Koridor je bil načrtovan v zahodnem delu Transdanubije, potekal pa bi čez štiri ogrske upravne enote – komitate. Ideja je med vojno »zorela« na obeh straneh, dokler je ni pariška mirovna konferenca dokončno zavrnila.

Ključne besede: Avstro-Ogrska, Jugoslavija, Češkoslovaška, koridor, prva svetovna vojna, pariška mirovna konferenca

ČUČEK Filip, PhD, Research Associate, Institute of Contemporary History, SI-1000 Ljubljana, Kongresni trg 1, filipc@inz.si

On the History of the Czechoslovakian-Yugoslav Corridor (The Czech-Slovene Point of View)

Zgodovinski časopis (Historical Review), Ljubljana 70/2016 (153), No. 1-2, pp. 206–225, 78 notes

Language: Sn. (En., Sn., En.)

Based on partial studies along with archival and newspaper sources, the author aimed to analyse the emergence (and fall) of the idea regarding the Czechoslovakian-Yugoslav corridor before and after World War I as well as at the Paris Peace Conference. The idea of a territorial connection between both countries was formed during World War I in the heads of intellectuals, one of whom was the Czech professor Tomáš G. Masaryk, who played an important role in the process. The genesis of this project remains vague, the idea was most probably formed in the scope of plans of the Slavic federation (Karel Kramář). The corridor was planned in the western part of Transdanubia, running along three Hungarian administrative units, i.e. counties. The idea had been “maturing” during the war on both sides until it was ultimately rejected by the Paris Peace Conference.

Key words: Austria-Hungary, Yugoslavia, Czechoslovakia, corridor, World War I, Paris Peace Conference

Uvod

Razpad Avstro-Ogrske (jeseni 1918) je številnim narodom, ki so živeli v tej večnacionalni državni tvorbi (v kateri nikakor niso uspeli najti ustrezne nacionalne rešitve, kar je v veliki meri prispevalo k njenemu koncu),¹ ponudil možnost, da so na ruševinah »rajnke« monarhije oblikovali nove države. Prva svetovna vojna se je tako končala, z njo pa je izginila tudi določena stabilnost v Srednji Evropi, ki jo je utelešal prav avstro-ogrski imperij.

Načrti glede preoblikovanja dvojne monarhije so seveda začeli nastajati že prej. Diplomatska dejavnost je o tem vprašanju stekla že med vojno, med slovanskimi politikami in intelektualci pa je imel precej pomembno vlogo češki profesor Tomáš G. Masaryk, ki se je hitro po začetku vojne odločil, da je treba Avstro-Ogrsko razbiti. Med svojo emigracijo je tako veliko energije namenil prav temu vprašanju, gotovo pa je največ dosegel po aprilu 1918, ko je pripotoval v Združene države Amerike in »lobiral« tudi pri ameriškem predsedniku Woodrowu Wilsonu. Če je antanta že leta 1916 razmišljala o razpadu Avstro-Ogrske in nastanku novih držav, je Wilson šele konec leta 1917 opustil svoja avstrofilska stališča, maja 1918 pa dokončno pristal na to, da je z Avstro-Ogrsko dejansko konec.²

Oblikovanje novih meja je bilo po koncu prve svetovne vojne zadeva evropske in svetovne (ameriške) diplomacije, ki je od začetka leta 1919 zasedala v Versaillesu in na novo urejala politično podobo (Srednje) Evrope. Med novonastalimi državami sta bili tudi Kraljevina SHS in Češkoslovaška. Veliko »preglavic« so vsekakor povzročale jugoslovanske meje. Zahodno mejo z Italijo je aprila 1915 predvidel že Londonski sporazum, dokončno pa jo je potrdila pariška mirovna konferenca. O severni meji z Avstrijo je odločal plebiscit. Na drugi strani je imela Češkoslovaška nekoliko »lažje« delo pri svojih ozemeljskih zahtevah, saj jo je antanta priznala kot del zavezniške koalicije. Ne glede na to, da češka politika ni nasprotovala italijanski priključitvi Zgornjega in dela Srednjega Jadrana z zaledjem iz povsem pragmatičnih razlogov, sta obe državi na mirovni konferenci načrtovali tudi skupni projekt, koridor, ki bi potekal čez madžarsko ozemlje in povezoval obe državi.³

¹ Prim. Zwitter, Nacionalni problemi.

² Več o tem Lipušček, Masaryk-Wilson, str. 381–401; prim. Klabjan, Oblikovanje, str. 278–284; Soubigou, Tomáš Garrigue Masaryk, str. 203–212.

³ Lipušček, Masaryk-Wilson, str. 402–411.

Prvi načrti teritorialne povezave

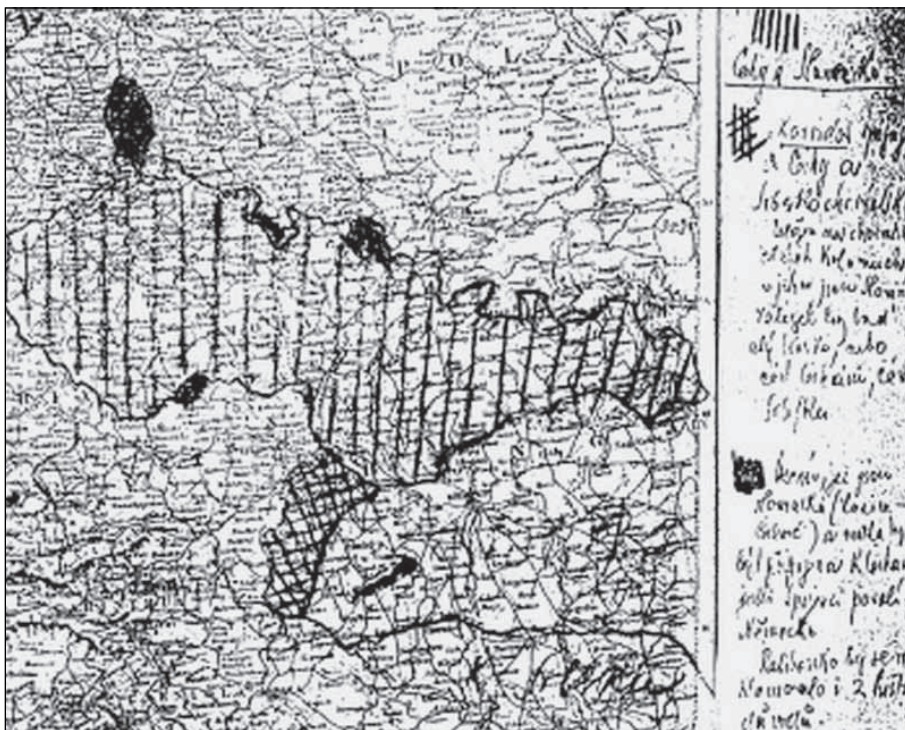
Zamisel o koridorju ni nastala šele ob koncu vojne, pač pa že pred njo. Geneza tega projekta sicer ni najbolj jasna, ideja pa se je najverjetneje porodila v tajnih pogovorih Karla Kramářa, vodje mladočehov, z ruskim časnikarjem, dopisnikom lista *Novoe vremja* na Dunaju, in poverjenikom ruskega zunanjega ministrstva

Slika 1: Kramářov načrt slovanske federacije iz leta 1914.⁴

⁴ Bekić, Die Entstehung, priloga 2.

Vsevolodom Svatkovskim v zvezi s Kramářovimi načrti slovanske federacije.⁵ To idejo je hitro prevzel Masaryk in njegov krog (sam torej ni bil avtor tega projekta),⁶ ki je na skico bodoče Češkoslovaške iz leta 1914 dodal tudi koridor.⁷ Še preden je konec leta 1914 odšel v emigracijo, se je o tem že pogovarjal z nekaterimi južnoslovanskimi (habsburškimi) politikimi. Z vodjo hrvaškega dela Hrvaško-srbske koalicije Ivanom Lorkovićem sta govorila o razpadu Avstro-Ogrske in možnosti koridorske povezave med (habsburškimi) južnimi Slovani, Čehi in Slovaki, o tej temi pa je najbrž tekla beseda tudi na srečanju s slovenskim novinarjem in politikom Albertom Kramerjem, s katerim sta obravnavala jugoslovanske težnje Slovencev.⁸

Slika 2: Masarykov načrt Češkoslovaške (z vrisanim koridorjem), ki ga je konec leta 1914 odnesel s seboj v emigracijo.⁹

(S habsburškimi južnoslovanskimi politikimi, predvsem člani Jugoslovanskega odbora, je imel korespondenco tudi po svojem odhodu v Italijo¹⁰ – Hinko Hinkovič, Franjo

⁵ Ideje glede povezave zahodnih in južnih Slovanov segajo sicer že v čas Slovanskega kongresa v Pragi leta 1848, o nujnosti povezave bodoče češke države z Jadranom pa je na prelomu stoletja razmišljal mladočeški politik Alois Rašín. Suppan, *Jugoslawien und Österreich*, str. 563.

⁶ Prim. Vranješ-Šoljan, T. G. Masaryk, str. 219.

⁷ Krejči, *Geopolitics*, str. 234–235.

⁸ Klabjan, *Oblikovanje*, str. 280–282.

⁹ Krejči, *Geopolitics*, str. 234.

¹⁰ Masaryk, *Svetovna revolucija*, str. 59–60, 231.

Potočnjak, Nikola Stojanović, Bogumil Vošnjak.¹¹) Koridor je bil sprva zamišljen kot vezni člen severozahodnih in južnih Slovanov (Poljakov, Čehoslovakov in Jugoslovancev) pri Masarykovih načrtih glede preoblikovanja Srednje Evrope (s podporo Rusije).¹²

Razvoj koridorske zveze med vojno

Za razliko od prvih načrtov je Masaryk že leta 1915 računal na združitev (habsburških) južnih Slovanov s Srbijo, pri čemer je slednji dajal »piemontsko« vlogo.¹³ V tem kontekstu si je tudi zamislil nekakšen »*cordon sanitaire*« oziroma slovanski blok novih držav, ki bi ločil naravne antislovanske zaveznike Nemce in Madžare ter oslabil nemški pritisk proti vzhodu (še sploh potem, ko je nemški pastor in državni poslanec Friedrich Naumann objavil svojo knjigo *Mitteleuropa*, v kateri je razvil idejo nemške hegemonije v Srednji Evropi).¹⁴ Z načrtom je aprila 1915 (v memorandumu *Independent Bohemia*, ki ga je pripravil ob pomoči R. W. Seton-Watsona)¹⁵ seznanil člane britanske vlade, predvsem pa *Foreign Office* in ministra Richarda Greya.¹⁶ Februarja 1916 je v memorandumu, ki ga je predložil francoski vladi, omenil koridorsko rešitev, ki naj bi »popravila« razdelitev »Čehoslovakov in Jugoslovancev« (vzrok je videl v madžarski invaziji v 9. stol.), dopuščal pa je celo možnost odstranitve Madžarov z ozemlja koridorja.¹⁷ Leta 1916 je Masaryk začel »lobirati« tudi v Združenih državah Amerike, ko je »na naslov« češke in slovaške emigracije poslal zemljevid, na katerem je bil vrisan tudi koridor. Prav gotovo je bil z načrtom koridorja v nadaljevanju seznanjen tudi Wilson, saj je ameriška *Inquiry* (komisija uglednih profesorjev z različnih univerz, ki je pripravljala analize in dokumente za člane ameriške delegacije na mirovni konferenci) o njem napravila obsežno študijo.¹⁸

Tudi med drugimi češkimi in jugoslovanskimi politikami (med slednjimi je bil sicer precej zadržan predsednik Jugoslovanskega odbora Ante Trumbić, ki je menil, da koridor ruši nacionalni princip in da ga bodo tako Nemci kot Madžari vedno znova uporabili kot kamen spotike)¹⁹ je ideja o koridorju (ki bi prometno-gospodarsko povezal Češkoslovaško in Jugoslavijo, omogočil nadaljnjo zvezo s

¹¹ Prim. Šesták, Voráček (eds.), *Evropa*, str. 294.

¹² Prim. Masaryk, *Válka a revoluce*, str. 93, 190; isti: *L'Unité Yougoslave*.

¹³ Hladký, *Masarykovy problémy*, str. 295.

¹⁴ Bekić, *Die Entstehung*, str. 36, 64; prim. Pichlík, T. G. Masaryk, str. 43–49; Samson, T. G. M., str. 50–55.

¹⁵ Bekić, *Die Entstehung*, str. 63–64. Britanski politični aktivist in zgodovinar Robert William Seton-Watson je (skupaj z Masarykom in urednikom zunanje-politične redakcije londonskega *The Times* Henry Wickham Steedom) odigral pri razpadu Avstro-Ogrske, posebej pa pri oblikovanju Češkoslovaške in Jugoslavije, pomembno vlogo (v Londonu so med leti 1916–1920 izdajali tedensko publikacijo *The New Europe*). Prim. Hanak, *The New Europe*, str. 369–399; prim. tudi Seton-Watson and the Yugoslavs.

¹⁶ Seton-Watson, *Masaryk*, str. 129–130.

¹⁷ Krejčí, *Geopolitics*, str. 232–36.

¹⁸ Lipušček, *Masaryk-Wilson*, str. 411.

¹⁹ Bekić, *Die Entstehung*, str. 66–67.

Poljsko, izgradnjo tržaškega in reškega pristanišča in preprečil nemško-madžarsko nadvlado v Srednji Evropi)²⁰ »zorela« vse do konca vojne, ko je zamisel postala precej »popularna« (češka politika je imela pri tem »projektu« sicer vodilno vlogo). Leta 1916 je teritorialno zvezo bodoče jugoslovanske in češkoslovaške države v svojem listu *Jugoslavija* (ki je izhajal v Petrogradu) predvidel publicist Ferdinand Lev Tuma.²¹ Na češki strani je Masarykov učenec Edvard Beneš, ki je konec leta 1915 emigriral, se nastanil v Parizu²² in postal generalni sekretar češkega Narodnega sveta, decembra 1916 v francoščini izdal tekst pod naslovom *Détruisez l'Autriche-Hongrie*. V njem se je zavzel za poljsko-češkoslovaško-jugoslovanski branik pred nemštvom, ki ga je »naslonil« na bodočo zaveznico Francijo.²³

Na Slovanskih dnevih, ki so sredi avgusta 1918 potekali v Ljubljani (v okviru katerih je bil konstituiran tudi Narodni svet za Slovenijo), so udeleženci (češki, poljski, hrvaški in slovenski politiki) med drugim razpravljali o sodelovanju držav, ki se bodo formirale na ruševinah stare Avstrije. V referatu z naslovom *Državno-pravna zveza med češkoslovaško-poljsko in jugoslovansko državo* je avtor teksta (najverjetneje Ivan Hribar)²⁴ med drugim zapisal, da morajo samostojne Poljska, Češkoslovaška in Jugoslavija svetu dokazati, da hočejo postati element reda in miru. Zato naj med seboj sklenejo federacijo, predvsem pa naj bodo »vse tri države v teritorialni sovislosti. Na prvi pogled se to zdi težavno, če ne celo nemogoče.

Natančneje uvažavanje razmer pa pokaže, da so zapreke le navidezne. Češkoslovaška in poljska država imeli bosta itak dokaj dolgo skupno mejo. Šlo bode torej le še za teritorialno zvezo z Jugoslavijo. Celo madžarska uradna statistika, ki je, kar se ljudskega štetja tiče, Slovanom skrajno krivična, priča da je od Donave do Mure ozemlje na več kilometrov širokem pasu poseljeno s slovanskimi prebivalci. /.../ To ozemlje torej bodi naravni koridor, ki naj spaja Jugoslavijo s Češkoslovaško in po njej s Poljsko. Za bodočo našo trodržavno zvezo postavimo si naslednje točke: obrambno zvezo, enotno carino, enotno železniško politiko, skupen sistem vodnih poti, enoten denarni kov, enotne mere, poštno konvencijo, enotno zakonodajo (zlasti glede varstva delavcev, trgovskega in patentnega prava, bank, združništva, prometa, skupno razsodišče za sporna vprašanja).«²⁵ Tudi časopisje je pozdravilo načrtovano slovansko zvezo. »Med zastopniki češkega, poljskega in jugoslovanskega naroda so se vršila uspešna pogajanja o ustanovitvi in izpopolnitvi slovanske zveze. Ljubljanske konference pomenijo odločilen preobrat v politiki slovanskih narodov naše monarhije. Slovanska zveza je viden rezultat onih stremljenj, ki hočejo doseči enotno politiko avstro - ogrskih slovanskih narodov.«²⁶

²⁰ Prim. Vranješ-Šoljan, Pitanje, str. 77; Suppan, Jugoslawien und Österreich, str. 564.

²¹ Keršič-Svetel, Češko-slovenski stiki, str. 239. Tuma je kot ekonomist (strokovnjak iz zavarovalništva) med vojno delal v Petrogradu pri podružnici danske zavarovalne družbe Salamandra. Tuma, Ferdinand Lev (1883–1961) - Slovenska biografija, <http://www.slovenska-biografija.si/oseba/sbi732523/>; pridobljeno 25. 11. 2014.

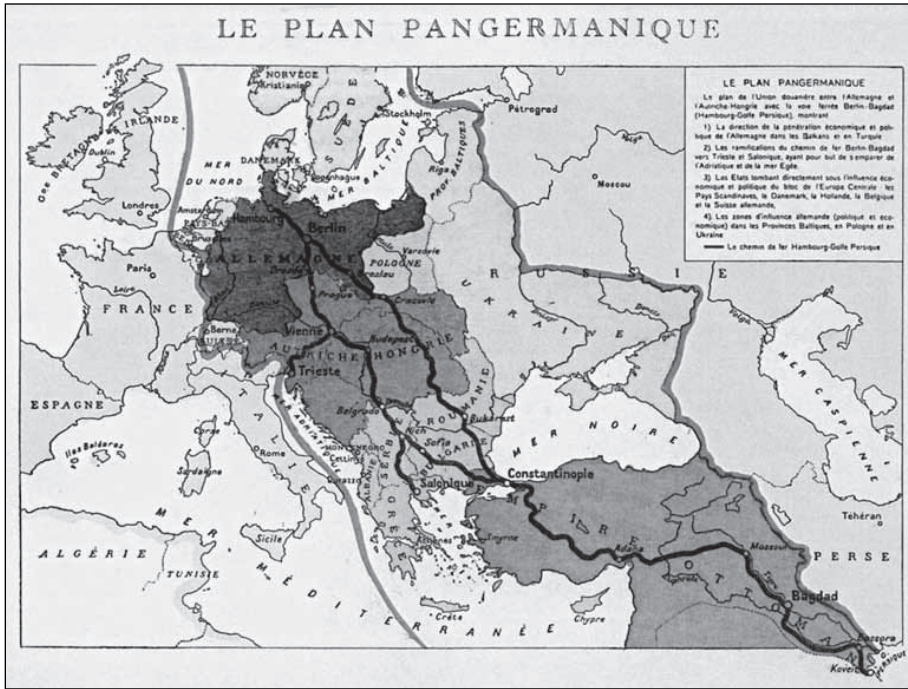
²² Prim. Beneš, Práce a zápasy, str. 34–39.

²³ Bekić, Die Entstehung, str. 66–67.

²⁴ Šorn, Slovensko gospodarstvo, str. 43.

²⁵ Keršič-Svetel, Češko-slovenski stiki, str. 234–235.

²⁶ Slovenski narod, 21. 8. 1918.

Slika 3: Načrti (nemški in slovanski) o preoblikovanju Srednje Evrope (propagandni material češkega Narodnega sveta iz leta 1916).²⁷

²⁷ Klimek, Jak sa dělal mír, str. 10–11.

Ko je cesar Karel 16. oktobra 1918 »svojim narodom« ponudil idejo federalne Avstrije, je bilo za kaj takega seveda že prepozno. Tri dni kasneje je zagrebški Narodni svet sprejel deklaracijo, s katero je (sicer neformalno) pretrgal vezi z Avstrijo. Deklaracija je (na predlog Stjepana Radića) vsebovala tudi točko o teritorialni povezavi Jugoslavije (Države SHS) s Češkoslovaško.²⁸ Podobne misli so vladale tudi med peščico slovanskih poslancev, ki so se tedaj še zadrževali na Dunaju. Štirje poslanci Jugoslovanskega kluba (Matko Laginja, Božo Vuketić, Josip Pogačnik in Vladimir Ravnihar) so se konec oktobra še zadnjič srečali s češkimi poslanci. Pogovarjali so se predvsem o bodočem medsebojnem razmerju med Jugoslavijo (Državo SHS) in Češkoslovaško ter med drugim (Trst in Reka naj bi bili svobodni luki tudi za Češkoslovaško) sprejeli sklep, da naj se obe državi najtesneje povežeta med seboj (kot zvezni državi), se pravi, da bi se prek Ogrske ustvarila skupna meja (in ne zgolj koridor).²⁹ Po nastanku Države SHS (29. oktobra 1918) pa je Stjepan Radić (skupaj z delegatom srbskega Vrhovnega poveljstva v Zagrebu, podpolkovnikom Dušanom Simovićem) razmišljal celo o vojaški zasedbi koridorja (češka brigada, ki se je vračala domov, bi zasedla severni del, medtem ko bi čete Narodnega sveta zasedle južni del koridorja), a je zagrebški Narodni svet to idejo zavrnil.³⁰

Toda zaradi italijanskega prodora do Logatca (novembra 1918) se je situacija precej zapletla. Prvega decembra je slovensko-hrvaška politika vstopila v novo politično ureditev (Kraljevino SHS – ta je sicer dobila pravne »temelje« že s krfsko deklaracijo julija 1917). »Habsburška« Jugoslavija je bila preteklost, s tem pa je tudi koridor postal zadeva nove (in močnejše) države. Slovensko-hrvaška politika je v novi konstelaciji iskala podporo tudi pri Masaryku. Tako sta sredi decembra 1918 v Prago odpotovala predstavnika Narodnega sveta za Slovenijo in Istro Franjo Novljan in Dragotin Lončar, da bi češkoslovaški predsednik pri svojih vplivnih prijateljih (predvsem pri ameriškem predsedniku Wilsonu) posredoval za jugoslovanske interese. Z Masarykom sta med drugim želela govoriti tudi o koridorju, saj ju je zanimalo njegovo stališče.³¹ V zvezi s koridorjem so konec leta 1918 v Pragi »lobirali« tudi drugi južnoslovanski politiki (še posebej Stjepan Radić),³² Masaryk pa se je o tej temi gotovo pogovarjal tudi z najvišjimi beograjskimi krogi. Slovenska javnost je vsekakor podpirala koridorsko povezavo³³ (še sploh po italijanski zasedbi Primorske in ob dejstvu, da je Trst za Jugoslavijo najverjetneje izgubljen). Toda ozemlje, prek katerega naj bi tekla ozemeljska povezava, sta imeli »v načrtu« tudi Avstrija in Madžarska. »Baje so se že v toliko zjediniili, da se ustvarijo iz vseh

²⁸ Archiv MZV, II/6, Politické zprávy, Jugoslavie, Záhřeb 1918–1919, Čsl. konsulát, Memorandum o teritoriálním spojení Jihoslovanského statu s Československou republikou, 4. 12. 1918 (avtor memoranduma je najverjetneje prav Stjepan Radić).

²⁹ Cvirn, Melik, Nečak (ur.), Mojega življenja pot, str. 132–133.

³⁰ Vranješ-Šoljan, Pitanje, str. 77–78; prim. Archiv MZV, II/6, Politické zprávy, Jugoslavie, Záhřeb 1918–1919, Čsl. konsulát, Memorandum o teritoriálním spojení Jihoslovanského statu s Československou republikou, 4. 12. 1918.

³¹ Klabjan, Oblikovanje, str. 287–288.

³² Vranješ-Šoljan, Pitanje, str. 77–78.

³³ Npr. Slovenec, 18. 12. 1918.

nemških naselbin v teh komitatih nova upravna okrožja, v katerih bi bila vsa uprava v nemških rokah in v katerih bi veljal kot uradni in učni jezik nemščina. Vendar pa bi ta upravna okrožja pripadala tudi v bodoče madžarski republiki. Znano je, da v teh okrajih živi mnogo slovanskega prebivalstva, za katerega pa se nemška in madžarska gospoda čisto nič ne briga. Ker pa o bodoči usodi teh pokrajin ne bodo odločevali ne Nemci, ne Madžari, se lahko prigodi, da te pokrajine ne bodo pripadle niti enim, niti drugim, marveč da bodo tvorile koridor, ki ima vezati Češko in Poljsko z Jugoslavijo.«³⁴

Na drugi strani je Italija vztrajala pri londonskem paktu in zahtevala zase Trst, Istro in Dalmacijo. Italijanska vlada je tudi odklonila Masarykov predlog, da naj bi Trst postal mednarodno svobodno pristanišče. »Spor med Italijani in Jugoslovani se je v zadnjem času tako poostril, da se je bati, da pride do resnih spopadov. Zato je baje ententa odredila, da naj ameriške čete posredujejo med obema prepirajočima se strankama.« Glavno podporo je Jugoslavija dobila v Franciji, ki je podpirala predvsem koridorsko povezavo. »Spričo velikih izprememb, ki so posledica zmage, ima Francija samo jedno željo, da ostanejo vsi narodi, ki so bili združeni v trpljenju in borbi, še nadalje združeni v svrhu, da zagotove mir. Pred Nemčijo, ki ne bo prenehala ogrožati mir in pred Madžari, ki bodo vedno pripravljeni, da služijo Nemcem, morajo vse narodnosti, osvobojene nemškega in madžarskega jarma, ostati solidarne. Toda solidarnost njihovih interesov se mora izvesti na ta način, da se stikajo njihova ozemlja in naj je to prav ali ne nemškemu državnemu svetu na Dunaju, ki je že odločilo, da anektira štiri ogrske okraje, da s tem prepreči spoj in zvezo jugoslovanske države s češko republiko.«³⁵

Masaryk pa je moral zaradi dobrih odnosov med Italijo in Češkoslovaško ravnati skrajno previdno. Glede zaveznitva s Čehi je slovenska javnost sicer gojila velike upe, toda zaradi mednarodnih interesov slovenski (oziroma jugoslovanski) situaciji (nasproti italijanskim aspiracijam) ni mogel postaviti prevelike teže. V ospredju češkoslovaško-jugoslovanskih odnosov je bilo gotovo vprašanje londonskega pakta in oblikovanje novih meja, toda Čehi so dajali prednost italijanskim interesom.³⁶ (V knjigi *Nova Evropa*, ki je izšla leta 1918 v Angliji, je Masaryk že zavzel mnogo bolj zadržano stališče tudi do koridorja,³⁷ v *Svetovni revoluciji* pa je zapisal, da v idejo koridorske povezave sploh ni verjel.³⁸) Za Čehje je bila znotraj italijansko-jugoslovanskih sporov pomembna predvsem njihova povezava z Jadranom, tu pa so se češkoslovaški interesi hitro križali s slovenskimi (oziroma z jugoslovanskimi).³⁹

³⁴ Slovenski narod, 19. 12. 1918.

³⁵ Slovenski narod, 20. 12. 1918.

³⁶ Prim. Klabjan, *Oblikovanje*, str. 285.

³⁷ Masaryk, *Nová Evropa*, str. 153–154.

³⁸ Masaryk, *Svetovna revolucija*, str. 32–33.

³⁹ Prim. Keršič-Svetel, *Češko-slovenski stiki*, str. 236–237.

Na pariški mirovni konferenci

Januarja 1919 se je v predmestju Pariza začela mirovna konferenca,⁴⁰ ki je morala povsem prenoviti (srednje)evropski prostor. Glavno besedo so imele Združene države Amerike, Velika Britanija, Francija in Italija, ki pa niso imele enakih stališč in ciljev. Italija v očeh Wilsona ni bila priljubljena, saj je imela velike ozemelske zahteve. ZDA so se opirale na Wilsonove točke in se zavzemale za Ligo narodov. Velika Britanija je želela doseči ravnotežje sil v Evropi, Francija pa si je želela oslABLJENO Nemčijo (Rusija, ki je bila sredi državljanske vojne, je bila izključena iz pogajanj). V tem ozračju so bile zahteve »malih« narodov (v kolikor niso ustrezale politiki velikih štirih) potisnjene na stranski tir. Ena izmed takšnih aspiracij je bila tudi vzpostavitev češkoslovaško-jugoslovanskega koridorja, ki je bil med željami češkoslovaške in jugoslovanske strani, potem ko je zaradi poljsko-češkega spora padel v vodo Masarykov »*cordon sanitaire*«.⁴¹

Slovenski tisk je začetek konference pospremil z obširnimi dopisom glede načrtovanega koridorja, češ da je treba ločiti »naše stare in vsemu omikanemu svetu znane 'prijatelje' Nemce in Madžare, da bi nas ne začeli enkrat spet objemati, kot pred stoletji. Potrebna nam je zveza s Čehoslovaki, o tem je prepričan vsak Slovan. /.../ Kako naj bi šla torej meja Jugoslavije, da bi naši bratje, doslej popolnoma pozabljeni, ne bili povsem izgubljeni tudi v prihodnosti? /.../ Na Štajerskem od potoka Dobre po potoku do izliva v Rabo; po Rabi do izliva Labnice, nato po avstrijski meji do brucka; do Požuna nato stara meja, le da bi Avstriji pripojili povsem nemško vas Edelstahl. Meja z Madžarsko naj bi potekala tako, da bi Jugoslavija dobila vse do Javrina (Győr), da bi bila meja vse do izliva v Donavo Raba, do Požuna pa bi šla meja po Donavi.«⁴²

Kljub temu da se Masaryk konference ni udeležil, je pozorno spremljal delovanje češkoslovaške delegacije, ki sta jo vodila ministrski predsednik Karel Kramář in zunanji minister Edvard Beneš. Ob jugoslovansko-italijanskih sporih, ki so precej zaznamovali konferenco, se je češkoslovaška delegacija precej dobro »založila« z vsemi potrebnimi podatki, med katerimi seveda niso manjkali niti podatki o koridorju. Beneš je 15. januarja naročil pripraviti natančen zemljevid ozemlja, po katerem naj bi tekla koridor med Češkoslovaško in Kraljevino SHS.

Od svojih sodelavcev (podpolkovnik Rudolf Kalhous, statistik in demograf Antonín Boháč, geograf Viktor Dvorský in profesor za vodogradnje na tehnični visoki šoli v Brnu Antonín Smrček)⁴³ je med drugim zahteval strateško analizo, podatke o etnografskem sestavu prebivalstva, podrobne statistike o gospodarskem stanju in o možnostih železniških povezav med Bratislavo, Trstom in Reko.⁴⁴ (Gospodarski vidik koridorja je sicer podrobno razdelal že vladni izvedenec (in eden od glavnih

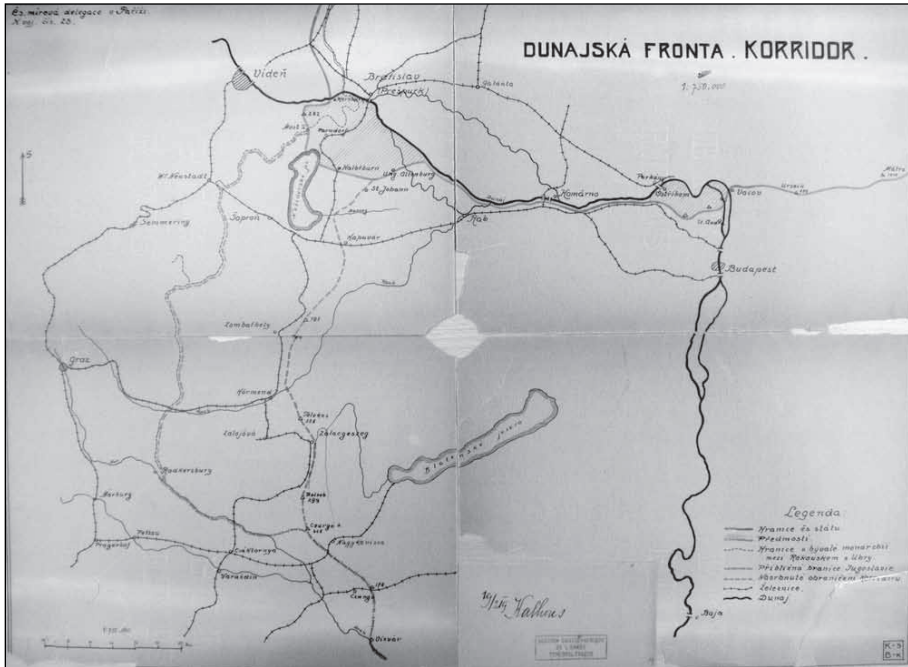
⁴⁰ O konferenci glej več MacMillan, *Mirotvorci*.

⁴¹ Bekić, *Die Entstehung*, str. 48.

⁴² Keršič-Svetel, *Češko-slovenski stiki*, str. 239 (Slovenec, 4. 1. 1919).

⁴³ Prav tam, *Československá mirová delegace v Paříži*.

⁴⁴ Klabjan, *Oblikovanje*, str. 285.

Slika 4: Češkoslovaški načrt koridorja na konferenci.⁴⁵

praških akterjev »akcije« za koridor)⁴⁶ Odon Pára (pred vojno eden od vidnejših predstavnikov češke kolonije in funkcionar Južne železnice v Trstu),⁴⁷ ki je na prvo mesto postavil neposredni dostop do Jadranskega morja in koristi, ki bi jih s tem imela Češkoslovaška; poseben poudarek je namenil dobrim železniškim povezavam, ki bi Češkoslovaški zagotovile osrednji gospodarski položaj v Evropi, na drugi strani bi bil koridor (ob grozeči izgubi velikega dela severnega Jadrana) tudi nujen sestavni del nove južnoslovanske države.⁴⁸) S tem materialom so v pričakovanju ozemeljske povezave med dvema novima državama »nastopili« 18. januarja na konferenci.

Koridor je bil sicer načrtovan v zahodnem delu Transdanubije, potekal pa bi čez štiri ogrske upravne enote – komitate (Moson, Sopron, Vas in Zala), ki so bili nacionalno mešani. Severna in južna »meja« koridorja sta bili jasni (na severu Donava, na jugu Prekmurje in Medžimurje). Tudi zahodna meja bi potekala po stari avstro-ogrski meji, na vzhodu pa bi meja z Madžarsko sekala omenjene komitate.⁴⁹

⁴⁵ Archiv MZV, II/5, Pařížský archiv, kniha č. 54, Mírová konference v Paříži, Různé: Věci hospodářské, kulturní, sociální, politické, vojenské, Korridor, 5199–5234.

⁴⁶ Prim. Jutro, 14. 7. 1937.

⁴⁷ Prim. Slovenski narod, 10. 12. 1919.

⁴⁸ Prim. Klabjan, Razdelitev, str. 304–305; Keršič-Svetel, Česko-slovenski stiki, str. 239.

⁴⁹ Vsi štirje komitati so po popisu leta 1910 skupaj šteli ca. 1.280.000 prebivalcev in merili dobrih 16.700 km². Liste der historischen Komitate Ungarns - Wikipedia, https://de.wikipedia.org/wiki/Liste_der_historischen_Komitate_Ungarns; KlimoTheca :: Könyvtár, http://kt.lib.pte.hu/cgi-bin/kt.cgi?konyvtar/kt06042201/0_0_3_pg_22.html; pridobljeno 13. 10. 2014.

Masaryk in Beneš sta za razliko od Kramáča, ki je v svojih načrtih koridor prepuščal južnim Slovanom, predvidela njegovo teritorialno delitev. Kakorkoli, po češkem načrtu, ki je bil predstavljen na konferenci, bi koridor meril 9.487 km² s 780.958 prebivalci (od tega 304.740 Madžarov, 255.179 Nemcev, 141.860 Srbohrvatov, 72.400 Slovencev (s Prekmurjem) in 2.642 Čehoslovakov).⁵⁰ Na drugi strani sta na jugoslovanski strani izdelala načrt za koridor Jovan Cvijić, profesor geografije na beograjski filozofski fakulteti, in Josip Lakatoš, novinar, publicist in urednik (sicer član podsekcije etnografske sekcije za slovensko-nemško mejo, za Prekmurje in koridor delegacije Kraljevine SHS v Parizu).⁵¹ Lakatoš je na začetku leta 1919 izdal še knjigo *Jugoslavija u svjetlu statistike*, v kateri je (poleg Trsta in Baranje) zagovarjal idejo koridorja. Koncept koridorja je izdelal tudi francoski zdravnik in antropolog Arthur Chervin⁵² (svojo zamisel je prvič predstavil že leta 1915 v knjigi *L'Autriche et le Hongrie de demain*, kjer je menil, da bi bila slovanska povezava zahod-jug (prek koridorja med Čehoslovaško in Jugoslavijo) največja garancija za evropski mir; za ločitev Nemcev in Madžarov ter za vzpostavitev nekakšnega slovanskega koridorja se je v svojem delu *La guerre* (1915) zavzel še pariški slavist in zgodovinar Ernest Denis).⁵³ Če je bila severna, zahodna in južna meja koridorja neproblematična, pa so se koncepti v svojem obsegu razlikovali na vzhodni meji. Še največji kos ozemlja na vzhod je koridorju namenil Chervin, najbolj na zahod pa je šla Lakatoševa zamisel (po kateri bi bilo v koridorju najmanj madžarskega prebivalstva). Po njegovi ideji bi imelo slovansko prebivalstvo v koridorju izmed vseh predlogov največji delež (od dobrih 320.000 prebivalcev 68.214 – 21 % Madžarov, 148.168 – 46 % Nemcev in 104.374 – 33 % Slovanov – večinoma Hrvatov in Slovencev).⁵⁴

Glavni namen koridorja je bil ločiti Nemce in Madžare, s čimer bi bila onemogočena morebitna obnova Avstro-Ogrske, na drugi strani pa bi se s tem manevrom združili severozahodni in južni Slovani. To pa nikakor ni bila lahka naloga, saj da »se bosta Nemčija in Madžarska opirali temu, da bi lahko še nadalje ločili severne in južne Slovane in delovali tudi proti ententi mnogo lažje.« Kljub temu časopisje (še posebej češko) sredi januarja ni videlo nobenih ovir na poti h koridorski povezavi srednjeevropskih in balkanskih Slovanov. »Češka republika potrebuje to pot iz nujnih gospodarskih ozirov, da je pot do Adrije tem trdneje zagotovljena. Tudi je potreben tak slovanski zid proti valovom pangermanizma, ki bo še vedno močan dovolj, da bo delal evropske spore. Radi tega je ta koridor toliko, kot gotova stvar.

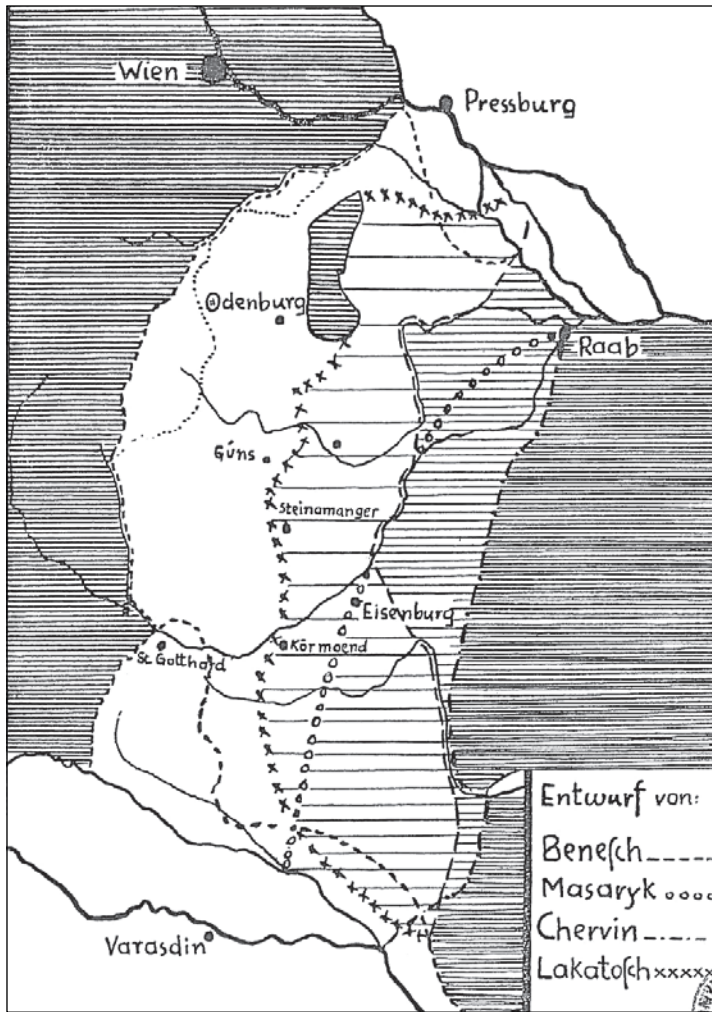
⁵⁰ Archiv MZV, II/5, Pařížsky archiv, kniha č. 54, Mírová konference v Paříži, Různé: Věci hospodářské, kulturní, sociální, politické, vojenské, Korridor, 5199–5234, Československá mírová delegace v Paříži, 5201 (Návrh koridoru).

⁵¹ Bekić, *Die Entstehung*, str. 47–49, 108. Bekić sicer napačno navaja, da je bil Lakatoš statistik zagrebške univerze; v tem kontekstu glej Stanojević (ur.), *Narodna enciklopedija srpsko-hrvatsko-slovenačka*, str. 597.

⁵² Prim. Chervin, *De Prague a l'Adriatique*.

⁵³ *Slovenski narod*, 31. 5. 1919.

⁵⁴ Lakatoš, *Jugoslavija*, str. 3.

Slika 5: Več možnih rešitev.⁵⁵

Nemci in Madžari so prehudo grešili proti splošnemu miru in kulturi, da nam bi se bilo treba bati, da nas bodo vadi teh prikrajšali le za eno željo. Seveda bo 100.000 Nemcev v čehoslovaški državi več, a to nič ne de. Kraji so tako jezikovno mešani, da se meja ne da natančno potegniti. Ententini možje so že zdavnaj pritrdili važnosti toga vprašanja in bodo stali na tem, ko pride do besede.«⁵⁶ Slovensko in češkoslovaško časopisje je že ustvarjalo vtis, da se bo v kratkem uresničil koridor, »širok 100 km, dolg pa 200 km« s približno 400.000 prebivalci.⁵⁷

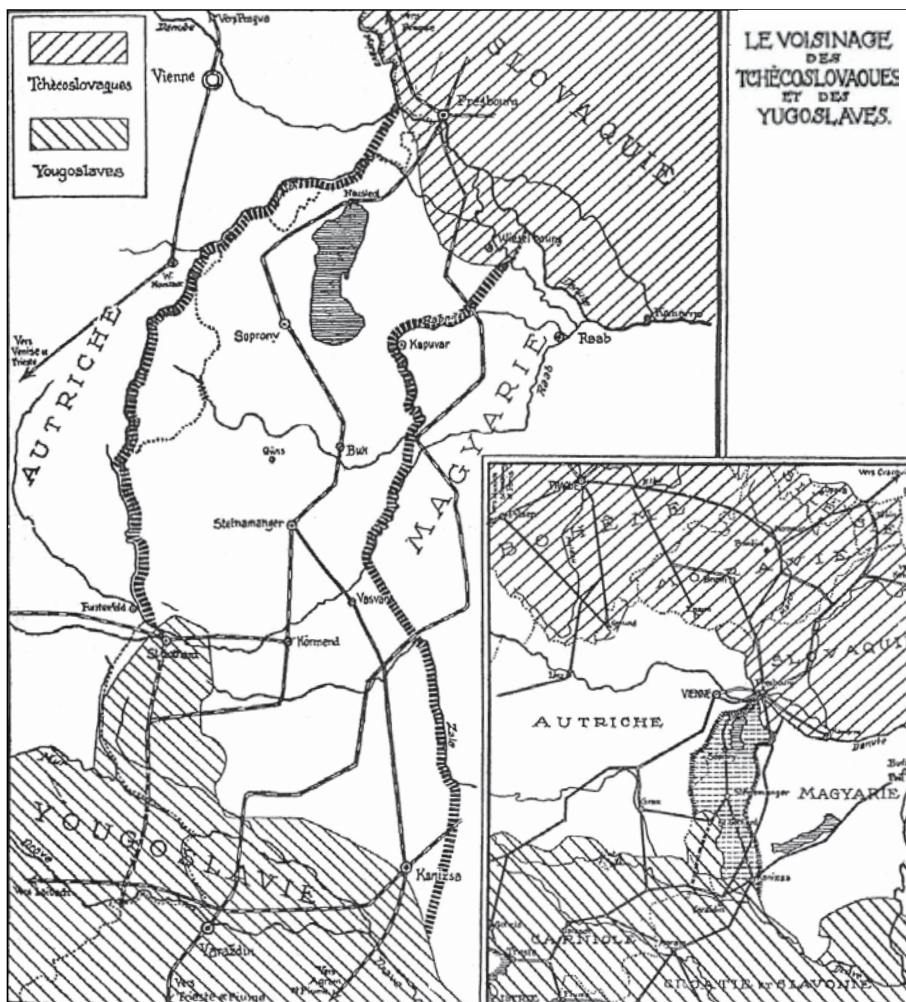
Tudi jugoslovanska politika je pred »zaslišanji« na konferenci delovala dokaj optimistično. Jugoslovanski minister za narodno gospodarstvo dr. Franjo Jankovič je v pogovoru z urednikom praških *Národnih listov* med drugim dejal, »da bomo

⁵⁵ Bekić, Die Entschung, priloga 14.

⁵⁶ Slovenec, 21. 1. 1919.

⁵⁷ Slovenski narod, 20. 1. 1919.

Jugoslovani z vsemi silami delovali za to, da bomo s češko-slovaško republiko direktno zvezani potom koridorja, ki bo dal Čehom priliko, da pridejo preko našega ozemlja do jugoslovanskih pristanišč Reke in Trsta. Radi tega Jugoslovani upamo, da bodo Čehi vsled velikega gospodarskega interesa in razven tega iz moralnih, slovanskih in političnih motivov podpirali naše pravične zahteve in še bolj naše narodno pravo ter delovali na to, da nam mirovna konferenca prizna Trst in Reko.«⁵⁸

Slika 6: Priloga k memorandumu št. 2.⁵⁹

Na začetku februarja je Beneš pred »Svetom desetih« v memorandumu (št. 2) predstavil češkoslovaške ozemeljske zahteve (ki jih je nato prevzela komisija za češkoslovaške zadeve). Memorandum je v 5. točki predvidel ločitev Nemcev in Madžarov, neposredno sosodstvo Češkoslovaške z južnimi Slovani, vse to pa

⁵⁸ Slovenski narod, 4. 2. 1919; Slovenec, 5. 2. 1919.

⁵⁹ Bekić, Die Entstehung, priloga 8.

postavil v kontekst evropskega problema.⁶⁰ Pomemben dejavnik pri oblikovanju koridorja je bil tudi dostop Češkoslovaške do Jadranskega morja. Tako je bila v memorandumu, ki ga je češka stran pripravila 13. februarja,⁶¹ jasno definirana (gospodarska) povezava med Čehoslovaki in Jadranom. V češkoslovaških načrtih je bila povezava Prage in Bratislave s Trstom in Reko, to pa so želeli doseči prek koridorja, ki bi (sosedsko) povezoval Češkoslovaško in Kraljevino SHS. Spadal bi lahko pod Češkoslovaško, Jugoslavijo, ali pa bi bil internacionaliziran.⁶² Na drugi strani je tudi jugoslovanska podsekcija februarja začela pripravljati gradivo. Zasedanja so potekala v hotelu Campbell na Avenue de Friedland v Parizu. Podsekcija se je pod predsedstvom dr. Nika Zupaniča, sicer tehničnega delegata na konferenci, prvič sestala 18. februarja (v »zasedbi« so bili še dr. Fran Kovačič, ing. Janko Mačkovšek, dr. Matija Slavič in Josip Lakatoš, ki je bil zadolžen za koridor). O koridorju so prvič govorili 1. marca (3. seja), Lakatoš pa je dobil nalog za izdelavo elaborata 4. marca (5. seja). Ker pa je Lakatoš predčasno odšel domov, je referat o koridorju prevzel prof. Slavič za primer, če bi prišlo vprašanje o koridorju na dnevni red.⁶³

Toda razvoj dogodkov je medtem že krenil v neželjeno smer. Ko je na začetku januarja 1919 z Masarykom govoril Josip Ferfolja, predstavnik slovenskega Narodnega sveta, mu je češkoslovaški predsednik (ki je vedel, da bo Trst pripadel Italiji kot vojni plen) dejal, naj se Jugoslovani raje borijo za Dalmacijo, ne pa za Trst. Zavedal se je, da ima Italija pač premočne »karte«, zato uradna češka politika ni mogla podpreti jugoslovanskih zahtev in želja v celoti.⁶⁴ Najbrž je podobno menil tudi za koridor. Kljub temu pa je češka in tudi jugoslovanska politika nanj še zmeraj računala, čeprav se je »ententa« že konec februarja opredelila proti koridorju.⁶⁵ Na seji ljubljanskega mestnega sveta je župan Ivan Tavčar v svečanem nagovoru ob Masarykovi 70-letnici še marca izrazil željo, da bi se koridorska povezava čim prej uresničila in da bi skupna meja povezala Jugoslavijo in Češkoslovaško. Posebno izjavo o nujnosti koridorja so konec marca sprejeli tudi v narodni skupščini v Pragi, v praškem časniku *Národní listy* pa je izšel obsežen članek z načrtom koridorja.⁶⁶

A vprašanje koridorja je v Versaillesu konec marca »padlo v vodo«. Češkoslovaška politika, ki si je najbolj vneto prizadevala za koridor, je lahko med zavezniki upala le na podporo Francije (ki je hotela oslabiti Nemčijo), medtem ko mu je Italija (čeprav je med vojno podpirala Čeha in Slovake) odkrito nasprotovala (na drugi strani so bile Velika Britanija in Združene države Amerike do tega vprašanja

⁶⁰ Bekić, *Die Entstehung*, str. 41, 44, 50, 71–72; prim. Dejmek, Edvard Beneš, str. 236–237; Čapka, *Versailleska mirová konference*, str. 12–13; Suppan, *Die Aussenpolitik*, str. 29; glej tudi *Pražske noviny*, 7. 2., 8. 2. 1919.

⁶¹ Dejmek, Kolář (eds.), *Československo*, str. 157.

⁶² Klabjan, *Oblikovanje*, str. 286; prim. *Dolnozemský Slovák*, 15. 3. 1919.

⁶³ Zupanič, *Podsekcija*, str. 86–89.

⁶⁴ Keršič-Svetel, *Češko-slovenski stiki*, str. 237–238; Klabjan, *Oblikovanje*, str. 288.

⁶⁵ *Slovenec*, 23. 2. 1919.

⁶⁶ Povzeto po Keršič-Svetel, *Češko-slovenski stiki*, str. 238–239; prim. *Slovenski narod*, 31. 3. 1919.

več ali manj indiferentne).⁶⁷ Tako je komisija za češkoslovaške zadeve 12. marca v poročilu povzela svoje sklepe in jih predala centralni teritorialni komisiji (na jugoslovanski strani koridor kot tak niti ni prišel na dnevni red; o njem je bežno tekla beseda le konec februarja, ko je »Svet desetih« razpravljal o jugoslovanskih mejah),⁶⁸ ta pa je 25. marca zavrnila vsakršno možnost glede oblikovanja koridorja, vprašanje gospodarske povezave med Češkoslovaško in Kraljevino SHS pa prenesla na komisijo za internacionalizacijo železnic in vodnih poti.⁶⁹ »Amerikanci so bili prvotno na etnografskem stališču, Angleži so opozarjali na nevarnost takozvanega koridorja v vojaškem oziru, italijanska delegacija pa je odklonila vsako tako zahtevo, ker je menila, da bi v bodočnosti škodovalo italijanskim interesom, ako bi bili sosedi z Jugoslovani. Edino le Francija je zastopala naše stališče in ga podpirala. Zlasti francoski vojaški krogi so spoznali važnost našega sosedstva z Jugoslovani. S takimi okoliščinami je bila rešitev vprašanja koridora že v komisiji pokopana. Navzlic temu je vrhovni svet razmotrival to vprašanje, vendar pa ga je odklonil.«⁷⁰ Dejstvo je, da je koridor na konferenci »trčil« ob kopico pomembnejših problemov, tako da mu »kreatorji« novega evropskega zemljevida (ki tudi niso bili najbolj naklonjeni veliki slovanski teritorialni povezavi) niso namenili prevelike »pozornosti«.⁷¹

»Manifestacije« glede koridorja pa so se kljub njegovi »izgubi« predvsem na češkoslovaški strani še pojavljale. Tako so *Národní listy* aprila upali, da pride koridor »zopet na dnevni red, ko se bo mirovna konferenca bavila s problemi velikih prometnih vprašanj. Mi moramo našim prijateljem v Parizu razjasniti, da je ureditev koridorja brezpogojno potrebna za nemoteni razvoj srednjeevropske trgovine, istočasno pa moramo poudariti, da ne stavljamo nikakih pretiranih zahtev, da mora biti koridor širok 80 kilometrov, ker bo zadoščala širina 30 do 40 kilometrov.«⁷² Češki državni tajnik dr. Jan Semerád je v aprilski številki praške Jugoslavije objavil članek, v katerem se je »po svojem prepričanju« zavzel za rešitev italijansko-jugoslovanskega spora v jugoslovansko korist v celoti, tudi za vzpostavitve ozemeljskega koridorja med Češkoslovaško in Jugoslavijo, saj je opozarjal, da bo brez njega Češkoslovaška že čez nekaj let padla v nemško interesno sfero.⁷³ Še sredi maja so na shodu v praških Vinohradyh razpravljali »o pomenu Adrije, o važnosti koridorja in izrazili željo, da bi Čehi z Jugoslovani povsod, kjer se stikajo češki in jugoslovanski interesi, nastopali kot organična celota. /.../ Čehi in Jugoslovani so skupaj trpeli, se bojevali, skupaj zmagali, naj tudi skupaj delajo in dalje živijo.«⁷⁴ V tem kontekstu je razmišljal tudi Odon Pára, ki je menil, da je treba pri bodoči češkoslovaško-jugoslovanski povezavi gospodarski komponenti dodati še

⁶⁷ Prim. Beneš, Kramář, *Československá zahraniční politika*, str. 18.

⁶⁸ Zupanič, Podsekcijska, str. 89; prim. Pražske noviny, 25. 2. 1919.

⁶⁹ Bekič, *Die Entstehung*, str. 54.

⁷⁰ *Slovenski narod*, 2. 10. 1919.

⁷¹ Prim. Bekič, *Die Entstehung*, str. 74–78.

⁷² *Slovenski narod*, 14. 4. 1919.

⁷³ Keršič-Svetel, *Češko-slovenski stiki*, str. 238–239.

⁷⁴ *Slovenec*, 18. 5. 1919.

vojaško.⁷⁵ Podobno mnenje je delil še na srečanju praške trgovsko-obrtne zbornice 20. julija, kjer so udeleženci razpravljali predvsem o gospodarskem sodelovanju z Jugoslavijo in zavzeli enotno stališče o nujnosti koridorja.⁷⁶

Na Slovenskem je bila situacija bolj »umirjena«. Ker se zdi, da je bila »želja« jugoslovanske politike glede koridorja nasploh nekoliko manjša kot na Češkoslovaškem, ne preseneča, da je tudi slovensko časopisje zavzemalo vse bolj realna stališča. »Gotovo je nepojmljivo, da smo pred letom dni še vsi govorili 'od Balta do Jadrana' in o koridorju med Čehoslovaško in Jugoslavijo; da pa danes o tem sploh ne čujemo več, da še niti zveze s Čehoslovaki nismo uresničili, da danes o kakem koridorju med Čehoslovaki in Jugoslovani sploh ne sanja več nikdo. Koridor ni bil jugoslovanska iznajdba, tudi za Jugoslovane ni življenskega pomena, ni bil pri nas nikdar preveč popularen, ker pregloboko reže v narodnostni princip, ki je naš glavni branik in torej ni čudo, da smo mi nanj lažje pozabili nego Čehoslovaki.«⁷⁷

* * *

Čeprav je bilo vprašanje koridorja (predvsem na češkoslovaški strani) aktualno še vse do jeseni 1921, je bilo vseh tozadevnih (realnih) upov dejansko konec s Saintgermainsko pogodbo septembra 1919. Namesto tega sta Češkoslovaška in Jugoslavija že avgusta 1920 ustanovili Malo antanto (tej se je naslednje leto pridružila Romunija), ki je bila ustanovljena predvsem iz strahu pred revanšizmom v vojni poraženih držav. S to politično-obrambno zvezo, ki jo je v nadaljevanju podpirala Francija, sta tako Češkoslovaška kot Jugoslavija ubrali nekoliko drugačno pot, kot bi jo z ustanovitvijo koridorja, prav tako pa je odločitev velesil vplivala tudi na samo podobo Srednje Evrope.⁷⁸

Viri in literatura

Viri

Objavljeni viri

Seton-Watson H., Seton-Watson C., Boban L., Gross M., Krizman B. and Sepic D. (ed.): *R. W. Seton-Watson and the Yugoslavs: Correspondence 1906–1941 (I, II)*. London, Zagreb 1976.

Arhivski viri

Archiv Ministerstva zahraničních věcí

II/5, Pařížský archiv, kniha č. 54, Mírová konference v Paříži, Různé: Věci hospodářské, kulturní, sociální, politické, vojenské, Korridor.

⁷⁵ Prim. njegov članek v *Národní listy*, 18. 5. 1919; prim. tudi Pára, *Naše spojení*.

⁷⁶ Archiv MZV, II/5, Pařížský archiv, kniha č. 54, Mírová konference v Paříži, Různé: Věci hospodářské, kulturní, sociální, politické, vojenské, Korridor, 5199–5234, Československá mírová delegace v Paříži, 5203 (Porada o hospodářských stycích s Jugoslavií).

⁷⁷ Slovenski narod, 24. 7. 1919.

⁷⁸ Bekič, *Die Entstehung*, str. 84–90.

II/6, Politické zprávy, Jugoslavie, Záhřeb 1918–1919, Čsl. konsulát, Zprávy politické, 1918–1920, Memorandum o teritoriálním spojení Jihoslovanského statu s Československou republikou.

Časopisni viri

Slovenski narod, 1918–19.

Slovenec, 1918–1919.

Pražske noviny, 1919.

Národní listy, 1919

Jutro, 1937.

Internetni viri

Liste der historischen Komitate Ungarns - Wikipedia, https://de.wikipedia.org/wiki/Liste_der_historischen_Komitate_Ungarns

KlimoTheca :: Könyvtar´c;ur, http://kt.lib.pte.hu/cgi-bin/kt.cgi?konyvtar/kt06042201/0_0_3_pg_22.html

Tuma, Ferdinand Lev (1883–1961) - Slovenska biografija, <http://www.slovenska-biografija.si/oseba/sbi732523/>

Literatura

Bekić Janko: *Die Entstehung der Ersten Tschechoslowakischen Republik und die Pläne zur Errichtung eines »Slawischen Korridors«*. Diplomarbeit zur Erlangung des Magistergrades der Philosophie aus der Studienrichtung Geschichte eingerichtet an der Universität Wien. Dunaj 2006.

Beneš Edvard, Kramář Karel: *Československá zahraniční politika. Dvě řeči pronesené v Národním shromáždění dne 30. září 1919*. Praga 1919.

Beneš Edvard: *Práce a zápasy po boku TGM. Vzpomínky 1910–1947* (k vydání připravil Karel Novotný). Praga 2000.

Chervin Arthur: *De Prague a l' Adriatique. Considérations géographiques, ethniques et économiques sur le territoire (Corridor) faisant communiquer les Tchèques avec les Yougoslaves*. Pariz 1919.

Cvirn Janez, Melik Vasilij, Nečak Dušan (ur.): *Mojega življenja pot. Spomini dr. Vladimírja Ravniharja*. Ljubljana 1997.

Čapka František: *Versailleska mirová konference a Československo*. Brno 1999.

Dejmek Jindřich, Kolář František (eds.): *Československo na pařížské mírové konferenci 1918–1920*. Praga 2001.

Dejmek Jindřich: *Edvard Beneš. Politická biografie českého demokrata*. Praga 2006.

Hanak Harry: The New Europe, 1916–1920. V: *The Slavonic and East European Review*, 1961, str. 369–399.

Hladký Ladislav: Masarykovy problémy s Jihoslovany. V: *Evropa mezi Německem a Ruskem. Sborník prací k sedmdesátinám Jaroslava Valenty* (Šesták Miroslav, Voráček Emil eds.). Praga 2000, str. 293–299.

Keršič-Svetel Marjeta: Česko-slovenski stiki med svetovnima vojnama (1. del). V: *Zgodovinski časopis*, 1995/2, str. 231–258.

Klabjan Borut: Oblikovanje jugoslovanskih meja. T. G. Masaryk in vprašanje italijansko-jugoslovanske meje po prvi svetovni vojni. V: *Jugoslavija v času. Devetdeset let od nastanka prve jugoslovanske države* (ur. Bojan Balkovec). Ljubljana 2009, str. 277–289.

Klabjan Borut: Razdelitev železniškega omrežja v Srednji Evropi po prvi svetovni vojni: vloga železniških povezav med Trstom in Češkoslovaško. V: *Acta Histriae*, 2008/3, str. 297–314.

- Klimek Antonín: *Jak sa dělal mír roku 1919*. Praga 1989.
- Krejčí Oskar: *Geopolitics of the Central Europea Region: The View from Prague and Bratislava*. Bratislava 2005.
- Lakatoš Josip: *Jugoslavija u svjetlu statistike*. Zagreb 1919.
- Lipušček Uroš: Masaryk-Wilson in slovensko narodno vprašanje med prvo svetovno vojno. V: *Anthropos*, 2007/3–4, str. 381–414.
- MacMillan Margaret: *Mirotvorci: šest mjeseci koji su promijenili svijet*. Zagreb 2008.
- Masaryk T. G.: *L'Unité Yougoslave: manifeste de la jeunesse Serbe, Croate et Slovène réunie*. Pariz 1915.
- Masaryk T. G.: *Nová Evropa*. Brno 1994.
- Masaryk T. G.: *Svetovna revolucija: za vojne in v vojni 1914–1918. Spomini in razmišljanja*. Ljubljana 1936.
- Masaryk T. G.: *Válka a revoluce I. Články – Memoranda – Přednášky – Rozhovory 1914-1916*. Praga 2006.
- Pára Odon: *Naše spojeni s Jugoslavií*. Praga 1919.
- Pichlík Karel: T. G. Masaryk proti německé střední Evropě. V: *Masarykova idea československé státnosti ve světle kritiky dějin: sborník příspěvků* (ur. Jaroslav Opat, Josef Tichý). Praga 1993, str. 43–49.
- Samson Ivo: T. G. M. a nová Európa. Geopolitický portrét T. G. Masaryka. V: *Masarykova idea československé státnosti ve světle kritiky dějin: sborník příspěvků* (ur. Jaroslav Opat, Josef Tichý). Praga 1993, str. 50–55.
- Seton-Watson Robert William: *Masaryk in England*. Cambridge, New York 1943.
- Soubigou Alain: *Tomáš Garrigue Masaryk*. Praga, Litomyšl 2004.
- Stanojević Stanoje (ur.): *Narodna enciklopedija srpsko-hrvatsko-slovenačka*. Knjiga 2 (I-M). Zagreb 1926.
- Suppan Arnold: Die Aussenpolitik der ersten Tschechoslowakischen Republik aus Wiener Sicht. V: *Edvard Beneš und die tschechoslowakische Aussenpolitik 1918–1948* (Arnold Suppan, Elisabeth Vyslonzil hrsg.). Frankfurt 2002, str. 15–82.
- Suppan Arnold: *Jugoslawien und Österreich 1918–1938. Bilaterale Aussenpolitik im Europäischen Umfeld*. Dunaj, München 1996.
- Šorn Jože: *Slovensko gospodarstvo v poprevratnih letih 1919–1924* (ur. Neven Borak, Žarko Lazarević). Ljubljana 1997.
- Vranješ-Šoljan Božena: Pitanje takozvanog gradišćanskog koridora. Hrvatsko gledište. V: *Radovi*, vol. 25. 1992, 73–84.
- Vranješ-Šoljan Božena: T. G. Masaryk i nova Europa nakon Prvoga svjetskog rata. V: *Radovi*, vol. 37, 2005, str. 213–231.
- Zupanič Niko: Podsekcija jugoslovenske Etnografske sekcije na konferenci mira v Parizu 1919 za slovensko-nemško mejo, za Prekmurje in čehoslovaško-jugoslovanski koridor. V: *Etnolog: glasilo Etnografskega muzeja v Ljubljani*, 1928/2, str. 86–89.
- Zwitter Fran: *Nacionalni problemi v habsburški monarhiji (s sodelovanjem Jaroslava Šidaka in Vase Bogdanova)*. Ljubljana 1962.

SUMMARY

On the History of the Czechoslovakian-Yugoslav Corridor (The Czech-Slovene Point of View)

Filip Čuček

Naturally, plans regarding the transformation of the dual monarchy were present even before World War I. In connection with the Slavic federation that was advocated by the leader of the Young Czechs Karel Kramář, an idea of a corridor that would territorially link (at that point still two non-existent states) Czechoslovakia and Yugoslavia emerged. The idea came into being most probably during his talks with Vsevolod Svatkovski, a Russian journalist, the correspondent to the newspaper *Novoe Vremja* in Vienna and commissioner of the Russian Ministry of Foreign Affairs. During the war, the idea was “fervently” spread by Professor Tomáš G. Masaryk who was quick to understand that Austria-Hungary must be broken into pieces. Unlike the initial plans and as early as in 1915, Masaryk counted on the unification of the (Habsburg) South Slavs with Serbia, whereby he attributed Serbia the “Piedmont” role. In this context, he came up with a sort of “cordon sanitaire” or a Slavic block of new states that would divide the natural anti-Slavic allies Germans and Hungarians and weaken the German pressure towards the East.

The idea of the corridor (that would link Czechoslovakia with Yugoslavia in terms of transport and economy, provide a connection to Poland, build the ports in Rijeka and Trieste, and prevent the German-Hungarian supremacy in Central Europe) had been maturing also among both Czech and Yugoslav politicians (among the latter Ante Trumbić, the President of the Yugoslav Committee, was rather sceptical; in his opinion, the corridor would ruin the national principle and would be as such repeatedly used by Germans and Hungarians as a stumbling block) up to the end of the war, when it became quite “popular”. However, based on the Italian penetration as far as Logatec (in November 1918) the situation became rather complicated, forcing Masaryk to act in an extremely cautious manner due to the good relations between Italy and Czechoslovakia. The foreground of the Czechoslovakian-Yugoslav relations was certainly occupied by the question of the Treaty of London and the formation of new borders, nevertheless, the Czech gave priority to the Italian interests.

In January 1919, a peace conference was held in the suburbs of Paris that had to reshape completely the (central) European space. The United States of America, Great Britain, France and Italy had much say in the conference, however, their standpoints and goals varied. Wilson was not fond of Italy due to its considerable territorial demands. The USA leaned on Wilson’s points and advocated for the League of Nations. Great Britain aimed for balance of powers in Europe, France wished for a weakened Germany (Russia that was in the middle of the civil war was eliminated from the negotiations). In this atmosphere, demands of “small” nations (if not suitable for the policy of the Big Four) were put on hold. One of these aspirations was the formation of the Czechoslovakian-Yugoslav corridor that was sought after by the Czechoslovakian and the Yugoslav side. The corridor was planned in the western part of Transdanubia and would have cut through four Hungarian counties (Moson, Sopron, Vas and Zala). It aimed to cut off Germanism from Central and Eastern Europe, isolate Hungarians (the division of Germans and Hungarians or prevention of a possible restoration of Austria-Hungary) and unite the Northwest and South Slavs. Despite the considerable activity of the Czechoslovakian and Yugoslav delegations the question of the corridor was “thrown overboard” in March.

Zapisi

Milan Dolgan

Publikacija o na Suhem bajerju leta 1915 ustreljenih žrtvah

Za najdbo tega dragocenega dokumenta v antikvariatu je zaslužen moj prijatelj bibliotekar Drago Samec, za kar se mu toplo zahvaljujem. Verjetno našim zgodovinarjem ta publikacija, ki ni evidentirana v bibliografskih virih, ni znana, zato jo zdaj objavljam.

Knjižica na 16 straneh brez platnic in brez naslova, razen da je na prvi strani križ in črna obroba. Izdana je bila ob priliki prekopa posmrtnih ostankov Ivana Kromarja, ki se je izvršil dne 23. aprila 1922. Lahko bi rekli pogrebna knjižica.

Ivan Kromar je bil ustreljen na strelišču na Suhem bajerju v Ljubljani dne 16. oktobra 1915, medtem ko je bil še bolj znani obsojenec Ivan Brenc (Pehtovt) ustreljen prej, 24. avgusta istega leta. To je bil čas, ko se je razmahnila vojna z bližnjo Italijo. Okoliščine obtožbe in usmrčitve obeh mož, ki sta nasprotovala avstrijskim oblastem v prvi svetovni vojni in sta se zapletla v politična prerekanja, so bile podobne. Brenc je ozmerjal cesarja in dejal, da ne bo dal volov in voza za vojsko. Kramarjeva izjava pa je bila politična v prid sovražne Srbije. Pojavile so se priče njunega »zločina«. Zaradi protidržavnega govorjenja (tako imenovani verbalni delikt) sta bila privedena v Ljubljano, kjer jima je po hitrem postopku sodilo vojaško sodišče. Zaprta sta bila v šentpetski kasarni.

Še pozneje kot Kromar je bil na Suhem bajerju ustreljen ljubljanski trgovec Franc Petrič, in sicer 2. novembra 1915. Najprej je bil obsojen na smrt z obešenjem, kar pa so spremenili. Petrič je bil obtožen, da je izdajal vojaške skrivnosti Italijanom. Prekop njegovih posmrtnih ostankov z morišča na Suhem bajerju na ljubljansko pokopališče je bil izveden že 17. in 18. decembra 1919. Posebnih pogrebnih slovesnosti menda ni bilo. Poročali so, da je bilo po štirih letih izkopano truplo »nestrohnjeno in je bila na njem še obleka.«¹

Izkop posmrtnih ostankov Ivana Brenceta in prevoz na domače pokopališče je bil izvršen v dneh 2. in 3. oktobra 1921. Časopisi so obširno poročali.²

Izkop in prevoz Ivana Kromarja je bil izveden, kot rečeno, 22. in 23. aprila 1922. Pogreba Brenceta in Kromarja sta bila državna. Organizirali so ju Sokoli na podoben način: prvi dan, na soboto popoldne od Suhega bajerja pri Dolenjski cesti skoz Ljubljano do glavnega kolodvora, naslednji dan prevoz z vlakom v domači kraj (Dovje, Črnomelj) in tam slovesen pogreb in pokop.

¹ Gl. *Slovenski narod*, 20. XII. 1919, med dnevnimi vestmi.

² *Slovenec* 29. IX. 1921, 4. X. 1921, 6. X. 1921, 8. X. 1921. *Slovenski narod* 2. X. 1921, 3. X. 1921, 5. X. 1921. Gl. še *Slovenski narod* 24. VIII. 1940, št. 193: 25 letnica mučeniške smrti; v tem članku je objavljeno kuratovo pismo Brencetovi vdovi po usmrčitvi.

O prekopu Ivana Kromarja sta poročala časopisa Slovenski narod in Jutro,³ pri čemer ni šlo brez strankarskega obračunavanja med liberalci in klerikalci, ki se je spet razmahnilo, potem ko je ob nastajanju nove države Jugoslavije prevladovalo med njimi sodelovanje. Pogreba v Črnomlju so se v veliki meri udeležili tudi hrvaški sokoli. Na grobu je bil že postavljen spomenik, kiparsko delo. Citat: »Prenos Kromarjevih kosti s temnega Suhega bajerja na prijazno, tiho, na gričku ležeče domače črnomaljsko pokopališče v Vojni vasi se je v soboto in nedeljo razvil v sijajno, naravnost triumfalno manifestacijo ideje, za katero je kovač Kromar pretil svojo kri.« Starosta novomeške sokolske župe dr. Vasič »je opisal grozote vse one borbe, ki jo je moralo pretrpeti jugoslovenstvo za uresničenje svojih idealov svobode in edinstva.« Nastopala je godba dravske divizije, »v kroju je bilo vseh sokolov nad 500.«

Kdo je bil zapornik A. Jakulin, ki je že 20. XI. 1921 objavil v Slovenskem narodu članek o Ivanu Kromarju,⁴ ni znano. Jakulin pripoveduje ne samo o Kromarju, ampak tudi o zaporniku pravniku dr. Gregorju Žerjavu (1882–1929), znamenitem slovenskem liberalnem politiku, ki je med drugim leta 1904 pokrenil revijo Omladina. Žerjav je bil res bolan, imel je jetiko, in je umrl razmeroma mlad. Jakulin pravi, da je bil Žerjav »bivši naš deželni predsednik, sedanji narodni poslanec in minister«, kar je treba razumeti glede na čas, ko Jakulin piše svoje spomine. Iz Enciklopedije Slovenije⁵ povzemam: Žerjav je bil podpredsednik deželne vlade za Slovenijo od januarja do novembra 1919, nakar je bil do februarja 1920 predsednik deželne vlade, od avgusta do decembra 1920 je bil poverjenik za pravosodje. Novembra 1920 je bil izvoljen v ustavodajno skupščino v Beogradu. Kasneje je bil izvoljen za poslanca Narodne skupščine. Večkrat je bil tudi minister v beograjski vladi. Imel je prijateljske odnose z dvorom kralja Aleksandra.

V času prve svetovne vojne je bil dr. Gregor Žerjav hudo preganjan in je njegovo življenje viselo na nitki. »Videl sem že Suhi bajer pred seboj,« je kasneje pripovedoval prijateljem. Imel je stike z Jugoslovanskim odborom v tujini, ki je v soglasju s srbsko vlado deloval za rušenje Avstroogrške. V Jugoslovanskem odboru so delovali Slovenci Niko Županič, Bogumil Vošnjak in Gustav Gregorin. Ko se je leta 1917 avstrijsko zatiranje sprevrglo v ponovno uvedbo demokratičnih pravic, je Gregor Žerjav odšel na Dunaj, sodeloval z Antonom Korošcem in postal tajnik parlamentarnega Jugoslovanskega kluba, ki je proglasil Majniško (jugoslovansko) deklaracijo. »S svojim znanjem, neumornostjo, žilavostjo in pogumom si je pridobil ono avtoriteto, ki ga je privedla med ustanovitelje in prve graditelje jugoslovenske države.«⁶ Žerjav je v okviru liberalne stranke s svojim sociološko in filozofsko poglobljenim radikalnim stališčem predstavljal podobno gibanje, kot ga je v okviru konservativne katoliške stranke vodil dr. Janez Evangelist Krek.

³ Slovenski narod je izčrpno poročal o pripravah na Kromarjev pogreb 16. IV. 1922: Prenos kosti mučenika Kromarja in 20. IV. 1922: Sokolskim društvom Ljubljane. Dve poročili o pogrebu sta izšli 25. IV. 1922. Citati so iz teh poročil.

⁴ Slovenski narod 20. XI. 1921, str. 1. Naslov članka je Iz spominov na težke dneve (Zadnji trenotki Ivana Kromarja).

⁵ Enciklopedija Slovenije 15, 2001, str. 326, pisec članka Žerjav, Gregor je Jure Perovšek.

⁶ Slovenski narod, 28. VI. 1929, str. 2, uvodni članek en dan po smrti dr. Gregorja Žerjava. Še boljše sta njegova osebnost in delo prikazana v časopisu Jutro 28. VI. 1929.

Skoraj gotovo sta dr. Žerjav kot visok funkcionar nove povojne oblasti v Sloveniji in znameniti politik Ivan Hribar, ki je bil med vojno tudi preganjan, odločilno pripomogla k temu, da sta bila pokojna Brencce in Kromar po končani vojni in po velikem političnem prevratu primerno počaščena kot »narodna mučenika«, da je bila Brencetova smrtna obsodba razveljavljena in da je bil dovoljen slovesen prekop njunih posmrtnih ostankov v domači kraj.

Podpisani sem se ukvarjal zlasti z usodo Kromarjevega tovariša Ivana Brenceta (po domače Péhtovta, doma z Dovjega na Gorenjskem). O njem je France Voga, Brencetov rojak z Dovjega, napisal dramsko delo, tragedijo, ki je bila uprizorjena leta 1991.⁷ O Brencetu in o Vogovi drami, ki ima naslov »Kar sem rekel, sem rekel«, izčrpno pišem v knjigi z naslovom »Ko je vojna«. Vsebuje tudi vojno dramo Janeza Evangelista Kreka, ki je bil tudi pobornik Jugoslavije.⁸

Brencce in Kromar sta postala narodna junaka ali mučenika. Brencce je bil bolj znan kot Kromar, med drugim zato ker je bil gostilničar in je prijateljeval z znamenitim župnikom na Dovjem Jakobom Aljažem. Zgodovinar Dušan Kermavner⁹ piše: »Medtem ko Kramerjeve obsodbe niso izpodbijali, pa so naši pravniki ocenili postopek zoper Ivana Brenceta, bivšega gostilničarja na Dovjem, za pravno nevzdržen, nakar so v začetku leta 1920 proces obnovili in obsodbo razveljavili ...«

V pogrebni knjižici je omenjeno, da je Ivan Kromar svoje »zločinske« besede govoril o priliki, ko je bil mobiliziran v vojsko. O Kromarju obstaja poleg zdaj odkritega dokumenta še pričevanje Ivana Robide, vojaškega zdravnika, ki je moral biti prisoten pri usmrtitvah na Suhem bajerju¹⁰: »Predzgodovina Kromarjeve in Brencetove obsodbe je znana, zato je tukaj ne bom ponavljal. Kromarja so obsodili radi famoznega 'zločina proti državi', Brenceta radi razžaljenja cesarja. – Kromar, se mi je zdelo, da duševno silno trpi. Bil je bled, a se ni tresel, in ni črnil ne besede. Mirno se je dal odvesti na svoj prostor, in umrl kot mož. Zakaj – to mu je bilo bržčas prav tako nejasno ko meni.«

Na Suhem bajerju v Ljubljani, kakšnih petsto metrov v gozdni dolini naprej od tam, kjer je zdaj strelišče, se nahaja v neprehodni zapuščenosti in podrtiji drevja spomenik, ki je bil postavljen leta 1934. O tem pišem v članku »Stoletnica Pehtovtove (Ivan Brencce) junaške smrti«. ¹¹ Ta spomenik je bil postavljen brž po

⁷ Milan Dolgan, Živahni utrip v kulturnem društvu Dovje – Mojstrana. Vedno aktualna drama o pokončnem človeku, *Delo* 20. II. 1991, 3. izdaja, str. 7.

⁸ Knjiga je v tisku in bo izšla letos (2016). Obema dramama sta priključeni moji razpravi. Razprava o Vogu ima naslov Odlična Vogova tragedija Kar sem rekel, sem rekel in njeno zanimivo zgodovinsko ozadje. *Stoletnica Pehtovtove junaške smrti*.

⁹ Dušan Kermavner, O številu slovenskih justificarancev v prvi svetovni vojni, *Zgodovinski časopis* 24, 1970, str. 94. Kermavner je kasneje objavil tudi razpravo O aretacijah med prvo svetovno vojno, *Zgodovinski časopis* 27, 1973, str. 343–375. Gl. tudi novejšo razpravo: Dragan Matić, Kratak oris političnega razvoja na Kranjskem ob začetku velike vojne s poudarkom na političnih deliktih v publikaciji *Kuge, lakote in vojske – reši nas*, o *Gospod*, Zgodovinski arhiv Ljubljane, 2014.

¹⁰ Ivan Robida, Spomini na Suhi Bajar 1915/16, *Kronika slovenskih mest*, 1935, v 2 nadaljevanjih na straneh 9* in 17*. Citat je na strani 22*.

¹¹ Milan Dolgan, *Stoletnica Pehtovtove (Ivan Brencce) junaške smrti*, *Mladika*, Trst, 2015, št. 9, str. 11–14.

atentatu na kralja Aleksandra v Marseillu, kar je važno za razumevanje napisa. Celotni napis na tem spomeniku je tale:

»1914–1918 V spomin žrtvam avstrijskih trinogov na Suhem bajerju v Ljubljani 1. XI. 1934

N. O. Preds. odbora Karel Kalin. Načrt pr. Franjo Sič. ČUVALI BOMO JUGOSLAVIJO«.

Znano je, da je kralj Aleksander, preden je v Marseillu izdihnil, naročil: »Čuvajte Jugoslavijo«.

Sedanji župnik v Črnomlju g. Peter Kokotec mi je naknadno poslal gradivo o Ivanu Kromarju: fotografijo spomenika, zapis o pogrebu v župnijski kroniki in knjižico Janez Kramarič: Cerkev in pokopališče v Vojni vasi (2004). Povzemam:

Na pokopališču še vedno stoji veličasten spomenik. Izdelal ga je domači umetnik Josip Jerman. Predstavlja mišičastega mladeniča, ki drži v roki lovorjevo vejico, nad tem kipom sta Kromarjeva fotografija in križ. Napis: »Tukaj počiva narodni mučenik kovač IVAN KROMAR. Ustreljen dne 15. X. 1915 od avstrijskih krvnikov na Suhem bajerju pri Ljubljani radi svojega jugoslovanskega prepričanja. Sokol v Črnomlju je prenesel njegove ostanke iz Suhega bajerja in položil v ta grob dne 23. IV. 1922. BODI TI LAHKA JUGOSLOVANSKA ZEMLJA! Jožef Jerman«.

Spomenik Ivanu Kromarju na pokopališču v Vojni vasi pri Črnomlju, postavljen leta 1922.

Ivan Kromar se je rodil v Ribnici in je bil kovač v Črnomlju. Politično izjavo, zaradi katere je bil obsojen, je izrekal med popivanjem v gostilni Josipa Matija

Skubica, ki je o njej obvestil orožnike. Kromarjeva družina se je po smrti moža in očeta preselila v Semič, kjer je živela v veliki revščini in jo je podpiral tamkajšnji župnik.¹² Za pogreb so Sokoli napravili »veliko agitacijo. V vsaki vasi je bilo vabilo za pogreb in brošur o Kromarju so razdelili na tisoče.« To o številu knjižic je pač pretiravanje. Strankarsko vplivano je tudi tole: »Črnomaljci, tudi liberalni, so se celega slavlja sramovali, ker so Kromarja poznali ...«¹³

Prepis opisane knjižice:

Na Suhem bajerju pri Ljubljani počiva pozabljeni Ivan Kromar, kovač in oče osmero otrok. Dne 16. oktobra 1915. je šel v okviru avstrijskih bajonetov po ljubljanskih ulicah na Suhi bajer, kjer so ga ustrelili, in grob št. 10 hrani njegove ostanke že šest let. Šest let že kličejo njegova mrtva usta osveto in maščevanje! Šest let že čaka osem sirot v borni bajti v Stari gori nad Semičem zaman očeta, čaka zaman žena moža! Njih beda, njih solze in stok kličejo osveto neba in poštenih ljudi! Kaj je zakrivil Kromar v očeh avstrijskih krvnikov? Izpregovoril je, kar so takrat mislili tisoči: »*Srbija dela prav, da se brani!*« Govoril je to, ko je odhajal na fronto, pustivši ženo in osmero otrok. Ta »zločin« je plačal z življenjem. Padel je kot mučenik ideje, ki je končno zmagala, *kot žrtev zlobe, hlapčevstva in izdajstva, žrtev človeka, v katerega hiši je iskal gostoljubja!*

Nikdar se ni razlilo toliko zlobe med naš narod, nikdar ni bilo v njem toliko zločinskih kreatur, ki so za tuje namene in po tujih naročilih zlobno prisluškovale utripanju izmučenih src, da so izsledile v njih izdajalsko misel ter jo izdale, da so jo krvniki izžgali z ognjem in muko. Časopisi, organizacije, uradi so vršili to nečastno službo med narodom. Niti rodovinsko ognjišče ni bilo varno pred nepoklicanimi prisluškovalci, ovadbe, izdajstva, očitki so z nedolžnih besed ustvarjali zločine ter gonili uboge, itak dovolj trpeče ljudi v ječe in na morišče.

In tako se je izvršilo, da se je na Suhem bajerju pri Ljubljani odigravala tragedija našega naroda. Tja so pripeljali žrtev za žrtvijo in jih streljali ter zakopavali v gluhi noči. Koliko jih leži tam, kdo so vsi tisti nesrečniki, ki so padli kot odkupnina našega osvobojenja! Poznamo jih nekaj, toda večina teh naših mučenikov nam je nepoznana. *Na Suhem bajerju so naši nepoznani mučeniki enako veliki v svojem trpljenju, ko nepoznani vojak iz strelskega jarka!*

Kdo prešteje vse one podlosti, ki so se zagrešile nad našim narodom v oni težki dobi, ko so si le idealisti v mladostni razmišljenosti drznili izgovoriti uporno besedo, ko je le boleost iztislila iz mučenih duš resnično pravo besedo odpora proti zločinu in zločincem, ki so gnali naš narod v klavnico?

Kdo ugotovi Judeževo nagrado, ki jo je podlost prejerala za svoje delo?

¹² Podatki so iz publikacije: Janez Kramarič, *Cerkev in pokopališče v Vojni vasi (300 let omembe cerkve v črnomaljski župnijski matriki)*, Krasinec, 2004, str. 32–33.

¹³ Citati so in župnijske kronike. Prepis odlomka iz kronike (str. 283–285) mi je poslal sedanji župnik v Črnomlju g. Peter Kokotec, za kar se mu zahvaljujem.

Takrat, ko so ljudi za navadno besedo streljali, ko se je mogel vsakdo nad svojim nasprotnikom poljubno maščevati, ko je bilo mogoče z dvoumno opazko spraviti najpoštenejšega moža na fronto, v zapor ali na strelišče, se je pisalo v zgodovini našega naroda poglavje Judežev Iškarijotov, ki so za nagrado *ali iz maščevanja lastne brate izdajali krvniku*.

Kdo naj sodi te Judeže, kdo maščuje njihove žrtve in jim pribori zadoščenje? Maščevanje je potrebno, ker ga zahteva naša narodna čast, ki je bila tedaj najbolj poteptana v blato in mora zato biti oprana, da ne ostane na nas ta madež na vekomaj! Zadoščenje morajo dobiti mrtve in žive žrtve za vse trpljenje in za vso škodo, zločinci pa sodbo in kazen za svoje delo, tako kazen, da bo zadoščeno naši nacionalni vesti in da dobe zadoščenje žrtve! *Imena izdajalcev naj ostanejo zapisana na črni strani naše zgodovine, toda v zgodovini mora biti tudi zapisano dejstvo, da je probujena narodna vest sodila pravično in svoje mučenike odlikovala za žrtve in trpljenje!*

Danes žrtve še vedno niso dobile zadoščenja in trpe po treh letih naše svobode zaradi izdajstva Judežev, danes še vedno izdajice žive mirno, nemoteno in v blaginji ter uživajo plodove svojega zločina.

Danes še vedno strada v največjem uboštvu bedna družina Kromarjeva v hribih nad Semičem, v Črnomlju pa živi v bogastvu in izobilju oni, ki mu niti na misel ne pride, da bi sirotam svoje žrtve povrnil škodo, katero jim je povzročil, ter jim dal od svoje obložene mize kruha, ki jim ga je odtrgal od ust z zločinsko roko.

Kje so zaprašeni akti, v katerih je opisan dogodek z dne 26. sept. 1915, v oni krčmi, v kateri je bila povzročena Kromarjeva smrt in brezmejno trpljenje njegove družine? *Na dan z njimi pred vso javnost! Javnost naj sodi in presodi, da bo pravici zadoščeno!*

ZADNJI TRENUTKI IVANA KROMARJA

(Napisal A. Jakulin v »Slovenskem Narodu« dne 20. novembra 1921).

Bilo je začetkom oktobra leta 1915. Po običajnem štetju nas je vsak dan pozval ključar iz zatohlih zaporov šentpeterske vojašnice na dopoldanski izprehod po ozkem ograjenem dvorišču. Kakor ovce smo se vsuli iz naših celic na sveži zrak.

Zanimivo in obenem tožno je bilo gledati različne ljudi, izmed katerih nam je večini kljub temu, da smo imeli čisto vest, visel nad glavo Damoklejev meč. Na izprehodu smo porabili priliko, da smo se malo pogovorili o našem položaju in novicah, ki so prihajale z bojišč.

Najbolj me je zanimal mlad inteligen ten človek z dolgimi črnimi lasmi in brki in upadlega obraza; vedno je hodil sam, vase zamišljen, in ni občeval z nikomur. Večkrat bi se mu rad približal, a opazil sem strogo pazljivo, vanj uprto oko stražarja ali ključarja; prišel sem do zaključka, da mož ne sme imeti nikakih stikov, skratka, da je velik in nevaren »zločinec«.

Navadno se je izprehajal le takrat, kadar so bili ostali po svojih celicah. Ko sem zvedel, da je bil naš sotrp in g. dr. Gregor Žerjav, bivši naš deželni predsednik, sedanji narodni poslanec in minister, ga ni bilo več med nami; njegova celica je

stala prazna. Zvedel sem, da so ga morali oddati v bolnico zaradi nevarne pljučne bolezni. Vsem nam, ki smo od poprej poznali njegovo požrtvovalno narodno delovanje, nam ga je bilo žal, saj smo iz lastnih izkušenj vedeli, kdo pride iz zaporov v bolnico. Prepričani smo bili, da mož ne okreva več.

Zanimal me je med drugimi tudi mož, oblečen v modro, platneno obleko, kar ga je na prvi pogled izdajalo za rokodelca. Po njegovih udelanih, žuljavih rokah in srepem, sicer odkritem pogledu sem ga imel za kakega kovača. Ko sem ga ob neki priliki vprašal, kako »hudodelstvo« je zakrivil, da je prišel med nas, mi je odgovoril, da je kovač iz Semiča, oče osmih otrok in se piše za Kromarja.

Zakaj je tukaj, ni vedel, zato tudi ni kazal nikakih drugih skrbi, kakor kako se preživlja doma njegova družina, ko mora on tu postopati. Menda ga je že nekdo ovadil, da se je v neki gostilni napak izrazil.

Tudi pri zaslišanju ni vedel, česa ga pravzaprav dolže, ker ni rekel nič drugega, kakor *da ima Srbija prav, da se brani*.

Uverjen sem bil, da se mu samo za to ne more zgoditi nič posebnega in tudi sam si zaradi tega ni posebno belil glave. Mnogo bolj ga je skrbel obstoj njegove številne družine, kako živi brez njegovega zaslužka. Iz pogostejšega občevanja z njim sem spoznal, da ima mož malo širše duševno obzorje kot navadno ljudje na deželi, in da mu jugoslovenska ideja ni tuja.

Po menda tritedenskem zaporu je bil hipoma klican k razpravi. Ko je bila končana, je ves radosten prihitel k meni z besedami: »Je že vse dobro, ne bo hudega, malo so se pokregali med sabo po nemški – menda je bil eden moj zagovornik. Kaj so govorili, ne vem. Nazadnje so mi dejali, da je že dobro in da lahko grem.«

Ustrašil sem se, ko mi je na moje vprašanje dejal, da mu niso prečitali nikake razsodbe, zakaj vedel sem že, kaj navadno po tako končani obravnavi sledi. Mož je pa skoraj poskakoval od veselja, da se kmalu povrne k svoji družini v Semič. Dejal sem mu samo, da se vendarle bojim, da se stvar tako gladko ne izteče, nakar mi je veselo odvrnil, da so toliko – menda zanj – govorili, da prav gotovo ve, da bo dobro.

To noč dolgo nisem mogel zaspati. Premetaval sem se po na tleh ležeči slamnici in sem imel vedno pred očmi Kromarja. Prikupil se mi je zaradi svoje odkritosrčnosti. Znan mi je bil njegov »zločin«, saj sem mu verjel, kar mi je povedal, in tudi ni imel povoda meni prikrivati. Zato si nisem mogel misliti, da bi te svoje besede moral plačati z življenjem. Kolikokrat sem jaz dejal še vse kaj hujega, za kar bi moral biti najmanj potemtakem že desetkrat obešen! Nisem mogel priti do jasne sodbe in zaspal sem v veri, da se v svojih zlih slutnjah vendarle motim.

Drugi dan na izprehodu mi je Kromar govoril samo o svojem domu in družini, h kateri se v najkrajšem času povrne. Iznebil sem se pomislekov prejšnjega dne on veselem njegovem pripovedovanju; mehanično, zatopljen v svojo lastno usodo, sem ga poslušal in mislil na sinčka, ki se mi je rodil med tem časom, ko sem bil v zaporu. Skoraj sem zavidal Kromarja, da me tako kmalu zapusti, medtem ko jaz ne vem, ali sploh še kdaj vidim svojce.

Ko smo proti poldnevu používali svojo borno menažo, stopi v sobo ključar in pokliče Kromarja. Skoraj da nisem padel vznak, ko zagledam za njim vojnega kurata. Takoj mi je bilo jasno vse: Kromar bo ustreljen! Vendar on tega ni slutil, ker

je dejal ključarju, naj počaka, da poje menažo. A ta ga pozove, naj vzame menažo s seboj in naj mu sledi.

Odšli so v poleg ležečo samotno celico – ravno ono, ki je dolge mesece služila kot bivališče g. dr. Žerjavu. Vanjo je zaprl ključar Kromarja in kurata, in ker smo imeli ob času menaže svoje celice nekoliko časa odprte, smo lahko prisluškovali,

Prizora, ki sem ga videl skozi odprtino v celici, ne pozabim svoje žive dni. Ko je kurat prečital Kromarju njegovo smrtno obsodbo, ki se ima izvršiti čez dve uri, je dal ubogi mož tako čuden glas od sebe, da sem mislil, da je zblaznel. Nato se je popolnoma sesedel, tako da je bil sicer tako orjaški mož podoben mrliču. Medtem je vzel vojni kurat iz žepa svoj molitvenik ter je prečital neke molitve. Opazivši, da ga ubogi mož najbrž ne poslušša, ga je pričel dramiti, češ, naj se sedaj v zadnjih trenutkih spravi z Bogom itd. Dolgo se mu to ni posrečilo, in končno je strti mož zakričal: »Kaj hočete vendar od mene? Saj nisem ničesar zakrivil! Pustite me k moji družini, ki ne more živeti brez mene! Pomislite vendar, da imam doma ženo in osem otrok, ki morajo živeti od žuljev mojih rok!«

Ali kurat je bil neutrudljiv v branju svojih molitev; videlo se mu je, da je imel često posla s takimi slučaji. Venomer ga je suval, naj vendar na vprašanja in molitev odgovarja. Ali ubogi Kromar je kričal venomer o svoji nedolžnosti in družini.

Ko je pozneje ključar prinesel Kromarju običajnega pol litra vina, nas je zaprl nazaj v naše celice, ali ves čas smo še slišali obupno kričati ubogega Kromarja o svoji nedolžnosti in nepreskrbljeni družini.

Okrog 2. popoldne so ga odpeljali, in nismo ga videli več ...

Ko sem čital, da se je spomnil črnomaljski Sokol, da leži še tudi ta nedolžna žrtev krvoločne avstrijske vojaške justice v pozabljenosti na Suhem bajeru, sem čutil potrebo, da napišem te spomine. Naj opozorim javnost na hvalevredno akcijo, ki jo je začel črnomaljski Sokol za ubogega, za pravico, resnico in narodno misel padlega junaka – Kromarja – in za njegovo, v pomanjkanju živečo družino, na katero je mislil ta nesrečnež do zadnjega diha.

PRENOS OSTANKOV NARODNEGA MUČENIKA IVANA KROMARJA V ČRNOMELJ

Dne 23. aprila 1922. bodo preneseni ostanki narodnega mučenika Ivana Kromarja iz Suhega bajera v Črnemelj ter na slavnosten način pokopani na pokopališču v Vojni vasi. Zakaj se je odločilo Ivana Kromarja pokopati na črnomaljskem pokopališču? Zato, ker je to izrečna želja njegove žene Ivanke Kromarjeve in njenih otrok. Ivanka Kromarjeva ima na črnomaljskem pokopališču pokopane štiri svoje sestre in enega otroka, a dve njeni sestri še danes živita v Črnomlju. Ivanka Kromarjeva se tudi namerava preseliti skupno z otroki v Črnemelj in tam stalno živeti. Narodni mučenik Ivan Kromar je imel v Črnomlju tudi svojo lastno hišo,

ki jo je pozneje prodal, a on sam se je čutil pravega Črnomaljca, kjer se je tudi izučil svojega rokodelstva. V Črnomlju je končno bil izdan ter na Suhem bajeru, kakor je že znano, na tragičen način končal svoje življenje, in grob št. 10 krije že 6 let njegove ostanke.

Dne 22. aprila 1922. bodo odprli njegov grob in veličanstven sprevod iz Suhega bajera se bo pomikal po ljubljanskih ulicah proti glavnemu kolodvoru in v nedeljo, dne 23. aprila, pripelje osebni vlak po 10. uri dop. ostanke narodnega mučenika Ivana Kromarja v Črnomelj. S črnomaljskega kolodvora se bodo valile nepregledne množice belokranjskih kmetov proti Vojni vasi, da izkažejo zadnjo čast tovarišu – kmetu sotrpinu.

Morje ljudstva se bo razlilo v veličanstven sprevod od kolodvora do pokopališča. – Na čelu povorke bo jahala sokolska konjenica, za konjenico bodo nosili spleten venec od rožic, nabranih na Suhem bajeru. Za vencem korakajo Sokoli, a za njimi polnoštevilna godba Dravske divizije iz Ljubljane in gasilna društva. – Krsto mučenika, na katero bo položen spleten venec iz rožic, nabranih v Stari gori nad Semičem, bodo nosili Sokoli. – Takoj za krsto, tiho-žalostno koraka družina mučenika Kromarja in s solzami v očeh proklinja težko usodo, ker ji je zločinska roka ugrabila očeta in moža.

Opoldne bodo končno možnarji oznanjali, da vendar že kosti mučenika počivajo v blagoslovljeni zemlji.

Dan 23. aprila 1922 naj bo dan sodbe vsega naroda in odločnega protesta, *da se takšni žalostni dogodki ne bodo ponovili in da se ne bo moglo nikdar več lastnega brata izdajati krvniku!*

Slava narodnemu mučeniku Ivanu Kromarju!

Jubileji

Profesor dr. Ignacij Voje – devetdesetletnik

Med najuglednejša imena slovenskega zgodovino-
pisja vsekakor sodi ime dr. Ignacija Vojeta. Spoštovanja
vredno mesto med zgodovinarji si je pridobil s svojo bla-
go naravo, ki se vedno izraža kot naklonjena in pozorna
človeška drža do sogovornika, ter s svojim neumornim,
skrbnim, neoporečnim strokovnim in znanstvenim delom.
O njegovem delu priča obsežna bibliografija, objavljena
ob njegovi osemdesetletnici,¹⁴ ki jo je v zadnjem desetletju
dopolnil še s številnimi članki, razpravami in knjigami. V
strokovnih krogih delo profesorja Vojeta ni bilo spregledano.¹⁵ Za svojo pedagoško
in znanstveno predanost je dobil najvišja priznanja: Nagrado Sklada Borisa Kidriča
(1977), naziv zaslužni profesor Univerze v Ljubljani (1996), Zoisovo nagrado (2008),
v svoje vrste ga je sprejela Hrvaška akademija znanosti in umetnosti (2012), ob
njegovi osemdesetletnici pa smo mu kolegi posvetili obsežen znanstveni zbornik.¹⁶
Ob visokem življenjskem jubileju – devetdesetletnici – je gotovo primerno, da se
v skopih besedah ponovno ozremo na plodno prehojeno pot dr. Ignacija Vojeta in
opozorimo, kako je s svojim delom pomembno obogatil slovensko in jugovzhodno
evropsko zgodovinopisje.

¹⁴ Nataša Stergar, Bibliografija prof.dr. Ignacija Vojeta. Vojetov Zbornik: Med Srednjo Evropo in Sredozemljem. Uredil Sašo Jerše v sodelovanju z Darjo Mihelič in Petrom Štihom. Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU 2006, XVII–XLIII.

¹⁵ Vasilij Melik, Ignacij Voje – šestdesetletnik. Zgodovinski časopis 40 (1986), 5–7; Vasko Simoniti, Prof. dr. Ignacij Voje praznuje sedemdesetletnico, Zgodovinski časopis 50 (1996), 5–10; Sašo Jerše, Prof.dr. Ignacij Voje. Ob njegovi osemdesetletnici, Zgodovinski časopis 60 (2006), 5–9; Jože Žontar, Profesorju Vojetu ob življenjskem jubileju, Kronika 54 (2006), 129–131; Vasko Simoniti, Prof.dr. Ignaciju Vojetu ob njegovem jubileju. Vojetov zbornik: Med Srednjo Evropo in Sredozemljem. Uredil Sašo Jerše v sodelovanju z Darjo Mihelič in Petrom Štihom. Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU, 2006, XIII–XV.

¹⁶ Vojetov Zbornik: Med Srednjo Evropo in Sredozemljem. Uredil Sašo Jerše v sodelovanju z Darjo Mihelič in Petrom Štihom. Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU, 2006.

Ob praznovanju devetdesetletnice prof. Vojeta so se na Oddelku za zgodovino Filozofske fakultete v Ljubljani 1. marca 2016 zbrali številni njegovi prijatelji, nekdanji sodelavci in študentje.

Prof. dr. Ignacij Voje se je rodil 28. februarja 1926 v Ljubljani, kjer je obiskoval gimnazijo in fakulteto. Po diplomi iz zgodovine in geografije je bil še isto leto (1951) izvoljen za asistenta za zgodovino južnih Slovanov. Vojeta sta zanimali predvsem dve področji srednjeveške in zgodnje novoveške zgodovine jugovzhodne Evrope: turško oziroma osmansko in dubrovniško. Dveletna specializacija iz turkologije (1954–1956) kmalu po končanem študiju na Orientalnem inštitutu v Sarajevu pri profesor dr. Hamidu Hadžibegiću mu je kot doslej edinemu slovenskemu zgodovinarju omogočila študirati turško obdobje ne le po virih katoliškega in pravoslavnega sveta, ampak tudi po turških virih. Tako je v svojih raziskovanjih posvetil veliko pozornost problematiki, ki je povezovala jugovzhodno evropski prostor s slovenskimi deželami. Pisal je o balkanski politiki celjskih grofov kot dinastov, ki so imeli hkrati široke mednarodne zveze in politične koncepte na zahodu, pa o osmanskih vpadih v naše dežele in o usodi turških ujetnikov ter o številnih drugih vplivih osmanskega imperija na slovenske dežele. Ob tem je zasnoval široko znanstveno temo o vplivih obrambe pred turškimi napadi na kulturno ustvarjalnost v slovenskih deželah. S svojo najdbo načrtov in upodobitev utrdbenih objektov s slovenskega ozemlja pa je povezal vprašanje fortifikacije zlasti na Hrvaškem. Raziskave so rezultirale v številne razprave in naslednje monografije: *Nemirni Balkan. Zgodovinski pregled od 6. do 18. stoletja* (1996), *Slovenci pod pritiskom turškega nasilja* (1996), *Slovenica Balcanica* (2005), *Od Osmanov do Celjanov: utrinki preteklosti* (2014). Voje se je izkazal kot imeniten poznavalec raziskovalnih polj, ki jih je obdeloval in pri tem opozoril tudi na tiste številne prelomne momente v zgodovinskem razvoju »nemirnega Balkana«, ki se kot dediščina v vsej zapletenosti kažejo še danes.

Že od začetka svojega znanstvenega dela pa je dr. Voje pod mentorstvom najboljših poznavalcev dubrovniškega arhiva prof. dr. Gregorja Čremošnika in prof. dr. Jorja Tadića sistematično delal v arhivu tega mesta, ki je s svojim skromnim zalednim ozemljem v srednjem in zgodnjem novem veku predstavljal majhno, a svobodno državo, »ujeto« predvsem med interese takratnih velesil – Osmanskega cesarstva in Beneške republike. Za razumevanje srednjeveške zgodovine zahodnega in osrednjega dela Balkanskega polotoka, pa tudi za razumevanje političnih in trgovinskih stikov z italijanskimi kneževinami, je prav gradivo, ki ga je zapustila nekdanja cvetoča Dubrovniška republika, najbogatejše. Več desetletno kontinuirano delo v dubrovniškem arhivu in nenehno poglobljeno spremljanje obsežne historiografije o dubrovniški zgodovini je pri profesorju Vojetu obrodilo obilno žetev: poleg številnih in vsebinsko najraznovrstnejših člankov je napisal na desetine specialnih razprav in sinteznih študij predvsem o srednjeveški gospodarski zgodovini Dubrovniške republike in o zalednih balkanskih deželah ter o povezavi te majhne svobodne plemiške države z italijanskimi mesti. Omenimo le monografije *Kreditna trgovina u srednjevjekovnom Dubrovniku* (1976), *Poslovna uspešnost trgovcev v srednjeveškem Dubrovniku* (2003) ter *Starodavni Dubrovnik* (2011), ki med številnimi zgodovinarji v svetu, ki se ukvarjajo z raziskovanjem te aristokratske republike, potrjujejo dr. Ignacija Vojeta za enega njenih najuglednejših gospodarskih zgodovinarjev srednjega veka, v Sloveniji pa za najboljšega poznavalce dubrovniške zgodovine v celoti.

Rezultate svojega skrbnega in preišljenega znanstvenega dela je dr. Voje posredoval na številnih domačih in mednarodnih zgodovinskih znanstvenih srečanjih. Ob tem velja posebej izpostaviti njegovo aktivno udeležbo na balkanoloških kongresih in mednarodnih simpozijih v Italiji – na slednjih je prispeval svoja znanstvena spoznanja predvsem o gospodarskih povezavah med italijanskimi mesti in jugovzhodno Evropo. Kot izkušen in razgledan profesor je vse do upokojitve (1993) predaval na Filozofski fakulteti v Ljubljani – sprva zgodovino južnoslovanskih narodov od 6. do 18. stoletja, nato pa zgodovino jugovzhodne Evrope v istem obdobju. V svojih predavanjih je opozarjal na tiste ključne probleme v zgodovini posameznih narodov, ki so odmevali in še danes odmevajo v sodobnem svetu, in skušal v študentih zbuditi radovednost in prebuditi v njih odgovornost do preteklosti. Profesor Voje je svoje znanje delil med študente tudi na številnih skrbno pripravljenih ekskurzijah. Na teh bogatih srečanjih s preteklostjo, zgodovino in sedanjostjo se profesor Voje ni pokazal le kot imeniten poznavalec zgodovine in umetnostne zgodovine, ampak tudi kot človek, ki ima do preteklosti nadvse pozoren in spoštljiv odnos. V predavalnici in na ekskurzijah so tako študentje zahvaljujoč profesorju Vojetu spoznavali zapleteno zgodovino balkanskih narodov in hkrati lahko dobili vanjo tudi temeljit vpogled. Ob tem se je podoba zgodovine tega geopolitičnega prostora v marsičem razlikovala od s čustvi nabitih interpretacij zgodovine, ki so se pogosto v javnosti pojavljale v pretirani obliki.

Pedagoško in znanstveno delo je profesorju Ignaciju Vojetu naložilo tudi vrsto administrativnih dolžnosti, ki jih je opravljal v svoji matični ustanovi in v strokovnih združenjih. Bil je dolgoletni predstojnik Oddelka za zgodovino na fakulteti (1980–1982, 1985–1990), v Zgodovinskem društvu za Slovenijo je bil njegov

predsednik (1976–1980). Ugled znanstvenika pa mu je zagotovilo tudi dolgoletno mesto v Jugoslovanskem nacionalnem komiteju za balkanologijo (1982–1989) in bizantologijo (1982–1987) ter članstvo v komisiji UNESCO pri pripravi izdaje Kulturne zgodovine človeštva (vodja skupine za 5. knjigo, 1982–1986).

Sprehod skozi znanstveno in pedagoško delo Ignacija Vojeta kaže, da je profesor sprejel pravzaprav vse izzive, ki jih je predenj postavil poklic zgodovinarja (med drugim je napisal tudi dva šolska učbenika skupaj z Ivanom Grobelnikom: *Zgodovina 3 /1983/* in *Zgodovina 2 /1990/*, ki sta bila večkrat ponatisnjena): bil je univerzitetni učitelj in pisec zgodovinskih del, ki so namenjena šolski mladini, študentom, strogim znanstvenikom in vsem tistim, ki jih zgodovina zanima kot nepogrešljiva duhovna hrana. Brez zadržkov in pomislekov lahko rečemo, da je profesor dr. Ignacij Voje v zadnji desetletjih pomembno sooblikoval slovensko zgodovinopisje. Njegov ustvarjalni prispevek v skupno zakladnico zgodovinskega znanja in vedenja o slovenski zgodovini in zgodovini jugovzhodne Evrope pa je nespregljiv.

Ob devetdesetem rojstnem dnevu dragega profesorja mu želimo zdravja, vse dobro in lepo ter še veliko tiste zgodovinarske radovednosti, s katero ga je tako bogato in milostno obdarila naša zavetnica Klio.

Vasko Simoniti

Osemdeset let akademika in zaslužnega profesorja dr. Jožeta Mlinariča

13. marca 2015 je praznoval osemdeset let spoštovani akademik, zaslužni prof. Univerze v Mariboru dr. Jože Mlinarič. Rodil se je v Mariboru, kjer je obiskoval osnovno šolo ter nadaljeval šolanje na klasični gimnaziji. Po maturi se je posvetil študiju klasičnih jezikov na Univerzi v Ljubljani, kjer je leta 1961 diplomiral na Filozofski fakulteti. Že v tem času je odkril svojo veliko ljubezen – zgodovino. Vpisal je še študij zgodovine, ki ga je uspešno zaključil leta 1969. Za diplomsko nalogo je obdelal posest kostanjeviške gosposčine in prejel zanjo študentsko Prešernovo nagrado. Z izborom teme pa je že nakazal smer nadaljnjega dela – zgodovino slovenskih samostanov.

Kot absolvent je začel s poučevanjem latinščine, nemščine in zgodovine na gimnaziji na Ravnah na Koroškem. Iste predmete je nato med letoma 1962 in 1965 poučeval na gimnaziji v Novem mestu. Ker je bilo raziskovanje vedno glavno vodilo in motiv profesorjevega dela, se je iz gimnazije preselil v Dolenjski muzej v Novem mestu, kjer je delal kot arhivar. Tu je ostal vse do leta 1971, ko je dobil službo v rodnem Mariboru. Med letoma 1971 in 1990 je delal v Pokrajinskem arhivu v Mariboru, kjer je vodil oddelek za starejše gradivo – izpred leta 1850. Leta 1972 je tudi opravil strokovni izpit za arhivista in naslednje leto izpit za arhivskega svetovalca. Leta 1977 je na Filozofski fakulteti Univerze v Ljubljani uspešno zagovarjal doktorsko disertacijo z naslovom *Srednjeveški latinski epos Vita Mariae metrica – tekstno kritična, historiografska in literarna analiza*. Od 1. oktobra 1990 do 1. oktobra 2002, ko se je upokojil, je bil zaposlen kot redni profesor za zgodovino fevdalizma in pomožne zgodovinske vede na oddelku za zgodovino Pedagoške fakultete Univerze v Mariboru. Leta 2004 je bil izvoljen za zaslužnega profesorja Univerze v Mariboru.

Jože Mlinarič je svoje zgodnejše znanstvenoraziskovalno delo posvetil Dolenjski in to raziskovanju gospodarske zgodovine v obdobju fevdalizma. Objavil je številne članke v strokovnih glasilih in dve samostojni publikaciji: *Kostanjeviško gospostvo po urbarju leta 1625* (1970) in *Topografija posesti kostanjeviške opatije*

1234–1786 (1972). V drugi polovici svojega znanstvenega delovanja se je izredno intenzivno uveljavil v slovenskem zgodovinopisju. Poleg izdajanja *Virov za zgodovino Maribora*, kar je morebiti celo njegovo največje in najpomembnejše delo (izdal je že 36 zvezkov gradiva) je objavil veliko razprav o zgodovini številnih zemljiških gospoств in župnij v Mariboru in njegovi okolici. Že ob teh raziskavah se je srečeval z zgodovino samostanov. Obdelal je tudi znamenito latinsko šolo v Rušah in svoje izsledke objavil v zborniku *Ruška kronika (1985), kjer je objavil tudi seznam učencev te šole od 1645 do 1760*. V osemdesetih letih se je obrnil k zgodovini samostanov. Njegovo raziskovanje starejših samostanov na Slovenskem je prispevalo v slovensko historiografijo več velikih monografij: *Kartuzija Pleterje 1403–1595* (1982, 364 str.), *Kostanjeviška opatija 1234–1786* (1987, 694 str.), *Kartuzija Žiče ok. 1160–1782 in Jurklošter ok. 1170–1595* (1991, 709 str.), *Stiška opatija* (1995, 1158 str.), *Marenberški dominikanski samostan 1255–1782* (1997, 366 str.), *Kartuzija Bistra* (2001, 631 str.), *Studeniški dominikanski samostan ok. 1245–1782* (2005, 262 str.) in v sodelovanju z Jožetom Curkom *Dominikanski samostan na Ptujju* (2009, 359 str.). Vse monografije akademik Mlinarič odlikuje na virih in originalnih dokumentih pisano besedilo, kar je značilnost tudi vsega njegovega raziskovalnega dela.

Njegove zgodovinske raziskave samostanov na Slovenskem so prinesle veliko novih dokumentov in novih spoznanj tako za gospodarsko, družbeno, versko, kulturno, kot tudi politično, upravno in cerkveno zgodovino.

Iz njegove bibliografije so bile izpostavljene le samostojne strokovne publikacije in monografije. Številni članki in razprave, ki so izšli tako v domačih kot tujih revijah zadevajo predvsem gospodarsko zgodovino fevdalizma, obrti, cehe, zgodovino samostanov, krajevno zgodovino, gorsko pravo na Štajerskem, kulturno zgodovino, zgodovino vinogradništva, protireformacije. Podobno tematiko zajemajo njegova predavanja in referati na simpozijih tako doma kot v tujini.

V seriji *Acta Ecclesiastica Sloveniae* je v dveh zvezkih objavil protokole in vizitacijska poročila sekavskih škofov Martina Brennerja in Jakoba Eberleina s konca 16. in začetka 17. stol. (5 zv. 1983), ter *Župnije na slovenskem Štajerskem v vizitacijskih zapisnikih arhidiakonata med Dravo in Muro 1656–1774* (9. zv., 1987).

Potrebno je omeniti tudi njegove izvrstne prevode iz latinščine, grščine in staronemščine. V knjižni obliki so izšli naslednji prevodi: *Anakreontika ali Pesmi o vinu in ljubezni* (1968), Valvasorjev *Theatrum mortis humanae* (1969), *Properec* (1973), *Teokritove idile* (1984).

V sedemdesetih in osemdestih letih prejšnjega stoletja je bil član mednarodne komisije za uresničitev Arhivskega sporazuma z Avstrijo iz leta 1923 in za vrnitev arhivskega gradiva, odnesenega iz Slovenije v letih 1941–1945.

Izredno pomembno je njegovo pedagoško delo. Bogato znanje in modrost izkušenega učitelja odlikujeta njegova predavanja in izpite. Bil je mentor številnim diplomantom zgodovine in štirim doktorandom. Povsod je temeljit, zanesljiv in žlahten. Delavnost, vztrajnost, osebna in strokovna poštenost, pravičnost in skromnost so vrline grškega in latinskega izročila, ki veljajo tudi za akademika prof. dr. Jožeta Mlinariča. Na Pedagoški fakulteti in Univerzi v Mariboru je opravljal vrsto

pomembnih nalog. Na matični fakulteti je bil dolgoletni predstojnik oddelka za zgodovino, član senata, habilitacijske komisije in komisije za znanstveno raziskovalno delo na univerzi pa član habilitacijske komisije. Je tudi soavtor prenovljenega dvopredmetnega programa zgodovina in enopredmetnega nepedagoškega programa zgodovina.

Za svoje delo je Jože Mlinarič prejel Glazerjevo listino mesta Maribora (1988), nagrado Kidričevega sklada (1988) in Glazerjevo nagrado za življenjsko delo (2003). 1995 je postal izredni, 2001 pa redni član Slovenske akademije znanosti in umetnosti in bil v tistem času eden prvih predstavnikov Univerze v Mariboru v tej najuglednejši slovenski znanstveni in umetniški instituciji.

Pot prof. dr. Jožeta Mlinariča od srednješolskega učitelja do univerzitetnega profesorja, od prvih korakov v znanstveno sfero skozi arhivsko gradivo do priznanega znanstvenika, erudita in akademika, je tlakovala jasnost misli, kritično-analitična ter selektivna prodornost pri izbiri zgodovinskega gradiva, predvsem pa smisel za oblikovanje sinteze ob izjemni energiji, delavnosti in vztrajnosti. Jože Mlinarič je tip intelektualca, znanstvenika in pedagoga, ki ne pozna počitka in ki bolj kakor hvalo ljubi resnico in jo skuša skozi zgodovinski spomin, kolikor se obnoviti in jo iz virov ubesediti v preprosto pesem o preteklosti slovenskega prostora, vpetega v evropsko kulturno dediščino.

Ob vsem povedanem pa ostaja nedvomno, da ga bomo vsi njegovi študenti vedno pomnili ne samo po izjemnem znanju, ki ga je vedno in brez zadržkov delil, temveč vsaj enako, če ne še bolj, po njegovi izjemni človečnosti in poštenosti. Njegovo mentorstvo nas ni samo naredilo boljše strokovnjake temveč tudi in predvsem boljše ljudi, za kar se profesorju ni mogoče dovolj pokloniti.

Zato spoštovani profesor vam dvigamo ob častitljivem jubileju čašo z željo po čim boljšem zdravju in vitalnosti in kličemo še na mnoga srečanja.

Tone Ravnikar

Kongresi in simpoziji

5. konferenca European Information and Research Network on Parliamentary History »Parlamentarismuskritik und Antiparlamentarismus in Europa«,

Berlin, 7.–8. maj 2015.

Čprav so poti in večkrat tudi načini uresničevanja velikih zgodovinskih idej različni, vsako med njimi spremlja njeno problematiziranje. Le-to lahko obsega več strukturnih izhodišč, njihov cilj pa je enak: uveljavitev vrednostnega nezaupanja ali celo stvarnega zastoja življenjske sile ideje in v njej utemeljene družbene in politične prakse. To večplastno dokazuje tudi razvoj ene temeljnih evropskih zgodovinskih pridobitev – voljene predstavniške vladavine. V to problematiko, ki je živa tudi danes, se je poglobila 5. konferenca European Information and research Network on Parliamentary History, mreže, ki združuje institucije in raziskovalce zgodovine parlamentarizma (euparl.net). Med ustanovnimi člani mreže, oblikovane leta 2007, je tudi Inštitut za novejšo zgodovino v Ljubljani, njegov predstavnik, višji znanstveni sodelavec dr. Jure Gašparič, pa je član njenega vodstvenega organa Board of Directors. 5. konferenca European Information and research Network on Parliamentary History *Parlamentarismuskritik und Antiparlamentarismus in Europa* se je zbrala 7. in 8. maja 2015 v Berlinu. Pripravila jo je članica mreže Kommission für Geschichte des Parlamentarismus und der politischen Parteien, ki deluje v okviru nemškega Bundestaga. Konferenca je potekala v Vertretung des Landes Rheinland-Pfalz.

Konferenca je bila razdeljena na tri problemske sklope. Prvi – *Argumente und Bilder* – je bil namenjen razčlenitvi nasprotja med idealno zamišljenim parlamentom in dejansko parlamentarno prakso. Kot je v uvodni besedi h konferenci poudarila predsednica Sveta Kommission für Geschichte des Parlamentarismus und der politischen Parteien Marie-Luise Recker (Frankfurt am Main), to nasprotje najbolj prikazuje trajnost in enakomerno sozvočje antiparlamentarnega diskurza v Evropi. O njem je v glavnem predarku konference (*Criticism of Parliamentarism & Anti-parliamentarism in Europe*) pred prvim problemskim sklopom spregovoril Jean Garrigues (Orléans). Antiparlamentarizem se je začel s Francosko revolucijo in se razvijal na ravni teokratskega nasprotovanja demokraciji in republikanski ideji, oporekanja legitimnosti parlamentarnemu predstavništvu, ljudskega nezaupanja novim socialnim in političnim elitam, ter nezaupanja ali nespoštovanja volitev in njihovih rezultatov, izraženega v časopisju, karikaturah in pamfletih. Garrigues se je osredotočil na francoski primer in predstavil bonapartistični, petainovski in golistični režim ter boulangistično in poujadistično gibanje, ki so obrnili hrbet parlamentarnemu sistemu. S svojim ravnanjem so problematizirali načelo predstavništva,

na katero je evropski antiparlamentarizem gledal kot na nepopolno institucionalno prakso demokracije: parlamentarizem naj bi kot oblika ljudske volje le nadomeščal izgubljenega suverena. V tem smislu je v prvem referatu sklopa *Argumente und Bilder* (The Assembly that Pretends to be National : Anti-Theatricality and Anti-Parliamentarism in Revolutionary France) antiparlamentarno držo kritikov francoske revolucionarne Narodne skupščine razumel tudi Paul Friedland (New York). Poudaril je, da so v skupščini videli zbor, sestavljen iz političnih igralcev, ki so si domišljali, da so nekaj, kar niso bili.

Vprašanju antiparlamentarizma v Franciji (The impact of a repertoire : anti-parliamentarian attitudes in the French Republican experience) se je posvetil tudi Nicolas Roussellier (Pariz). Opozoril je, da je v Franciji antiparlamentarna drža stara toliko kot njena republikanska izkušnja. V Drugi republiki so jo med leti 1848 in 1851 izražale tako desničarske kot levičarske politične skupine. Antiparlamentarizem je od začetka spremljal tudi Tretjo republiko. Parlament je bil kljub svojim zakonodajnim uspehom (izglasovanje državnega šolskega sistema v osemdesetih letih 19. stoletja, sekularizacije na začetku 20. stoletja in socialnega zavarovanja v dvajsetih letih) tarča številnih kritik. Te so imele dvojni značaj. Po eni strani so izhajale iz splošnega antiparlamentarnega repertoarja prve polovice 19. stoletja, po drugi strani pa so se – sicer manj opazno, a veliko bolj škodljivo – oblikovale v okviru obstoječe administracije («uradnik, ki življenje posveti državi, je vreden več od politika»). Trk obeh antiparlamentarnih drž je v tridesetih letih 20. stoletja privedel do tedanjega propada francoskega republikanstva.

Vzhodnoevropsko antiparlamentarno problematiko je v okviru *Argumente und Bilder* predstavila Adéla Gjuríčova (Praga). Njena obravnava (Anti-politics and anti-parliamentarism : Václav Havel and the Czechoslovak parliament in the 1990s) je konferenco obogatila s pogledom na politično dinamiko tega dela Evrope po prelomnih spremembah konec osemdesetih in v začetku devetdesetih let 20. stoletja. Havel je svojo politično držo v češko-slovaškem socialističnem obdobju utemeljil v t. i. antipolitični politiki, to je izražanju politične države na nepolitični način. Ta je bil za družbeni aktivizem in individualno duhovno preživetje v sistemih politične zamejitve odločilnega pomena za disidentska gibanja vzhodne Srednje Evrope. V »antipolitičnem« prizadevanju za spremembo režima pa je bila očitna odsotnost parlamentarne ideje. Ta je označila tudi Havlovo predsedovanje postkomunistični Češkoslovaški. Havel je sistematično kritiziral parlament, ki naj bi deloval prepočasi in neodločno ter namesto ljudske volje predvsem izražal interese posameznih političnih strank. Havlovo antiparlamentarno ravnanje se je odražalo tudi v mobiliziranju javnosti proti federalnemu parlamentu in pritisku na njegove poslance, kako naj se odločijo ob glasovanjih. Poleg tega si je nasproti parlamentu še sistematično prizadeval povečati predsedniško moč. Referentka je opozorila, da so sodobniki in raziskovalci Havlove politične dejavnosti spregledali omenjene značilnosti njegovega predsednikovanja.

Pogledu na gibalna, samorazumevanje in oblike antiparlamentarizma v Evropi je sledila obravnava prostora njegovega pojavljanja. V problemskem sklopu *Medien und Arenen* so se mu posvetili Theo Jung (Freiburg), Thomas Lindenberger (Potsdam)

in Barbara Wolbring (Frankfurt am Main). Theo Jung (Das Parlament als Bühne der Kritik : vox populi, vox Rindvieh – Antiparlamentarismus im Reichstag) je osvetlil antiparlamentarno vsebino Reichtaga imperialne Nemčije. Jungova predstavitev je bila povezana s sedanjim preokretom v raziskovanju vloge Reichtaga v tedanjem nemškem političnem sistemu. Medtem ko so bile starejše raziskave osredotočene na ustavnopravne vidike njegovega delovanja, je v novjšem času poudarek namenjen kulturnozgodovinskim. Raziskave zajemajo tako dojemanje Reichtaga v javnosti, kot vprašanje, v koliko so poslanci prek strankarskih mej razvili *esprit de corps*, ki je omogočal vzajemno delovanje z drugimi političnimi institucijami.

Junga je zanimalo, v koliko je izvenparlamentarna kritika parlamentarizma našla pot v Reichtag. To se je zgodilo skozi paradoks, ko je mnogo poslancev – socialnih demokratov, konservativcev in predstavnikov narodnih manjšin – dvomilo v njegovo legitimnost. Svoj dvom pa so izražali v zahtevah po *pravem* parlamentarizmu, to je po njegovem izboljšanju (s poslovníkom, institutom opomina in kazni). Sicer pa so poslanci nedvoumno podpirali institucijo parlamentarizma. Na antiparlamentarizem, ki je bil v politični javnosti in med politiki široko razširjen, so v parlamentu pozabili. Ravnali so se po notranji logiki parlamenta in z njo povezanim samorazumevanjem, ki sta relativizirala obseg »antiparlamentarizma« nasproti pregovorni »šibkosti« nemškega Reichstaga.

Antipodu parlamentarnega govora – politiki na cesti – se je posvetil Thomas Lindenberger. V njeni predstavitvi (Die Straße als Politik-Arena im langen 20. Jahrhundert) je opozoril, da cesto oziroma javni prostor uporabljajo v posebne politične namene že od Francoske revolucije. Cesta je v fizični prisotnosti utemeljen množični medij, ki omogoča demonstracijo političnih ciljev in identitet. Je tudi prizorišče konfliktov med različnimi skupinami glede izbojevanja njihovega družbenega priznavanja in sodelovanja, ki na podlagi upoštevanja javnega reda in miru prinašajo politične in kulturne posledice. Koncept »politike na cesti« povezuje različne razsežnosti političnega, izraženega na njej in z njeno pomočjo, ter ob parlamentu, vladi, tisku itd. pretvorjenega v posebno politično prizorišče. Moderne cestne demonstracije so se na Nemškem pojavile v poznem cesarstvu, njihov raznovrsten razvoj pa je referent orisal v obdobju do ponovne nemške združitve.

O prostoru izvenparlamentarnega diskurza med cesto in parlamentarno zgradbo je spregovorila Barbara Wolbring. V svojem kritičnem razmišljanju (Massenmedien als Bühne und Tribunal : das Parlament in der Medien demokratie) je takole opisala današnji Bundestag: leere Bänke im Plenum und auf der Regierungsbank. Statt des Meinungsstreits und des Ringens um die beste Lösung für das Land vorgefertigte und erwartbare Statements; Kritik von der Opposition, Verteidigung von den Rednern der Regierungsfraktion. Politische Entscheidungen werden im Bundestag nur mehr verkündet diskutiert und getroffen werden sie unter Ausschluss der Öffentlichkeit in parlamentarischen Ausschüssen, Fraktionssitzungen oder bei informellen Absprachen.

Barbara Wolbring je ugotovila, da se je v parlamentu izgubljena politična debata preselila v televizijske talkshowe. Živimo v dobi medijske demokracije in množičnih medijev, ki so, ob tem ko javnost iz njih ni izključena, postali prostor

političnega dogajanja. Od leta 1998, ko je Sabina Christiansen začela z oddajo Sonntagabend, politiki, novinarji, različni interesni zastopniki in znanstveniki razpravljajo o javnih zadevah v številnih talkshowih, vprašanje pa je, kaj to pomeni za parlamentarno kulturo in sprejemanje predstavniške demokracije. Razmišljamo namreč lahko tako o zamenjavi prostora parlamentarne razprave in njenem trajanju, kot o kategorialnem premiku politike, to je njeni prilagoditvi množičnemu okusu, ki sprejema le za televizijo primerna politična gesla, namesto utemeljenih argumentov, ustreznih kompleksnim političnim temam.

Tretji problemski sklop – *Akteure und Praktiken des Anti-parlamentarismus* – je v ospredje postavil izražanje antiparlamentarnih drž. Prvi referat o tem vprašanju (The Non-Voter : Rethinking the Category) je podal James Retallack (Toronto). Opozoril je, da ugotovitve strokovne literature o kategoriji nevolilcev niso statične, saj jih pogojuje spremenljiv razvoj intelektualnih in političnih okolij. Nove izbire ravnanja v civilni družbi, ki jih ponujata tehnologija in masovna kultura – npr. glasovanje po internetu, spontani masovni protesti, organizirani prek twitterja – so prisilile raziskovalce, da upoštevajo najširši možni krog institucij ter individualnih in psiholoških razlogov povezanih z »opravljanjem posameznikove dolžnosti« na volitvah. Državljska dejavnost je prisotna v političnem zakulisju, zakonodajnih telesih, v predavalnicah, medijih, na cestah.

Ob presenetljivi dinamiki in nasprotju interpretacij, kje in zakaj lahko najdemo nevolilce, se je James Retallack osredotočil na historični primer nevolilcev v Nemčiji med leti 1867–1918. Poudaril je, da je kategorijo nevolilcev potrebno ocenjevati iz širših in novih perspektiv, utemeljenih v zgodovinskih dokumentih in ne v političnih teorijah ali moralnih imperativih in tudi ne nujno v mednarodnih primerjavah. Okvir njegove presoje ni bil nevolilec, ki prostovoljno prakticira »demokratično abstinenco« (tako kot odgovoren pivec, ki se izogne gostilni), pač pa izključevalna praksa avtoritarne države. Ta je na Nemškem milijonom državljanov z volilnimi cenzusi in posrednimi volitvami odvzela volilno težo. Metafora o »demokratični abstinenci« se s tem obrne na glavo. Po letu 1900 se je z množično politiko in njenimi posledicami povečalo hotenje malega človeka, da bi bil s polnim sodelovanjem na volitvah slišan v družbi. Vendar so »čajo demokracije« v rokah držali drugi. Iz nje so pili antisemiti, ki so se zavzemali za posredne volitve v imenu blokiranega srednjega stanu in reakcionarji, ki so trdili, da bi bili socialni demokrati poraženi, če bi vsi meščanski volivci dejansko odšli na volišča. To slepilo je dobilo zlovesč značaj, ko je poražena desnica »rdeče« volitve leta 1912 označila za »Judenwahlen«. »Nacionalna navada« voliti v Reichtag torej ni pomenila, da so Nemci prakticirali demokracijo – vsaj ne na način, ki bi jih pripravil na priložnost, katero je predstavljala Weimarska republika.

Med izražanje antiparlamentarizma lahko prištejemo tudi polje politične karikature. Posvetil se mu je Andreas Biefang (Berlin), ki je v svojem prispevku (»Kiss my rump« : zur Geschichte einer anrühigen Bildfindung der Parlamentkritik) obravnaval motiv – v posameznih primerih gole – zadnjice kot upodobitve glavne značilnosti politika. Zadnjični motiv sega globoko v evropsko zgodovino. V 18. stoletju so ga prvič uporabili v Veliki Britaniji, od tridesetih let 19. stoletja

pa so na ta način izražali kritičen odnos do parlamenta tudi v Franciji in Nemčiji. Politična karikatura v nasprotju z načelno kritiko parlamentarizma izhaja iz njegovega ideološko zaznamovanega nasprotovanja.

Ob boku antiparlamentarizma najdemo tudi obstrukcijo. O njej je govoril Benjamin Conrad (Mainz). V svojem nastopu (*Opposition durch Obstruktion : zu den Strategien fundamental oppositioneller Parlamentarier nationaler Minderheiten im Osteuropa der Zwischenkriegszeit*) je razčlenil ravnanje poslancev narodnih manjšin v novih ali povečanih vzhodnoevropskih državah – Latviji, Poljski in Čehoslovaški – po prvi svetovni vojni. Osredotočil se je na tiste, ki so s svojo držo nasprotovali tujenarodni državi. Njihove parlamentarne strategije in metode so pogosto nasprotovale parlamentarizmu in so obsegale bojkotiranje parlamentarnega dela, motenje sej s petjem pesmi ali govor v svojem jeziku, če je bila dovoljena le uporaba jezika nacionalne večine. V zvezi z obstrukcijsko prakso je opozoril tudi na ravnanje narodnostno mešanih, političnemu sistemu nasprotnih strank (Komunistične partije Čehoslovaške), in političnemu sistemu nasprotujočih poslancev nacionalnih večin.

Posebej v mednarodno primerjavo antiparlamentarnih drž se je poglobil Pasi Ihalainen (Jyväskylä). V svojem prispevku (*Royalists, republicans, revolutionaries : Criticism of parliamentarism in Swedish and Finnish debates and practices in comparison with Britain, Germany and Russia, 1917–1919*) je obravnaval konstitucionalni nemir, do katerega je po ruski revoluciji prišlo na Finskem in Švedskem v letih 1917–1919. Tedanja levičarska in desničarska politika sta v obeh državah kritično ocenjevali parlamentarizem v odnosu do zahodnega (britanskega in francoskega) parlamentarnega sistema ter nemškega in boljševiskega antiparlamentarizma. Pri tem so vodilni finski in švedski parlamentarni predstavniki nastopali proti (neomejenemu) parlamentarizmu, nekateri pa so (ali pa so jim to pripisovali politični nasprotniki) prelomili s parlamentarnimi načeli. Na Finskem so tako levi kot desni kritiki parlamentarizma izhajali iz očitnega nasprotja med pričakovanji in realnostjo parlamentarnega življenja po koreniti parlamentarni reformi leta 1906, ki naj bi vzpostavila »najbolj demokratično ljudsko predstavništvo na svetu«. Na Švedskem se je levičarska kritika napajala v pomanjkljivostih obstoječega parlamentarnega sistema, ki so ga desničarji želeli ohraniti.

Na finsko in švedsko levico je vplivalo nemško levičarsko razumevanje parlamentarizma. Med finskimi socialnimi demokrati so v letih 1917–1919 obstajale različne stopnje kritike in odklanjanja »meščanskega« parlamentarizma: od pripravljenosti prelomiti s parlamentarnimi pravili v parlamentu, kjer so imeli večino, prek zastavljanja vprašanja o legitimnosti parlamenta z meščansko večino, do oborožene vstaje, spodbujene z rusko revolucionarno antiparlamentarno prakso. Državljanjsko vojno na Finskem leta 1918, v kateri se je odslikaval koncept nemške levice, je spremljala dosledno parlamentarna drža švedske socialnodemokratske delavske stranke. Po letu 1918 je v obeh državah »zahodni« oziroma »meščanski« parlamentarizem odklanjala samo skrajna levica.

Finska in švedska desnica se s svojimi rojalističnimi in antiparlamentarnimi pogledi, občudovanjem »konstitualne monarhije« in kritiko šibkosti »zahodnega«

parlamentarizma, nista dosti razlikovali od pruske. Kljub temu pa sta parlamentarizem upoštevali in nista grozili z odporom proti obstoječemu redu, kot je to počela nemška desnica. Nekateri finski desničarji so parlamentarizem branili že leta 1917, švedski pa so parlamentarno realnost začeli sprejemati leta 1919. Vladi obeh držav sta bili parlamentarni, čeprav sta se posluževali omejitvev, ki so spominjale na Weimarsko ustavo. Prilagoditev parlamentarizmu je bila uspešna zaradi dolge skupne tradicije ljudskega predstavnštva, ki je vključevalo tudi kmečki stan. Najbolj dosledni zagovorniki parlamentarizma so bili na Švedskem liberalci, na Finskem pa je bil glavna politična sila, ki je parlamentarizem branila pred levimi in desnimi ekstremi, agrarni centrum.

Z referatom Pasi Ihalainenena so bile teme konference izčrpane. Zaključil jo je generalni sekretar Kommission für Geschichte des Parlamentarismus und der politischen Parteien Andreas Schulz. V sklepni besedi h konferenci (Bilanz und Perspektiven) je strnil njena dognanja v ugotovitvi, da kritika parlamentarizma in antiparlamentarizem tvorita razpravni kompleks, ki je medsebojno povezan s parlamentarno prakso. Argumenti kritike parlamentarizma so relativno nespremenljivi in združljivi s povsem različnimi političnimi usmeritvami. Ker je meja med kritiko parlamentarizma in parlamentarno prakso zabrisana, je konferenca glavne argumente in dejavnike antiparlamentarizma obravnavala v enotnem kontekstu.

Andreas Schulz je poudaril, da je bila kritika parlamentarizma v Evropi večinoma afirmativno zastavljena. Zahtevala je udejanjenje »prave« demokracije in je bila le redko destruktivna, kar je veljalo tudi za prakso obstrukcijskih strank. Po drugi strani pa so bile tudi ekstremistične in v parlamentu pred kazenskimi sankcijami zaščitene stranke, kljub svoji radikalni kritiki sistema in nedemokratični retoriki, izpostavljene integrativnemu vsrkavanju parlamentarizma.

Podobno velja tudi za ceste kot prostorom izražanja kritike parlamentarizma, čeprav aktivistično zborovanje množice dejansko odpravlja predstavniško načelo. Javni prostor pa je po Schulzovem opozorilu redko prizorišče *državljske vojne*, bolj je simbol in polje manifestativnega delovanja demokratične javnosti, kot npr. leta 1989. Tudi demokratični dejavniki na cesti se v protestu proti vladi in parlamentu zavzemajo za uveljavljenje »prave« ljudske volje. V koliko so verodostojni in odmevni, odloča njihova sposobnost pritegnitve množic, ki ponazarjajo pomen izraženih demokratičnih hotenj. V tem smislu prihaja do medsebojnega vplivanja med demokracijo na cesti in parlamentarizmom.

Po ugotovitvi Andreasa Schulza je konferenca kot »normalni primer« in »normalno« kritiko parlamentarizma razumela volilno abstinenco. Opozoriti pa je treba na njegov poudarek, da nevolilci, to je fleksibilna kategorija demokratičnega razumevanja politike, v sebi nosijo parlamentarni potencial. Demokratična legitimnost izvoljenega parlamenta je namreč *per definitionem* odvisna od volilne udeležbe. Zato moramo razlikovati med začasno »demokratično abstinenco«, nezanimanjem za temeljna politična vprašanja, in načelnim odklanjanjem udeležbe na volitvah kot tihe oblike antiparlamentarnega protesta.

Ko se je Andreas Schulz ustavil ob obravnavi antiparlamentarne naravnosti izvršilne oblasti, je le-to povezal z institucionalnimi pridržki, ki se na eksekutivnem

področju kažejo v ideološkem vrednotenju stališča o odločilnem družbenem pomenu političnih strank. Odvzemajo jim ga avtoritarne ustavne revizije ali začasno vzpostavljane izjemnega stanja. V novejšem času imajo v povezavi s populističnim razpoloženjem v javnosti antiparlamentarni posegi izvršilne oblasti in kritika parlamentarizma ter političnih strank sočasno politično frekvenco, če je vanje prenešana avtoriteta ukinjene ustavne institucije. *Pouvoir neutre* pri tem ni, saj je avtoritarni lažni nosilec oblasti in njegov predsedniški govor ne predstavljata, četudi v soglasju s splošnim kritičnim pogledom na parlamentarizem nastopata namesto »izgubljenega suverena«. Pogledi nosilcev izvršilne oblasti na institucionalno ureditev vsekakor predstavljajo izziv za parlamentarni sistem.

V sodobnosti se je politično dogajanje, značilno za parlamentarni prostor, preneslo v vizualno medijsko areno. Ker poslanci in volivci redko neposredno komunicirajo med seboj, so dojemanje parlamentarizma prevzeli mediji. Po Schulzevem razmisleku so profesionalni medijski akterji uveljavili nova pravila političnega obnašanja, ki so v izrazito fokusiranem okolju medijske javnosti dramatično povečala pritisk verodostojnosti in komunikativnosti na izvoljene predstavnike ljudstva. Nastaja vtis o zunajparlamentarni demokraciji, v kateri medijski akterji, politiki in virtuelna publika predstavljajo »glas ljudstva«. Namesto realno prisotnega parlamentarnega suverena se uveljavlja iluzija medijskega ljudskega predstavništva.

Svojo besedo h konferenci je Andreas Schulz končal s poudarkom, da je zgodovina parlamentarne kritike v Evropi komplementarni del zgodovine evropskega parlamentarizma. Kot je opozorila tudi Marie-Luise Recker, se je namreč Evropa od začetka parlamentarizma gradila v obsežnem in enotnem prostoru njegove kritike. Konferenca je nazorno pokazala prepletenost in zapletenost kreativnega demokratičnega družbenega procesa, dialektiko njegovega oporekanja in kljub vsem zgodovinskim čerem zmagovito voljo po svobodnem odločanju posameznika in skupnosti. Ta ima lahko raznovrsten ideološki in politični značaj, a udejanjanje filozofskega *dobrega* je doslej še vedno izmerilo čas *slabemu*. Mogoče smo lahko v tem pogledu pogrešali bolj poudarjeno opozorilo na (anti)parlamentarne države totalitarističnih sistemov moderne, a glavno sporočilo konference je bilo izrečeno. Svoje je k njemu dodal še predsednik nemškega Bundestaga dr. Norbert Lammert, ki je bil gost konference ob zaključku njenega prvega dne. Z elokvenco poznavalca družbenih znanosti in izkušenega politika je spregovoril o nemški in evropski politiki ter odgovoril na vrsto vprašanj. V užitek je bilo poslušati globoko prepričanega parlamentarca in slediti njegovim duhovitim pripombam. Naj nam bo dovoljeno končati s tisto, ki jo je izrekel v odgovoru na vprašanje o nevolilcih in zanimanju za politiko sploh: »ADAC (Nemški avtomobilski klub, op. J. P.) ima več članov kot vse nemške politične stranke skupaj.«

Jurij Perovšek

Ocene in poročila

Luka Ilić, **Theologian of Sin and Grace. The Process of Radicalization in the Theology of Matthias Flacius Illyricus**. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 2014, 304 strani. (Veröffentlichungen des Instituts für Europäische Geschichte Mainz. Abteilung für Abendländische Religionsgeschichte ; 225).

Leta 1520 rojeni Matija Vlačić Ilirik sodi med najbolj kontroverzne luteranske teologe. Dobra pol stoletja svojega življenja je preživel v različnih krajih: od rojstnega, tedaj beneškega Labina v Istri do Frankfurta na Majni v Svetem rimskem cesarstvu, kjer je leta 1575 »zaspal v Gospodu«. Na tleh Cesarstva je pravzaprav živel vse od devetnajstega leta starosti, krajši ali daljši čas v Augsburgu, Baslu, Tübingenu, Wittenbergu, Magdeburgu, Jeni, Regensburgu, Antwerpnu, Strasbourgu, Frankfurtu na Majni – če v kronološkem redu navedemo Vlačićeve poglobitve življenjske postaje. Osnovno humanistično izobrazbo, pa tudi spodbudo, naj teologijo raje kot v (katoliški) Italiji študira v (protestantski) Nemčiji, je sicer dobil še v času, ko se je šolal v Benetkah, tj. med letom 1536 in začetkom leta 1539. Kot ključno osebo, ki mu je priporočila Luthra in mu dala v branje njegove spise, je Vlačić pozneje omenjal stričevega svaka, minorita Balda Lupetina (1502/1503–1556). Vlačićevo pot teologa je pomembno zaznamovala Lupetinova usoda: leta 1543 sta beneški inkvizicija in svetna oblast Lupetina zaradi protestantskih pogledov obsodili na dosmrtno ječo, po zaostitvi cerkvenopolitičnih razmer in tretjem sojenju pa leta 1556 na smrt z utopitvijo. Rdečo nit knjige evangeličanskega pastora Luke Ilića predstavlja vprašanje, kateri dogodki in osebe so vplivali na Vlačićeva skozi čas vse bolj polemična in radikalna stališča. Knjiga je sad Ilićevega dolgoletnega raziskovanja v sklopu doktorskega študija na Luteranski teološki fakulteti (*Lutheran Theological Seminary*) v Philadelphii, ki ga je Ilić, po rodu Hrvat iz Karlovca, zdaj pa pastor v Ravensburgu v nemški zvezni deželi Baden-Württemberg, uspešno končal spomladi 2012. V zadnjih nekaj letih ga je kot predavatelja in avtorja člankov lahko поблиžje spoznala tudi slovenska (zgodovinopisna) javnost.

Omenjenemu vodilnemu vprašanju sledi kronološka zasnova knjige, ki vsebuje štiri daljša poglavja. Prvo se posveča Vlačićevi miselni formaciji v letih 1536–1548 oziroma dobi pred Vlačićevo (teološko) radikalizacijo, v kateri so močan pečat nanj pustila srečanja s Philippom Melanchthonom v Wittenbergu, s čustvenega vidika pa zlasti pogovor z Martinom Luthrom, najverjetneje v letu 1542. Vlačiću, ki se je nedolgo po vpisu na wittenberško univerzo (1541) znašel v hudi duhovni in duševni tiski, naj bi Luther v tem pogovoru celo rešil življenje. Okvir drugega

poglavja označujeta letnici 1548 in 1557: 1548 kot leto objave cesarskega zakona, imenovanega augsburški interim, 1557 pa kot leto Vlačićevega odhoda v Jeno. To obdobje Ilič označuje za prvo fazo Vlačićeve čedalje večje kritičnosti do (med) konfesionalnega dogajanja v Cesarstvu. Kazala se je v njegovem nasprotovanju interimu – zanj nesprejemljivemu kompromisnemu zakonu, sprejetemu leto dni po zmagi katoliške vojske pod vodstvom cesarja Karla V. pri Mühlbergu na Labi. Po drugi strani se je začel Vlačić v tem obdobju zapletati v razne kontroverze med protestanti oziroma luterani samimi. Dobi pretežno opozicijske drže so sledila leta realne moči, ki jih orisuje tretje poglavje. Gre za čas Vlačićevega delovanja v ernestinski vojvodini Saški, ko sta mu konkretno moč in vpliv ob podpori Johanna Friderika II. zagotavljala profesorsko mesto na jenski univerzi in funkcija generalnega superintendenta v deželi. Vendar Vlačić niti konfesionalne podobe te dežele ni krojil prav dolgo. Zaradi brezkompromisnosti in nekaterih drugih razlogov je zaupanje deželnih oblasti izgubil že v začetku šestdesetih let. Leta 1562 se je zatekel v svobodno cesarsko mesto Regensburg, od koder se je še naprej vključeval v polemike, posebno v Nürnbergu ter v Gdąnsku (nem. Danzig) in Königsbergu (danes Kaliningrad). Ob vse hujšem nasprotovanju soluteranov v Regensburgu in drugje v cesarstvu je moral biti Vlačić še zlasti vesel poti v Antwerpen, kamor ga je s soglasjem Viljema I. Oranskega povabil mestni svet, da bi pomagal pri institucionalizaciji tamkajšnje luteranske Cerkve. Toda mesto, v katerem se je naselil jeseni 1566, so že zgodaj spomladi naslednje leto zavzele katoliške čete in s tem omogočile vnovično rekatolizacijo mesta. Po nekajmesečnem bivanju v Frankfurtu na Majni, kjer je živel s svojo že precej številno družino, je Vlačić našel zatočišče v Strasbourgu, še enem svobodnem cesarskem mestu. A zaradi pritiskov od zunaj in znotraj so mu po nekaj letih odrekli pravico bivanja tudi tu. Od junija 1573 do smrti 11. marca 1575 – smrt ga je, kot rečeno, doletela v Frankfurtu – je potoval po različnih krajih cesarstva. Obdobje med letoma 1562 in 1575 prikazuje četrto poglavje Iličeve knjige. Razen mesecev, ki jih je preživel v Antwerpnu, je bilo to obdobje za Vlačića predvsem čas prizadevanj, da bi svoje ime opral obtožb herezije ter si znova pridobil zaupanje in ugled med protestanti, posebej seveda pri luteranih.

Kaj pa Vlačićeve teološka biografija, kot jo zrcalijo njegovi spisi? Če pustimo ob strani njegova anonimna besedila, uperjena proti augsburškemu interimu, si prvo omembo zagotovo zasluži predgovor k sestavku superintendenta Nikolaja Medlerja z naslovom »Čudežno znamenje, nedavno opaženo nad mestom Braunschweig« (*Ein wunderlich gesicht newlich bey Braunschweig am hiemel gesehen*, 1549). Ilič v tej zvezi opozarja na stavek, izražajoč Vlačićevega odnos do problematike (izvirnega) greha, ki bo postal »najbolj radikalna in najbolj kontroverzna značilnost njegove teologije«. »Ker imamo še vedno na sebi starega pokvarjenega Adama in zaradi slabosti še vedno vsak dan grešimo, ne moremo nikoli reči, da smo brez greha,« piše Vlačić. Do zaostitve oziroma izostitve njegovega razumevanja človekove grešnosti je sicer prišlo v poznih petdesetih letih 16. stoletja. Medtem je Vlačić svoj pisateljski dar in energijo namenjal polemikam o adiaforah, dobrih delih, naravi opravičenja, izvirnem grehu, evharistiji in drugem. Kar zadeva adiafore – za del luteranov, tudi denimo za Philippa Melanchthona nebistvene stvari, ki bi jih

lahko ohranili iz katoliške tradicije – je Vlačić vztrajal, da takšnih stvari v primeru veroizpovedi ni, posebej ne v okoliščinah, v katerih je nastal augsburški interim. Vlačićeva oddaljitev od Melanchthona in Melanchthonovega (wittenberškega) kroga je prišla do izraza v polemiki s pridigarjem in profesorjem Georgom Majorjem. Polemiko je sprožil Majorjev napad na Vlačića in v Magdeburgu zbrane nasprotnike interima, zlasti Nikolaja Gallusa in Nikolaja von Amsdorfa. Leta 1552 se je spor osredotočil na vprašanje o pomenu dobrih del za zveličanje. Major je namreč zapisal, da je že prej učil in da še zmeraj uči, da ne bo »nihče zveličan po zlih delih, da pa tudi nihče ne bo zveličan brez dobrih del.« To je bilo v nasprotju z Luthrovim »sola fide«, »opravičenje« samo po veri«. Vlačić se je med drugim spraševal, kako se bodo, če so za zveličanje v resnici potrebna dobra dela, zveličali tisti, ki so celo življenje živeli grešno, tik pred smrtjo pa se želijo oprijeti (*ergreifen*) Kristusa. Nauk o opravičenju je tisti čas zadevala tudi polemika med Vlačićem in Andreasom Osiandrom, profesorjem teologije v Königsbergu. Vlačić je najprej napadel Osiandrovo razlago, da se opravičenje po veri v Kristusa uresniči tako, da Bog človeka napolni s pravičnostjo (*Rechtfertigung oder Gerechtigkeit*). V odgovoru Osiandru poudarja, da je Kristusova (in ne naša) izpolnitev Božjega zakona – v čemer edino je človekova pravičnost – po veri ljudem »dana in prišteta od Boga« (*von Gott geschenkt vnd zugerechnet wird*). Težo izvirnega greha, ki ostaja v človeku, naj bi s svojimi pogledi nedopustno zmanjševali tako Osiander kot katoliki. V približno isti čas, v prvo polovico petdesetih let, sega tudi Vlačićevo polemiziranje s šlezjskim plemičem Kasparjem Schwenckfeldom. Vlačića je zbudlo zlasti Schwenckfeldovo enostransko poudarjanje duhovnega, notranjega pristopa k razumevanju oziroma interpretaciji Božje besede.

Najprej v obrambo luteranskega nauka o evharistiji pred kalvinističnim, zatem pa v kritiko poglavitnih, za luterane spornih cvinglijansko–kalvinističnih pogledov se je Vlačić opazneje vključil v drugi polovici petdesetih let 16. stoletja. Zagovarjal je nauk o dejanski navzočnosti Kristusovega telesa in krvi v zakramentu Gospodove večerje in se leta 1563 na izid »Heidelberškega katekizma« odzval z relativno kratkim, sistematično zastavljenim delom »Ovržba malega nemškega kalvinskega katekizma« (*Wiederlegung eines kleinen Deutschen Calvinischen Catechismi*). Zmote v »Heidelberškem katekizmu« je strnil in jih zavrnil v devetih točkah. Ena od teh se je na primer nanašala na upodobitve v cerkvah; njihovi prepovedi je Vlačić nasprotoval z argumentom, da je bolj kot upodabljanje problematično ustvarjanje malikov v človekovih srcu in mislih. Štiri leta prej, leta 1559, ko je v Jeni še odločal o tem, kaj naj se pridiga in uči v vojvodini Saški, je z odobritvijo tamkajšnjega vojvode v latinskem izvorniku in (prirejenem) nemškem prevodu izšla »Knjiga ovržb in obsodbe« (*Confutatio & condemnatio [...]*). Delo je naletelo na odpor praktično takoj po izidu. Superintendent v Jeni, Andreas Hügel, in Viktorin Strigel, ugledni profesor na jenski univerzi, sta bila po ukazu Johanna Friderika II. celo aretirana. Medtem ko je Hügel zavračal branje knjige pred verniki, si je Strigel drznil delo kritizirati pred študenti. Oba sta v zaporu prebila več mesecev, v ozadju aretacije pa naj bi bil sam Vlačić, ki je to sicer zanikal. Odpor je spodbudila predvsem zagata v zvezi z vprašanjem (ne)vloge človekove volje pri njegovem odrešenju, odrešenju,

ki ga preko duhovne regeneracije človeka po Svetem Duhu izvaja Bog. Vlačičevo stališče in stališče »Knjige ovržb in obsodbe« je bilo, da je regeneracija v celoti delo Boga, stališče t. i. sinergistov pa, da pri tem z Božjo milostjo oziroma z Besedo in Svetim Duhom sodeluje človekova volja. Poleti 1560 je sporu, v katerega se je vpletlo še več drugih oseb, sledila javna disputacija v Weimarju. Prepiri teologov so kmalu segli na druga področja, pri čemer so imele pomemben delež Vlačičeva nepopustljivost in njegove vse bolj drzne trditve. »Trdim, da izvorni greh človeka ni le rnil, ampak ga je (kar potrjuje Sveto pismo) docela ubil,« beremo v njegovi »Razpravi o izvornem grehu in svobodni volji« iz leta 1562.

Vrh Vlačičeve teološke misli v marsičem predstavlja delo »Ključ do Svetega pisma« (*Clavis Scripturae Sacrae*) iz leta 1567. V njem je Vlačič posebej kritičen do tistih teologov, ki naj bi se pustili zapeljati Aristotelovi filozofski logiki in naj zato ne bi bili več sposobni razumeti jezika Svetega pisma. V delu, kjer govori o izvornem grehu – o tem, da je pokvarjena človekova substanca – Vlačič ločuje med »forma substantialis« (kamor sodijo telo in duša, čuti, sposobnost mišljenja) in »forma substantialis formalis (nobilissime) in summo gradu« (kamor sodita razum in volja). Slednje je bilo z izvornim grehom povsem uničeno in preobraženo v podobo Satana. Nekaj popolnosti in reda iz časa pred Adamovim padcem se je ohranilo le v nižji »forma substantialis«. Tudi na ta način se je skušal Vlačič obraniti obtožb maniheizma. Sicer pa Vlačič ni bil zgolj plodovit biblični teolog. »Cerkvena zgodovina« (*Centuriae Magdeburgenses, Seu, Historia Ecclesiastica, 1559–1574*) – prvo véliko protestantsko cerkvenozgodovinsko delo sploh – je nastalo na njegovo pobudo in delno pod njegovim souredništvom. Ta resda nedokončani projekt zgodovine krščanstva – objavljeni zvezki zajemajo čas do 13. stoletja – postavlja v ospredje primarne vire, a so ti »vpreženi« v obračun z rimsko Cerkvijo oziroma v dokazovanje pravo(verno)sti Luthrove Cerkve. Istemu cilju sledi Vlačičev »Katalog pričevalcev resnice« (*Catalogus testium veritatis*) iz leta 1556; gre za komentirane prikaze oseb, ki naj bi se skozi zgodovino trudile ohraniti Novo zavezo, upirajoč se Antikristu v Rimu.

Preplet Vlačičeve osebne in teološke biografije nam dobro odstira tudi pogled v širše konfesionalno dogajanje, iz katerega seveda niso bili izvzeti slovenski katoličani in protestanti. Med temi je bilo Vlačičev vpliv čutiti na različne načine. Njegovo »Pridigo o besedi 'vera'« (*Sermo de vocabulo Fidei*, 1549) je kmalu po njenem izidu prevedel in v svoj prvi »Katekizem« (*Catechismus*, 1550) vključil Primož Trubar. V drugi polovici petdesetih let je v Jeni študiral Sebastijan Krelj ki je ne samo živel v Vlačičevi hiši, ampak postal tudi Vlačičev tajnik (*amanuensis*). Svojemu učitelju se je pozneje pridružil v Regensburgu, mestu, kjer so mu pozneje natisnili »Otročjo biblijo« (1566). Spomladi 1563 je Krelj Vlačiča spremljal na poti v rodno Istro, nazaj grede pa je bil Vlačič dober teden dni Trubarjev gost v Ljubljani. Tu je po Trubarjevem prisilnem odhodu iz dežele (1565) prav Krelj zasedel mesto superintendenta. Z Vlačičem si je dopisoval in ga zelo cenil tudi Matija Klombner. Po drugi strani naletimo na odmeve polemičnih razprav o adiaforah pri zapletih zaradi nenošnje duhovniškega liturgičnega oblačila (koretlja) med nekaterimi kranjskimi predikanti. Sledeč odklonilnemu odnosu Vlačiča in njegovih somišljenikov sta

prišla z luteranskimi oblastmi na Kranjskem navzkriž denimo Janž Tulščak in Gašper Kumperger. Kot je videti, se je kranjska Cerkev augsburške veroizpovedi Vlačičevemu vplivu odrekla med letoma 1567 in 1569. Dve leti po Kreljevi smrti, leta 1569, je Kasparja Melissandra v boju za funkcijo kranjskega superintendenta premagal württemberški smeri predani Krištof Spindler. Dokončno zmago te smeri na Kranjskem pomeni podpis »Formule soglasja«, objavljene leta 1580. Iskra t. i. flacianizma je sicer še nekaj časa tlela v nekaterih delih Štajerske in Koroške, na Koroškem predvsem v Beljaku in Celovcu. Prav v Celovcu (in v Regensburgu) je želel Vlačič ustanoviti akademijo ali polakademijo (*semiacademiola*), kjer bi usposabljali kandidate za predikantski poklic v »ilirskem«, tj. slovanskem jeziku. Do uresničitve načrta nazadnje ni prišlo.

S pretanjenim občutkom za »detajle«, tiste »s težo«, Ilič v knjigi uspešno povezuje kronološke, geografske, socialne in idejne prvine. Zelo dragoceno je njegovo navajanje zgovornejših odlomkov iz Vlačičevih del, pospremljeno s citati iz primarnih virov. Pohvaliti kaže tudi Iličevo uvodno izpostavitve vprašanja, kako sploh razumeti pojma »radikalizacija« in »radikalizem« v povezavi s 16. stoletjem oziroma obdobjem zgodnjega novega veka. Posebej vreden hvale pa je Iličev trezni, nehagiografski pristop do osrednjega »junaka« knjige. Vlačič namreč ni bil zgolj žrtev konfesionalnih nasprotij in nasprotnikov. Ko je v Jeni ob nadpovprečno visoki plači užival formalno in neformalno moč, je vsaj podpiral, če že ni nosil neposredne odgovornosti za pregon drugače učečih kolegov. Tudi na že 4. mednarodnem posvetu o Matiji Vlačiču Iliriku v Labinu septembra 2015 – prejšnji trije so se odvijali v letih 2001, 2006, 2010 – se je pokazalo, kako pomembno za razumevanje dinamike človekove misli je poznanje njegovih življenjepisnih podatkov. Samo želeli si je, da bi tovrstno, seveda z (naj)novejšimi dognanji dopolnjeno biografijo dobil Primož Trubar in še kdo od vidnejših slovenskih protestantov, na primer Pavel Wiener. (O Trubarju in Wienerju Ilič v op. 19 sicer napačno zapiše, da sta bila iz Ljubljane »izgnana zaradi nasprotovanja augsburškemu interimu«. Toda sodni proces proti njima in nekaj drugim ljubljanskim duhovnikom je stekel že jeseni 1547; Trubar se je sojenju skrivaj izognil, proces proti Wienerju pa se je nadaljeval na Dunaju.) Stvarnejši biografski prikaz od tega, ki je Slovincem zdaj na voljo, bi si vsekakor zaslužil Vlačiču naklonjeni Matija Klombner. Delo Luke Iliča, opremljeno z izbranimi reprodukcijami Vlačičeve »podobe in pisave«, je pri tem lahko dober zgled – ne le tistim, ki se ukvarjajo s historično biografijo. Upati je, da bo knjiga kmalu dostopna v več knjižnicah po Sloveniji.

Lilijana Žnidaršič Golec

Franz Herre, **Marija Terezija - velika Habsburžanka**. Ljubljana: Cankarjeva založba, 2015. 346 + 4 strani.

Med velikim številom knjig o življenju in delovanju avstrijske vladarice Marije Terezije, pričujoča knjiga izstopa po karseda celovitem in deloma tudi kritičnem prikazu njenega življenja in dela, medtem ko je pri večini drugih v ospredju hvalisanje in domala oboževanje njene osebnosti.

Predgovor (str. 7-29) z naslovom: Marija Terezija in Slovenci«, je napisal prevajalec Igor Antič. V njem so zgoščeno prikazani vplivi njenih številnih reform in ukrepov v slovenskih deželah, zlasti seveda njeno prizadevanje za delno odpravo fevdalnega reda in njegovih institucij, za centralizacijo državne oblasti z uvedbo okrožnih uradov - kresij, ki so bile neposredno podrejene Dunaju, z ustrezno odmero in pobiranjem davkov, ki je omogočilo vzpostavitev armade, s kolikor toliko ustreznim številom vojakov in s tem možnostjo ustrezne vojaške obrambe države. V vsestransko zaostali državi je pospeševala gospodarstvo. Marija Terezija je vpeljala tudi osnovne šole, tako v mestih, trgih in na podeželju. Kdor se zadovolji z okvirnim prikazom vladavine Marije Terezije v slovenskih deželah, mu knjige pravzaprav ne bi bilo treba brati naprej.

Marija Terezija je bila kot prva dedna hči rimsko-nemškega cesarja Karla VI., rojena na Dunaju 13. maja 1717. Njej je sledil bratec, Leopold Janez, težko pričakovani prestolonaslednik, ki pa je že po nekaj mesecih umrl, na to pa sta se rodili še dve sestri, od katerih je ena tudi kmalu umrla. V zvezi prvorojenke se pogosto izpostavlja znamenita pragmatska sankcija, s katero naj bi bilo Mariji Tereziji kot ženski zagotovljeno nasledstvo po očetu v avstrijskih dednih deželah. Dejansko pa pragmatska sankcija ni bila zamišljena le kot dokument pravice hčera do nasledstva po očetu, kar se dotlej skoraj v nobeni evropski monarhiji sploh ni moglo zamisliti, ker so to pravico imeli le sinovi prvorojenci. Cesar Karl VI. je s pragmatsko sankcijo že l. 1717, torej štiri leta pred rojstvom Marije Terezije, želel zagotoviti »nedeljivost in neločljivost« (*indivisiliter ac inseparabiliter*) avstrijskih dednih dežel. Videti je, da se je bal izumrtja habsburške vladarske rodbine in s tem razkosanja avstrijske države. Očitno je v sosednjih in oddaljenih državah zaznaval več precedentov za možno dedno pridobitev posameznih avstrijskih dežel. Na drugem mestu pa je v pragmatsko sankcijo vključil pravico do nasledstva po njem svoji prvorojenki.

Cesar Karl VI. pa je bil naiven, ker je pragmatično sankcijo naslanjal na znan izrek »*Pacta sunt servanda*«, da podpisane pogodbe ali sporazumi morajo veljati, ni pa upošteval dejstva, da je veljavnost pogodb odvisna povsem od politične in predvsem vojaške moči podpisnikov. Vsa svoja prizadevanja je skoraj do smrti namenjal dosegu in utrditvi pragmatične sankcije, domala povsem pa je zanemaril skrb za gospodarski napredek svoje države in pripravo svoje armade za morebitna vojaške posege zaradi zavračanja pragmatične sankcije.

Ker so cesarski starši na tihem še vedno upali, da se jim bo rodil prestolonaslednik, so Mariji Tereziji določili vzgojo, ki je bila običajna za navadne nadvojvodinje. Vzgojitelji in učitelji so bili večinoma jezuiti. Na prvem mestu je bil torej verouk in udeležba pri verskih obredih. Jezuiti so glavni namen izobraževanja videli v tem, da bi njihova gojenka bila vse življenje ostala vdana njihovi Jezusovi družbi in Rimskokatoliški cerkvi. Da jim je to odlično uspelo, je v starosti nekoč sama priznala. Poučevanje jezikov je bilo na drugem mestu. Marija Terezija se je domala brezhিবno naučila govoriti in pisati francosko, kajti ta jezik je bil tedaj na evropskih dvorih *lingua franca*. Nemško je pisala in govorila precej slabo in to v izrazitem dunajskem narečju. Seveda se je morala naučiti latinsko, kajti to je bil tedaj uradni jezik na Ogrskem. Za silo naj bi govorila tudi madžarsko. Kakor pri vseh Habsburžanih je pri vzgoji Marije Terezije imela glasba zelo pomembno mesto. Cesar - oče - je bil navdušen in uspešen glasbenik. Klavir je igral tako dobro kakor kak profesionalni solist. Dirigiral je številnim operam in operetam, ki so jih igrali na dvoru. Marija Terezija se je naučila zelo dobro igrati na klavir. Imela je zelo lep glas, ki bi se po mnenju profesorjev, dal vrhunsko izoblikovati. Svoje petje je sama spremljala na klavirju. Bila je tudi navdušena plesalka. Rada se je udeleževala dvornih vesellic, zlasti še maškarad. Imela je srečno otroštvo. Da so starši še vedno pričakovali prestolonaslednika, dvema hčerama niso dali čutiti. Nerazumljivo pa je, da starši, potem ko je bilo že jasno, da bo njihova prvorojenka postala vladarica, niso odredili, da bi jo ustrezni visoki vladni uradniki začeli uvažati v vladne posle. Ne le to, s pomembnimi državnimi dogodki in odločitvami je niso niti seznanjali. Tako je svojo vladavino začela kot z državnimi posli povsem neseznanjena amaterka.

Na dunajski dvor k svojim sorodnikom, pa je leta 1723 prišel vojvoda Franc Štefan Lotarinški. Njegov oče Leopold je namreč zaradi političnih obračunavanj, tedaj skoraj izgubil svojo vojvodino Lатарingijo. Sin, Franc Štefan Lotarinški, je bil rojen 8. decembra 1708 v Nancyju, umrl pa je v Innsbrucku 18. avgusta 1765. Od leta 1723 so ga vzgajali na dunajskem dvoru, kjer je dobil leta 1729 šlezjsko vojvodino Tešin (Teschen). Nato je sledil svojemu očetu, vojvodu Leopoldu Lotarinškemu, ki je moral leta 1735 svojo vojvodino Lotaringijo dokončno odstopiti Stanislavu Lesczycynskemu, tastu francoskega kralja Ludvika XV. Zanj je leta 1737 dobil veliko vojvodino Toskano, ki le leta 1739 prešla na sina Franca Štefana, ki je tako postal toskanski veliki vojvoda.

Naposled je cesar Karel VI. moral začeti misliti na svoje nasledstvo. Da bo naslednica Marija Terezija, ni bilo dvoma. Toda vsaka ženitev na dvorih je bila združena s številnimi oziri in kalkulacijami. V primeru Marije Terezije je bilo v

igri več ženinov, ki pa zaradi različnih interesov drugih držav, zaradi morebitnih poznejših gospodarskih in vojaških povezav niso smeli izvirati iz pomembnih držav. Naposled so se na pritisk Anglije, odločili za ženina Franca Štefana, ki je dejansko izviral iz sorazmerno nepomembne vojvodine Lotaringije in so ga imeli pred nosom. Starostna razlika med ženinom in nevesto je bila sicer nekoliko prevelika, toda take malenkosti v tako pomembnih zadevah, kakor je sklepanje zakonskih zvez bodočih vladarjev, niso imele nobene teže. Marija Terezija je bila razen tega v čednega in šarmantnega mladega vojvodo, ki ga je spoznavala od otroških let, zaljubljena do ušes. Tudi cesar Karl VI. je imel Franca Štefana zelo rad. Štel ga je domala kakor za svojega sina, ki ga žal ni mogel imeti. Franc Štefan je bil nekoliko manj navdušen, toda kot realist je videl v tej poroki priložnost za veliki vzpon med evropske vladarje, morebiti med rimsko nemške cesarje, kar se mu je kmalu tudi zares posrečilo.

Poroka Marije Terezije s Štefanom Lotarinškim je bila 12. februarja 1736 v dunajski avguštinski cerkvi. Po očetovi smrti je Marija Terezija leta 1740, na podlagi pragmatične sankcije, postala vladarica habsburških avstrijskih dednih dežel. Po rojstvu je bila avstrijska nadvojvodinja in po poroki lotarinška vojvodinja in toskanska velika vojvodinja. Te naslove so nanjo sicer prenesli, ne pa še potrdili. Njeni drugi naslovi so bili še: kraljica Ogrske, Češke, Dalmacije, Hrvaške in Slavonije; vojvodinja Štajerske, Koroške in Kranjske, Šlezije, Brabanta, Limburga, Luksemburga, Milana, Mantove, Parme in Piacenze; mejna grofica Moravske; kneginja Sedmograške, poknežena grofica Tirolske in Flandrije ter mejna grofica Svetega rimskega cesarstva v Burgauu. Cesarica volilnega Svetega rimskega cesarstva nemške nacije, kot naslednica očeta Karla VI. pa kot ženska ni mogla postati. Da bi vsaj posredno to postala, bi morali najprej njenega soproga izvoliti za nemškega kralja in rimskega cesarja in šele potem bi se lahko kot njegova soproga imenovala cesarica. Toda vse to, je bilo stvar prihodnosti, ki pa jo je Marija Terezija sistematično usmerjala. Po poroki z Marijo Terezijo je Franc Štefan Lotarinški postal začetnik cesarskega rodu Habsburg-Lothringen. Zakonska zveza Marije Terezije in Franca Štefana Lotarinškega naj bi bila sklenjena iz velike ljubezni, česar v vladarskih rodbinah dotlej še nikoli ni bilo. Marija Terezija si je želela čim več otrok. V 21 letih zakona jih je rodila 16, od tega 4 dečke in 12 deklic. Od teh sta dve umrli že kmalu po rojstvu. 13. marca 1741 se je rodil skrajno zaželeni prestolonaslednik Jožef, ki je po očetovi smrti l. 1765 postal soagent v Avstriji in istega leta rimsko nemški cesar in je privzel ime Jožef II., po materini smrti leta 1780 pa vladar Avstrije. Vsi cesarjeviči so bili določeni za vojaško kariero. Čeprav je vsak takoj po rojstvu dobil rang polkovnika, pa je moral kadetnico absolvirati z enakim drilom kakor vsi drugi kadeti. Nato so jih za kako desetletje poslali v kako oddaljeno garnizijo, nato pa se je za njih našlo mesto državnega namestnika v kaki avstrijski deželi. Nekaterim se je uspelo zavihetati tudi na prestol kake manjše kraljevine ali kneževine. Prvi sin Jožef je, kakor je že zapisano, postal prestolonaslednik in po očetovi smrti leta 1765, soagent. Soagentstvo pa ni potekalo v harmoniji, ker je bila mentalna razlika med materjo in sinom prevelika. Mati je sicer želela reformirati državo, toda počasi in na materinski način, sin pa vihravo

in z ostrino, ki jo pač premore absolutistična država. Ko je mater nagovoril za kak ukrep in je dekret podpisala, se na njem črnilo še ni dobro posušilo, ko ga je že preklicala ali spremenila, kar je vihrovega sina seveda razburjalo. Sčasoma mu je prepustila izvedbo reform v armadi, na drugih področjih pa je začetke reform sicer dopustila, izvajanje pa naj bi bilo počasno. Soregentstvo je bilo za sina in mater zelo težavno, vendar še kar uspešno.

Pri materinem načrtovanju kariere otrok, pa se je zapletlo pri najmlajšem sinu Francu, ki je bil seveda častnik, sicer pa bolj slabega zdravja. Najstarejši brat, ki je bil izredno strog, ga je kot soregent in vojskovodja vzel s seboj na fronto, kjer pa brat Franc naporov in grozot ni mogel niti fizično, niti psihično prenesti, in so ga morali nemudoma spraviti na kliniko v Prago, nato pa na Dunaj, kjer se je zdravil dolgo časa. Jasno je postalo, da za vojaško kariero ni sposoben. Nato mu je že zelo prileten stric po očetovi lotarinški strani ponudil mesto velikega mojstra Nemškega viteškega reda, ki je tedaj že usihal in se je omejeval le še na cerkvene zadeve. Ohranil pa si je še zelo veliko premoženje. Ker je bil to viteški red, ni bilo potrebno, da bi bil vrhovni predstojnik - veliki mojster - duhovnik, temveč le vitez, tej zahtevi pa je nadvojvoda Franc Habsburški več kot ustrezal. To funkcijo, ki pa ni bila združena z nobeno resno dejavnostjo, je opravljal nekaj let. Tedaj pa je zadevo vzela v roke Marija Terezija in ga je nagovorila za cerkveno kariero, na katero prej nihče ni niti pomislil. Dosegla je, da je bil sin Franc imenovan za nadškofa koadjutorja, torej s pravico nasledstva, v kölnski nadškofiji, kjer je bil rezidencialni nadškof hkrati tudi volilni knez Svetega rimskega cesarstva, torej član kolegija, ki je volil rimsko nemškega cesarja. Imenovan je bil tudi za pomožnega škofa koadjutorja v Münstru. Pri teh imenovanjih seveda ni šlo brez podkupovanja, kar pa v tej knjigi ni zapisano. Kmalu za tem je umrl aktualni kölnski nadškof in škof koadjutor bi smel mesto rezidencialnega škofa zasesti takoj. Nadvojvoda Franc pa tedaj še ni bil duhovnik. Ker se ni spodobilo, da bi veliki mojster Nemškega viteškega reda, nadvojvoda in nadškof koadjutor šel v bogoslovje, so hodili k njemu na dvor bogoslovni profesorji, ki so ga pripravili za posvetitev v mašnika. Nato je odšel za nadškofa in volilnega kneza v Köln. Bil je član volilnega kolegija pri volitvah svojega drugega brata Leopolda II. za rimsko nemškega cesarja, leta 1790 in enako nečaka Franca II. leta 1792. Bil je cenjen kölnski nadškof, ki je veliko pozornost namenjal nadškofijskemu gospodarstvu in šolstvu. V napoleonskih vojnah je pobegnil iz Kölna in se vrnil na Dunaj, kjer je umrl v starosti 44 let. Osem hčera Marije Terezije so poročili na razne evropske dvore kar pa tukaj ne moremo naštevati. Dve hčeri pa je usoda kruto zaznamovala, oboleli sta zaradi koz, ki so jima obraz tako iznakazile, da na poroko na kak dvor ni bilo misliti. Zanju so dali sezidati samostan v Pragi in Celovcu, kjer sta postali redovnici in opatinji. Samostan v Celovcu je zdaj škofijska palača.

Po mnenjih, izraženih v drugih knjigah o Mariji Tereziji, in celo po zapisih v leksikonih, soprog Marije Terezije, lotarinški vojvoda, ni želel imeti ali ni imel v avstrijski državi nikakršnih funkcij ali položajev. Dejansko pa je bilo povsem drugače. Od leta 1740 do smrti leta 1765 je bil formalno soregent v avstrijskih dednih deželah. Marija Terezija ga je imenovala za maršala in vrhovnega poveljni-

ka avstrijske armade. Ko so se začele avstrijske nasledstvene vojne, je postal tudi vojskovodja na raznih frontah, kjer pa je doživljal v glavnem poraze. Res pa je, da ga je soproga intelektualno močno presegala. Podobne vojaške neuspehe je doživljal tudi njegov brat, lotarinški vojvoda Karl, ki je bil tudi vojskovodja v avstrijski armadi. Bil je poročen s sestro Marije Terezije. V družini je bilo torej dvojno svaštvo.

Marija Terezija je takoj po smrti svojega očeta začela lobirati, da bi svojega moža Franca Lotarinškega, spravila na rimsko-nemški cesarski prestol, kar pa ji ni uspelo. Zasedel ga je bavarski volilni knez Karl Albrecht Wittelsbacher, ki si je privzel ime cesar Karl VII. Marija Terezija je predobro vedela, da je bilo v tedanjem času volilno Sveto rimsko cesarstvo nemške nacije kot razrahljana federacija le še lupina, toda z najmenitnejšim naslovom v Evropi. Rimsko-nemški cesar je nekoč imel glavno pristojnost, da je cesarske fevde, ki so ugasnili po moški liniji, lahko ponovno podeljeval po svoji volji. Odkar pa se je začela uveljavljati alodifikacija, pa se je tudi ta pristojnost bližala koncu. Mariji Tereziji ni šlo toliko za naslov cesarja za svojega moža, temveč, da se obdrži večstoletna kontinuiteta, da so avstrijski vladarji bili hkrati tudi rimsko nemški cesarji. Ta tradicija je bila prekinjena samo v dveh mandatih, ko je enkrat postal cesar Luksemburžan in drugič Wittelsbacher. Ko je leta 1745 postal Franc Lotarinški rimsko nemški kralj, si je privzel ime Franc I. Cesarske funkcije opravljal bolj z levo roko. Vsa opravila, razen dveh državnih zborov na leto, ki jima je predsedoval, je prepustil kanclerju omenjenega cesarstva.

Soprog Marije Terezije pa se je zelo zanimal za gospodarstvo. Od svoje žene je vzel v zakup zasebna zemljiška gospostva vladarske hiše, predvsem v Dolnji Avstriji in na Češkem ter državne rudnike, železarne in orožarne na Gornjem Štajerskem in na Češkem. Z njimi je zelo uspešno gospodaril. Na politiko naj bi se nič ne oziral. Orožje iz orožarn v zakupu naj bi dobavljal tudi državam, ki so se vojskovala z Avstrijo. Približno v dvajsetih letih do smrti, si je nakopičil velikansko premoženje. Sinu, prestolonasledniku Jožefu, je zapustil ogromno dediščino 21 milijonov goldinarjev, ki pa jih je ta, kot »služabnik države«, nemudoma prenesel v prid državnega proračuna. Tudi drugi bližnji sorodniki so dobili ustrezne deleže, ki pa so bili seveda manjši.

V zadnjih desetletjih svoje vladavine je cesar Karel VI. vsa svoja prizadevanja usmeril, v to, da je pri sosedih in dednih pretendentih dosegel priznanje pragmatične sankcije. Druge državniške posle, posebej oblikovanje ustrezno večje in modernizirane armade pa je zanemarljivo. Tudi državna uprava je bila pod njim še skrajno zastarela. Imel pa je srečo, da je imel tedaj v svoji službi znamenitega vojskovodjo, princa Evgena Savojskega, ki pa je kmalu po nastopu vladavine Marije Terezije umrl. Ta vojskovodja je bil sila uspešen v boju s Turki in je Avstriji pridobil prejšnje turške pokrajine na Balkanu. V luči teh pridobitev klavarno stanje v državi ni bilo videti tako, kakor je v resnici bilo.

Ob začetku vladavine Marije Terezije leta 1740 je bila Avstrija v obupnem položaju. Napadli sta jo Bavarska in Prusija. Tako se je morala nova vladarica vojskovati v obeh šlezijjskih vojnah 1740-1742 in 1744-1745 in avstrijski nasledstveni vojni (1740-1748). Skupaj z Anglijo pa je vendarle obdržala svoje dežele z izjemo Šlezije, Parme in Piacenze. Posebno pomembna je bila izguba Šlezije,

saj je ta dežela dajala državi četrtno vseh davkov. V naslednjem obdobju miru sta generala L. von Daun in F. M. von Lacy reformirala avstrijsko armado in sta jo napravila bolj učinkovito. Zunanjo politiko je vodil grof, od leta 1764 knez, Wenzel Anton Kaunitz. Prusijo je štel za največjo sovražnico Avstrije. Vztrajal je pri zvezi Avstrije z Rusijo. Dosegel je defenzivno zvezo s Francijo, ki se je po izbruhu vojne preobrazila v ofenzivno zvezo. Sedemletna vojna pa ni bila uspešna.

Težave, ki jih je vladarica imela v prvem obdobju po nastopu vladavine, so izvirale iz dejstva, da je bila Avstrija dotlej skrajno zaostala država. Centralne oblasti tako rekoč ni bilo. Oblast (upravno, sodno, policijsko in naborno) na ravni dežel so izvajala fevdalna zemljiška gospodstva. Obdavčitev je bila odvisna od deželnih stanov, ki so davke seveda zelo neradi odobraval. Zato tudi ni bilo denarja za armado, ki bi branila meje, da njene popolne zastarelosti orožja in vojne tehnike ne omenjamo. Šele v času Marije Terezije je bil ustanovljen generalštab. Nujna je bila reforma notranje državne uprave s posebnimi državnimi organi, kresijami, ki so bile neposredno podrejene Dunaju. Kakor je bila Prusija večna sovražnica Avstrije, pa ji je vendar v obdobju Marije Terezije služila za zgled. V Avstrijo je poklicala vrsto vrhunskih pruskih strokovnjakov, ki so postali vodilni organizatorji notranje uprave in gospodarstva. Naj omenimo le dva. Za notranjo upravo je bil to grof Haugwitz, za gospodarstvo pa grof Zinzendorf. Manufaktur oz. pozneje industrije je bilo v Avstriji, z delno izjeme Češke in Gornje Štajerske, zelo malo. Marija Terezija je začela gospodarstvo intenzivno pospeševati. Odpravila je povsem zastarelo obliko obrtnih združenj - cehov - ki so s svojim predpisi naravnost zavirali napredek obrti. S posebnimi reformami je začela v kmetijstvu, kjer so tedaj vladali še povsem fevdalni odnosi. Podložniško razmerje med zemljiškimi gospodi in podložniki je bilo tedaj po deželnih ustavah še privatnopravno, v katerega vladar države ni smel posegati. Ona se ni ozirala na te stare pravice gospodstev in je začela za razne dežele izdajati robotne patente, predpise o odmeri tlake, ki je bila tedaj najbolj osovražena storitev podložnikov. S tem je znižala število dni ročne in vozne tlake, ki jih je moral opraviti vsak gospodar hube. Uredila je tudi razne tehnične podrobnosti npr. o vozni tlaki, o prehranjevanju podložnikov na tlaki o trajanju delovnega časa poleti in pozimi itd. Odpravila je vezanost podložnikov na grudo (*glebae adscriptus*), da podložniki in njihovi otroci brez dovoljenja zemljiškega gospoda kmetije niso smeli zapustiti. Odpravila je tudi izdajo dovoljenj za sklenitev zakonske zveze. Poseben udarec za zemljiške gospode je pomenila uvedba davkov na dominikalno zemljo, na kateri so omenjeni gospodje gospodarili v lastni režiiji. Ta zemlja dotlej še nikoli ni bila obdavčena. S temi predpisi, ki so šli vsi v prid podložnikov, po mnenju zemljiških gospodov pa v njihovo škodo, si je nakopala sovraštvo plemstva, ki pa pri njej še ni bilo tako izrazito kakor pri sinu, cesarju Jožefu II., ki je vse reforme izvajal ostreje in hitreje, včasih tudi ne dovolj dovolj domišljeno. Ker pa je bila večina najvišjih in najožjih sodelavcev Marije Terezije in še bolj izrazito pri Jožefu II. iz stanu največjih in najbogatejših zemljiških gospodov, so ti skušali večino terezijanskih in jožefinskih reform blokirati ali celo onemogočiti. Jožefa II. so zapustili tudi vsi osebni prijatelji. Ta izguba je sicer bolj samotarskega in zagrenjenega človeka izredno prizadela. Skupaj s popolnoma pretiranim garaštvom, ga je to tako izčrpalo, da je

umrl v starosti 49 let. Reformna prizadevanja Marije Terezije na področju odprave fevdalnih razmerij so ji prinesla tudi priljubljenost pri kmečkem prebivalstvu, ki pa ga je tedaj bilo še daleč največ. Z njo se je začela indoktrinacija prebivalstva z vladarsko hišo, ne pa z državo, kar je trajalo do konca Avstro-Ogrske in se je izrazito pokazalo ob izbruhu prve svetovne vojne, ko so vojaki z navdušenjem odšli na vojsko, ker so jim Srbi ubili prestolonaslednika. Marija Terezija je pospeševala tudi trgovino, za kar pa je bilo treba ustvariti ustrezno mrežo makadamskih cest in na rečnih območjih tudi plovni poti.

Marija Terezija je uvedla splošno osnovno šolstvo v Avstriji. Tako se je nepismenost sorazmerno hitro znižala, podobno kakor v zahodni Evropi. Na področju prava, ki dotlej ni bilo enotno urejeno, je leta 1768 dala izdelati kazenski zakonik, v katerem je še bilo dovoljeno mučenje osumljencev v kazenski preiskavi, da bi se doseglo priznanje, brez katerega tedaj obsodba ni bila mogoča. Leta 1776 pa je izdala nov zakon, s katerim je bilo dotlej običajno mučenje osumljencev v sodni preiskavi, odpravljeno. Na Marijo Terezijo ideje razsvetljenstva niso posebno vplivale, seveda pa je niso obšle.

Marija Terezija je bila zelo verna, naravnost pobožnjakarska. V vojnah, ki jih je vodila, ki so se večinoma iztekle v poraze, je nekajkrat avstrijska armada zmagala. To je Marija Terezija izrecno pripisovala božji pomoči. Kljub svoji vernosti pa je zašla v spor s Cerkvijo, ki je dotlej pretirano participirala pri državni oblasti. Tega pa ni trpela. Želela se je držati starega vladarskega načela, da naj vladar vlada, papež in škofje pa molijo. Kot vsi drugi vladarji, s papežem vred, je soglašala z ukinitvijo jezuitskega reda, le s to razliko, da so po tedanji navadi njegovo premoženje prepustili kaki škofiji ali drugemu meniškemu redu. Marija Terezija pa ga je dala zapleniti v prid avstrijske države oz. paradržavnega študijskega sklada. Pri tem se je zgledovala po svojem drugem sinu Leopoldu, tedaj velikem vojvodu Toskane, ki je razpustil vse samostane. Take ostrine seveda Marija Terezija ni zmogla. To je storil njen naslednik cesar Jožef II. Sprejela je precej za Cerkev zelo bolečih ukrepov, ki pa jih kljub hudemu odporu ni preklicala. Kljub hudim sporom je Rimokatoliška cerkev vseeno ostala državna cerkev. Druge konfesije je sicer priznavala, vendar s precejšnjimi omejitvami. Verske tolerance ni zmogla, to je uvedel šele njen sin cesar Jožef II.

Marija Terezija je bila najbolj ljudska, celo materinska avstrijska vladarica. Bila je zelo dostopna do vseh prebivalstvenih plasti. Vendar je bila zelo oddaljena od tedaj nakazujočih se demokratičnih vladavin. O svojih vladarskih funkcijah je imela zelo visoko mnenje, strog dvorni ceremonial pa je zelo zrahljala. Njen šarm, njena vesela odprtost in njena materinskost sta ji prinesla izjemno priljubljenost pri vseh prebivalstvenih plasteh. V sebi je združevala umetniška nagnjenja in sposobnost skrajno trezne presoje političnih dogodkov, kar je pri vladarjih zelo redko.

Ivana Lazarević, **Vlasteoske kuće u gradu Dubrovniku 1817. godine**. Zagreb-Dubrovnik: HAZU Zavod za povijesne znanosti u Dubrovniku, 2014. 300 strani (posebna izdanja. Serija: Prilozi povijesti Dubrovnika i okolice, knj. 22).

Ko so se Dubrovčani razširili na nova področja (Pelješac, Dubrovačko Primorje, Konavli) je dubrovniška komuna izvedla detaljno izmero na novo pridobljenega ozemlja in ga vpisala v zemljiško knjigo. Za samo mesto Dubrovnik takšna izmera ni obstajala. Obstajal je sicer popis občinskih nepremičnin, niso pa popisali nepremičnine v privatni lasti. Zato neka precizna struktura lastništva stanovanjskih objektov in nepremičnin v mestnem prostoru znotraj obzidja ni znana za ves čas obstoja Dubrovniške republike.

Čeprav je dubrovniška vlada večkrat izvedla popise prebivalstva, se velik del teh popisov ni ohranil. Najpomembnejši ohranjeni popis je iz leta 1673/74 organiziran kmalu po potresu 1667, na žalost pa ni zajel področje mesta znotraj obzidja. Popis prebivalstva iz leta 1817, izveden nekaj let po ukinitvi Dubrovniške republike, je edini ohranjeni poimenski popis prebivalstva mesta Dubrovnika. Ta popis je avtorici omogočil, da z retrogradno metodo ugotovi vse plemiške stanovanjske enote v danem trenutku. Na tej osnovi je skušala analizirati njihovo prostorsko razprostranjenost v mestu znotraj obzidja.

V uvodnem poglavju prikaže avtorica pregled urbanističnega razvoja mesta Dubrovnika od 13. stoletja do propada Republike. V 13. stoletju je dobil Dubrovnik svoj končni obseg, kjer urbanistična akcenta predstavljata frančiškanski samostan na zahodni strani Place in dominikanski samostan na vzhodni strani Place. Dubrovnik se je začel takrat plansko izgrajevati o čemer pričata dubrovniški statut iz leta 1272 in njegova dopolnitev iz 1296. Po velikem požaru leta 1296, ki je uničil Prijeko in področje nadškofijskega zemljišča med Placo in ulico za Rokom, je bila sprejeta nova regulacijska uredba, ki je skušala nadomestiti lesene zgradbe z zidanimi. To se je potem sistematično nadaljevalo še vse 14. stoletje. Izgrajevala se je ulična mreža, ki se je kasneje redko spreminjala. Takrat se je začela izvajati kanalizacija, gradile so se mnoge javne zgradbe, okrepilo in povišalo se je obzidje. Zaradi boljše kontrole mestnega prostora so se v 13. stoletju organizirali seksteriji. Avtorica njihovi razporeditvi posveti posebno pozornost. V tem obdobju naj bi jih bilo šest, njihovo lokacijo pa raziskovalci različno omejujejo.

Obdobju največje gospodarske in gradbene prosperitete v 15. in 16. stoletju, je v 17. stoletju sledil čas stagnacije in gospodarske krize. V tem obdobju pride tudi do velike spremembe urbane strukture Dubrovnika. Veliki potres leta 1667, v katerem je umrla več kot tretjina prebivalstva, je bil tudi v urbanističnem pogledu katastrofalen. Velik del javnih in stanovnjajskih zgradb je bil porušen ali zelo poškodovan. Takoj po potresu je začela dubrovniška vlada z odstranjevanjem ruševin in obnovo porušenih palač ter stanovanjskih objektov. V obnovi pa je v veliki meri spoštovala sprejet urbanistični načrt iz 13. stoletja. Barok, ki ga sicer prepoznamo že pred potresom, je v obdobju prenove prevladoval. V zvezi z urbanistično obnovo mesta pa avtorico zanima demografski razvoj prebivalstva v tem času. Za starejša obdobja se popisi prebivalstva v mestu, kot sem že omenil,

niso ohranili, zato so ocene zgodovinarjev o številu prebivalcev mesta le približne in se mnogokrat razlikujejo. Kljub obnovi mesta po potresu, pa se, kot ugotavlja avtorica, negativni demografski trendi nadaljujejo.

Avtorica se loti še enega problema, ki naj bi razjasnil koncentracijo plemiških hiš na določenem oprostoru v mestu. Zanima jo socialna organizacija urbanega prostora v mestu Dubrovniku. Razpored stanovanjskih objektov v določeni meri govori o socialni strukturi mesta. Kohezivni elementi in razlogi spajanja ali grupiranja določenih skupin prebivalstva so bili lahko različni. Pustijerna je bila v starejših obdobjih privlačnejša za bogatejši, predvsem plemiški sloj prebivalstva zaradi večjih enot in bližine luke, na nekaterih predelih mesta pa so se prebivalci grupirali po poklicih, predvsem obrtniških.

Osrednji del knjige predstavlja predstavitev posameznih plemiških hiš v mestu na podlagi popisa prebivalstva iz leta 1817. Najprej podrobno analizira omenjeni popis prebivalstva in opiše razporeditev seksterijev, ki so na začetku 19. stoletja doživeli pomembno preoblikovanje. Mestni seksteriji so se uporabljali v glavnem v pravnih aktih v zvezi z lociranjem nepremičnin. Naveden je zelo podroben pregled nazivov posameznih ulic iz leta 1817 ter spremembe njihovih poimenovanj v 19. nato na začetku 20. stoletja in še posebej leta 2013 (večnoma se poimenovanja niso spreminjala). Nato sledi podroben opis plemiških hiš po posameznih seksteriji na podlagi popisa prebivalstva iz leta 1817. Lastniki so ugotovljeni na podlagi katastra iz leta 1837 in njegove reambulacije iz leta 1876, nato iz zapuščinskih razprav, dokumentov hipotekarnega urada, gradbenih načrtov občine, od 1880 pa je avtorica koristila predvsem zemljiško-knjižne vložke na občinskem sodišču v Dubrovniku. Lastnikom posameznih objektov sledi do petdesetih let dvajsetega stoletja, ko je bila izvedena nacionalizacija nepremičninskega fonda, s čemer je bila porušena lastniška kontinuiteta. Z rdečo barvo so označene tiste hiše, v katerih so lastniki živeli, z modro pa tiste katere so lastniki oddajali v najem. Avtorica je na podlagi omenjenih arhivskih fondov ugotovila naslednje število plemiških hiš razporejenih v posameznih seksterijih:

Seksterij Minčeta: živi v 1 hiši, v najemu 5 hiš

” Dogana: živi v 13 hišah, v najemu 2 hiši

” Velika Fontana: živi v 20 hišah, v najemu 13 hiš

” Bolnica: živi v 11 hišah, v najemu 7 hiš

“ Sv. Marija: v najemu 2 hiši

“ Forte Molo: živi v 11 hišah, v najemu 11 hiš

V mestu Dubrovniku je po ugotovljenih podatkih živelo plemstvo v 56 hišah, oddanih v najem pa je bilo 40 hiš, skupaj torej 96 hiš. Popis prebivalstva mesta Dubrovnik leta 1817 pada v čas, ko je plemstvo v izumiranju in je skupaj 225 pripadnikov plemstva predstavljalo tedaj le 4,02 % celotnega prebivalstva, je pa njihov delež pri lastništvu hiš 11,57 % (v 14. stoletju je plemstvo predstavljalo npr. okrog 40 % celotnega prebivalstva). Razporeditev plemiških hiš je bil pred potresom drugačen. Skoncentriran je bil v središču naselja okoli katedrale in v Pustjerni, Po

potresu 1667 pa so hiše, v katerih so živeli plemiči in bogati meščani (antunini in lazarini) razporejeni v elitnem delu mesta, a to je tedaj prvi red hiš na Placi in v paralelnih ulicah. V komentarjih k posameznim hišam plemstva v nekaterih primerih seže pri predstavitvi lastnikov tudi v starejša obdobja in objavlja portrete posameznih lastnikov. Vse hiše so dokumentirane s fotografskimi posnetki. Dodan je podroben opis stilnih elementov, heraldičnih detajlov in notranje razporeditve ter opreme.

V zaključnem poglavju sledi analiza starostne in spolne strukture prebivalstva v posameznih seksterijih na podlagi popisa iz leta 1817 in katastra iz leta 1837. Časovni razpon dvajsetih let je zelo velik, ki pokaže, da je bilo v Dubrovniku to obdobje zelo dinamično. Mestno prebivalstvo je mobilno, migrira in nepremičnine pogosto menjajo lastnike. Dobrodelna organizacija Opera pia, ki je v Dubrovniku odigrala pomembno socialno vlogo v preteklosti, je prišla v posest mnogih plemiških nepremičnin. Omejitve v lastništvu hiš so predstavljali tudi fideikomisi in hipoteke, ki jim avtorica posveti posebno pozornost.

Knjiga Ivane Lazarević predstavlja pomemben korak pri nadaljnem proučevanju plemiškega deleža v lastništvu stavbnega fonda v mestu Dubrovniku. Na tej podlagi bo možno, ob upoštevanju bogatega arhivskega fonda Dubrovniške republike, spremljati sledi lastništva daleč v preteklost. Odprla pa je tudi mnoga vprašanja, ki bodo omogočala razrešiti nejasnosti s področja umetnostno zgodovinskih raziskav.

Na koncu knjige je dodan spisek uporabljenih virov ter literature. Sledi še imensko in krajevno kazalo. Povzetek je v angleškem jeziku.

Ignacij Voje

Jure Gašparič, **Izza parlamenta: Zakulisje jugoslovanske skupščine 1919 – 1941**. Ljubljana: Modrijan, 2015. 222 strani.

Parlament je v dvajsetem stoletju prevzel pomembno mesto v življenju države. Krepitev vloge parlamenta je bila povezana s širitvijo političnih pravic na najširši del prebivalstva. V prvi polovici stoletja je to žal v največjem delu samostojnih držav pomenilo le moško populacijo. Tako je bilo tudi v prvi jugoslovanski državi, kar v svoji knjigi predstavlja sodelavec Inštituta za novejšo zgodovino Jure Gašparič.

Gašparič v uvodnem od štirinajstih poglavij predstavi namen knjige. Njegova želja je bila predstaviti načine dela, prakso in mentaliteto, ki je bila značilna za starojugoslovanski parlament. Kot je zapisal, »ni toliko važno, *kdo* je nekaj storil in *kaj* je storil, važno je, *kako* je bilo storjeno, v kakšnem okolju, na kakšnem ozadju ...«. Tako knjiga ni splošni pregled parlamentarizma, pač pa bolj prikaz prakse, okoliščin, ozadij in posebnosti.

Pomenljivo je Gašparič na koncu prvega poglavja opozoril na pomembno razliko pri dojemanju pomena parlamenta med Veliko Britanijo in Slovenijo. Leta 2015 je Velika Britanija slovesno obeležila 800 let Magne Charte Libertatum, kot temelja sodobnega parlamentarizma. V primeru Slovenije pa avtor upravičeno opozarja, da „parlamenti in skupščine iz preteklih časovnih obdobj in preteklih državnih tvorb, kamor je sodilo slovensko ozemlje, ne spadajo v kolektivni spomin.“ Gašparič ponuja svoj odgovor na vprašanje zakaj je tako. Po njegovem je tako v času kraljevine, kakor tudi v sodobni Sloveniji, „politika le drobno *interveniranje*.“ če je tako, in na mnogih nivojih lahko avtorju pritrdimo, potem se zastavi zanimivo vprašanje. Ali je politika kot obrt, ali celo kot poklic, sploh doživela kakšen napredek? Pa naj umanjkanje klasične parlamentarne politike v času socializma ne bo izgovor.

Prvo pomembno vprašanje parlamentarnega dela je bilo poiskati prostor, kjer bo skupščina zasedala. Zgradba stare srbske skupščine je bila porušena in poiskati je bilo potrebno začasen prostor. Pravzaprav vse do leta 1936 ostalo tako, da so poslanci zasedali v začasnih prostorih. Tako so bila zasedanja v starem kraljevem dvoru na Terazijah, pa kasneje v predelani konjenski vojašnici. Po obnovitvi parlamentarnega življenja z rahljanjem diktature, so poslanci in senatorji zasedali v gledališču Manjež na Vračarju. Že omenjenega leta 1936 so se vselili v palačo Narodne skupščine, ki je ostala skupščinska zgradba vse do danes in je služila v različnih sistemih za različne vrste zakonodajnih organov. Gašparič seveda ni mogel mimo stroškov, ki so nastali z gradnjo in opremo stavbe. Z veseljem

lahko preberemo razpravljanja nekaterih poslancev, ki so o stroških in smradu po korupciji ob gradnji, govorili presenetljivo primerljivo z današnjim vsesplošnim antikorupcijskim besednjakom.

Tretje poglavje, z naslovom Parlament in vlada, predstavlja odnos med izvršno in zakonodajno oblastjo in kraljem. V celotni knjigi, še posebej pa v tem poglavju, se lahko prepričamo, da delo, ki ga je opravljal starojugoslovanski parlament ni bilo tako majhno. Gašparič sicer opozarja, kako je bila vloga parlamenta v mandatih do leta 1923 zelo plodno. Sprejetih je bilo veliko zakonov, ki so bili pomembni za ustroj države, a po letu 1923 se je delo vse bolj krčilo le na potrjevanje proračuna oz. proračunskih dvanajstin. Sprejetih zakonov pa je bilo komaj kaj. V podpoglavju Parlament in diktatura Gašparič oriše okvirje (ne)obstoja parlamenta v prvih letih diktature in njegovo oživitve, ki pa je bila v spremenjeni obliki kot v prvem desetletju države. S aktom razglasitve diktature, ko je kralj Aleksander razpustil skupščino, jo je označil za nepotrebno, je najbolje pokazal svoj nedemokratičen duh in prezir do parlamentarne demokracije.

Temelj parlamentarnega dela je parlamentarna razprava. A kot že v naslovu poglavja zapiše Gašparič, v parlamentu nista redka tudi zmerjanje, nevljudnosti in podobne nečednosti. A vse to je bilo in je še vedno na nek način v mejah dovoljenega, oz. ne prepovedano. Delo parlamenta ureja poslovnik. In prvi poslovnik ustavodajne skupščine Kraljevine SHS, je bil vsiljen, saj ga je predpisala vlada in z njim kar dodobra ovirala samostojnost skupščine. Kljub živahni razpravi, je bil januarja 1921 sprejet nov poslovnik, ki je bil le rahla adaptacija vladnega. Po sprejetju Vidovdanske ustave je bil sprejet nov poslovnik, ki je v temeljnih okvirjih ostal v rabi ves medvojni čas. Nekaj bistvenih sprememb je bilo sprejetih predvsem v tridesetih letih. Med organizacijska vprašanja dela parlamenta lahko štejemo tudi njegovo konstituiranje, kjer je pomemben element poslančeva prisega. Če poslanec ni prisegel, ni mogel opravljati dela, poleg tega pa je bil tudi materialno prizadet, saj ni dobival plače in ostalih ugodnosti. Problem prisega je bil seveda v njenem besedilu, ki se je nekaterim poslancem oz. poslanskim skupinam zdela preveč omejujoča. Pomembno orodje poslancev so interpelacije, s katerimi poskuša opozicija prisiliti kakšnega ministra ali vlado k spremembi v politiki ali k odstopu. Lahko pa gre seveda tudi za nagajanje. Ob opisovanju sočnih podrobnosti iz vsakodnevnih razprav tako v dvajsetih kot tudi v tridesetih letih, pa Gašparič v zvezi s pravili poudari, da parlamentarna pravila niso nekakšna naša posebnost oz. nuja s katero disciplinirati poslance. Parlamentarna pravila poznajo vsi parlamenti in brez njih ne bi bilo mogoče delati, drugo vprašanje pa je seveda politična kultura, kjer nekultura lahko pripelje do različnih izpadov, barabij, žaljivih besed in dejanj, in to pripelje do pogostejšega sankcioniranja poslancev in ruši ugled ne le parlamenta, pač pa politike v najširšem smislu. Da je bila meja med razburjanjem, vpitjem, razgrajanjem in streljanjem v starojugoslovanskem parlamentu zelo tanka, nam dokazujejo junijski dogodki leta 1928. Oster boj opozicijskih poslancev je povzročil, da je kri zavrela in Puniša Račić je v parlamentu namesto besed uporabil pištolo. Pištola oz. bomba je bilo pravzaprav pogosto element političnega boja

v stari Jugoslaviji. Gašparič tako v osnovnih skicah predstavi tudi nekaj drugih oboroženih napadov na politike od prvega poskusa atentata na prestolonaslednika Aleksandra junija 1921, prek uboja ministra Draškovića, nekaj drugih napadov, do atentata na Aleksandra v Marseillu, 9. oktobra 1934.

Posebno poglavje je Gašparič namenil kupovanju glasov in korupciji, s katero se sicer srečamo v več poglavjih. Korupcija je bila pogosto predmet ostrih razprav med vlado in opozicijo, in to v najrazličnejših strankarskih kombinacijah vlade in opozicije. Kdor je bil v opoziciji je vladi očital korupcijo, kupovanje glasov, klientelizem, a ko je prišel v vlado, je bil istih očitkov deležen tudi sam.

Pomembno vlogo pri delu parlamenta imajo seveda najrazličnejše službe od uradnikov, ki so poslancem v pomoč pri delu odborov ali poslanskih skupin, do najrazličnejšega drugega osebja. Milje dela teh služb je Gašparič skušal prikazati z nekaj osebnimi zgodbami uslužbencev.

S poglavjem Kdo so bili poslanci se Gašparič vrne k osrednjim igralcem parlamentarnega odra, k poslancem. V omenjenem poglavju nam predstavi nekaj statističnih značilnosti starojugoslovanskih poslancev. Na znanje je dobro vzeti zadnji stavek v omenjenem poglavju, ki ima po moje trajno vrednost in velja za vse parlamente, namreč da »poklicna struktura pač ni (zmerom) v korelaciji z zamišljeno in zaželeno obliko parlamentarne kulture«. V zvezi s poslanskimi plačami nam Gašparič na kratko prikaže nekaj zgodovine tega vprašanja, kjer se je bil boj med neplačanim in plačanim mestom poslanca. Najenostavnejši odgovor zakaj so nekateri ostro nasprotovali plačanim poslancem, je seveda strah za politično moč. Namreč neplačevanje poslance za njihovo delo je enostavno a učinkovito blažilo smisle splošne in enake volilne pravice. Nepremožen se pač ne more politično angažirati, če s svojim siceršnjim delom komaj zasluži za sprotno preživljanje in se polno zaposleno, a brezplačno, s poslanskim položajem ni želel in mogel sprijazniti oz. spoprijeti. Starojugoslovanski poslanci so bili plačani v skladu s pravili, ki so jih sami določali. Poleg plače, jim je pripadala še brezplačna vozovnica za pot v Beograd in domov ob začetku in koncu dela skupščine. Kako pa lahko denar, še posebej v politiki spridi, pa avtor popisuje z zgodbami o poslancih, ki so tarnali zaradi izgube dohodka ali se tožarili zaradi dolgov, ki so jih imeli in jim je sodišče rubilo plačo. Temu so se s sklepom skupščine potem uspelo izognili, in torej dolgov niso plačali. Na stran poslancev se je nato postavilo tudi kasacijsko sodišče. Kakšna pa so bila razmerja plač poslancev in drugih zaposlenih? Gašparič zapiše, da so poslanci v stari Jugoslaviji prejeli med 3600 in 9000 dinarji plače, delavske mezde so znašale med 500 in 1000 din, nameščenske med 900 in 4500. To so mesečni zaslužki, pri direktorjih pa Gašparič navede letne dohodke, ki so bili med 100000 in 150000 din. A k plači je poslanec lahko dobil še kakšno nagrado, npr. ugledno funkcijo, mesto veleposlanika in še kaj.

Posebnost poslanskega poklica je tudi poslanska imuniteta. Gašparič pojasni izvor te pravice, ki naj bi poslanca ščitila oz. mu zagotavljala neodvisnost pri njegovem delu. Sledi nekaj primerov postopanja skupščine ob prošnjam, sodišča o imuniteti poslancev. Avtor ugotavlja, da je bila v dvajsetih letih narodna skupščina

redko pripravljena nepriznavanju imunitete, ko pa je bila, pa je bilo ob tem čutiti politično ozadje sklepa. V tridesetih letih je prišlo do neobičajne spremembe, ko je bila možnost imunitete precej okrnjena.

Svoj prostor v knjigi je dobilo tudi predstavljanje parlamentarnega ustroja, ki nima neposredne zveze z delom poslanca, a brez njega poslanec ne more. To je seveda poslanski bife oz. prostor kje so se poslanci lahko okrepcali s hrano in pijačo ter pokadili cigarete, cigare ali pipo. Nekatera pravila se slišijo prav izborna in tudi za današnji čas primerna v smislu zdravega delovnega okolja, npr. prepoved kajenja v razpravni dvorani. Seveda pa ima avtor prav, ko pravi, da ni moč predvideti kako pa so ta pravila živela v praksi. Zabavno pa je prebrati kako so se naši parlamentarci postavljali ob obiskih iz tujine. Gašparič je tako izračunal, da so ob zasedanju parlamentarcev Male antante maja 1937 naši parlamentarci, skupaj s češkimi in romunskimi, in ob predvidenem številu 300 oseb po grlu spravili kar nekaj pijače. Povprečno pride na posameznika 100 din pijače, ki je bila v glavnem alkoholna, in po Gašparičevih izračunih bi to pomenilo 5 litrov smederevke ali 30 steklenic malega piva ali liter in pol jeruzalemčana. Kakšen gost, ki ni pil alkohola pa naj bi statistično popil 30 litrov sodavice ali 15 litrov mineralne vode. A zna biti, da nekaj te pijače ni bilo popite, temveč si ga je prisvojilo osebje.

V poglavju pred epilom avtor predstavi čas tik pred drugo svetovno vojno, ko se je Narodna skupščina ukvarjala z vprašanje kako postopati v primeru vojne. Pripravljali so se načrti za izgradnjo zaklonišča, ki pa nikoli niso bili realizirani. Enako ni bilo nič iz načrtovanega umika skupščine na varno lokacijo v Vrnjačko banjo. Pravzaprav pa je v obeh primerih šlo za aktivnosti namenjene političnemu truplu, saj je bila skupščina po podpisu sporazumu Cvetković – Maček razpuščena.

Gašparič knjigo zaključí z ugotovitvami o tragičnem položaju, ki ga je v političnem življenju stare Jugoslavije igral parlament. In njegov zapis je na tem mestu treba le ponoviti. »Ustavna ureditev (norma), vsaj v prvem desetletju, je bila vzorna, a je parlamentarno formo kompromitirala parlamentarna praksa. Poslanci so javno največkrat le *nastopali* in sproščali strasti, kakor nastopači, njihovo resnične delo so bile drobne *intervencije*«.

V knjigo je uporabljeno slikovno gradivo, ki prikazuje prostore, kjer je deloval parlament, njihovo delo v obliki različnih zapisnikov in sklepov in fotografije poslancev in drugih politikov. Ob uporabljenih virih je potrebno opozoriti, da so zapisniki skupščine, ki so najboljše gradivo za spremljanje njenega dela, javnosti dostopne na portalu Sistory. Tam so dostopni tudi uradni listi, ki kažejo neposredne rezultate dele parlamenta v različni zakonodaji in predpisih, ki so jo sprejeli poslanci.

Bojan Balkovec

Anali Zavoda za povijesne znanosti Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti u Dubrovniku. Svezak LIII/1, 2. Zagreb-Dubrovnik, 2015, 1-264 + 265-540 strani.

Kakor že nekajkrat, želim s tem zapisom opozoriti na razprave v dveh letošnjih zvezkih Analov dubrovniškega Zgodovinskega inštituta Hrvaške akademije znanosti in umetnosti.

Zv. 53/1:

Mati Ilkič, Nikolina Topić i Željko Peković: Numizmatički nalazi s arheoloških istraživanja u Dubrovniku (str. 1-30). Razprava tematizira numizmatično gradivo, ki so ga našli pri arheoloških raziskovanjih v zgodovinskem jedru Dubrovnika, in to na območju Benediktinskega samostana Sv. Marije od Kaštela in trdnjave Gornji ugao. Obravnavajo se posamezne najdbe, ki so datirane od 3. do 20 stoletja. Najstarejše monete pripadajo Rimskemu imperiju. Sledi jim bizantinski denar, najbolj številni pa so dubrovniški kovanci. Našli so tudi nekaj bakrenih kovancev iz islamskih dežel. Zastopan je tudi inim, denar Benetk, Bara in Kotora.

Kristian Paskojević: Paleografsko istraživanje ćirilčne diplomatske minuskule na trima dokumentima o otkupu Sokol grada (str. 31-77). Trije dokumenti, ki so obravnavani v tej razpravi so nastali neposredno pred začetkom graditve kamnitih obrambnih zidov trdnjave Sokol grad med leti 1419 in 1421. V vseh treh dokumentih se govori o dubrovniškem odkupu delov Sokol grada, od bosanskega vojvode Sandalja, bosanskega kralja Stjepana Ostojića ter skozi dogovor med Dubrovčani in vojvodo Sandaljem o odkupu delov Sokol grada in konaveljske župe, kar je vse pripadalo vojvodi Radoslavu. S tem paligrafskim raziskovanjem se razume moderna metodologija v kateri se najprej motri razvoj pisanja znotraj linijskega izraza ter posebna organizacija najpomembnejših grafetičnih sredstev v besedilu. V tem smislu so raziskane podobnosti in oznake razvojnih smeri, posebej posebnosti v posameznih dokumentih. Preučevanje treh izbranih dokumentov, ki so nastali v kratkem časovnem razdobju lahko potrdi uveljavljenost posameznih grafijskih lastnosti, lahko pa služi tudi kot predloga za nadaljnje primerjanje s pisarskimi običaji v Dubrovniku in njegovi bližnji in daljnji okolici. Razprava je opremljena s 3 barvnimi slikami dokumentov, 14 sličicami posebnih besednih oblik diplomatske minuskule, 31 sličicami abecednega pregleda listine kralja Stjepana Ostojića, 31 sličicami abecednega pregleda listine bana Sandalja in 30 sličicami abecednega

pregleda dokumenta Dubrovniške republike. V Prilogi so dodane transliteracije treh obravnavanih dokumentov.

Igor Fisković: Drvene skulpture s oltara 16. stoljeća na Lopudu (str. 79-111). Med umetniško najpomembnejše spomenike otoka Lopuda spadajo glavni oltarji frančiškanske in dominikanske cerkve, kot zelo reprezentativne umetnine pozne renesanse. Vsak oltar ima šest slik in leseni kip zavetnika teh cerkva. Za razloček od slik, leseni kipi doslej niso bili posebej znanstveno analizirani, kar je storjeno v pričujoči razpravi. Kipa izvirata iz bližjega kroga Paola Campse, najpomembnejšega kiparja lesenih kipov iz Benetk v 16. stoletju. Kipa sta nabavila slikarja omenjenih oltarjev Pietro di Giovanni ter Krili Antunović Nikolin, ki sta tedaj delala v Dubrovniku in sta se trajno ukvarjala z uvozom takih umetnin iz tedaj najpomembnejšega središča lesnarezbarske proizvodnje na Jadranu.

Slavica Stojan: Poetika katastrofe - pjesnici o Velikoj trešnji 1667. godine u Dubrovniku i okolici (str. 113-148). Razprava tematizira pesniške stvaritve, ki jih je spodbudil Veliki potres v Dubrovniku in okolici leta 1667. Analizirani so načini, kako so pesniki doživeli katastrofo mesta in usode posameznih meščanov. Raziskano je, v kakem obsegu so zastopane v teh stihih avtentične emocije in ustvarjalni zanos in v kakem obsegu programatsko spremljanje prizadevanj Dubrovniške republike, da se potegne iz popotresne krize. Poetika katastrofe Velike trešnje skoraj nima introspektivne intime individualnega in osebnega, ker je osredinjena na splošno in javno, na mesto in usodo Dubrovniške republike.

Petrica Baliija: *Sve se razgrabi ko je bolje mogo*: Krađe iz ruševina nakon dubrovačkog potresa 1667. godine (149-193). Kazenski procesi po Velikem potresu so odraz enega od najbolj dramatičnih obdobij v zgodovini Dubrovniške republike: obdobju obnove, izboljšanja in stabilizacije. Na podlagi ovadb za tatvine, ki so bile posledice potresa, ki so bile vložene od ponovne vzpostavitve sodne oblasti 21. junija 1667 do konca leta 1676 so ugotovljeni trendi v dveh, tedanjih družbenih procesih: restituciji avtoritete oblasti in pravosodnega sistema in obnovi porušenih stavb. Prvi del raziskave je obdelan v tej razpravi in zajema tatvine dragocenosti, hišne opreme in drugih stvari iz ruševin, ki so se dogajale neposredno po potresu in med izkopavanji iz ruševin. Pričevanja sodobnikov izkazujejo negotovost in obup ter spremembe v družbenem dožemanju tatvine. Odkrivajo se tatovi in njihova vloga v družbi. Po drugi strani se raziskuje vloga oblasti v krizni situaciji, načini varstva imovine in preprečevanja tatvin, tok in metode povratka avtoritete oblasti in postopne stabilizacije.

Hrojevi Baričević, Ruža Radoš i Nella Lonza: Kazneni postupci pokrenuti po službenoj dužnosti u dubrovačkoj praksi 18. stoljeća (195-239). V razpravi so obdelani načini uvedbe kazenskih postopkov pred dubrovniškim sodiščem v letih 1711-1720, 1751-1760, in 1791-1800. Ugotavljali so delež postopkov, ki so jih začeli po uradni dolžnosti in po zasebnih tožbah. Raziskovali so, katere delikte so sodili *ex officio* in iz katerih razlogov ter katere spremembe so se dogajale v teku desetletij. Ugotavljali so trajanje postopkov in delež tistih, ki so se končali z obsodbo. Na podlagi celovite analize so rekonstruirane osnovne značilnosti ka-

zenskega pregona v zadnjem stoletju Dubrovniške republike v primerjavi s tedaj dominantnimi pogledi v zakonodaji in pravni literaturi.

Darija Stanić, Ivana Mrđen i Rina Kralj-Brassard: Nasilje prema deci i kriminalitet mladih u Dubrovniku u 18. stoljeću (str. 241-264). Na podlagi spisov Kazenskega sodišča v Dubrovniku v letih 1711-1720, 1751-1760, in 1791-1800 ter drugih virov so raziskovali kazenske postopke v katerih so se pojavljali otroci in mlajši adolescenti. Ugotavljali so število kazenskih postopkov v katerih so otroci in mlajši adolescenti žrtve ali povzročitelji in njihov delež v skupnem številu kaznivih dejanj. Ugotovljena so ujemanja med skupnim številom kaznivih dejanj in onimi, v katerih so udeleženci pripadniki omenjenih skupin, namreč pojevanje najtežjih zločinov proti koncu stoletja. V analizo so zajete oblike kaznivih dejanj nad otroci, posebno najtežje, kot so uboji, detomori in posilstva. Raziskovali so postopke kazenskega sodišča do žrtev in storilcev kaznivih dejanj do otrok in v nekaj primerih do mlajših adolescentov. Iz razprave je razviden odnos sodne oblasti do varstva otrok in adolescentov ter postopki skupnosti v primeru družinskega nasilja.

Zv. 53/2:

Neda Kovačić: Kirurzi i briači - vještaci u postupcima dubrovačkog kaznenog suda u 18. stoljeću (str. 265-292). V postopkih dubrovniškega Kazenskega sodišča se v 18. stoletju kirurgi in brivci pojavljajo kot prijavitelji kaznivih dejanj, kadar so zanje izvedeli, in medicinski izvedenci ali priče na poziv sodišča. Iz serija registra *Lamenta del criminale* so s kvantitativno metodo obdelali in analizirali vse primere medicinskega izvedenstva (689) iz treh obdobj iz začetka, sredine in konca 18. stoletja (1711-1720, 1751-1760, 1791-1800) Analizirali so razporeditev vlog po vrsti izvedenstva, posebej razlike med deležem kirurgov in brivcev ter v katerih primerih so delovali fiziki (univerzitetno izobraženi zdravniki, op. J. M.) in babice. Navedeni so tudi primeri, v katerih se kirurgi in brivci pojavljajo kot obtoženci, tožniki in priče. Z izborom značilnih primerov je opisana oblika in namen medicinskih izvedenskih poročil ter dokazni postopki v primerih ranitve, nasilne smrti, posilstva, detomora in zastrupljanja. Raziskan je tudi vpliv medicinskega izvedenstva na potek sojenja in izrek sodbe. Izhodiščna predpostavka za raziskovanje kriminalitete v Dubrovniku v 18. stoletju je bila, da so se v sredini tega stoletja začele dogajati bistvene spremembe v smeri napredka in blagostanja in da je v tem obdobju prišlo do znižanja nivoja nasilja, kar je potrjeno s kvantitativno analizo izvedenstva, anatomskih lokacij in ocen poškodb glede nevarnosti za življenje poškodovanca.

Lovorka Čoralić: Dubrovčani - vojnici u mletačkim pješačkim postrojbama (Fanti oltramaroni) u 18. stoljeću (str. 293-309). Osrednja tema te razprave je usmerjena na razčlenitev deleža vojakov z območja Dubrovniške republike v beneških prekomorskih enotah v 18. stoletju. Razprava temelji na izvornem arhivskem gradivu, shranjenem v Archivio di Stato di Venezia, gre pa za popis pripadnikov posameznih vojaških enot, ki ga je izdelala pristojna državna magistratura Inquisitori sopra l'ammistrazione dei publici ruolli. Analizirana je številčnost dubrovniških pešakov

v 18. stoletju, pogostost omemb v arhivskih virih, splošni podatki o komandirjih njihovih enot, navedeni so kraji njihovega delovanja ter opisane splošne značilnosti tedanjih vojakov (starost, stas in drugo). V prilogi razprave je dan celovit pregled dubrovniških vojakov (po dosedanjih raziskavah) v beneški pehoti.

Relja Seferović: Politička retorika Francesca Marije Appendinija pred kraj republike (str. 311-349). Piarist Francesco Maria Appendini (1768-1837) je bil skoraj pol stoletja profesor na dubrovniškem piaristovskem kolegiju. Svojo retorično spretnost je izkazoval tudi na javnih zborovanjih, kakor npr. na sestankih Domoljubnega društva, ki se mu je pridružil še kot mladenič, kmalu po prihodu v Dubrovnik, seveda tudi s prižnic. Pohvalni govor na pogrebu kneza Orsata Gozze v katedrali v letu 1798, mu je omogočil, da je pred najuglednejšimi domačimi poslušalci oprezno pozval k reformi družbe, vsaj na področju pedagoškega dela, naslanjajoč se na angleški racionalizem. Čeprav Appendinijevi predlogi niso bili sprejeti brez pomislekov, so vendar nasprotniki, kakršen je bil npr. satirik Junij Restij, cenili njegova stališča in izpostavljali pomen angleške kulture. S tem je postala njegova politična retorika pomembno sredstvo za prenašanje omenjenih sporočil, seveda poleg njegovega pedagoškega, pisateljskega in dušnopastirskega dela.

Stanislav Južnič: Slovenski liječnik i letač balonom Matija Gregor Kraškovič i njegov rad u Kotoru i Dubrovniku (str. 351-378). V razpravi je analizirano življenje in delo prvega slovenskega in hrvaškega pionirja poskusov letenja z baloni, s posebnim ozirom na njegova zadnja leta v Kotoru in Dubrovniku, kjer je delal kot okrožni zdravnik v letih okoli 1820. Matija Gregor Kraškovič je bil rojen 2. februarja 1867 v vasi Studenec v kranjski župniji Bloke. Izviral je iz bolj siromašnih razmer. Nižje študije je dokončal v Ljubljani s pomočjo štipendij. Medicino je študiral na dunajski univerzi, kjer je bil promoviran leta 1796. V sedanji Sloveniji ni deloval nikoli. Hkrati z njegovimi dosežki v zraku so opisani tudi njegovi dosežki na tleh, posebno njegovo delo v Kotoru in njegova ekspertiza o kemičnih vzrokih podzemnih detonacij na otoku Mljetu. Instrumenti in knjige, popisane v njegovi oporoki so uporabljeni za analizo njegovih znanstvenih idej, a odnos do sina kaže Kraškoviča kot navadnega človeka z vsakdanjimi slabostmi in vrlinami.

Irena Ipšić i Jasenka Maslec: Katastrski prihodi i izravni porezi na poluotoku Pelješcu u drugoj polovici 19. stoljeća (379-405). V drugi polovici 19. stoletja je avstrijska uprava v Dalmaciji izvedla reformo davčnega sistema, ki je temeljil na katastrski izmeri zemljišč. Z zemljarino so označevali davek na donos od kmetijske izrabe zemlje, a obdavčeni del dohodkov - tako imenovani čisti katastrski dohodek - se je ocenjeval po načinu obdelave in bonitetnem razredu posameznih zemljiških parcel, oz. od bruto donosov so se odštevali vsi stroški z obdelavo, da bi se dobil neto dohodek, od katerega se je računal davek. Razen katastrskih bruto in neto dohodkov in zneska zemljiškega davka, se v razpravi navajajo podatki o direktnih davkih (davki od hiš, obrti in siceršnjih dohodkov) za vse katastrske občine pootoku Pelješcu. Na podlagi teh podatkov je mogoče oceniti stopnjo razvoja posameznih naselij na polotoku in izračunati delež in pomen kmetijske proizvodnje pa tudi ostalih dejavnosti na Pelješcu. Na primer v občini Kuna so imeli največje dohodke

od zemlje in so plačevali najvišji zemljiški davek. Na drugi strani so v občini Orebič plačevali nekajkrat manjši zemljiški davek, pa so zato bili zneski dohodnine in davka od obrti precej višji kakor v drugih političnih občinah na Pelješcu.

Franko Mirošević: Velika župa Dubrava u 1943. godini do kapitulacije Italije (str. 407-457). Ta razprava je nadaljevanje prispevka »Velika župa Dubrava izmedju Talijana, četnika i partizana u 1942. godini« in opisuje razmere v omenjeni župi v letu 1943, v katerem se nadaljujejo dogajanja iz leta 1942. V začetku leta 1943 partizani obnavljajo svoje borbene aktivnosti, četniki z italijansko naklonjenostjo nadaljujejo s terorjem nad Hrvati in Muslimani. Sredi leta 1943 je na območje velike župe Dubrava prišel nov vojaško-politični subjekt, nemška armada, ki je razoroževala četnike in omejevala dotedanji vpliv italijanskega faktorja na tem območju. V posebnih oddelkih te razprave se prikazujejo razmere v Dubrovniku in na Pelješcu v letu 1943.

Deša Karamehmedović: Prostorna i funkcionalna klasifikacija dubrovačke ladanjske arhitekture: Doprinos društvenom vrednovanju (str. 459-487). Sodobno prepoznavanje stavbne dediščine se osredinja na zgodovinske celote, prostore in ambiente, ki se kulturno in družbeno vrednotijo na lokalnih, regionalnih, nacionalnih in globalnih ravneh. Dubrovniške počitniške hiše, ki spadajo v poseben segment arhitekture, počitniško arhitekturo, kot celota še niso kulturno ovrednotene, tudi o njih še ni znanstveno-strokovnih študij, ki bi jih zajele kot celoto za potrebe družbenega vrednotenja. Primarna terenska raziskava je bila izvedena v obdobju od marca 2009 - do junija 2014, zajemala pa je počitniško arhitekturo, zgrajeno v času Dubrovniške republike (od 14. do 18. stoletja) Izvedena je klasifikacija po prostorski disperziji, sedanjem namenu, lastništvu, stopnji varstva in sedanji arhitektonski reprezentativnosti.

Simona Delić: Balada kao književni žanr (str. 489-515). V razpravi se skuša strnjeno prikazati nevalgične toče proučevanja balade kot književnega žanra na področju znanosti o književnosti v 20. in 21. stoletju v modusu obračanja k nekemu idealnemu recipientu (npr. študentski publiki), ki se inicira na področje folklorističnega in književnoznanstvenega študija ustnoknjiževne balade. Poseben poudarek je dan na folkloristične aspekte preučevanja tega žanra v hrvaški ustni tradiciji, korpus hrvaške tradicijske balade se razmatra se v komparativnem kontekstu, posebej tistem baladnih tradicij mediteranskega kulturnega kroga. Razprava razmatra genološke aspekte žanra, pripovedno strukturo (npr. zaplet balade in pripovedne sekvence) problem načina transmisije ustnega pesništva v različnih ustnopesniških tradicijah (memorizacija *versus* improvizacija), folkloristične in književnoznanstvene aspekte terenskega raziskovanja ustnih mediteranskih tradicij (posebej hispanske in hrvaške tradicije), v poskusu pomiriti filološki pristop k baladi s književnoteoretskim.

Na koncu, na str. 517-540, je objavljenih 8 recenzij oz. prikazov.

Navodila avtorjem prispevkov za Zgodovinski časopis

1. Temeljne usmeritve

Zgodovinski časopis objavlja razprave v slovenskem, angleškem, nemškem, francoskem, italijanskem in hrvaškem jeziku. Ostale prispevke (krajše članke, ocene, poročila ipd.) objavlja v slovenskem jeziku.

Prispevki naj bodo po možnosti napisani v pisavi Times New Roman. Običajna velikost črk je 12, razmak med vrsticami pa 1,5.

Za jezikovno korektnost prispevkov so dolžni poskrbeti avtorji, prav tako so odgovorni za strokovno in znanstveno korektnost prispevkov.

Vsak prispevek mora vsebovati poštni in elektronski naslov avtorja ter njegovo telefonsko številko.

Prispevke je potrebno oddati v tiskani in elektronski obliki na naslov uredništva: Uredništvo Zgodovinskega časopisa, Oddelek za zgodovino, Filozofska fakulteta, Aškerčeva 2, SI-Ljubljana; info@zgodovinskicasopis.si ali peter.stih@guest.arnes.si. Naslov datoteke sestavljata ime in priimek avtorja.

Prispevkov, ki jih uredništvo Zgodovinskega časopisa sprejme v objavo, avtorji ne smejo hkrati poslati drugi reviji.

Za prevod izvlečkov in povzetkov v tuj jezik poskrbi uredništvo.

Razprave so recenzirane, recenzentski postopek je anonimen.

Uredništvo prispelega gradiva ne vrača.

2. Navodila za pripravo prispevkov

Uredništvo bo v postopkih za objavo upoštevalo le prispevke, ki bodo pripravljene v skladu s sledečimi navodili.

Razprave:

Razprava mora vsebovati naslednje elemente, ki si sledijo po navedenem vrstnem redu:

- glavni naslov razprave (male tiskane črke, velikost črk 16, okrepjeno, središčna poravnava);
- ime in priimek avtorja (velikost črk 12, okrepjeno, središčna poravnava);
- izvleček oz. sinopsis (velikost črk 10), ki naj v prvem odstavku vsebuje: priimek in ime avtorja (okrepjeno), avtorjeva izobrazba in strokovni/znanstveni naziv, avtorjev poštni in elektronski naslov. Drugi odstavek naj vsebuje naslov razprave (okrepjeno). Tretji odstavek naj vsebuje izvleček vsebine (skupaj s presledki do okvirno 600 znakov), četrti odstavek pa do 5 ključnih besed;
- besedilo razprave (velikost črk 12), v katerem naj bodo jasno označena mesta za slikovno gradivo, ki ga je potrebno predložiti ločeno. Odstavki naj bodo brez vmesnih vrstic in se začinjajo z zamikom od levega roba. Naslovi (pod)poglavji so okrepjeni in pisani z malimi tiskanimi črkami;
- povzetek razprave, ki naj vsebuje njen naslov (male tiskane črke, velikost črk 12, okrepjeno) ter ime in priimek avtorja, naj skupaj s presledki okvirno obsega do 6000 znakov.

Poročila, krajši zapisi, knjižne ocene:

- poročila s simpozijev, konferenc in drugih dogodkov vsebujejo točen naslov dogodka ter datum in kraj prireditve (male tiskane črke, velikost črk 12, okrepjeno);
- knjižne ocene vsebujejo ime in priimek avtorja ali urednika (razprto, velikost črk 12), naslov knjige (okrepjeno), založbo, leto in kraj izida, število strani.

Pri tem tipu prispevkov sta ime in priimek avtorja prispevka navedena na njegovem koncu na desnem robu.

Pri vseh prispevkih naj avtorji zelene poudarke v besedilu označujejo s *poševnimi črkami* in ne s podčrtavanjem ali okrepitvijo.

3. Citiranje

Citiranje je obvezno v opombah pod črto (velikost črk 10). Na koncu prispevka mora slediti seznam uporabljenih virov in literature (velikost črk 12), ki vsebuje vse v prispevku citirane vire in literature.

V opombah se določeno delo ali vir citira samo na skrajšan način in sicer na sledeč način: priimek avtorja, *kratka oznaka citiranega dela (naj ne presega treh besed in v poševnih črkah)*, navedba strani (okrajšano) (npr. Grafenauer, *Mesto Simona Rutarja*, str. 11). Smiselno se ta določba uporablja tudi pri citiranju arhivskih in objavljenih virov ter gradiva z medmrežja.

V seznamu virov in literature na koncu ločeno navedemo vire (arhivske, objavljene, ustne, časopisne ipd.) in literaturo (naslovi sklopov so pisani z malimi tiskanimi črkami, okrepitveno). Znotraj teh sklopov je gradivo navedeno po abecednem redu priimkov avtorjev (urednikov, fondov itd.); enote istega avtorja pa so razvrščene kronološko. Seznam vsebuje samo popolne navedbe citiranih del oziroma gradiva:

- pri arhivskih virih navedemo ime arhiva, ime fonda ter po potrebi številke fasciklov ali škatel;
- pri monografijah navedemo: priimek in ime avtorja: *naslov (in podnaslov) (v poševnem tisku) monografije*. Naslov serije, v kateri je monografija objavljena (po potrebi). Kraj izida: ime založbe, leto izida (npr. Gestrin, Ferdo, *Slovenske dežele in zgodnji kapitalizem*. Ljubljana: Slovenska matica, 1991);
- pri člankih navedemo: priimek in ime avtorja: naslov članka. *Naslov periodike ali zbornika (v poševnem tisku)*, za periodiko še letnik, leto, strani celotnega članka (npr. Grafenauer, Bogo, Mesto Simona Rutarja v slovenski historiografiji. *Goriški letnik* 3, 1976, str. 9–19). Pri zborniku za naslovom članka navedemo: (po potrebi ime in priimek urednika). *Naslov zbornika*. Kraj, leto izida, strani celotnega članka (npr. Janša-Zorn, Olga: Turizem v Sloveniji v času med vojnama (1918–1941). *Razvoj turizma v Sloveniji. Zbornik referatov*. Ljubljana, 1996, str. 78–95).

4. Slikovno gradivo

Zgodovinski časopis načeloma objavlja le črno-belo slikovno gradivo.

Slikovno gradivo sprejema uredništvo le v elektronski obliki in v visoki resoluciji (300 dpi), shranjeno nestisnjeno v datoteko vrste TIFF.

Slikovno gradivo (fotografije, grafikoni, tabele, zemljevidi itd.) je potrebno priložiti ločeno (v tekstu naj bo označena samo lokacija gradiva) v posebni mapi (datoteki) z avtorjevim imenom in priimkom.

Slikovno gradivo mora vsebovati odgovarjajoče podnapise z navedbo vira.

Uredništvo Zgodovinskega časopisa

Instructions for authors

1. Basic Submission Instructions

Zgodovinski časopis (Historical Review) publishes papers in Slovene, English, German, French, Italian, and Croatian languages. Other contributions (short articles, reviews, reports, etc.) are published in Slovene.

Contributions should be written in Times New Roman, size 12, with 1,5 line spacing.

The authors are solely responsible for linguistic and scientific accuracy of their contributions. Each contribution should contain postal and E-mail address of its author, together with his/her phone number.

Contributions should be submitted in printed format as well as by e-mail to the editorial office: Uredništvo Zgodovinskega časopisa, Oddelek za zgodovino, Filozofska fakulteta, Aškerčeva 2, SI-Ljubljana; info@zgodovinskicasopis.si or peter.stih@guest.arnes.si. The name of the submitted file should consist of its author's name and surname.

Contributions that have been approved for publication by the editors should not be submitted for publication elsewhere.

Translation of abstracts and summaries into a foreign language shall be provided by the editors.

The papers are subject to peer review evaluation; the reviewers remain anonymous.

Contributions submitted for publication shall not be returned to their authors.

2. Submission Information

In order to be considered for publication all submissions should be prepared according to the following guidelines:

Papers:

All papers must conform to the style guide below and should contain the following elements listed in the following order:

- Title (lowercase letters, font size 16, bold, center).
- Author's name and surname (font size 12, bold, center).
- Abstract (font size 10). Its first paragraph should contain author's surname and name (bold), education, professional/academic title, postal and e-mail address. The second paragraph should contain the paper's title (bold). The third paragraph should contain an abstract of the paper's contents (not to exceed approximately 600 characters, including spaces). The fourth paragraph should contain up to 5 key words.
- Text (font size 12) with clearly indicated spaces for illustrations (which should be submitted separately). There should be no double spacing between paragraphs. Each paragraph should start with indentation for the left margin. Chapter (and subchapter) titles should be written in lowercase letters, bold.
- Summary should contain the paper's title (lowercase letters, font size 12, bold) and author's name and surname. The summary should not exceed 6000 characters, including spaces.

Reports, Short Articles and Notes, Book Reviews:

- Reports from conferences and other events should contain the exact title, date, and location of the event (lowercase letters, font size 12, bold).
- Book reviews should contain the name and the surname of the author or editor (expanded spacing, font size 12), book title (bold), publisher, year and place of publication, number of pages.

The name and the surname of the author of contributions of this type should be listed on the right-hand side at the end of the text.

Desired emphases should be written in *italics* rather than underlined or in bold letters.

3. Citations (Footnotes)

Citations should be written as footnotes at the bottom of the page (font size 10). The text should be concluded with a list of all sources and literature (font size 12) that have been cited within the text. When citing a work or a source in a footnote the following (abbreviated) format is used: author's surname, *a short title of the cited work (written in italics, it should not exceed three words)*, and page number (abbreviated) (i.e. Grafenauer, *Mesto Simona Rutarja*, p. 11). The same format is used for the citing of archival, published, and online sources.

Alphabetical listing of all references should be placed at the end of the text, with sources (archival, published, oral, newspaper, etc.) and literature listed separately (titles of each type of references should be written in lowercase letters, bold). Within each reference type, material should be listed alphabetically according to the surname of the author (editor, fund, etc.); several works of the same author should be listed chronologically. The listing of references should contain only complete citations of cited works or material:

- Archival sources: archive name, fund name, and (when necessary) number of file storage folder or box.
- Monographs: author's surname and name, *title of monograph (and subtitle) in italics*. Title of the series in which the monograph has been published (when necessary). Place of publication: publisher, date (i.e. Gestrin, Ferdo, *Slovenske dežele in zgodnji kapitalizem*. Ljubljana: Slovenska matica, 1991).
- Articles: author's surname and name: title of article. *Title of periodical or miscellany (in italics)*; in case of periodicals, the title should be followed by volume number, date, cited page(s) (i.e. Grafenauer, Bogo, *Mesto Simona Rutarja v slovenski historiografiji. Goriški letnik* 3, 1976, pp. 9–19). In an edited miscellany the title of the article should be followed by: (surname and name of editor – when necessary). *Title of miscellany*. Place of publication, date, cited page(s) (i.e. Janša-Zorn, Olga: *Turizem v Sloveniji v času med vojnama (1918–1941). Razvoj turizma v Sloveniji. Zbornik referatov*. Ljubljana, 1996, pp. 78–95).

4. Graphic Materials

Zgodovinski časopis generally publishes graphic materials only in black and white. They should be submitted in electronic form and in high resolution (300 dpi), saved in non-compressed TIFF file format.

Graphic materials (photographs, graphs, tables, maps, etc.) should be submitted separately (with their correct positions clearly marked in the text), in a separate folder (file) marked with author's name and surname.

Graphic materials should always carry a caption explaining the image and its source.

Editors

ISSN 0350-5774

9 770350 577002

ZČ | Ljubljana | 70 | 2016 | št. 1-2 (153) | str. 1-282